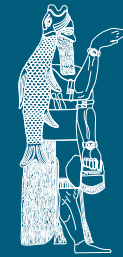

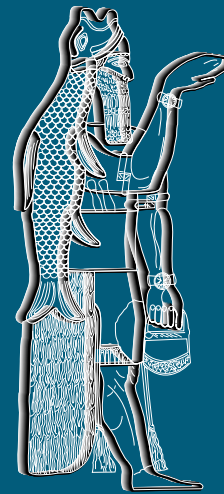

OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 3
SAYI / ISSUE: 1
MART / MARCH 2021

OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 3 SAYI / ISSUE: 1 MART / MARCH 2021

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Editörler / Editors

Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Doç. Dr. Okay PEKŞEN

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 1

Mart / March 2021 – Samsun / TURKEY

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukûki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Oannes Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

The Oannes is an international peer-reviewed journal and published twice a year in March and September. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Oannes. The Oannes has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Oannes. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun*

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

Editörler / Editors

Prof. L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun / Türkiye

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Tel: GSM +90 532 561 07 37

E-Mail: oannesjournal@gmail.com

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Editörler / Editors

Prof. L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Assoc. Prof. Mustafa Edip ÇELİK (Ph.D.)

Sekreterya / Secretarial

Cemre ASLAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Ercüment YILDIRIM - Okay PEKŞEN

Dizgi / Typesetting

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Cahit GÜNBAŦTI – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Klaas R. VEENHOF – University of Copenhagen / DENMARK
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Lolita NIKOLOVA – Open Global Research Academy / USA
Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ - Sinop University /TURKEY
Prof. Dr. Daniel T. POTTS - New York University / USA
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Jan Gerrit DERCKSEN – Leiden University / NETHERLANDS
Prof. Dr. Hasan BAHAR – Selçuk University / TURKEY
Prof. Dr. Turgut YİĞİT – Ankara University / TURKEY
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN – Erciyes University / TURKEY
Prof. Dr. Vygantas VAREIKIS – Klaipeda University / LITHUANIA
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM – Atatürk University / TURKEY
Prof. Dr. Mehmet İŞIKLI – Atatürk University / TURKEY
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ – Pamukkale University / TURKEY
Prof. Dr. Esmâ REYHAN – Ankara Hacı Bayram Veli University / TURKEY
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN – Aydın Adnan Menderes University / TURKEY
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE – Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ - Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY
Prof. Dr. Veli ÜNSAL – Kırşehir Ahi Evran University / TURKEY
Prof. Dr. Hülya BOYANA - Ankara University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Fatih Mehmet BERK – Necmettin Erbakan University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN - University of Southern Denmark / DENMARK
Assoc. Prof. Dr. Erkan İZNIK - Anadolu University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN - Pamukkale University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ - Ankara Yıldırım Beyazıt University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU – Atatürk University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Özden ÜRKMEZ - İzmir Demokrasi University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Nurgül YILDIRIM – Hatay Mustafa Kemal University / TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Ebru MANDACI – Bitlis Eren University / TURKEY
Dr. Mary FRAZER - Ludwig-Maxilians University München / GERMANY
Dr. Osman EMİR – Karadeniz Technical University / TURKEY

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXES

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

Temsilcilikler / Country Representatives

Dr. Roman KODET – University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Dr. Jaroslav VALKOUN – Charles University, CZECH REPUBLIC

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

Sayının Hakemleri / Referees of the Issue

- Prof. İlhami DURMUŞ (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Turkey
Prof. Turgut YİĞİT (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. İbrahim TELLİOĞLU (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University / Turkey
Prof. Özdemir KOÇAK (Ph.D.) – Selçuk University / Turkey
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / Turkey
Prof. Vedat KELEŞ (Ph.D.) - Ondokuz Mayıs University / Turkey
Prof. Esmâ REYHAN (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Turkey
Prof. Hasan Ali ŞAHİN (Ph.D.) – Erciyes University / Turkey
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Turkey
Prof. Ayşen SİNA (Ph.D.) – Tekirdağ Namık Kemal University / Turkey
Assoc. Prof. Erkan KONYAR (Ph.D.) – İstanbul University / Turkey
Assoc. Prof. Şeyma AY ARÇIN (Ph.D.) – Pamukkale University / Turkey
Assoc. Prof. Özlem SİR GAVAZ (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Assoc. Prof. Nurgül YILDIRIM (Ph.D.) – Hatay Mustafa Kemal University / Turkey
Assoc. Prof. Özden ÜRKMEZ (Ph.D.) – İzmir Demokrasi University / Turkey
Assoc. Prof. Fatih Mehmet BERK (Ph.D.) – Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Serkan DEMİREL (Ph.D.) – Karadeniz Technical University / Turkey
Assoc. Prof. Hacı ÇOBAN (Ph.D.) – Yozgat Bozok University / Turkey
Assist. Prof. Gökhan KAĞNICI (Ph.D.) – İzmir Katip Çelebi University / Turkey
Assist. Prof. Ahmet AKŞAR (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University / Turkey

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

EDİTÖRLERDEN

Kıymetli meslektaşlarımız,

Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji ile Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri alanlarında hazırlanan akademik çalışmalarını bilim dünyasına kazandırmayı hedef edinen OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 3. cilt, 1. sayısı yazar, hakem ve editör kurulunun özverili çalışmaları ile okuyucuların istifadesine sunmuştur.

Son yıllarda Arkeoloji alanında yapılan önemli buluşlar ve Eskiçağ Tarihi ile ilgili yeni yayınlar, ülkemizde ve dünyada geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından takip edilmektedir. Geçmişin sesini günümüze ulaştıran Arkeoloji ve Eskiçağ bilimlerine gün geçtikçe ilgi artmaktadır. Ülkemizde son yıllarda çalışmalar yürüten genç akademisyenlerin yaptıkları başarılı yayınların da bu ilgi artışına büyük katkısı olduğunu düşünmekteyiz. OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin de bu ilgi artışında payının olması biz editörleri mutlu etmektedir.

Dergimizin bu sayısında akademisyen ve araştırmacılara ait 11 makale bulunmaktadır. Bu makalelerin yazarlarına ve özellikle de kıymetli zamanlarını ayırarak hakemlik yapmış olan meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Bir sonraki sayımızda görüşmek üzere...

FROM EDITORS

Dear colleagues,

Aiming to bring the academic studies in the fields of Ancient History, Archeology and Ancient Languages and Cultures to the world of science, OANNES - International Journal of Ancient History, 3rd volume, 1st issue has been made available to the readers with the self-sacrificing works of the authors, referees and editors.

In recent years, important discoveries in the field of Archeology and new publications on Ancient History are followed by a large mass of researchers in our country and in the world. Interest is increasing day by day in Archeology and Ancient sciences, which bring the sound of the past to the present. We think that the successful publications made by young academicians who have been working in our country in recent years have contributed greatly to this increase in interest. It makes us happy that OANNES - International Journal of Ancient History has also contributed to this increase in interest.

In this issue of our journal, there are 11 articles by academicians and researchers. We owe a debt of gratitude to the authors of these articles and especially to our colleagues who have spent their precious time refereeing. See you in our next issue...

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfalar / Pages

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular / *Justice Comprehension and Legislators in the Ancient Near East* **1 - 37**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Hasan TUNCER

Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde GIŞ/GI KAK.Ü.TAG.GA / *GIŞ/GI KAK.Ü.TAG.GA In The Hittite Cuneiform Texts* **39 - 59**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Said Mübin ÇALIŞ

Kimmer - İskit Ok Ucu Biçimindeki Paraları / *Arrowhead - Shaped Coins of Cimmerians and Scythians* **61 - 80**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Hülya KAYA HASDEMİR

Eski Mezopotamya Hukukunda Evlatlıkların Miras Hakkı / *Right of Inheritance of Adopted Children in the Ancient Mesopotamian Law* **81 - 93**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Sema ARSLAN

Eski çağlardan Günümüze Kartal-Taşı/Hamilelik-Taşı ve Bu Taşın Kullanım Alanları Üzerine Bir Değerlendirme / *An Assessment of Eagle-Stone/Pregnancy-Stone and the Uses of this Stone from Ancient Times to the Present* **95 - 107**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Meltem TEMİZKAN

Seleukoslar Döneminden Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: "Seleukos Tetrapolisi" / *A Sample of an Administrative Structure of a Tetrapolis City from the Seleucid Period: "Seleucis Tetrapolis"* **109 - 125**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

Tülay ŞAHİN

Eski Mısır Toplumunda Yeme ve Beslenme Kültürü /
Food and Nutrition Culture in Ancient Egyptian Society **127 - 148**
(Makale Türü: Derleme Makale / Article Type: Review Article)

Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU

Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında
Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları / *Symptoms and*
Treatment Approaches in Contagious Infectious
Diseases in Ancient Age..... **149 - 175**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Rukiye SATAN SÖNMEZ

Ünye’de Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine / *On the*
Beginning of the Turkish Presence in Ünye..... **177 - 187**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş KIYMET

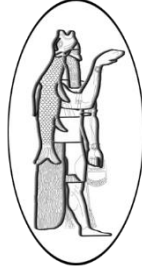
Anadolu’da MÖ 2. Binde Üretilen Çivi Yazılı ve
Hiyeroglifli Madeni Eserler / *Metal Artifacts With*
Cuneiform and Hieroglyphic Inscriptions Produced in
Anatolia in 2nd Millenium B.C...... **189 - 233**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Dr. Öğr. Üyesi Fuat YILMAZ

Antik Kaynaklarda Hellen Resim Sanatı / *Greek Painting*
in Ancient Sources..... **235 - 247**
(Makale Türü: Derleme Makale / Article Type: Review Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / *International Journal of Ancient History*
Cilt / Volume: 3, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2021 - Samsun

ESKİ YAKIN DOĞU'DA ADALET ANLAYIŞI VE KANUN KOYUCULAR
*JUSTICE COMPREHENSION AND LEGISLATORS IN THE ANCIENT NEAR
EAST*

Ekrem MEMİŞ

Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

ememis2010@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5283-518X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **16.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **16.03.2021**
Sayfa-Pages : **1 – 37.**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: MEMİŞ, Ekrem, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 1 – 37.

ESKİ YAKIN DOĞU'DA ADALET ANLAYIŞI VE KANUN
KOYUCULAR
*JUSTICE COMPREHENSION AND LEGISLATORS IN THE ANCIENT NEAR
EAST*

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Öz

Tarihin erken dönemlerinden itibaren, insan topluluklarının en çok ihtiyaç hissettikleri kurumların başında adalet kurumu gelmektedir. Henüz devlet aşamasına ulaşmamış olan toplumlarda adalet dağıtımı, o toplumun önder kişilerinden oluşan kurullar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, henüz yazının icat edilmediği erken dönemlerde adalet dağıtımı genellikle yazılı olmayan gelenek hukuku kurallarına dayalı olarak gerçekleştirilirken, yazının keşfinden yaklaşık 8 asır sonra, yazılı olmayan gelenek hukuku yazılı hale getirilmiştir. Bu kanunlar, kil tabletler ya da steller üzerine yazdırılmıştır. Eski Yakın Doğu'da kanun koyucuların önemli bir kısmının krallar olduğu görülmektedir. Krallar, yazdırmış oldukları vesikalarda, yönetme yetkisini de kanun çıkarma ve uygulama yetkisini de tanrılardan aldıklarını, sık sık dile getirmişlerdir. Örneğin Eski Yakın Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Mezopotamya'daki kanun koyucuların ya da hukuk belgelerini kaleme aldıklarının büyük çoğunluğu, yönetme yetkisini de ellerinde bulunduran krallardır. Lagaş kralı Urukagina, III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu, İsin kralı Lipit-İhtar, Eski Babil Devleti'nin ünlü kralı Hammurabi, bu krallar arasında ilk aklımıza gelenlerdir.

Abstract

The institution of justice is one of the institutions that human communities need most from the early years of history. In societies that have not yet reached the state stage, the distribution of justice has been carried out through boards consisting of the leading people of that society. As it turns out, the distribution of justice was carried out on the basis of non-written customs rules in the early periods when the writing was not invented yet, while the unwritten legal rules were written about 8 centuries after the discovery of the writing. These laws are written on clay tablet or steles. It is seen that a significant part of the Legislators in the Ancient Near East are kings. Kings often stated that they obtained the authority to govern and make laws and enforce these laws from the gods in the documents they have printed. For example in Mesopotamia which is one of the important civilization centers of Ancient Near East, the vast majority of legislators or the writers of the legal documents are the kings who also have authority to govern. Urukagina, the king of Lagash; Ur-Nammu, the founder of the Third Ur Dynasty; Lipit-Ishtar, the king of Isin; Hammurabi, the famous king of the Old Babylonian are the firsts to come to our minds.

The desire to seek rights and justice, which began among Mesopotamian

Mezopotamya toplumları arasında başlayan hak ve adalet arama isteği, ilerleyen zaman dilimi içerisinde Eski Yakın Doğu'nun diğer merkezlerinde de kendisini göstermeye başlamıştır. Eski Ahit'te Yahudi toplumunun adalet anlayışı bütün ayrıntıları ile gözler önüne serilirken, MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunun başat gücü olarak kabul edilen Hititler'de de ileri bir adalet anlayışının mevcut olduğu, kanun maddelerinden anlaşılmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, Eski Yakın Doğu'da hak ve adalet anlayışının nasıl ortaya çıktığını, yazılı olmayan kuralların niçin yazılı hale getirildiğini ve bunların ne dereceye kadar uygulandığını, yazılı kaynaklara dayanarak, gözler önüne sermeye çalışacağız.

societies, began to Show itself in other centers of the Ancient Near East over time. While the understanding of justice of the Jewish community in the Old Testament is revealed in all its details, it is understood by the articles of law that there is an advanced understanding of justice in the Hittites, who were accepted as the dominant power of Anatolia in the Second Millenium BC.

In this study, we will try to reveal how the understanding of rights and justice emerged in the Ancient Near East, why the unwritten rules were written and to what extend they applied them, based on written sources.

Anahtar Kelimeler: Adalet anlayışı, kanunlar, kanun koyucular, Mezopotamya, Anadolu.

Keywords: Justice Comprehension, laws, legislators, Mesopotamia, Anatolia.

Extended Abstract

Since the early periods of history, the institution of justice is one of the institutions that human communities need most. Mankind's search for rights and justice started in the Neolithic Age, when the first community life began, and the need for justice increased in the following periods. While a full consensus cannot be achieved even among the members of the family, it is an inevitable fact that many problems may arise among the larger masses who live in the same settlement and have to inevitably communicate with each other.

That is why mankind has developed some methods of his own regarding the solution of legal problems that have arisen since the early periods of history, and tried to provide justice as much as he could.

However, we do not how people achieved justice in the early periods, as writing was not yet available. But, it is highly probable that the customary law, which is unwritten and accepted by all layers of society, may have been applied in almost every society. However, the actual legal arrangements will start with the urban life, and the first examples of this will be witnessed in Mesopotamia geography.

The Sumerians, who came to Mesopotamia as immigrants towards the 3500 BC, transformed the existing village culture here into an urban culture and invented writing in 3200 BC. Thus, everything started to be recorded. The cuneiform invented by the Sumerians was also used by many peoples living in the Ancient Near East to express their language. The Sumerians also put the unwritten customary law into writing over time.

In Mesopotamia, laws were written in Sumerian during the Sumerians and in Akkadian after the Amorite Migrations.

The laws written in Sumerian are listed chronologically as follows: Urukagina Laws, Ur-Nammu Laws, Ana-ittushu Laws, Lipit-Ishtar Laws.

The laws written in Akkadian are listed as Eshnunna Laws, Hammurabi Laws, Middle Assyrian Laws and New Babylonian Laws.

All laws, no matter what language they are written in, are formed according to a certain pattern. According to this law spelling formula, the texts of laws consist of three parts: prologue, legal articles and epilogue. In the prologue part, the legislator explains the rationale for making laws and emphasizes that he takes both the authority to rule and the duty to make laws from the gods. In the second part, there are legal articles that start with the word “šum-ma”, that is, “if”, that a crime is envisaged and what is the appropriate penalty for this crime. The epilogue part is the conclusion part of the laws, and the legislator here advises to comply with the laws he has enacted.

In general, it is seen that the oldest legislators are kings. For example, Urukagina, Ur-Nammu, Lipit-Ishtar, Hammurabi are both king and legislator.

When the texts of laws are examined, it is seen that the real purpose of laws is to provide social order. However, state power is needed to achieved this. That is why law is defined as a set of rules that have been enacted to maintain social order and strengthened by state power. As can be understood from this definition, law has three basic elements: these can be listed as “social order”, “rules to be obeyed” and “state power”.

In addition to being the inventor of writing, the Sumerians who also wrote the first legal texts, punishments were more humane in laws because cash penalties were tried to be given to the crimes as much as possible. However, it is seen that in the laws written in Akkadian, especially the Hammurabi laws, the “talion” principle, that is, the practice of “tit for tat”, comes to the fore. In the laws of the Torah, it is witnessed that the practice of “retaliation” is observed.

When all Mesopotamian laws are examined, it is seen that the societies of that period were divided into a number of classes. Although legislators declare that they are distributing justice to everyone, it cannot be said that this is justice based on equality. Because each class is treated differently, a free person and a slave are not judged on equal terms before justice.

A different situation is encountered when it comes to the Anatolia geography. Because it is seen that the Hittites, who ruled the political destiny of Anatolia in the Second Millenium BC, were at a very advanced peoples of the Ancient Near East.

The Hittite king was not an absolute monarch, although he had broad powers. Because there were two important councils that supervise him. The first of these was the Pankush Council, which also served as the high court. The second was the Duguds Council formed by high ranking commanders. The first of these councils had a say in issues related to the state administration, and the second in military affairs. The Hittite king had to get the ideas of these assemblies. In other words, the Hittite king could not take any step without the approval of these assemblies. This means that the Hittites were being ruled by a legitimate administration even at that time.

It is seen that the Hittites had a practice closer to the understanding of justice of today's modern societies in terms of justice distribution. Indeed, people belonging to all social classes that make up the society have the freedom to seek rights.

The Hittite kings often warned the judges to behave fairly and not to treat anyone unfairly and sent instructions regarding this. The judges were also warned not to receive bribes or gifts.

In courts, defendants have the right to defend themselves and to present as many evidence and witnesses as they want. No one has been charged or sentenced without evidence and without verification of the authenticity of these evidence. The Hittite courts accepted the accused person not guilty until proved by the evidence that he committed the crime. It is understood that the concept called "presumption of innocence" was first seen and applied in the Hittites.

In Hittite law, there is also the right to take the case to a higher court, in other words, to appeal, and there was no such right granted to citizens in any other state of that period.

All these Show us that the legal system in the Hittite Kingdom established in the Anatolia geography about 3700 years ago was based on solid foundations. Everyone had the freedom to seek remedies, and the Hittite citizens wholeheartedly believed in the infallibility of the legal system.

In the meantime, we would like to emphasizes that the Telepinush Edict, issued by the Hittite king Telepinush, who came to power in the 1500s BC, is the first constitution in the world legal history.

Giriş

Bugüne kadar hukukun pek çok tanımı yapılmıştır. Yapılan bu tanımların genelde üç ortak paydası vardır ki, bunlar; "toplum düzeni", "uyulması gereken kurallar" ve "devlet gücü" olarak sıralanabilir. Bu ortak özellikleri dikkate alan Prof. Dr. Füzuzan Kınal, en basit şekliyle hukukun tanımını şöyle yapmıştır: "Hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünüdür".¹ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, hukuk ve adalet kavramları, insanların ancak toplum halinde yaşamaya başladıkları ve en ilkel anlamı ile devlet kurdukları andan itibaren ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

Ancak hemen belirtelim ki, devletlerin tarih sahnesinde boy göstermeleri, MÖ 4. binyıl sonlarından itibaren başlar. Özellikle de MÖ 3. binyılda hem Mezopotamya'da hem de Anadolu'da birtakım şehir devletleri ile karşılaşılacaktır. Gerçekten, MÖ 3500'lerde Mezopotamya'ya göçmen olarak gelen Sümerler, buradaki mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştürmüş ve her şehir, bir devlet olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.² Anadolu'da da Eski Tunç Çağı'nın (MÖ 3000-2000) ortalarından itibaren tam bir şehir kültürünün yaşandığı, komşu kavimlerin bırakmış olduğu yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan maddi deliller de yazılı belgelerin vermiş olduğu bilgileri doğrulamaktadır.³ Gerçekten, Orta Anadolu'da Alacahöyük kral mezarlarında ele geçirilen buluntular ya da Batı Anadolu'da Troya II'de ele geçirilen ve yanlışlıkla "Priamos'un Definesi" zannedilen krali materyaller⁴, Eski Tunç Çağı'nda Anadolu'nun hemen her tarafında şehir devletlerinin mevcut olduğunu ve bunların krallar ya da yerel beyler tarafından yönetildiğini açıkça gözler önüne sermektedir.

¹ Kınal, 1983a: 133.

² Kramer, 2002: 104; Memiş - Bülbül, 2019: 11.

³ Güterbock, 1938: 67-68; Kınal, 1987: 51; Memiş, 2020a: 226.

⁴ Memiş, 2012: 52.

Demek oluyor ki, hem Mezopotamya'da hem de Anadolu'da Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren bir şehirleşme ve bununla bağlantılı olarak da bir devletleşme sürecine geçildiği anlaşılmaktadır. Eski Tunç Çağı'nın yaşandığı MÖ 3. Binyılda ise, her iki coğrafyada da şehir kültürünün tam anlamıyla özümsemiği bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Elbette ki, o çağlarda asgari olarak 10.000 ile 20.000 arasında değişen bir nüfusu barındıran kentlerde, birtakım hukuki sorunlar yaşanmış olmalıdır. Fakat şurası bir gerçektir ki, toplumu oluşturan fertler arasındaki hukuki sorunların çok daha eski dönemlerde de yaşanmış olabileceğini tahmin etmek, kehanet olmasa gerektir. Öyle sanıyoruz ki, insanlar arasındaki hukuki sorunların başlangıcını, ilk cemiyet hayatının başladığı Neolitik Çağ'a kadar geriye götürebiliriz.

Neolitik Devir, taş devri kültürlerinin son aşaması olup, insanlık tarihinin dönüm noktalarından biridir. İngiliz bilim insanı Gordon Childe, Neolitik Devir'de devrim niteliğinde birtakım yeniliklerin ortaya çıktığını vurgulamaktadır ki, bunların başında ziraatın keşfi ve yerleşik hayat gelmektedir.⁵ Gerçekten, bu devirde insanlar ilk defa ekip biçmeyi, ev kurmayı ve suyu evlerine taşımak için kilden kaplar yapmayı öğrenmişlerdi.⁶ Doğrusunu söylemek gerekirse, Neolitik Çağ'ı insanlık tarihinin devrim niteliğindeki dönüm noktalarından biri olarak kabul eden Gordon Childe'a hak vermemek mümkün değildir. Çünkü ilk defa olarak bu devirde İnsanoğlu, tüketici toplum aşamasından üretici toplum aşamasına geçiş yapmıştır. Dağınık yaşam tarzını terk ederek yerleşik düzene geçmiş ve hayatına yeni bir nizam vermiştir. Fakat toplu olarak bir arada yaşamamanın, birtakım zorlukları da beraberinde getirdiğini peşinen kabul etmek gerekir.

Neolitik Devir yerleşmelerine verebileceğimiz en güzel örneklerden biri, Anadolu'nun tam göbeğinde yer alan Konya-Çatalhöyük'tür.⁷ Aslına bakılacak olursa Çatalhöyük, Neolitik Devir Anadolu'sunun tüm göstergeleri ile köy kültürünü yaşadığı bir çağda, şehir kültürünün bütün özelliklerini taşıyan bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih öncesi çağların en eski haritasının da bulunduğu Çatalhöyük, MÖ 6800-5700 yılları arasında yaklaşık 10.000 sakine ev sahipliği yapıyordu.⁸ Bu nüfus, daha sonraki çağlarda bir kentin sahip olabileceği ortalama bir nüfusa denk gelmektedir. O halde denilebilir ki, Neolitik Devir her ne kadar köy kültürünün yaşandığı bir dönem olarak kabul edilse de Çatalhöyük, daha şehir kültürü aşamasına geçilmeden şehir hayatının yaşandığı yegâne yerleşim merkezi idi.

Sözünü ettiğimiz dönemde burada oturan yaklaşık 10.000 kişinin, hiçbir hukuki sorun yaşamadan hayatlarını devam ettirdikleri düşünülemez. O zaman Çatalhöyük insanları arasındaki çatışmaları önleyecek ve sorunları çözecek birtakım düzenlemeler ve bu düzenlemeleri uygulayacak bir otoritenin olması gerekir. Bu düzenlemelerin bir kısmı o devrin ölçüleri içindeki kutsal inançlar ve ahlak kurallarıyla sağlansa bile, başka yönetsel kurallar olmadan çatışmaların önlenmesi, uzlaşmanın sağlanması imkânsız gibi görünmektedir. Üstelik bu büyük yerleşim merkezinin yönetim sisteminde henüz bir kralın ya da kent beyinin varlığına işaret edebilecek bir kanıt da

⁵ Childe, 1983: 44; Aktüre, 2004: 9.

⁶ Kinal, 1983a: 24.

⁷ Sevin, 1991: 20-25; Gökçek – Abacı, 2019: 45-49.

⁸ Ülkekel, 1999: 26.

yoktur. Çünkü Çatalhöyük'teki bütün evler aynı ölçülerde ve aynı malzemenin yapılmıştır. Bir beye veya bir krala ait olabilecek konak ya da saray türünde bir yapıya rastlanmamıştır. Demek ki, Çatalhöyük insanları eşit haklara sahip yurttaşlar olarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Çatalhöyük'te son dönem kazılarında başkanlık eden Prof. Dr. Ian Hodder'in açıklamalarından anlaşıldığına göre, Çatalhöyük'te bir grup insanın yetki sahibi olduğu ve toplumsal düzeni kontrol altında tuttuğu merkezî bir düzen mevcut değildir. Çünkü elit bir azınlığın, yönetimi elinde tuttuğuna işaret eden kamu binalarına ya da daha gösterişli ev tiplerine, bugüne kadar yapılan kazılarda rastlanmamıştır.⁹

Bazı insanların, ailenin veya aşiretin en yaşlı üyesi olması nedeniyle ataerkil bir üstünlüğe sahip olduğu veya dinsel ayinlerin yönetim ve biçimlendirilmesi ya da günlük yaşamla ilgili bazı konularda karar verme yetkisine sahip olduğu düşünülebilir. Fakat Prof. Dr. Ian Hodder, bu tür imtiyazlara sahip olan kişilerin, Çatalhöyük toplumu üzerinde belirgin bir kontrol sağladıklarını düşünmenin doğru olmadığı kanaatinde.¹⁰

O halde Çatalhöyük'te farklı bir sosyal düzen vardı. Eşitlik esasına dayanan bu toplum yapısında bir devlet düzeni ve yönetici sınıf da bulunmuyordu. Fakat toplumu ilgilendiren önemli kararların alınmasında ve hukuki sorunların çözümünde, tamamını yaşlıların oluşturduğu bir İhtiyarlar Meclisi'nin söz sahibi olmuş olabileceği, bilim insanları tarafından öne sürülmektedir.¹¹

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, daha Neolitik Çağ'da insanlar arasında ortaya çıkan hukuki sorunların çözümünde, o yerleşim merkezinde oturan tecrübe sahibi yaşlı insanların, en azından arabuluculuk yaptıkları söylenebilir.

Fakat asıl hukuki düzenlemeler, kent hayatıyla birlikte başlayacaktır ki, bunun da ilk örneklerine Mezopotamya coğrafyasında tanık olunacaktır.

Mezopotamya'da Kentlerin Ortaya Çıkması ve Hukuki Düzenlemeler

Mezopotamya'ya kent kültürünü getirenler Sümerler'dir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, MÖ 3500'lere doğru Sümerler bu ülkeye göçmen olarak geldiler ve beraberlerinde de çömlekçi çarkı, silindir mühür ve yüksek mabet gibi birtakım yeni kültür unsurlarını getirdiler.¹² Bir süre sonra da mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştürdüler. Ancak onların sıfırdan yepyeni şehirler kurdukları düşünülmemelidir. Sümerler, kendilerinden önce Güney Mezopotamya topraklarında oturan ve gerçek kimlikleri bilinmediği için Batılı tarihçiler tarafından Önsümerler anlamına Presümerienler ya da Fırat nehri boylarında oturdukları için Protofıratlılar olarak adlandırılan otokton halkın yaşadığı köyleri birer kente dönüştürmüşlerdir.¹³ Ancak hemen belirtelim ki, çivi yazılı metinlerde geçen İdiglat (Dicle) ve Purattu (Fırat) nehirlerinin isimleri Sümerce olmadığı gibi, Sümerler'in kurdukları Eridu, Ur, Uruk, Larsa, İsin,

⁹ Ülkekel, 1999: 42.

¹⁰ Hodder, 1999: 24.

¹¹ Ülkekel, 1999: 43.

¹² Kinal, 1983a: 37; Memiş, 2020 b: 21.

¹³ Memiş, 2019a: 117.

Adab, Kullab, Lagaş, Nippur, Kiş gibi kent merkezlerinin isimleri de Sümerce değildir.¹⁴

Öyle sanıyoruz ki, bu isimler, Sümerler'den önce bu topraklarda yaşayan ve yukarıda isimleri zikredilen otokton halkın, bahsi geçen nehirlerle ve köylere verdiği isimlerdi. Sümerler bu köyleri birer kente dönüştürdükten sonra da yerli isimleri aynen korumuş olabilirler. Belki de onlar bu tutumlarıyla üzerlerine geldikleri yerli halkın güvenini kazanmayı amaçlamışlardı.

Sebebi her ne olursa olsun, dünya tarihinde şehirlerin ilk ortaya çıktığı coğrafya, Mezopotamya coğrafyasıdır. Bu kentlerin etrafı müşterek emekle inşa edilen surlarla çevrili idi. Kentin tam ortasında yüksekçe bir yerde ya da sonradan oluşturulan yapay bir tepe üzerinde bir mabet bulunuyordu. Bu mabet de yine o kentte oturanların müşterek emekleriyle inşa edilmişti. Kent surlarının dışında yer alan tarlalar da yine ortak emekle ekilip biçiliyordu. Toplanan ürünler ise mabede getiriliyordu. Mabet depolarında muhafaza edilen ürünler, rahip memurların kontrolünde idi. Bu rahip memurlar, mabede kimin ne getirdiğini ve ne kadar getirdiğini, kendi yöntemlerine göre kaydediyorlardı. Daha sonra bu ürünler, her ailenin ihtiyacı oranında paylaşılıyoryordu. İhtiyaç fazlası ürünlerle de kereste, taş ve maden gibi memlekette mevcut olmayan ihtiyaç maddeleri, takas yöntemiyle, komşu ülkelerden temin ediliyordu.¹⁵

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Sümer kentlerinde “emekte ve nimette müştereklik” esasına dayanan yeni bir rejim doğmuştu. Bu idare tarzına göre, kentnin bütün sakinleri, elde ettikleri her türlü ürünü mabede teslim etmek zorunda idiler. Mabette toplanan bu ürünler, şehrin koruyucu tanrısının hizmetkarları olan rahipler tarafından, vatandaşların ihtiyaçlarına göre paylaşılıyoryordu. Bundan dolayıdır ki, Batılı tarihçiler, Sümerler'in vücuda getirdiği bu ilkel sosyalizme “mabet sosyalizmi” ya da “teokratik sosyalizm” adını vermişlerdir.¹⁶ Demek oluyor ki Sümerler, bir bakıma sosyalizmin de mucidi idiler. Çünkü bu rejimde de gerçek sosyalizmde olduğu gibi, her şey devletin kontrolünde idi. Aradaki tek fark, Sümer sosyalizminin din temeline dayanması idi.¹⁷ Burada bir hususun altını çizmekte yarar görüyoruz: Sümerler'de mabet sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi.¹⁸

Ancak her yeniliğin birtakım problemleri de beraberinde getirdiği unutulmamalıdır. Gerçekten, sözünü ettiğimiz teokratik rejimin gereği olarak rahipler, mabede getirilen ürünlerin cinsini ve miktarını başlangıçta resimler halinde kaydediyorlardı. Bu kaydetme usulü, doğal olarak pek çok güçlükler yaratıyordu. İşte bu yüzden daha pratik bir kayıt şekli geliştirilmiş, resim ve şekillerin yerini çizgiler almış ve nihayet bu da MÖ 3200'lerde “çivi yazısı” şekline dönüşmüştü.¹⁹ Sümerler'in icat ettiği bu yazıya “çivi yazısı” adını verenler, Batılı bilim insanlarıdır. Çünkü onlar, hece esasına dayanan bu yazıdaki işaretleri çiviye benzetmişlerdir. Ancak söz konusu yazıyı icat eden Sümerler'in bu yazıya nasıl bir isim verdiklerini ne yazık ki bilmiyoruz.

¹⁴ Kramer, 2002: 61.

¹⁵ Kinal, 1983a: 37; Kramer, 2002: 15; Memiş, 2019a: 118.

¹⁶ Schmökel, 1956: 81.

¹⁷ Memiş, 2020b: 168.

¹⁸ Memiş, 2020b: 169.

¹⁹ Kinal, 1983a: 38; Memiş, 2016: 31.

Bildiğimiz tek şey, bu yazının dilinin Sümerce olması, Sümerce'nin de tıpkı Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna girmesidir.²⁰

Yazı, medeniyet tarihi açısından öylesine büyük bir buluştur ki, Sümerler haklı olarak, dünya medeniyet tarihinde son derece önemli bir yer işgal ederler.²¹

Sümerler yazıyı keşfettikten sonra hatıralarında yer alan her şeyi yazıya geçirdiler ve MÖ 3200'lerden itibaren yaşadıkları tüm hadiseleri de kayıt altına aldılar. Ancak şunu belirtmek lazımdır ki, Sümerler'in keşfettiği bu yazı, Mısır dışında kalan bütün Eski Yakın Doğu memleketlerinde yaşayan kavimler tarafından yaklaşık üç bin yıl boyunca (MÖ 3200-MÖ 100 yılları arasında) kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle, dil yapısı farklı olsa bile, Eski Yakın Doğu coğrafyasındaki pek çok kavim, Sümerler'in icat ettiği çivi yazısını, birtakım küçük değişiklikler yaparak kendi dillerini ifade etmek için kullanmışlardır.

Bu arada şu hususun altını çizmekte fayda vardır ki, Mezopotamya medeniyeti sadece Sümerler'e özgü bir medeniyet değildir. Sümerler'den önce bu topraklar üzerinde yaşayan ve Batılı tarihçilerin Presümerienler ya da Protofıratlılar gibi isimler verdikleri otokton halkın yanı sıra, MÖ 3. Binyıl başlarından itibaren Sümer kentlerine sızmaya başlayan Akkadlar ve Amurrular ile özellikle MÖ 2. Binyıl tarihini şekillendiren Kaslar, Elamlar, Asurlular ve Aramiler gibi kavimlerin bu medeniyete büyük katkıları olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, Mezopotamya tarihinde MÖ 2850-2350 yılları arasına tarihlenen ve “*Er Sülaleler Devri*” olarak adlandırılan 500 yıllık dönem, Sümerler'le Samiler'in ortaklığına dayanan bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır.²²

Er Sülaleler Devri aynı zamanda kent kültürünün tüm Mezopotamya'ya yayıldığı bir zaman dilimidir. Bu 500 yıllık süreçte Sümer kentleri bir araya gelerek güçlü bir merkezi devlet kurmak yerine, birbirleriyle kıyasıya bir egemenlik mücadelesine girişmişlerdir.

Yeri gelmişken, bu dönemin siyaset ve din anlayışı hakkında da bir şeyler söylemek icap eder. Sümerler'in ilk kentleri kurdukları dönemde, bu kent devletlerinin “*mabet sosyalizmi*” adı verilen bir rejimle idare edildiklerine yukarıda temas etmiştik. Bu yönetim sisteminde başrolü oynayan sınıf, din adamlarının teşkil ettiği rahipler sınıfıdır. Burada sorgulanması gereken asıl mesele şudur: Bu rejimde neden din adamlarına önemli görev ve yetkiler verilmiştir? Bu soruya cevap vermek oldukça basittir. Günümüzde olduğu gibi, geçmiş dönemlerde de İnsanoğlunun en zayıf noktalarından biri, dini hassasiyetleridir. Dolayısıyla Sümer toplumu da din adamları sınıfını gözünde çok büyütmüş ve rahiplerin emir ve tavsiyelerini, tanrıların isteği olarak algılamıştır. Bu yüzdendir ki, rahiplerin, onları organize edip çalıştırmaları, hiç de zor olmamıştır.²³

²⁰ Hommel, 1885: 252; Kramer, 2002: 35; Kınal, 1983: 181.

²¹ Memiş, 2018: 27.

²² Kınal, 1983a: 49-73; Memiş, 2020b: 31-52; Nissen, 2004: 147-190; Mieroop, 2004: 62-84; Köroğlu, 2006: 59-73; Gökçek, 2020: 20-28.

²³ Memiş, 2019a: 123.

Sümerler, göçmen olarak geldikleri Mezopotamya'da yaklaşık bir düzine şehir kurmuşlardır. Bu şehirlerin her biri bağımsız birer devletti ve bu devletler arasında, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, siyasi bir birlik yoktu. Hellen “polis”lerini andıran bu şehir devletleri, “En” ya da “Ensi” denilen rahip-kralar tarafından idare ediliyorlardı. Aslına bakılacak olursa, bu yöneticilere “kral” demek çok uygun düşmez. Çünkü Sümerler gerçek anlamdaki kralları “LUGAL” unvanı ile anacaklardır. Fakat herhalde “En” ya da “Ensi”nin en doğru karşılığı, “Kent Beyi” olmalıdır. Bu beyler, din ve devlet işlerini bir arada yürüttükleri için, Batılı tarihçiler onları “rahip-kral” olarak değerlendirmişlerdir.²⁴

Sümerler’in inanışına göre, krallık kurumu, tanrıların yeryüzündeki mülklerinin adilane bir şekilde idare edilmesi ve insan topluluklarının nizamı için tanrılar tarafından kurulmuştu. Prof. Dr. Füzuan Kınal’a göre, bu ana fikir, daha Er Sülaleler Devri’nde (MÖ 2850-2350) din esasına dayalı bir yönetim biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştı.²⁵

“Welt Blundel 444” denilen Sümer Kral Listesi’ne göre, krallığın indiği ilk Sümer şehri, Eridu idi. Eridu şehrinin diğer adı Abu Şahreyn olup, “şehirlerin babası” anlamına gelmektedir ve bu şehir gerçekten Sümerler’in kurduğu ilk şehirdir. Yukarıda bahsi geçen Sümer Kral Listesi’nde: “Krallık Gök’ten ilk kez Eridu’ya indirildi.” denilmektedir ki, bu ifadeden, krallık kurumunun tanrısal bir kurum olduğu neticesine varılmaktadır.

Er Sülaleler Devri, kendi içerisinde Er Sülaleler I Devri, Er Sülaleler II Devri ve Er Sülaleler III Devri olmak üzere, üç alt bölüme ayrılır.

Er Sülaleler I Devri’nde (MÖ 2850-2650), şehir devletlerinin başında bulunan ensiler, yukarıda da ifade edildiği üzere, rahipliği ve krallığı şahıslarında birleştirmiş kişilerdi. Daha sonra şehirler büyüdükçe ensilerin işleri de çoğalmıştı. İşte bu yüzden, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği kanaatine varıldı. Nitekim ilk defa olarak Er Sülaleler II Devri’nde (MÖ 2650-2550), saray ve mabet birbirinden ayrıldı. Bunun sonucunda kral sadece devlet yönetiminden sorumlu olurken, din işleri rahipler sınıfına bırakıldı. Başka bir ifadeyle, ilk laik devlet sistemi, Er Sülaleler II Devri’nde Mezopotamya topraklarında ortaya çıktı.²⁶

Er Sülaleler II Devri’nden itibaren Sümer şehirlerini idare eden krallar, “LUGAL” unvanı ile anılmaya başladılar. “Büyük Adam” anlamına gelen Lugal’lar, hemşehrileri tarafından değil, tanrılar tarafından seçildiklerine inanırlar ve bu inançlarını kitabelerinde ya da yıllıklarında sık sık dile getirirlerdi.²⁷ Anlaşıldığı kadarıyla krallar, her ne kadar din işlerini rahipler sınıfına devretseler de tanrılarla olan dinsel bağlarını hiçbir zaman kesmemiş görünüyorlar. Ayrıca onlar bir süre sonra “adil çoban” görevini de üstlenmişlerdir. Bu bağlamda kralların yargı işlerine de el attıkları ve adaleti sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.²⁸

²⁴ Memiş, 2019a: 123.

²⁵ Kınal, 1983a: 119.

²⁶ Memiş, 2020b: 170.

²⁷ Kınal, 1983a: 120.

²⁸ Bordreuil - Briquel, vd., 2014: 174.

Er Sülaleler III Devri'nde (MÖ 2550-2350) ise, Sümerler'in bir başka hedefe daha kilitlendikleri ortaya çıkmaktadır. Bu hedef, Baş Tanrı Enlil'in kült merkezi Nippur'a hâkim olmaktır. Çünkü bu devirde bütün Sümer kentlerine hakimiyetini tanıtan bir kralın gerçek anlamda "*Lugal Kalama*" yani "*Büyük Kral*" olabilmesi için, Nippur kentindeki başrahibin elinden krallık asasını alması ve krallık tacını giymesi gerekiyordu. Ortaçağ Avrupa'sında kralların Papa'nın elinden taç giymesi ile Sümer krallarının Nippur kentinde oturan başrahibin elinden taç giymeleri arasındaki büyük benzerlik, krallık kurumunun çağlar boyunca tanrısal temeller üzerine dayandırıldığının bir göstergesi olsa gerektir.²⁹

Sümerleri yenerek, dünya tarihinin ilk sömürgeci imparatorluğunu kuran Sami kökenli Akkadlar (MÖ 2350-2150) zamanında da krallar, tanrılar tarafından görevlendirildikleri iddiasını devam ettirmişlerdir.

Sümerler'in ilk şehir devletlerini kurdukları andan itibaren, hukuki sorunların da yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu sorunların temelinde ise, özel mülkiyetle ilgili meselelerin yattığı sanılmaktadır. Halbuki "*Teokratik Sosyalizm*" denilen rejimin uygulandığı ilk zamanlarda her şeyin sahibi devlet olduğu için, fertler arasında bu türden sorunlar pek yaşanmıyordu. Fakat anlaşılan odur ki, bir süre sonra devlete ait toprakların bir kısmı, başta kraliyet ailesinin fertleri ve tapınaklar olmak üzere paylaşılırılmaya başlanmış, böylece özel mülkiyetin yolu açılmıştı. İlerleyen zaman dilimi içerisinde hür vatandaşlar da bağ, bahçe, ev ve hayvan sahibi olmaya başlamışlardı. İşte toplumu oluşturan fertler arasında yaşanan ilk hukuki sorunların temelinde, mal mülk sahibi olma meselesi yatmaktadır. Nitekim tarihteki ilk yasaları çıkaran Lagaş kralı Urukagina'ya ait metinlerde, yoksulların ve alt tabakadan olan insanların bile ev, bahçe ve balık havuzu sahibi olabildiklerine vurgu yapılmaktadır.³⁰

Demek oluyor ki, pek çok bilim insanının zannettiği gibi, Sümerler'de her şey sürekli olarak devletin kontrolünde kalmamıştı. Zaman içinde bu anlayış gevşetilmiş ve toplumu oluşturan fertlerin de mal mülk sahibi olmalarına izin verilmişti. Ancak her şeye rağmen, toprakların çoğunun sahibi yine devlet ve "devlet içinde devlet" gibi konumlanmış olan tapınaklardı.

Mezopotamya'da Sümerler'le birlikte başlayan kent kültürü ve yönetim siyaseti hakkında aktarmış olduğumuz bu bilgilerden sonra, hukukun kent kültürü içerisinde nasıl şekillendiği meselesinin ayrıntılarına geçebiliriz.

Daha önce de ifade edildiği üzere hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünüdür. Buradan hareketle, hak ve hukuk fikrinin, ilk kez, devlet haline gelmiş toplumlarla birlikte ortaya çıktığı iddia edilmektedir.³¹ Bugünkü bilgilerimize göre, ilk kent devletleri de Mezopotamya coğrafyasında Sümerler tarafından vücuda getirildiğine göre, "*hak*", "*hukuk*" ve "*adalet*" kavramlarının da ilk kez bu coğrafyada ortaya çıktığını kabul etmek gerekir.

²⁹ Memiş, 2019a: 125.

³⁰ Kramer, 2002: 107.

³¹ Kılıç, 2014: 17.

Yazının keşfinden önce insanların hukuki sorunlarını nasıl çözdüklerini bilmiyoruz. Fakat öyle sanıyoruz ki, tarih öncesi toplumları, hukuki sorunlarını, henüz yazıya geçirilmemiş olan gelenek hukuku çerçevesinde çözmüş olmalıydılar.

MÖ 3500'lerde Mezopotamya'ya göçmen olarak gelen ve bu verimli topraklar üzerinde birtakım şehir devletleri kuran Sümerler de başlangıçta vatandaşlar arasında zuhur eden anlaşmazlıkları, gelenek hukukuna göre çözmüş olsalar gerektir. Bununla beraber, gelenek hukukundan yazılı hukuka ilk kez ne zaman ve hangi kent devletinde geçildiği bilinmemektedir.³² Fakat en eski Sümer yasalarının ya da hukuki içerikli metinlerin MÖ 24. yüzyılda yaşadığı sanılan Lagaşlı Urukagina tarafından meydana getirilmiş olduğu dikkate alınacak olursa, yazının keşfinden yaklaşık 8 asır sonra yasaların yazılı hale getirildiği sonucuna ulaşılabilir.³³

Bütün Eski Doğu kavimleri gibi, Sümerler de Güneş Tanrısı'nı (DİNGİR UTU), adaletin koruyucusu olarak kabul ediyorlardı. Çünkü onlar, karanlıkları aydınlatan güneşin, faili meçhul gizli işleri de aynı şekilde aydınlatıp açığa çıkaracağına inanıyorlardı. Adaletin yeryüzündeki temsilcileri hakimlerdi. En büyük hâkim kraldı. Fakat onun mahkemelerde bulunmadığı zamanlarda, kralın vekilleri olarak Sukkailer davalara bakarlardı. Mahkemeler belirli bir binada değil, mabedin veya şehrin kapısında yapılırdı.³⁴ Mahkemelerin neden kapalı bir mekânda değil de mabedin veya şehrin kapısı gibi açık bir alanda yapıldığının gerekçesini bilemiyoruz. Belki de hakimler ne kadar şeffaf ve hakkaniyetli davrandıklarını göstermek için mahkemeleri açık alanlarda yapıyorlardı. Öyle zannediyoruz ki, verilen cezaları gören halk, mahkeme kararlarından, kendileri için bir ibret dersi de çıkarmış olabilirler.³⁵

Mezopotamya'da kanunlar Sümerler'in egemen olduğu dönemlerde Sümerce, Amurru Göçleri'nden sonra ise Akkadça olarak kaleme alınmışlardır.

Sümerce olarak yazılmış olan kanunlar, kronolojik olarak şöyle sıralanmaktadır: a) Urukagina Kanunları, b) Ur-Nammu Kanunları, c) Ana-İttuşu Kanunları, d) Lipit-İştâr Kanunları.

Akkadça olarak yazılmış olan kanunlar ise; a) Eşnunna Kanunları, b) Hammurabi Kanunları, c) Orta Asur Kanunları, d) Yeni Babil Kanunları şeklinde sıralanmaktadır.

Gerek Sümer gerekse Akkad dilinde yazılmış olan kanunların belirli bir düzene ya da şablona göre oluşturuldukları görülmektedir. Her kanun; prolog (önsöz), maddeler ve epilog (son söz/sonuç) olmak üzere, üç bölümden oluşmakta idi. Her maddede mutlaka “şum-ma” yani “Eğer” kelimesi ile başlayan bir suç tasavvur edilir, sonra bu suçun hangi ceza ile cezalandırılacağı belirtilirdi. Sümer kanunlarında cezalar daha ziyade maddi olduğu halde, Sami kavimlerin kanunlarında “*talion*” denilen “*kısasa kısas*”

³² Kinal, 1983a: 133.

³³ Memiş, 2020b: 174.

³⁴ Kinal, 1983a: 133.

³⁵ Memiş, 2020b: 174.

prensibi hakimdi. Hammurabi Kanunları'nda bu prensibe büyük ölçüde bağlı kalındığı görülmektedir.³⁶

Sümerler'le başlayan bu standart kanun yazım formülü, daha sonraları Anadolu'da Hititler tarafından da kullanılmıştır. Hatta İbrani yasalarında da aynı formülün uygulandığı görülmektedir.

Bu ön bilgileri aktardıktan sonra, şimdi de Mezopotamya yasalarının içerikleri ve bu içeriklerden yola çıkarak, o dönem kanun koyucularının adalet anlayışları hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Sümerce olarak yazılmış olan kanunların en eskisi, Urukagina Kanunları'dır.³⁷ Er Sülaleler III Devri'nin sonlarına doğru, Lagaş kentinde hüküm süren radikal dinci Ur-Nanşe Sülalesi'ni devirerek iktidarı ele geçiren Urukagina (MÖ 2375'ler), bozulan toplum düzenini yeniden tesis etmek amacıyla birtakım yasalar çıkarmıştı. Bazı bilim insanları, bunların bir yasa metni olmayıp, bir reform paketi olduğu görüşündedirler.³⁸ Adı her ne olursa olsun, Urukagina'nın yazdırmış olduğu bu hukuki metinler, gelenek hukukunun artık yazılı hale getirildiğinin bir kanıtı olarak kabul edilmelidir.

Kil tabletler üzerine yazılmış olan bu kanunların prolog kısmında Urukagina, kendisinden önceki yönetim zamanında halkın ağır vergiler yüzünden perişan edildiğini, hırsızlık ve cinayet hadiselerinin yaygınlaştığını, devletin can ve mal güvenliğini sağlayamadığını dile getirmekte, ardından da halkın sosyal ve ekonomik durumunu düzeltmek için almış olduğu önlemleri anlatmaktadır. Buna göre Urukagina, halkın sırtına yüklenen birçok vergiyi tamamen kaldırmış, bir kısmında da önemli indirimlerde bulunmuştu.

Urukagina, kanunlarının epilog kısmında ise:” *Urukagina, Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz*” demektedir.³⁹

Urukagina Kanunları'nda mülkiyet, miras ve aile hukuku ile ilgili maddeler önemli ölçüde korunabilmiştir. Burada en çok dikkati çeken hüküm, boşanma davalarında erkeğin ödemek zorunda olduğu ağır nafakanın kaldırılmış olmasıdır. Zira bu reformdan önce karısından boşanmak isteyen birçok erkek, bu ağır nafakayı vermemek için eski karısının başka bir erkekle evlenmesine mâni olmuyor ve böylece “çok kocalı” bir durum meydana gelmiş oluyordu. Söz konusu kanunların 6. maddesinde:” *Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyorlardı. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar*” denilmektedir. Böylece Sümer toplumunda “ordalie” (suya atılma) cezasının mevcudiyetine tanık olunmaktadır.⁴⁰

Sümer Kanunları'nın ikincisi, III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu'nun (MÖ 21. yüzyıl) çıkarmış olduğu kanunlardır.⁴¹ Ur-Nammu

³⁶ Kinal, 1983a: 143; Dinçol, 2003: 4; Memiş, 2020b: 175.

³⁷ Tosun - Yalvaç, 1975: 19-29; Kinal, 1983a: 134-136; Kramer, 2002: 115-116; Memiş, 2020b: 175-176.

³⁸ Tosun - Yalvaç, 1975: 19-29; Dinçol, 2003: 5.

³⁹ Tosun - Yalvaç, 1975: 28.

⁴⁰ Kinal, 1983a: 136.

⁴¹ Tosun - Yalvaç, 1975: 30-43.

Kanunları'nın yazılı olduğu tabletler, 1956 yılında S. N. Kramer tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki çivi yazılı tabletler koleksiyonu arasında bulunmuş ve yayımlanmıştır.⁴² Ancak bu tabletler iyi korunamadıkları için, kanun maddelerinin yazılı olduğu kısımların önemli bir bölümü okunamamaktadır. Buna rağmen Kramer, metnin içeriğini şöyle özetlemektedir:

Dünya yaratıldıktan, Sümer ülkesinin ve Ur kentinin yazgısı belirlendikten sonra, Sümer panteonunun önde gelen iki tanrısı An (Anu) ve Enlil, Ay Tanrısı Nanna'yı Ur kralı olarak atadılar. Sonra bir gün tanrı, Ur-Nammu'yu, Sümer ve Ur'da hükümdarlık yapmak üzere yeryüzündeki temsilcisi olarak seçti. Yeni kralın ilk eylemleri, Ur ve Sümer'in siyasal ve askeri güvenliği ile ilgiliydi. Özellikle, Ur'un zararına olarak genişleyen kent devleti Lagaş'la savaşmayı gerekli gördü. Lagaş hükümdarı Namhani'yi yenerek, öldürttü ve sonra da "*kentin kralı Nanna'nın gücüyle*" Ur'u tekrar eski sınırlarına kavuşturdu.

Artık sıra iç işlere dönüp toplumsal ve ahlaksal reformlar yapmaya gelmişti. Dolandırıcıları ve rüşvetçileri ya da yasa metninde kullanılan ifadeyle, yurttaşların öküzlerini, koyunlarını ve eşeklerini "*ellerinden alanları*" görevden uzaklaştırdı. Ondan sonra doğru ve değiştirilmez ağırlıklar ve ölçüler getirerek bunların düzenlemesini yaptı. "*Yetimlerin, zengin ve güçlülerin kurbanı olmaması*"⁴³ ve "*bir şekellik bir adamın bir minalik (altmış şekel) bir adamın kurbanı olmaması*" için gerekli önlemleri aldı.⁴⁴

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, III. Ur Sülalesi'nin ilk yıllarında toplum düzeni hayli bozuktu. Dolandırıcılar, rüşvetçiler ve sahtekârlar halkı sömürüyorlardı. Zenginler, fakirleri rahatlıkla istismar edebiliyorlardı. İşte kurucu kral Ur-Nammu, çıkarmış olduğu yasalarla bütün bu olumsuzluklara bir son vermiştir.

Ur-Nammu'dan sonra iktidara gelen haleflerinin yasa çıkarıp çıkarmadıklarını bilmiyoruz. Fakat Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi'nin⁴⁵ hükümdarlığının 32. yılından başlayıp, son hükümdar İbi-Sin'in⁴⁶ 3. iktidar yılına kadar uzanan dönemden kalma 300'ü aşkın mahkeme kaydından oluşan bir tablet grubu ele geçirilmiştir.⁴⁷

Bu metinler, evlilik, boşanma, nafaka, armağan, satış, miras, teknelerin kiralınması, teminatlar, yargı öncesi soruşturmalar, celpler, hırsızlık, mala zarar verme ve görevi kötüye kullanma gibi konuları içermektedir.

III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ 2060-1960), teorik olarak hukuk ve adaletten sorumlu olan kişi, bütün Sümer'in de kralı olan en tepedeki kişiydi. Fakat uygulamada hukuk işlerinin yürütülmesi, çeşitli kent devletlerinin yerel yöneticileri olan ensi'lerin elindeydi. Erken dönem mahkeme tutanaklarında bir tür resmi imza olarak yalnızca ensi'lerin ismi bulunmaktadır; daha sonraları ensi'lerin ismi, dava hakkında karar veren yargıçlarla birlikte yer

⁴² Kramer, 1959: 51-55.

⁴³ Pekşen, 2020: 59.

⁴⁴ Kramer, 2002: 117-118.

⁴⁵ Pekşen, 2020: 60-62; Memiş, 2020b: 92-93.

⁴⁶ Pekşen, 2020: 65-67; Memiş, 2020b: 94-97.

⁴⁷ Kramer, 2002: 119.

almaktadır. III. Ur Sülalesi'nin daha geç dönemlerinde ise, yargıçların isimleri, ensi'lerin isimleri olmadan görülmektedir.

Kramer'e göre, hukuk işlemlerinin yürütülmesinde tapınak, yemin işlemlerinin yapıldığı yer olma dışında, hemen hiçbir rol oynamamıştır. Mevcut belgelerden anlaşıldığına göre, mahkemeler genellikle üç ya da dört yargıçtan oluşuyordu ama bazı durumlarda iki ya da bir yargıç olabiliyordu. Meslekten yargıçlar yoktu; belgelerde yargıç olarak isimleri zikredilen 36 kişinin çoğunluğunu önemli tapınak yöneticileri, deniz tüccarları, ulaklar, yazıcılar, kolluk görevlileri, denetmenler, kahinler, mülki amirler, arşiv görevlileri, kent yaşlıları ve hatta ensi'ler oluşturuyordu. Bununla birlikte, "kraliyet yargıç" olarak adlandırılan birçok kişi de bulunuyordu. Yargıçların atanması, görev süreleri ya da herhangi bir ödenek alıyorlarsa, ödenek miktarlarını düzenleyen yöntemler ya da ölçütler hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.⁴⁸

Sümerce olarak yazılmış olan kanunların üçüncüsü Ana-İttuşu Kanunları'dır.⁴⁹ Ninive'de Asurbanipal Kitaplığı'nda 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu katiplere Sümerce öğretmek için Sümerce ve Akkadça olmak üzere iki dilde yazılmış olan ve çeşitli kanunları ihtiva eden bir seri tablete, ilk kelimelerinden dolayı Ana-İttuşu (vadesi gelinceye kadar) serisi adı verilmiştir.⁵⁰ Bu kanunların kim tarafından, hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Fakat bazı maddelerinin Ur-Nammu Kanunları ile benzerlik göstermesi, Ana-İttuşu Kanunları'nın da III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ 2060-1960) çıkarılmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.⁵¹

Mezopotamya tarihinde III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra gelen ve yaklaşık iki asır süren zaman dilimine İsin-Larsa Devri (MÖ 1960-1750) denilmektedir. Bu devir, Sami Amurrular'ın Mezopotamya'nın neredeyse bütün kentlerinde yönetimi ellerine geçirdikleri ve Sümer kültürünün izlerini tamamen silmeye çalıştıkları bir dönemdir. Ancak Amurrulu sülaleler iş başında olsalar da etnik olarak Sümerler'in varlığı hala devam ediyordu ve hatta bazı kentlerde Sümerler'in nüfusu daha fazla idi. Bu kentlerden biri de İsin'di.

İsin şehrinin 5. kralı Lipit-İştur, MÖ 1900'lerde İsin'de bazı reformlar yapılması gerektiği kanaatine varmış ve yeni kanunlar çıkarmıştı.⁵² Yedi tablet üzerine yazdırılan bu kanunlar, Lipit-İştur Amurru kökenli olmasına rağmen, Akkadça olarak değil, fakat Sümerce olarak yazdırılmıştı. Çünkü son Sümer devleti olan III. Ur Sülalesi henüz çökmüş olduğu için, halkın büyük çoğunluğu hala Sümerli idi. Lipit-İştur da bu durumu dikkate alarak, yasalarını Sümer dilinde yazdırmıştı.⁵³

Bu yasaların ne kadarının Sümer ne kadarının Sami gelenekleri yansıttığı tam olarak belirlenemese de her ikisinin karışımı olabilme ihtimali hayli yüksektir.⁵⁴ Düzenlenmesi ve maddelerin konuları açısından

⁴⁸ Kramer, 2002: 120-121.

⁴⁹ Tosun - Yalvaç, 1975: 44-46.

⁵⁰ Dinçol, 2003: 6.

⁵¹ Kinal, 1983a: 137; Memiş, 2020b: 178.

⁵² Memiş, 2020b: 179.

⁵³ Dinçol, 2003: 7.

⁵⁴ Dinçol, 2003: 7.

incelendiğinde bu yasaların, Hammurabi yasalarının bir öncüsü olduğu kanaatine varılabilir. Kendisini “Sümer’in ve Akkad’ın Kralı” olarak tanıtan Lipit-İhtar, daha önceki kanun koyucular gibi, adaleti sağlama yetkisini tanrılardan aldığını söylemekte, ayrıca köleleştirilmiş olan Nippur’un, Ur’un, İsin’in, Sümer ve Akkad’ın evlatlarının özgürlüklerini ve eşitliklerini onlara yeniden bahsettiğini vurgulamaktadır.

Lipit-İhtar Kanunları, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Sümerce olarak kaleme alınan kanunların sonuncusudur. Bundan sonraki süreçte kanunlar, yönetenlerin dilinde, yani Akkadça olarak yazılacaktır.

Akkad dilinde yazılmış olan kanunların ilki, Eşnunna Kanunları’dır.⁵⁵ Bu kanunların, MÖ 18. yüzyıl başlarında kral Daduşa zamanında yazdırıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁶ Prof. Dr. Belkıs Dinçol’a göre, söz konusu kanunlar, Eşnunna şehrinin yerli yasaları olmalıdır. Bu yasaların 60 paragraflık bir kısmı ele geçmiş olup, prolog ve epilog kısımları bulunamamıştır. Eşnunna yasaları; fiyat ve kira bedelleri ayarlaması, hırsızlık, alışveriş, borç verme, haksız yere haczetme, yaralama, köle hukuku, hayvan zararları, boşanma gibi konuları içermektedir.⁵⁷

Eşnunna Kanunları’ndaki cezalar, Sümer kanunları gibi nakdi cezalardır. Demek oluyor ki, Eşnunna Kanunları yazılırken de büyük ölçüde Sümer kanunları esas alınmış ve cezalar konusunda da Sümer kanunlarından esinlenilmiştir.

Buraya kadar ele aldığımız kanunlarda, Mezopotamya kentlerinde oturan halkın, hürler, Muşkenular ve köleler olmak üzere, birtakım sınıflara ayrıldığı görülmektedir. Sınıf farklarının bulunduğu bu tür toplumlarda insanların huzur ve sükün içinde yaşayabilmeleri, ancak her sınıf halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla mümkün olabiliyordu. Zira modern hukukta olduğu gibi, çivi yazı hukukunda da kanun, mağduru koruyordu. Hukuk ilminin bu yüksek ve insani ilkesi, bütün Mezopotamya yasalarının omurgasını oluşturmuştur. Bu adalet ilkesi, Hammurabi Kanunları’nın da esasını oluşturmaktadır.⁵⁸

Akkadça olarak yazılmış olan kanunların ikincisi ve herhalde en mükemmeli, Hammurabi Kanunları’dır.⁵⁹ Eski Babil Devleti’nin 6. kralı olan Hammurabi, Sümer ve Akkad ülkelerini birleştirip güçlü bir merkezi devlet kurduktan sonra, adalet işlerine de el atmıştır. Ülkesinde geçerli örf ve âdet hukukunu, hakimlerin verdikleri kararları içeren metinleri, emrinde çalışan üst düzey hukukçular marifetiyle bir araya getirtmiş ve bunlar üzerinde birtakım düzenlemeler de yaparak, toplam 282 maddeden oluşan ünlü kanunlarını meydana getirmiştir. Bu kanunlar, diyorit taşından bir stel üzerine yazdırılarak, Babil şehrinde Esagila tapınağında bulunan Hammurabi heykelinin önüne halkın görebileceği bir yere yerleştirilmiştir.⁶⁰

⁵⁵ Tosun - Yalvaç, 1975: 72-85; Kılıç, 2014: 38.

⁵⁶ Dinçol, 2003: 7.

⁵⁷ Dinçol, 2003: 7.

⁵⁸ Kınal, 1983a: 139.

⁵⁹ Tosun - Yalvaç, 1975: 86-217; Memiş, 2020b: 181-184.

⁶⁰ Dinçol, 2003: 8; Oates, 2004: 78.

Hammurabi Kanunları'nın prolog ve epilog kısımları günümüze tam olarak ulaşmıştır.

Hammurabi, kanunlarının prolog kısmında, kendisinin Tanrı Anu ve Tanrı Enlil tarafından insanları mutluluğa kavuşturmak için seçildiğini ifade etmektedir.⁶¹

Uzmanlara göre, Hammurabi Kanunları'nın prolog ve epilog bölümleri, Eski Babil edebiyatının en mükemmel nesir örneklerinden birini teşkil eder. Hatta bazılarına göre, “*eserin edebi kıymeti yanında hukuki değeri gölgede kalmaktadır*”.⁶² Bununla birlikte Hammurabi, eskiden mevcut olan kanunları sistemleştirirken, fert ve kitle hukukunu birbirinden ayırmak suretiyle yeni bir ıslahat gerçekleştirmiştir. Bu itibarla Hammurabi, sadece bir kanun koyucu değil, aynı zamanda büyük bir reformcudur.⁶³

Diğer taraftan Hammurabi, kanunlarında ilk defa olarak borçlar hukukunu ele almak suretiyle, halkı burjuvaziye karşı korumuştur. Kanunlarında mimarın, hekimlerin ve işçilerin ücretlerini tespit etmesinin altında, yine halkın korunması fikri yatar. Borçlular, alacaklılara karşı himaye edilir. Borcunu veremeyen köylünün malını ve hürriyetini müsadere etme hakkı, zengin tüccarın elinden alınır. Köylüye “*faizsiz olarak*” borcunu gelecek yılda ödeme hakkı tanınır. Bununla beraber, Hammurabi Kanunları, Sümer kanunları ile karşılaştırıldığında, bazı maddelerin eski Sümer kanunlarından alındığı veya hiç olmazsa eski Sümer kanunlarının göz önünde tutulduğu görülür.⁶⁴

Ancak Hammurabi Kanunları'nda cezaların çok ağır olduğu derhal göze çarpacaktır. Bu durumu şu şekilde izah etmek mümkündür: Bilindiği üzere Hammurabi, Amurru soyundan gelen bir kraldır. Hatta onun ismi, “*Amurrular'ın atası*” veya “*Amurrular'ın efendisi*” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁵ Aslına bakılacak olursa, Amurrular göçebe bir kavimdir ve onların şehir hayatına uyum sağlamaları pek kolay olmamıştır.

Amurru (Martu) bedevilerini eski alışkanlıklarından vazgeçirmek ve şehir hayatına çabucak uyum sağlamalarını temin etmek amacıyla, Hammurabi Kanunları'nda cezalar son derece ağır ve şiddetlidir. Örneğin “*mabetten bir şey çalmanın*” (madde 6), “*çocuk çalmanın*” (madde 14), “*yalancı şahitlik yapmanın*” (madde 3), “*iftira etmenin*” (madde 1) cezası ölümdür.⁶⁶ Bunların yanında, Hammurabi Kanunları'nda “*suçlunun bileğini kesmek*” (madde 253), “*hayvanla sürüklemek*” (madde 256), “*suya atmak*” (madde 143) gibi çoğu ölümlü sonuçlanan ağır cezalar da vardır. Bütün Sami kavimlerde görülen “*talion*” yani “*kısasa kısas*” prensibi, Hammurabi Kanunları'nın da özünü teşkil eder. Bu cümleden olmak üzere, madde 200'de: “*Eğer bir adam, kendi sınıfından bir adamın dişini kırarsa, onun da dişini kıracaklardır*” hükmü yer almaktadır. Madde 196'da ise: “*Eğer bir adam, hür bir adamın gözünü kör ederse, onun da*

⁶¹ Memiş, 2020b: 182.

⁶² Kinal, 1983a: 140.

⁶³ Memiş, 2020b: 182.

⁶⁴ Kinal, 1983a: 141.

⁶⁵ Memiş - Bülbül, 2019: 46; Memiş - Bülbül, 2012: 63.

⁶⁶ Tosun - Yalvaç, 1975: 185-186.

gözü çıkarılır" denilmektedir. Madde 218'de ise şöyle deniliyordu: "*Başarısız bir hekim hastasının gözünü kör ederse, hekimin elleri kesilecektir*".⁶⁷

Hammurabi Kanunları'nda en göze batan şey, fertlerin kanun karşısında eşit olmamalarıdır. Bu da toplumdaki insanların birtakım sosyal sınıflara ayrılmasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir.⁶⁸

Hammurabi, kanunlarının epilog (son söz/sonuç) kısmında, halkına şöyle seslenmektedir: "*Hakkı yenilmiş ve şikâyeti olan bir adam, adaletin kralı olan benim heykelimin önüne gelsin. Yazılı stelimi okusun; kıymetli sözlerime kulak versin. Stelim, ona davasını açıklasın (aydınlatsın); davasını anlatsın, kalbi ferahlasın*".⁶⁹

Kral, metnin devamında kendisinden sonra tahta geçecek olanların, stel üzerine yazdığı adalet sözlerini dikkate almalarını, koyduğu yasaları ve karara bağladığı hükümleri değiştirmemelerini istemektedir.⁷⁰

Hammurabi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur Yasaları'dır. Bu yasalar, yaklaşık olarak MÖ 2. Binyılın üçüncü çeyreğine (MÖ 1500-1250 arasına) tarihlenirler. Asur kazılarında 14 tablet halinde ele geçen bu yasa koleksiyonunun en iyi korunmuş olanı (A Tableti), 59 maddeden ibaret olup, kadınların hak ve görevleri ile ilgili konuları içerir. Diğerleri ise A Tableti kadar sağlam olmayıp, toprak mülkiyeti, gayrimenkul hukuku, köleler ve borçlar gibi muhtelif konuları ele alan yasa maddelerini yansıtır. Tabletlerin tümünün aynı yer ve zamana ait olmadıkları anlaşılmaktadır. Dikkati çeken husus, maddelerin çoğunun aynı konuya bağlı olarak geliştirilen varsayımlarla zenginleştirilmiş olmaları, başka bir deyişle, bir konuda akla gelebilecek her ihtimali aynı madde içinde ele alarak, bir tür genelleme yapmaya çalışmalarıdır. Bu yasalar hazırlanırken, Hammurabi yasalarının yanı sıra Hammurabi öncesindeki Mezopotamya yasalarından da yararlandığı izlenimi uyanmaktadır. Orta Asur Kanunları, Asur'un bünyesine uygun sert yaptırımlar içermektedir.⁷¹

Mezopotamya yasalarının sonuncusu, Yeni Babil (MÖ 625-539) yasalarıdır. Bu devre ait kırık bir tablette, okunabilen 10 paragraf göze çarpmaktadır ki, bunlar evlilik ve verasetle ilgilidirler. Bu yasalarda en çok dikkati çeken husus, yasa maddelerinin diğer yasalardaki gibi "*Eğer*" kelimesi ile değil, "*Bir erkek/ Bir kadın ki*" ifadesi ile başlamasıdır.⁷²

Ele aldığımız bütün bu Mezopotamya yasaları dışında, kralların tahta geçtikleri zaman yazdırdıkları fermanlar ele geçmiştir. Bir tür adalet belgeleri olan bu fermanlarda krallar, memurlara ve halka, ülkede adaleti ve eşitliği sağlamak için halkın bir kısmının üzerindeki ağır borçları sildiklerini ve borçları affettiklerini ilan ederler, aynı zamanda halka eşitlik ve adalet vadederlerdi. Bu fermanlara verebileceğimiz en çarpıcı örneklerden biri, Eski

⁶⁷ Kinal, 1983a: 145; Memiş, 2020b: 183-184; Tosun - Yalvaç, 1975: 199-209.

⁶⁸ Kinal, 1983a: 146.

⁶⁹ Dinçol, 2003: 8.

⁷⁰ Tosun - Yalvaç, 1975: 213.

⁷¹ Dinçol, 2003: 9; Tosun - Yalvaç, 1975: 246-256.

⁷² Dinçol, 2003: 9.

Babil Devleti'nin sondan bir önceki kralı Ammi-Şaduqa'nın çıkarmış olduğu fermandır.⁷³

Şunu özellikle belirtmek isteriz ki, bu fermanlarda dile getirilen borçların affını mümkün görmekle beraber, halka eşitlik ve adalet vaadedilmesi, bize göre, sadece kuru bir vaadden ibarettir. Çünkü halkın sınıflara ayrıldığı bir cemiyette eşitlikten söz etmek ve eşitlik vadetmek, pek inandırıcı görünmemektedir. Esasen Eski Yakın Doğu yasalarındaki adalet, yasa önünde herkese eşit haklar vermek anlamına gelmiyordu. O çağların adaleti, herkesin, bulunduğu toplum katmanına göre, yerini garanti ediyordu. Genel anlamda bir özgürlük yoktu, her toplum kesiminin belirlenmiş özgürlük alanları vardı.⁷⁴

Eski Yakın Doğu yasaları içinde Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan ve MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunun siyasi kaderine hükmetmiş olduğu anlaşılan Hititler'in çıkarmış olduğu yasaları da muhakkak surette gözden geçirmek icabeder.

Hitit Yasaları ve Hititler'de Adalet Anlayışı

Daha önce de ifade edildiği üzere, tarihte hak, hukuk ve adalet fikrinin ortaya çıkması, insanların toplu olarak yaşamaya başladıkları erken dönemlere kadar geriye gitmektedir. Bu fikirlerin temeli, Neolitik Çağ'da atılmış gibi görünüyor. Kalkolitik Çağ'da ise mülkiyetin ifadesi demek olan mühürlerin bulunması, insanlar arasındaki ilk hukuki sorunların mülkiyetle ilgili olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten, ilk kentlerin ortaya çıktığı Mezopotamya coğrafyasında, kentlerde oturan ve çeşitli sınıflara mensup olan insanların hukuki sorunları, başlangıçta gelenek hukuku çerçevesinde çözümlenmiş, daha sonraki aşamada ise bunlar yazılı hale getirilerek ilk yasalar çıkarılmıştı.

Bu cümleden olmak üzere, Hitit toplumu gibi, bünyesinde sınıf farkı bulunan bir cemiyette de hak ve adalet kavramlarının çok sağlam temellere dayandırılması gerektiği kanaatine varıldığı için, toplum düzenini sağlamaya yönelik kanunlar çıkarılmıştır.

Hitit kanunlarının ilk defa hangi kral tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, çıkarmış olduğu fermanla Hitit kraliyet ailesinin veraset hukukunu belirli bir sisteme oturtan ve suçun kişiselliğine vurgu yapan Telepinuş'un (MÖ 1500'ler), ilk Hitit yasalarını çıkarmış olabileceği düşünülmektedir.⁷⁵ Telepinuş Fermanı aynı zamanda dünya hukuk tarihinin bilinen en eski anayasasıdır.

Eski Devlet zamanından kalan Hitit kanunlarına Yeni Hitit Devleti krallarından I. Şuppiluliuma veya oğlu II. Murşili tarafından birtakım eklemeler yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁷⁶ Hitit kanunlarına en son şeklini veren kralın ise IV. Tuthalya ya da oğlu III. Arnuvanda olması gerektiğini ileri süren bilim insanları vardır.⁷⁷

⁷³ Tosun - Yalvaç, 1975: 260-270.

⁷⁴ Dinçol, 2003: 10.

⁷⁵ Kinal, 1987: 149.

⁷⁶ Doğan, 2012: 72.

⁷⁷ Kinal, 1987: 149.

Demek oluyor ki Hitit kralları, ihtiyaç duydukça bazı ilaveler yaparak, Eski Devlet zamanından beri mevcut olan kanunları, birkaç defa yeniden yazdırmışlardır.⁷⁸

Hitit kanunları, her biri 100'er maddeyi ihtiva eden ve birbirini tamamlayan iki büyük seriden oluşmakta idi. Bu serilere ilk maddelerinin ilk kelimelerine dayanarak, "Eğer bir adam" ve "Eğer bağlar" isimleri verilmiştir.⁷⁹ Bu kanunların prolog ve epilog kısımları olmadığı için, yasaları çıkararak ya da birtakım ilavelerle yeniden yazdıran kralın veya kralların kimliklerini bilemiyoruz. Ayrıca kimliğini tam olarak tespit edemediğimiz kralın, yasama yetkisini tanrılardan nasıl aldığı da belli değildir. Fakat diğer metinlerde ülkede adaleti sağlayan gücün Güneş Tanrısı olduğu belirtildiği için, kralı görevlendirenin de bu tanrı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Gerçekten, bir dua metninde ona şöyle seslenilmektedir: "*Ey Güneş Tanrısı! Ülkelerin törelerini sen tayin edersin*". Güneş Tanrısı aynı zamanda "*hükümün adil efendis*" sıfatıyla da tanımlanmaktadır.⁸⁰

Hitit kanunlarında da bütün Eski Doğu çivi yazı hukukunda olduğu gibi, belli birtakım farazi vakalar dikkate alınarak cezalar tayin edilmiştir, yani kalıp halindedir. Fakat zamanla üzerlerinde bazı düzenlemeler yapılarak, devamlı surette iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Hitit kanunları, modern hukuk ilminde olduğu gibi, veraset hukuku, ticaret hukuku, medeni hukuk, ceza hukuku biçiminde bölümlere ayrılmış değildir. Bunlar daha ziyade modern tetkiklerle yeniden oluşturulmaktadır.⁸¹ Buna karşılık mülkiyet hukukunu ve özellikle de aile hukukunu ihtiva eden maddelerin birçoğu ele geçmiştir.

Biz burada Hitit aile hukuku ve Hitit ceza hukuku konularını biraz daha yakından inceledikten sonra, Hititler'de hak arama özgürlüğü ve mahkemeler konusuna temas etmek istiyoruz.

Hitit Aile Hukuku

Hitit toplumunun çekirdeğini teşkil eden aile, bütün Hint-Avrupai toplumlarda olduğu gibi, baba erkil idi.⁸² Çünkü Hititler'de evlenme kurumu, bütün baba erkil toplumlarda görüldüğü üzere, kadının satın alınması esasına dayanıyordu.⁸³ Gerçekten damat, evleneceği kız için "*Kuşata*" denilen bir ağırlık (başlık parası) veriyordu. Kıza ise baba evinden çıkarken, baba mirasına karşılık olarak "*İvaru*" denilen bir çeyiz parası veriliyordu (madde 29).

Hitit aile hukukunda, ailenin kuruluşundan dağılına kadar geçirilmesi muhtemel olan bütün safhaların gösterilmesine çalışılmıştır. Buna göre, "*Kuşata*" denilen başlık parası, kızın babasına teslim ediliyordu. Fakat eğer talip erkek evlenmekten vazgeçerse, verdiği kuşata da yanıyordu (madde 30). Eğer kız tarafı sözünden dönerse, erkeğin verdiği başlık, kendisine geri

⁷⁸ Goetze, 1957: 103; Memiş, 2020a: 247.

⁷⁹ Kinal, 1987: 149; Dinçol, 2003: 10; Doğan, 2012: 72; Memiş, 2020a: 247.

⁸⁰ Doğan, 2012: 73; Dinçol, 2003: 11.

⁸¹ Gurney, 1952: 89.

⁸² Darga, 1984: 64.

⁸³ Memiş, 2020a: 248.

ödeniyordu.⁸⁴ Eğer nişanlı bir kız, üçüncü bir şahıs tarafından kaçırılırsa, ilk erkeğin vermiş olduğu kuşata'yı, kızı kaçıran kimse ödemeye mecburdu (madde 28/a). Böylece kanunun, kız kaçırmayı suç saymadığı anlaşılmaktadır.⁸⁵

Evlenen bir kız, kocasının evinde yaşardı. Ancak babasının evinde kocası ile birlikte yaşayanlara da rastlanırdı, yani Hititler'de "içgüveyilik" usulü de vardı.⁸⁶

Hitit kanunları, evlilik kurumunun boşanma ile bozulduğuna dair açık bir madde göstermez. Ancak "Eğer bir adam" diye başlayan kanun serisinin 31. maddesinde: "hür bir adamın bir cariyeden ayrılması halinde, anneye yalnız bir çocuk verildiği, diğer çocukların ise babaya kaldığı" belirtilmektedir. Hür bir kadınla evlenmiş olan bir köle için de durum aynıdır (madde 32). Demek oluyor ki, Hitit kanunları, her ne kadar evli çiftlerin boşanmasına dair doğrudan doğruya bilgi vermiyorsa da yukarıdaki kanun maddelerinden, Hitit evlilik kurumunda boşanma hadiselerinin de mevcut olduğu, kendiliğinden anlaşılmaktadır.⁸⁷

Hititler'de evlilik kurumunun monogam (tek kadınla) olduğu konusunda, kanunlarda bir açıklık yoktur. Fakat erkeğin resmi bir mukavele ile evlendiği ilk karısının meşru zevce sayıldığı, bu bağlamda erkeğin daha birçok kadınlar da alabildiği başka vesikalardan anlaşılmaktadır. Esasen Hitit aile hukukunda "Levirat"ın mevcut olması (madde 193), tek kadınla evlilik kuralını devre dışı bırakmaktadır. Levirat, kocası ölen çocuksuz bir kadını, kayınbiraderlerinden birinin veya kayınpederinin nikahlaması adetidir.⁸⁸ Daha ziyade aile servetinin yabancıya gitmemesi için alınan bu ekonomik tedbir, Babil ve Asur hukukunda olduğu gibi, Tevrat'ta da vardır.⁸⁹

Hitit toplum hayatında, aile kurumunun sağlıklı yürüyebilmesi açısından, birtakım cezai tedbirlere de ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin eşlerden birinin zina suçu işlemesi, çoğu kez evliliğin sona ermesine neden olmaktadır. Bu yüzden Hitit kanunlarında zinayı yasaklayan ve zina suçunun cezasını belirten maddeler vardır. Nitekim birbiriyle bağlantılı olan 197-198. maddeler, zina suçu ile ilgilirdirler. 197. maddenin birinci bölümünde, bir adamın bir kadına dağda tecavüz etmesi halinde, adamın ölümle cezalandırılacağı yazılıdır. Bu durumda sadece adam suçludur. Çünkü kadın kendisini koruyacak hiçbir araca sahip olmadığı gibi, ıssız bir yerde bulunması nedeniyle herhangi bir kimseden yardım isteyebilme şansına da sahip değildir. Bu yüzden ceza, kuvvetli olan tarafa yani erkeğe verilmektedir. Fakat bu durum evde meydana gelirse, suç kadınıdır, kadın öldürülecektir. Çünkü evde yaşanan bu hadisede kadının yardım isteme imkânı olduğu için, adamın eve kadının isteği ile girmiş olduğu varsayılmaktadır. Bu yüzden zina suçunun başrol oyuncusu kadındır ve yasaya göre ölmelidir.⁹⁰ Eğer kadının kocası, zina

⁸⁴ Darga, 1984: 64; Kınal, 1987: 151; Memiş, 2020a: 248.

⁸⁵ Kınal, 1987: 151.

⁸⁶ Kılıç, 2014: 158; Memiş, 2020a: 249.

⁸⁷ Memiş, 2020a: 249.

⁸⁸ Kılıç, 2014: 106; Kınal, 1987: 152.

⁸⁹ Kınal, 1987: 152; Memiş, 2020a: 250.

⁹⁰ Kılıç, 2014: 165.

yapan çifti bulur ve her ikisini de öldürürse, kocaya ceza yoktur.⁹¹ Diğer bir madde ise şu şekildedir:” *Koca, zina yapanları yakalar ve onları sarayın kapısına götürür ve “karım ölmesin” derse, kadın ve aşığı ölümden kurtulur*”. Aksi halde, aldatılan koca:” *ikisi de ölsün*” der. Bu takdirde kral, her ikisini de ölüme mahkûm edebilir veya affedebilirdi.⁹²

Görüldüğü üzere, zina hadisesi mahkemeye intikal ederse, kocanın ve baş yargıç mevkiindeki kralın yetkiyle “ölüm veya af” ile sonuçlanabiliyordu.⁹³

Aile hukuku ile ilgili yasalardan açıkça anlaşılacağı üzere, Hitit toplumunda aynı kandan ve aileden gelen insanla cinsel ilişki yasaktır. Bir erkek, babasının ikinci karısı veya baldızı ile ilişkide bulunamaz. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi, bir kadının, kocası öldükten sonra kayınbiraderi ile evlenme hakkı vardır. Ayrıca bir erkek, babası öldükten sonra üvey annesi ile cinsel ilişkiye girebilirdi. Çünkü babası öldükten sonra bu kadınla yatması ve bu ilişkiyi sürdürmesi, bir hak olarak kabul ediliyordu (madde 189).⁹⁴

Özetleyecek olursak; Hitit toplumunda zina hadisesi kesinlikle hoş karşılanmıyor, en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Fakat Hititler’in komşuları veya vasalları olan kavimlerde Hitit aile hukukunun ve evlilik kurumunun ana prensiplerine ters düşen birçok durumların varlığı da inkârı kabil olmayan bir gerçektir. Örneğin Mısır firavunları kendilerinin kutsal kandan geldiklerine inanırlar ve bu kutsallığın bozulmaması için kız kardeşleriyle ve genellikle de ablaları ile evlenirlerdi.⁹⁵ Hitit imparatoru I. Şuppiluliuma’nın Hayaşa prensi Hukkanaş ile yaptığı antlaşmadan öğrenildiğine göre, Hayaşa memleketinde de Hitit aile yapısına uymayan çirkin adetler vardı. Örneğin Hayaşalılar’da bir erkek bir kadınla evlendiği zaman, damadın erkek kardeşleri de yengeleri ile cinsel ilişkiye girebilirdi. İşte bu durumu dikkate alan Hitit kralı I. Şuppiluliuma, kız kardeşini Hayaşa prensi ile evlendirirken, kız kardeşine Hayaşa adetlerine göre değil, Hitit adetlerine göre muamele edilmesini istemiştir.⁹⁶

Bütün bu bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz: Hitit aile hukukunun izlerini birtakım küçük değişikliklerle günümüz Anadolu’sunda da görmek mümkündür. Gerçekten, Anadolu’da evlenmenin ilk basamağını oluşturan nişanlanma hadisesinde kızı “ağırlık” ya da “başlık parası” tabir edilen bir ödemede bulunulur. Kız gelin giderken, baba evinden çeyizini getirir. Günümüzde birinci dereceden akrabalarla evlenmek yasaktır. Geleneklerimiz buna izin vermediği gibi, kanunlarımızda da buna cevaz veren maddeler yoktur.⁹⁷

Hitit aile hukuku ile ilgili bilgileri bu şekilde aktardıktan sonra, şimdi de Hitit Ceza Hukuku konusuna temas edebiliriz.

⁹¹ İmparati, 1992: 175.

⁹² Memiş, 2020a: 251.

⁹³ Darga, 1984: 66-67.

⁹⁴ Kınal, 1987: 154.

⁹⁵ Memiş, 2020a: 251.

⁹⁶ Memiş, 2020a: 252.

⁹⁷ Memiş, 2020a: 256.

Hitit Ceza Hukuku

Hitit ceza hukuku hakkında bilgi veren belgelerin önemli bir kısmı, Hattuşaş devlet arşivinde bulunmuştur. Bu belgeler; mahkeme tutanakları, kanun tabletleri ve başka vesikalarda geçen hukukla ilgili kayıtlar olmak üzere, üç gruba ayrılmaktadır.

Hitit kanun maddeleri, şekil bakımından, Eski Mezopotamya kavimlerinin çivi yazı hukuku kalıbına göre yazılmışlardır. Buna göre, “Eğer” kelimesi ile başlayan bir suç tasavvur edilir ve sonra bu suça bir ceza tayin edilirdi. Yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre, Hitit kanunları, yazıldıkları dönemin sosyal şartlarına göre hazırlanmıştır. Bu kanunlarda toplumu oluşturan sosyal sınıflar arasındaki farkların da dikkate alındığı anlaşılmaktadır.⁹⁸

Hitit ceza kanunları, Eski Doğu'nun o dönemdeki diğer kavimlerinin ceza kanunlarına göre son derece insancıdır. Bu açıdan bakıldığında, Hitit ceza kanunları ile Sümerler'in ceza kanunları arasında önemli benzerlikler olduğu görülür. Halbuki Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Sami kavimlerin ceza yasaları, oldukça sert hükümleri ihtiva etmektedir. Çünkü başta Hammurabi Kanunları olmak üzere, Sami kavimlere ait ceza yasalarının büyük ölçüde “*talion*” yani “*kısasa kısas*” prensibine dayandığı görülmektedir.⁹⁹

Günaltay'a göre, Hititler cezaları tayin ederken insan varlığını yok etmek, insan hayatını zehirlemek, şerefini alçaltmak gibi yollara başvurmamış, tam tersine, insan hayatını ve insan şerefini koruyacak bir yol izlemişlerdir. Dolayısıyla onlar, suç işleyeni öldürmeyi değil, yok olan veya zarar gören şeyi tazmin etmek prensibini esas almışlardır.¹⁰⁰

Fakat yine de Hitit kanunlarındaki ceza maddeleri, daha önce de belirttiğimiz gibi, suçlunun ve mağdurun sosyal sınıfına göre tespit edilmiştir. Bir suçun tanrılara ve krallara karşı işlenmesi ile çeşitli sosyal sınıflardaki insanlara karşı işlenmesi halinde verilen cezalar farklı oluyordu. Bunun yanında, suçlunun sosyal mevkii de verilen cezanın hafif veya ağır olmasında önemli rol oynuyordu. İşte bu yüzdendir ki, Hitit sosyal yaşantısında öncelikle nelerin suç sayıldığını bilmek gerekir. Hitit kanunlarında suç kabul edilen fiilleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- 1-Tanrılara veya krallara karşı saygısızlık, hizmette kusur,
- 2-Adam öldürme veya yaralama,
- 3-Büyücülük,
- 4-Hırsızlık, kundakçılık,
- 5-Bir insana veya hayvana tecavüz etme,
- 6-Zina ve birinci dereceden akrabalar arasında cinsel ilişkiler.

Yukarıdaki sıralamadan da anlaşılacağı üzere, günümüzde dahi suç sayılan utandırıcı fiiller, Hitit toplumunda da suç kabul ediliyordu. Hitit kanunları, bu tür suçlara değişik cezalar tayin etmiştir.

⁹⁸ Kinal, 1983b: 432.

⁹⁹ Memiş, 2020a: 257.

¹⁰⁰ Günaltay, 1987: 159.

Toplum düzeni ve güvenliğin devlet otoritesiyle temin edileceğinin bilincinde olan Hitit kanun koyucuları, bu otoritenin korunmasına büyük önem vermiş, krala ve devlet adamlarına karşı işlenen suçlara şiddetli cezalar vermekten çekinmemişlerdir.¹⁰¹ Nitekim Eski Devlet krallarından I. Hattuşili, vasiyetnamesinde, “*iradesine karşı gelenlerin uzuvlarının kesileceğini*” söyler.¹⁰² Adı geçen Hitit kralı, yıllıklarında da “*Haşşuwa kralının başını kestiğini*” anlatır. Demek oluyor ki, Hitit Büyük Kralı'na karşı isyan eden krallar da zaman zaman ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Ayrıca saraya ait malları veya eşyaları çalan kimselere de ölüm cezası verildiği anlaşılmaktadır. Halbuki Hitit kanunları, normal şartlarda hırsızlık suçuna “*ölüm cezası*” vermez, sadece çalınan malı misli ile ödetirdi. Bu farklılık, sarayın bir tür amme malı olmasından, krala ait malların hazine malı sayılmasından ileri geliyordu.¹⁰³

Ölüm cezaları genellikle “*kafa kesilmesi*” suretiyle infaz ediliyordu. Bir “*tabarna mührü*” üzerinde yer alan: “*Büyük Kral'ın sözleri demirdendir. Onu değiştirenin kafası kesilir*” sözleri ile Hitit Kanunları II. Tablet, paragraf 58/a'da geçen “*Eğer bir adam, kralın buyruğuna karşı gelirse, onun evi harabedilir. Eğer bir yargıcın sözü dinlenmezse, dinlemeyen kimsenin başı kesilir*” hükmü de bu infaz şeklini doğrulamaktadır. Ancak burada altı çizilmesi gereken husus şudur ki, yukarıda sözü edilen kanun maddesinde geçen “*evi harabedilir*” sözleri ile cezanın, suçlunun ailesine de uygulandığı anlaşılmaktadır. Böylelikle Hitit ceza hukukunda kolektif ceza sisteminin varlığına tanık oluyoruz.¹⁰⁴ Esasen Telepinuş Fermanı da kolektif cezayı doğrulamaktadır. Gerçekten, söz konusu fermanında: “*Eğer bir prens cinayet işlerse, kendi başı ile ödesin. Fakat evine ve oğluna dokunulmasın*” denilmektedir.¹⁰⁵ Öyle anlaşılıyor ki, Telepinuş Fermanı çıkarılmadan önce, Hititler'de “*kolektif ceza*” sistemi yürürlükte idi. Fakat daha sonra “*kolektif ceza*” sistemi lağvedilerek, “*ferdi ceza*” sistemine geçilmişti. Fakat bu, kolektif cezanın hiçbir zaman uygulanmayacağı anlamına gelmemiştir. Nitekim Yeni Hitit Devleti krallarından III. Hattuşili, Tarhuntaşşa (Dattaşa) kralı Ulmi-Teşub'a: “*Eğer bir cinayet işlerse, onu oğulları ve torunları ile beraber öldüreceğini*” söylemektedir.¹⁰⁶

Krala karşı işlenen suçlarda yalnız itaatsizlik değil, hizmette yapılan en küçük kusur bile ölümle cezalandırılmakta idi.¹⁰⁷ Hitit Büyük Kralları, yapılan antlaşmalara uymayan ya da sadakatsizlik gösteren vasal prenslerin yalnız kendilerini değil, bütün ailesini, hatta kabilesini bile cezalandırıyorlardı.

Bütün bunlar bize göstermektedir ki, devleti temsil eden Büyük Kral'ın şahsına veya onun yöneticilerine karşı itaatsizlik, isyan veya hizmette kusur suçlarına mutlaka ölüm cezası veriliyordu. Hatta bazı durumlarda ceza, suçlunun ailesine de uygulanıyordu.¹⁰⁸

¹⁰¹ Memiş, 2020a: 258.

¹⁰² Alp, 2001: 71.

¹⁰³ Memiş, 2020a: 259.

¹⁰⁴ Gurney, 1952: 99.

¹⁰⁵ Alp, 2001: 62; Dinçol, 2003: 28.

¹⁰⁶ Memiş, 2020a: 260.

¹⁰⁷ Kinal, 1983b: 434.

¹⁰⁸ Memiş, 2020a: 260; Dinçol, 2003: 27.

Hitit kanunları, yakın akrabaları ile cinsel ilişkide bulunanların yanı sıra, domuz, köpek, koyun ve inek gibi hayvanlarla sapık seksüel ilişkilerde bulunanlara da ölüm cezası vermekte idi. Gerçekten, bir kimsenin, annesi, babası, kız kardeşi, kızı, yengesi gibi birinci dereceden kan akrabaları ile cinsel ilişki kurması, en ağır suçlardan biri olarak kabul ediliyor¹⁰⁹ ve bu türden suç işleyenler öncelikle “tekerleğe çöktürülerek” cezalandırılıyordu. Bazen de suçluya verilen ölüm cezası, “diri diri küpe gömülmek” suretiyle infaz ediliyordu. Fakat bu ceza, daha ziyade kölelere uygulanıyordu.¹¹⁰

Hititler'in yaşadığı çağda büyü'nün tesirinden çok korkuluyordu. Nitekim Hititler'in reformist kralı Telepinuş, kendi adını taşıyan fermanında: “Kim büyü yaparsa, ona feci ölüm vardır” demekten çekinmiyordu. Çünkü adı geçen kralın verdiği bilgiye göre, “vaktiyle Hattuşaş şehri büyülenmişti”. Bu durumu dikkate alan Telepinuş şöyle diyordu: “Kral ailesi içinde kim büyü biliyorsa, onu mahkemeye veriniz, onu aileden ihraç ediniz”.¹¹¹ Yine aynı şekilde, Yeni Hitit Devleti krallarından II. Murşili, geçinemediği üvey annesi Babilli Tavananna'yı, zevcesini büyüleyerek öldürdüğü gerekçesiyle suçlamış ve Ana Kraliçe'yi sürgüne yollamıştı.¹¹² Hitit-Mısır Barış Antlaşması'nın mimarı Büyük Kral III. Hattuşili de akrabası Arma-Dattaş'ı, büyü yaptığı iddiasıyla sürgüne göndermişti.¹¹³ Doğrusunu söylemek gerekirse, Hitit kanunları da büyücülüğü suç saymakta idi. Büyü yapan kimse hür bir vatandaş ise, 1 mana (480 gram) gümüş ödemekle paçasını kurtarıırken, eğer bir köle büyü yaptı ise, mutlaka ölümle cezalandırılıyordu.¹¹⁴

Hitit kanunları, hırsızlık ve kundakçılığı da günümüz toplumları gibi suç saymıştır. Ancak Hitit kanunları hırsızlığa hiçbir zaman ölüm cezası vermemiş, bunun yerine hırsızlık yapan kişi, çaldığı malın değeri ne ise, onun üç katını ödemek zorunda kalmıştır. Ayrıca hırsızlık yapanlara dayak cezası da uygulanmıştır.¹¹⁵

Hitit kanunlarında görülen suçlardan biri de kundakçılıktır. “Başkasının tarlasını kasıtlı olarak yakan bir kimse yakalanırsa, yakılan tarlanın sahibine köle olarak verilir. Hür bir adam kundakçılık yaparsa, yaktığı evi yeniden inşa eder, köle ise burnu, kulakları kesilir, zararı efendisi tazmin etmek istemezse, o zaman kölenin sahibi, bu köleyi, zarara uğrayana verir”.¹¹⁶

Vatandaşlara ait ev, tarla ve benzeri mülklerin kundaklanması hadiselerinde, fiili işleyen kimseye ölüm cezası verilmediği halde, aynı suç tanrıların evi olan mabetlere karşı işlendiği zaman durum değişmektedir. Nitekim bir mabet talimat metninde: “Mabette yanan ateşi akşamları söndürmede ihmali görülen ve yangın çıkmasına sebep olan kişinin sadece kendisi değil, onun ahfadı ile birlikte bütün mabet personelinin de öldürüleceği” bildirilmektedir.¹¹⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere, tanrıların evi sayılan

¹⁰⁹ Dinçol, 2003: 16.

¹¹⁰ Memiş, 2020a: 261.

¹¹¹ Sturtevant - Bechtel, 1935: 193.

¹¹² Dinçol, 2003: 17; Memiş, 2020a: 261.

¹¹³ Ünal, 1974: 97, n. 29.

¹¹⁴ Memiş, 2020a: 261.

¹¹⁵ Memiş, 2020a: 262.

¹¹⁶ Kinal, 1983b: 437.

¹¹⁷ Kinal, 1983b: 437.

mabetlerin kundaklanması olayına karışanlar, kolektif cezaya çarptırılıyordu.

Hitit aile hukuku ve ceza hukukuna ilişkin olarak aktardığımız bu bilgilerden sonra, şimdi de Hitit toplumunda hak arama özgürlüğü, mahkemeler ve mahkemelerin yapılanması konularına ana çizgileri ile değinmek istiyoruz.

Hititler'de Hak Arama Özgürlüğü, Mahkemeler ve Mahkemelerin Yapılanması

Hititler'de, diğer Eski Yakın Doğu toplumlarıyla kıyaslandığında daha oturmuş, daha hakkaniyetli bir adalet sisteminin mevcut olduğu görülür. Çünkü toplumun bütün üyelerinin, adaletsiz bir durumla karşı karşıya kaldıklarında temyiz için krala başvurma hakları vardı. Kralın verdiği nihai karara herkes saygı duymak zorunda idi. Kralın nihai kararını umursamayanlara en ağır cezalar veriliyordu. Gerçekten, 173/a maddesinde: "Eğer bir kimse kralın kararını reddederse, evi harabeye çevrilecektir. Eğer bir kimse, bir yargıcın kararını reddederse, kafası kesilecektir" denilmektedir.¹¹⁸

Görülüyor ki, kralın kararını dinlememe, yerine getirmeme veya reddetme fiillerine en ağır cezalar verilmiştir. Sıradan insanlar kralın kararlarını sorgulayamayacaklarına göre, bu başkaldırıların ya da ayak diremelerin daha ziyade yerel beylerden veya toprak sahibi zengin kimselerden yahut da hanedan üyelerinden gelme ihtimali oldukça yüksektir. İşte bu yüzden Hitit kralı, devlet otoritesinin zaafa uğramaması için, bu tür kişileri en ağır şekilde cezalandırmaktan, hatta o kişinin ailesine de bu cezayı uygulamaktan çekinmemiştir.

Hititler'de Eski Devlet zamanından itibaren yoksulların korunmasına ve herhangi bir haksızlığa uğramamalarına büyük özen gösterilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, ülkedeki en yüksek adli yetki, kral tarafından kullanılmıştır. Çünkü o, adaletin de tanrısı olan Güneş Tanrısı'nın temsilcisi olarak hareket etmiştir. Ölüm cezasını gerektiren istisnai suçlarda, alt mahkemelerin ölüm cezası verme yetkisi olmadığından, bu tür hadiseler de doğrudan doğruya krala havale edilmekteydi. Kralın kendi ülkesindeki adli faaliyetlerde doğrudan üstlendiği rolün dışında, vasal devletler içindeki ve vasal devletler arasındaki anlaşmazlıklarda da doğrudan onun hakemliğine başvurulmakta idi.¹¹⁹

Kralın önüne getirilen adli işlerin bu kadar yoğun olması dikkate alındığında, bütün kararları Büyük Kral'ın vermiş olabileceğini düşünmek, pek mantıklı görünmemektedir. Çünkü kral bütün zamanını adli işlere ayıracak olursa, devleti nasıl idare edecektir? Muhtemelen kralın sarayına havale edilen davaların büyük bölümü, onun adına ve onun yetkisiyle hareket eden vekilleri tarafından görülüp, karara bağlanıyordu.¹²⁰

Büyük Kral'ın görevlendirdiği yerel yöneticiler ve garnizon komutanları da buldukları bölgelerde, kralın adına, adaleti yerine getirmeye çalışmışlardır. Hitit kralı II. Tuthalya ve I. Arnuvanda dönemlerinden kalma

¹¹⁸ Doğan, 2012: 74.

¹¹⁹ Doğan, 2012: 75.

¹²⁰ Doğan, 2012: 76.

pek çok talimat metni, adli sistemin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi edinmemize vesile olmaktadır.¹²¹ Örneğin II. Tuthalya'nın, yargıçlık görevi yapan herkese yönelik olarak yayınlamış olduğu talimatnamesinde şu ifadeler yer almaktadır:

“Hangi kente dönerseniz dönün, kentın bütün insanlarını toplayınız. Her kimin bir davası varsa, onun hakkında karar veriniz ve onu memnun ediniz. Eğer bir kölenin veya hizmetkarın veya yaşlı bir kadının bir davası varsa, hakkında karar veriniz ve onu memnun ediniz.

*Basit bir davayı zorlaştırmayınız. Zor bir davayı da basitmiş gibi göstermeyiniz. Doğru olanı yapınız”.*¹²²

Hitit kralı II. Tuthalya, kendisine bağlı yerel yöneticilere, adli kararlarını vermeden önce, o bölgenin yerel adetlerini gözetmeleri, Hitit yasaları ile o yörenin gelenek hukukunun çatışmamasına özen göstermeleri talimatını da vermiştir.¹²³ Bunun dışında, yargıçların çıkar çatışmalarından kaçınmaları ve kendi aileleri, dostları ya da “üstleri” lehine davalara girmemeleri ve taraflardan hiçbir şekilde rüşvet almamaları gibi hususlarda özellikle uyarıldıkları anlaşılmaktadır. II. Tuthalya'nın talimatnamesinin devamında şöyle denilmektedir:

*“Ülkenin hukuk sorunlarıyla ilgili karar verecek olan sen, kararını iyi ver. Ekmek ve bira uğruna (kararlarını) onun (suçlunun) hanesi, biraderi, karısı, bir aile üyesi, sülalesi, hısım ya da dostları lehine çevirme. Karar veremediğin bir davayı efendinin, kralın önüne getir ki, kararı kral versin”.*¹²⁴

Kadın ya da erkek kölelerin ve tek yaşayan kadınların da hak arayabileceği, hukuki içerikli metinlerde, özellikle vurgulanmıştır.¹²⁵

Talimat metinleri ve yöresel yargı örgütlenmelerinden açıkça anlaşılmaktadır ki, Hitit mahkemeleri, tüm halka açıklığı ile herkesin “eşit”, yargıcın tarafsız ve dürüst olmak zorunda olduğu; ekmek ve bira gibi en masum armağanların bile kabul edilmesinin yasak olduğu mahkemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yargılama sürecinin makul sürede neticelendirildiği; suçlama ya da savunma amacıyla çok sayıda tanığın çağrılıp, yemin altında dinlenebildiği ve tüm ifadelerin kayda geçirildiği ve varsa başkaca delillerin de yargılama sürecinde savunmaya dahil edildiği bu yapılanma, Hitit adalet anlayışının “*olmazsa olmazı*” olarak kabul edilmektedir.¹²⁶ Büyük Hitit Kralı'nın, kendisini ya da yakınlarını ilgilendiren davalarda yargıçlık yapmaması ise son derece dikkat çekicidir ve takdire şayandır. Böyle bir anlayış, diğer Eski Yakın Doğu kavimlerinin hiçbirinde yoktur.

Hitit hukukunda davayı bir üst mahkemeye götürebilme yani temyiz etme hakkı da vardır. Belgelerden anlaşıldığına göre hem Hattuşaş'ta hem de

¹²¹ Gurney, 1952: 80.

¹²² Doğan, 2012: 78; Dinçol, 2003: 26.

¹²³ Doğan, 2012: 78.

¹²⁴ Doğan, 2012: 79.

¹²⁵ Brandau - Schickert, 2003: 149.

¹²⁶ Doğan, 2012: 80.

Hattuşaş dışındaki vasal devletlerde temyiz hakkının kullanıldığına ilişkin birçok örnek bulunmaktadır.¹²⁷

Yargılama süreçlerinde “sanık” olarak yargılanan kişilerin kendilerini savunabilmelerine oldukça geniş imkanlar tanındığını, savunmalarının kesilmediğini, delil ve tanıkların sunma konusunda hiçbir sınırlandırmaya tabi tutulmadığını, elimizde bulunan hukuki içerikli tabletlerden öğrenebilmekteyiz. Ayrıca savunmalarda “sanıkların” edebi unsurları kullanarak, hitabeti ustaca devreye sokmaları da dikkat çekicidir. Savunmaya ilişkin beyanların belirli bir mantık çerçevesinde ve tamamlayıcı edebi öğeler kullanarak yapıyor oluşu, Sokrates’in kendisini haklı çıkarmak için kullandığı edebi savunma tekniğinin köklerinin yüzlerce yıl geriye gittiğini göstermektedir.¹²⁸

Bu konuya son vermeden önce, mevcut bilgilerimize göre, dünya hukuk tarihinin en eski anayasası olan Telepinuş Fermanı hakkında da bir şeyler söylememiz icabeder.

Dünya Hukuk Tarihinin İlk Anayasası: Telepinuş Fermanı

Bilindiği üzere Telepinuş, Eski Hitit Devleti'nin son kralı olarak kabul edilmektedir. MÖ 1500'lerde iktidara geldiği sanılan Telepinuş'un yazdırdığı olduğu ferman, gerek Hitit tarihi gerekse dünya hukuk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü her şeyden önce bu ferman, Eski Hitit Devleti zamanı (MÖ 1700-1500) hakkında özet bilgiler aktardığı gibi, Eski Hitit Devleti zamanının 50 yıllık bir kesitini oluşturan ve “Gasıp Krallar Devri” (MÖ 1550-1500) adıyla anılan kargaşa dönemine ışık tutan Hitit orijinli yegâne vesikadır.¹²⁹ Bu özelliği nedeniyle Telepinuş Fermanı, Eski Hitit Devleti zamanının siyasi tarihine ilişkin en önemli vesika olarak kabul edilmektedir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Eski Hitit Devleti zamanını aydınlatan Hitit orijinli üç vesikamız vardır. Bunlar; a) I. Hattuşili'nin yıllıkları, b) I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi, c) Telepinuş Fermanı olarak sıralanabilir. Ancak hemen belirtelim ki, bize göre, bu üç vesika içerisinde en önemlisi Telepinuş Fermanı'dır. Çünkü I. Hattuşili'nin yıllıkları ve yine aynı kralın yazdırdığı olduğu vasiyetname,¹³⁰ sadece adı geçen kral zamanında meydana gelen iç ve dış hadiselerden söz ederler. Halbuki Telepinuş Fermanı, az önce de ifade ettiğimiz gibi, Puşarumma'dan Telepinuş'a kadar gelen bütün Hitit kralları hakkında özet bilgiler aktarır.¹³¹ Bu ferman aynı zamanda Telepinuş'un icraatlarını da daha ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Fakat bu fermanın asıl önemi, hukuk tarihi açısından taşıdığı değerden kaynaklanmaktadır. Bunun ne demek olduğunu biraz sonra gözler önüne sermeye çalışacağız. Ancak daha önce, söz konusu belgenin tarihi açıdan hangi bilgileri içerdiğine ana hatlarıyla temas etmek istiyoruz.

Telepinuş Fermanı'ndan öğrenildiğine göre, I. Hattuşili ve I. Murşili, Eski Hitit Devleti'nin fatih kralları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Gerçekten, adı

¹²⁷ Doğan, 2012: 81.

¹²⁸ Doğan, 2012: 82.

¹²⁹ Memiş, 2020a: 98.

¹³⁰ Alp, 2001: 65-71.

¹³¹ Kinal, 1987: 89-91; Alp, 2001: 59-64; Memiş, 2020a: 296-300.

geçen kralların icraatları sayesinde Hitit Devleti, o dönemin hatırı sayılır siyasi güçlerinden biri haline gelmişti. Üstelik Murşili, genç yaşta Babil'i fethetmiş ve Eski Babil Devleti'nin siyasi varlığına son vermişti. Ancak bu başarılı genç kral, MÖ 1550 yılında başkent Hattuşaş'a döner dönmez, onun başarılarını kıskananlar tarafından katledilmişti. Murşili'yi katleden kişi, onun en yakınlarından birisi idi: eniştesi Hantili. Az sonra bu katil, Hitit Devleti'nin kralı olacaktır. Onun tahta geçmesiyle birlikte başlayan süreçte Hitit Devleti, yaklaşık 50 yıl boyunca iç çekişmeler ve taht kavgaları ile çalkalanacaktır. İçerde yaşanan kavgalar en çok dış düşmanların işine yarayacak ve Hitit Devleti sahip olduğu toprakların önemli bir kısmının kontrolünü kaybedecektir. İşte bir çeşit fetret dönemi olan ve MÖ 1550-1500 yılları arasına tarihlenen bu kargaşa yıllarına "*Gasıp Krallar Devri*" adı verilmektedir.¹³²

Bu devirde sırasıyla şu krallar iş başına gelmişlerdir: Hantili, Zidanza, Ammunaş, Huzzia ve Telepinuş.

Gasıp Krallar Devri'nin en önemli özelliği, başa geçen her kralın, selefini öldürerek ya da meşru olmayan başka yollar deneyerek iktidarı ele geçirmesidir. Gerçekten, bu elli yıllık kaos döneminin ilk kralı Hantili, I. Murşili'yi katletmiştir. Hantili'yi de eski suç ortağı Zidanza bertaraf etmiştir. Zidanza'nın katili ise öz oğlu Ammunaş'tır. Ammunaş'ın Testis ve Huzzia adlarında iki oğlu ve İştapariaş adlı bir kızı vardır. İştapariaş, meşhur fermanımızı çıkaran Telepinuş'un karısıdır, yani Telepinuş aslında Ammunaş'ın damadıdır. Ammunaş'ın ölümünden sonra küçük oğul Huzzia, tahtın varisi olan ağabeyisi Testis'i öldürür ve tahtın yegâne sahibi olarak kalır. Ancak eniştesi Telepinuş'u da ortadan kaldırmak isteyince, Telepinuş, bu kumpası ortaya çıkarır ve Huzzia'yı yüksek mahkeme olarak kabul edilen Pankuş huzuruna çıkarır ve mahkeme kararıyla Huzzia'nın cezalandırılmasını ve sürgüne gönderilmesini sağlar. Bundan sonraki süreçte Hitit tahtında Telepinuş'u görüyoruz.

Telepinuş, kendisinden önceki krallar zamanında kaybedilen toprakları yeniden kazanabilmek için gerekli her türlü girişimde bulunduğu gibi, dağılmış olan devlet kurumlarını yeniden toparlar. Taht kavgalarına son verilmesi çağrısında bulunur ve bununla ilgili bir dizi önlem alır. Velihtlık meselesini belirli bir sisteme oturtur. O güne kadar yürürlükte olan kolektif ceza sistemini lağvederek, onun yerine ferdi ceza sistemini getirir. Gerçekten, Telepinuş'tan evvel, kraliyet ailesinin fertleri arasında meydana gelen taht mücadelelerinde suçlu bulunan kişi, bütün aile efradı ile birlikte öldürülmek suretiyle kolektif cezaya çarptırılıyor, malına mülküne de devlet tarafından el konuluyordu. Telepinuş, çıkarmış olduğu fermanla bu ilkel cezalandırma yöntemini ortadan kaldırmış, suçun kişisel olduğunu ilan etmiştir. Buna göre, suç işlediği iddia edilen hanedan mensubu, önce Pankuş huzurunda mahkeme edilecek, eğer suçlu olduğu delillerle ispat edilirse, o zaman cezalandırılacaktı. Geçmişte olduğu gibi kolektif ceza sistemi uygulanmayacak, bunun yerine sadece suçu işleyen kişi ölüm cezasına çarptırılacak, fakat eşine, çocuklarına, torunlarına ve mal varlığına kesinlikle dokunulmayacaktı. Bütün bunlar bir yana, suç işlediği iddia edilen kişi, suçu delillerle ispat

¹³² Memiş, 2020a: 96-99.

edilinceye kadar, “masum” kabul edilecekti. Günümüz modern hukukunda “masumiyet karinesi” denilen şey, tam olarak işte budur.

Görülüyor ki Hititler, günümüzden yaklaşık 3500 yıl önce, tanık olmadan kimseyi suçlamamış, olur olmaz bahaneler üreterek yapay suçlular yaratmamış, kimseyi töhmet altında bırakmamışlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak da uydurma delillerle kimseyi mahkûm etmemişlerdir. Bu durum, hukuk tarihi açısından oldukça ileri bir aşamadır ve kesinlikle takdir edilmelidir. Çünkü günümüz dünyasında bile hukuk açısından bu aşamaya gelememiş birçok devlet vardır.

Üstelik Telepinuş Fermanı, kralın ölümünden sonra tahta kimin geçeceği meselesine de son noktayı koymuştur. Buna göre, ölen kralın yerine en büyük oğlu tahta geçecektir. Eğer ölen kralın, meşru zevcesinden doğan bir oğlu yoksa, cariyelerden doğan en büyük oğlu, tahta geçebilir. Ancak ölen kral, geride hiçbir oğul bırakmadıysa, en büyük kızının kocası yani damadı kral olabilir. Bu son seçenek, tam olarak Telepinuş'un durumunu aksettirmektedir. Çünkü Telepinuş bir damattır ve çıkarmış olduğu fermana böyle bir madde ekleyerek, kendi durumunu da meşrulaştırmıştır.

Telepinuş Fermanı'nın hükümlerine göre, artık hiçbir prensin ölmesine ya da cinayet işlemesine gerek yoktur. Çünkü devletin, bütün prenslere ihtiyacı vardır. En büyük prens kral olduğunda, diğer prensler de başka makam ve mevkiilerde devlet yönetimine katkıda bulunacaklardır.

Telepinuş, fermanının son kısmında hanedan mensuplarına birtakım uyarılarda bulunur ve şöyle der:

“Benden sonra tahta kim geçerse, biraderleri, oğulları, kan akrabaları, aile bireyleri ve askerleri birlik olsunlar ve düşman memleketlerini kuvvetle teb'alıkları altında tutsunlar.”

“Benden sonra kim kral olursa ve o, erkek kardeşlerine, kız kardeşlerine fenalık yaparsa, ona karşı Pankuş'u toplayın...”

“Hangi kral, biraderleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkarırsa, o, kendi başı ile öder.”

“Eğer bir prens hata yaparsa, o (cezasını) kendi başı ile ödesin. Fakat onun evine ve çocuklarına dokunulmasın.”¹³³

Gerçekten, Telepinuş Fermanı'nın son kısmında yer alan bu uyarılar son derece önemlidir. Bundan sonraki süreçte de Telepinuş'un uyarıları, bazı istisnalar dışında, büyük ölçüde dikkate alınmıştır.

“Pankuş” adı verilen yüksek mahkemenin de Hitit devlet teşkilatı açısından ne kadar önemli bir kurum olduğu, Telepinuş Fermanı vasıtasıyla da teyit edilmektedir.

Esasında Eski Devlet zamanında Pankuş dışında komutanların oluşturduğu ikinci bir meclis daha vardır ki, onun adı, Dugudlar Meclisi'dir. Bahsi geçen bu iki meclisin o kadar çok yetkisi vardır ki, Hitit kralı hiçbir konuda tek başına karar verebilme yetkisine ve gücüne sahip değildir. Bu açıdan bakıldığında, Eski Hitit Devleti'nin meşrutî bir yönetimle idare

¹³³ Alp, 2001: 64.

edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal da Eski Hitit Devleti'nin yeryüzünün en eski meşrutî krallığı olduğu görüşündedir.¹³⁴ Çünkü başta bir kral vardır ama onun yetkilerini sınırlayan ve muhtelif konularda kralı denetleyen bu iki meclis, Hitit Devleti'ne daha demokratik bir hava vermektedir. O çağlar için bu, son derece olumlu bir adımdır. Bu konuda da Hititler'in takdir edilmesi gerekir.

Asgari tarih bilgisine sahip olan herkes, hatta tarihçilerin azımsanmayacak bir kısmı, 1215 yılına tarihlenen Magna Carta'nın dünya tarihinin ilk anayasası olduğunu zanneder.¹³⁵ Halbuki bu bilgi doğru değildir. Eldeki veriler göstermektedir ki, dünya tarihinin en eski anayasası, MÖ 1500'lere tarihlenen Telepinuş Fermanı'dır.

Hitit hukuku, Hititler'de hak ve adalet anlayışı, mahkemeler ve dünya tarihinin en eski anayasası olduğu kabul edilen Telepinuş Fermanı hakkında aktarmış olduğumuz bilgilerden sonra, şimdi de Eski Yakın Doğu kavimlerinden biri olan İsrailoğulları'nın yani Yahudiler'in hukuk anlayışından kısaca bahsetmeye çalışalım.

İsrailoğulları'nda Hak ve Adalet Anlayışı

İsrailoğulları adıyla anılan kavim, Eskiçağ tarihinde İbraniler, Habirular ya da Yahudiler olarak da bilinmektedir. İbrani tarihinin ilk dönemleri, net bir şekilde ortaya konulabilmiş değildir. Fakat eğer Kültepe tabletlerinde zikredilen Habirular'ın İbraniler olduğu kabul edilirse, adı geçen kavmin MÖ 2. Binyıl başlarından itibaren tarih sahnesinde boy gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.¹³⁶ Ancak şu hususun altını özellikle çizmemiz gerekir ki, Kültepe metinlerinde zikredilen Habirular, Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelen tüccarlardı. Demek ki, Yahudiler'in ticaret işleriyle ilgilenmeleri aslında günümüzden dört bin yıl öncesine dayanıyordu.

Tevrat'ta ise İbraniler'in ataları ile ilgili bilgiler, MÖ 18. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Çünkü İbraniler'in "kök atası" olarak kabul edilen Hz. İbrahim, Babil kralı Hammurabi'nin çağdaşı idi. Hammurabi, MÖ 18. yüzyılda iktidar olduğu için, Hz. İbrahim'in de aynı dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. O halde İbraniler'in gerçek tarihini MÖ 18. yüzyıldan itibaren başlatmakta hiçbir sakınca yoktur.¹³⁷

Tevrat'a göre 175 yıllık uzun bir ömür süren Hz. İbrahim, hayatı boyunca pek çok kadınla evlenmiş ve bu kadınlardan birçok oğulları ve kızları olmuştu. Bu oğullardan İsmail ve İshak gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an-ı Kerim'de ön plana çıkmış görünürler.

İshak'ın Esav ve Yakup adlarında iki oğlu vardı. Tevrat'tan öğrenildiğine göre, İshak'ın ölümünden sonra Tanrı Yahve (Yahowa), bu iki oğuldan Yakup'u mübarek kılmıştı.

Tekvin XXXV, 10'dan öğrenildiğine göre, Tanrı Yahowa, Yakup'un ismini "İsrail" olarak değiştirmişti. Bundan sonra İsrail adıyla anılacak olan

¹³⁴ Akurgal, 2000: 117.

¹³⁵ Ağaogulları - Türk, vd., 2018.

¹³⁶ Memiş, 2019b: 207.

¹³⁷ Memiş, 2006: 60.

Yakup'un 12 oğlu vardı. Bunlar sırasıyla 1-Ruben, 2-Şimeon, 3-Levi, 4-Yahuda, 5-İssakar, 6-Zebulun, 7-Yusuf, 8-Benyamin, 9-Dan, 10-Naftali, 11-Gad, 12-Aşer isimlerini taşıyorlardı. On iki İsrail kabilesi bunlardan türemiştir ve her kabile, atasının adını taşımaktadır.¹³⁸

Yakup (İsrail), 12 oğlu ile birlikte Kenan memleketinde oturuyordu. Oğulları içerisinde Yakup için en değerlisi Yusuf idi. Her konuda onu kıskanan ve hatta nefret eden kardeşleri, koyun otlattıkları bir gün onu kuyuya attılar. Fakat Yusuf, oradan geçmekte olan Medyanlı tüccarlar tarafından kuyudan çıkarıldı ve Mısır'a götürüldü. Oradaki bir köle pazarında yüksek bir fiyata satıldı. Bu yakışıklı köleyi satın alan kişi, Potifar isimli yüksek rütbeli bir komutandı ve gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen Züleyha adlı kadının da kocası idi.

Potifar'ın oğlu gibi büyüttüğü ancak karısı Züleyha'nın aşık olduğu bu genç adam, Züleyha'nın aşkına karşılık vermediği için bir iftiraya kurban gitti ve zindana atıldı. Ancak yaptığı rüya tabirleri sayesinde herkesin dikkatini çeken Yusuf, Mısır firavununun görmüş olduğu rüyaları da isabetli bir şekilde yorumlayınca hem zindandan çıkarıldı hem de baş vezir makamına getirildi.

Bir süre sonra büyük bir kıtlık felaketi başladı. Kenan ülkesinde oturan Yusuf'un kardeşleri de kıtlık felaketi sırasında buğday satın almak için Mısır'a geldiler. Yusuf onları tanıdı, onlar da Yusuf'u tanıdılar. Yusuf kardeşlerini affetti ve Kenan ülkesinde oturan babası Yakup'u ve bütün soydaşlarını, yerleşmeleri için Mısır'a davet etti. İsrailoğulları Mısır'ın Goşen vilayetine yerleştirildiler. İbraniler'in (İsrailoğulları) Mısır ülkesine yerleşmeleri hadisesi, yaklaşık olarak MÖ 1600'lere tarihlenmektedir. Öyle sanıyoruz ki, bu dönemde Mısır ülkesi Hiksoslar'ın hakimiyeti altında idi.

İlk zamanlarda Mısır'da mutlu bir hayat süren İsrailoğulları, özellikle II. Ramses (MÖ1301-1236) zamanından itibaren büyük inşaatlarda köle gibi çalıştırılmaya başlandılar. İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarıp Arz-ı Mev'ud'a götürecek olan Musa, adı geçen firavun zamanında doğdu. Yaptığımız araştırmalara göre de Musa, Ege Göçleri'nin ikinci aşamasının yaşandığı kargaşa ortamında ve muhtemelen III. Ramses'in (MÖ 1198-1167) iktidarı döneminde, 12 kabileden oluşan kavmini, Tanrı Yahova'nın emri doğrultusunda Mısır'dan çıkarmayı başardı.¹³⁹

İsrailoğulları, vaadedilen ülkeye yani Filistin'e, Çıkış'tan (Exodus) ancak 40 yıl sonra ulaşabildiler. Çünkü Musa onlara millet olma şuurunu yerleştirebilmek için 40 yıl Sina Çölü'nde beklemek ve adeta kavmini bir hizmet içi eğitimden geçirmek zorunda kaldı. Bu bekleme sürecinde İsrailoğulları'nın Tanrısı Yahova, Musa aracılığı ile seçkin kavmine "On Emir" denilen yasaklarını ya da yasalarını bildirdi. Söz konusu direktifler, İsrailoğulları'nın hukukuna temel teşkil etmiştir. Tevrat'ta On Emir şöyle sıralanmaktadır:

- 1- *Seni Mısır diyarından esirlik evinden çıkararak Allah'ın Yahova benim. Karşımda başka ilahların olmayacaktır.*

¹³⁸ Memiş, 2019b: 208.

¹³⁹ Memiş, 2006: 67.

- 2- Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın hiç suretini yapmayacaksın, onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin; çünkü ben kıskanç bir Allah'ım.
- 3- Allah'ın ismini boş yere ağza almayacaksın, çünkü RAB kendi ismini boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır.
- 4- Sebti gününü takdis etmek için, Allah'ın sana emrettiği gibi onu tut. Altı gün çalışacak ve bütün işini yapacaksın; fakat yedinci gün sebttir. Sen ve oğlun ve kızın ve kölen ve cariyen ve öküzün ve eşeğin ve hiçbir hayvanın hiçbir iş yapmayacaksınız.
- 5- Allah'ın sana emrettiği gibi babana ve anana hürmet et; ta ki, ömrün uzun olsun ve Allah'ın sana vermekte olduğu toprakta sana iyilik olsun.
- 6- Katletmeyeceksin.
- 7- Ve zina etmeyeceksin.
- 8- Ve çalmayacaksın.
- 9- Ve komşuna karşı yalan şahadet etmeyeceksin.
- 10- Ve komşunun karısına göz koymayacaksın ve komşunun evine, tarlasına ve kölesine ve cariyesine ve öküzüne ve eşeğine ve komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin.¹⁴⁰

Yeri gelmişken şunu özellikle ifade edelim ki, Hammurabi yasaları ile Tevrat yasaları arasında çok sayıda paralellikler vardır. Örneğin Hammurabi Kanunları'nın 14. maddesinde: "Eğer bir adam, bir başka adamın küçük oğlunu çalarsa, öldürülecektir" denilirken, Tevrat'ta: "Kim ki birini kaçıtır, onu satar ya da alıkoyarsa, öldürülecektir" denilmektedir.¹⁴¹

Hammurabi Kanunları'nın 57. maddesinde: "Eğer bir çoban, küçükbaş hayvanlarını otlatmak için tarla sahibi ile uyuşmaz ve tarla sahibinden izin almadan hayvanlarına tarlayı otlatırsa, tarla sahibi tarlasını hasat ettiğinde tarla sahibinin izni olmadan tarlada hayvanlarını otlatan çoban, (hasadın) üstüne (fazla olarak) her BUR için 20 GUR arpayı, tarla sahibine verecektir" denilirken, Tevrat'ta: "Biri, bir tarlada ya da bağda otlamak üzere kendi çiftlik hayvanını salıverir ve hayvan başkasının tarlasında otlarsa, kendi tarlasının ve bağının en iyisinden ödeyecektir" denilmektedir.¹⁴²

Hammurabi Kanunları'nın 209. maddesinde: "Eğer bir bey, bey sınıfından birinin kızını döver ve çocuk düşürmesine sebep olursa, 10 şekel gümüş ödeyecektir" denilirken, Tevrat'ta ise "Kavgı eden kişiler gebe bir kadına çarpar ve onun çocuğunun düşmesine sebep olurlarsa ve başka bir zarar olmazsa, kadının kocasının talep ettiğinin hakimlerin karar verdiği kadarını ödemekle cezalandırılacaktır" ifadesi yer almaktadır.¹⁴³

Bilindiği üzere Hammurabi Kanunları, esas itibarıyla "talion" yani "kısasa kısas" prensibine dayanmaktadır. İbraniler'in de Tevrat yasalarında vurgulanan bu prensibe sıkı sıkıya bağlı kaldıkları görülmektedir. Gerçekten, Hammurabi Kanunları'nın 196. maddesinde: "Eğer bir adam, bir memurun

¹⁴⁰ Tevrat, Tesniye V, 6-21.

¹⁴¹ Tevrat, Çıkış XXI, 16.

¹⁴² Tevrat, Çıkış XXII, 5.

¹⁴³ Tevrat, Çıkış XXI, 22.

gözünü kör ederse, onun da gözü çıkarılır"; 197. maddede ise: "Eğer bir adam, bir başkasının kemiğini kırarsa, onun da kemiği kırılacaktır" hükümleri yer alırken, Tevrat'ta: "Eğer ki, zarar olursa; cana can, göze göz, dişe diş, ele el, ayağa ayak, yanık için yanık, yara için yara, bere için bere ödeyeceksin" denilmektedir.¹⁴⁴

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, İsrailoğulları'nın hak ve adalet anlayışı ile Hammurabi yasaları arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Aslına bakılacak olursa, Hammurabi yasalarında geçen bazı temel prensipler, tek tanrı inancına dayalı üç büyük dinin temel prensiplerine esas teşkil etmiş gibi görünmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: *İftira etmeyeceksin, yalan söylemeyeceksin, öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, zina etmeyeceksin, komşunun malına göz dikmeyeceksin.*

Sıralamış olduğumuz bu esaslar, aslında sadece tek tanrılı dinlerin değil, bütün dinlerin ortak paydasıdır. Eğer bunlara uyulmuş olsaydı, zaten insanlar arasında hiçbir sorun yaşanmaz, yasalara da ihtiyaç duyulmazdı.

Sonuç

Görülüyor ki, İnsanoğlunun hak ve adalet arayışı, ilk cemiyet hayatının başladığı Neolitik Devir'de başlamış, adalete duyulan ihtiyaç, ilerleyen dönemlerde daha da artmıştır. Aileyi oluşturan fertler arasında bile tam bir fikir birliği sağlanamazken, aynı yerleşim biriminde yaşayan ve ister istemez birbirleriyle münasebet içerisinde olması gereken çok daha kalabalık kitlelerin arasında birçok sorunların yaşanabileceği, kaçınılmaz bir gerçektir.

İşte bu yüzden ki İnsanoğlu, tarihin erken dönemlerinden itibaren ortaya çıkan hukuki sorunların çözümü konusunda kendine göre birtakım prensipler geliştirmiş, elinden geldiğince adaleti sağlamaya çalışmıştır.

Ancak erken dönemlerde yazı henüz mevcut olmadığı için, insanların adaleti nasıl yerine getirdiklerini bilemiyoruz. Bununla beraber, yazılı olmayan ve toplumun bütün katmanlarınca kabul gören gelenek hukukunun, hemen her toplumda uygulanmış olabileceği ihtimali son derece yüksektir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi yazı, Sümerler tarafından ilk kez MÖ 3200'lerde keşfedilmiş ve bu tarihten itibaren her şey kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Ancak hukuka ilişkin metinlerin oluşturulması için, epeyce beklemek gerekmiştir. Çünkü ilk kanun metinleri MÖ 24. yüzyıla tarihlenmektedir ki, bu da gelenek hukukunun yazılı hukuka dönüştürülebilmesi için, uzun bir zamana ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir.

İlk kanunlar, yazının da mucidi olan Sümerler tarafından ve Sümerce olarak yazdırılmıştır. Urukagina Kanunları, Ur-Nammu Kanunları, Ana-İttuşu Kanunları ve Lipit-İştur Kanunları, Sümerce olarak kaleme alınan kanunlardır. Urukagina, Ur-Nammu ve Lipit-İştur'ın birer kral oldukları gerçeğinden hareket edecek olursak, ilk kanun koyucuların genellikle krallar olduğunu söylememizde hiçbir sakınca yoktur. Daha sonraki dönemlerde kentlerin yönetimi Amurrulu sülalelerin eline geçince, kanunlar bu defa

¹⁴⁴ Tevrat, Çıkış XXI, 23-25.

yönetenlerin dilinde yani Akkadça olarak yazdırılmaya başlanmıştır. Akkadça olarak kaleme alınan kanunların en tanınmış, Hammurabi Kanunları'dır.

Hangi dilde yazılmış olursa olsun, bütün kanunlar belli bir kalıba göre oluşturulmuşlardır. Bu kanun yazım formülüne göre kanunlar, prolog, maddeler ve epilog olmak üzere, üç bölümden oluşur. Prolog kısmında kanun koyucu, kanunları çıkarma gerekçesini ortaya koyar ve yönetme yetkisini de yasa çıkarma görevini de tanrılardan aldığını vurgular. İkinci bölümde “şumma” yani “eğer” kelimesi ile başlayan bir suçun tasavvur edildiği ve bu suçta uygun cezanın ne olduğunun belirtildiği maddeler yer alır. Epilog kısmı ise kanunların son ya da sonuç bölümü olup, kanun koyucu burada çıkarmış olduğu yasalara uyulmasını tavsiye eder ve yazdıklarına zarar verilmemesini halkından ister. Yasalara uymayan ya da kanunların yazılı olduğu taşlara (stellere) zarar verecek olanlara da kanun koyucu lanetler yağdırır. Başka bir anlatımla epilog bölümü, duaların ve bedduaların iç içe olduğu bir bölümdür ve işin içerisine tıpkı prolog bölümünde olduğu gibi, tanrılar ve tanrıçalar da dahil edilmiştir.

Sümer yasalarındaki cezalar daha insancıldır, suçlara mümkün mertebe nakdi cezaların verildiği görülür. Ancak başta Hammurabi yasaları olmak üzere, Akkadça yazılmış olan kanunlarda “talion” prensibinin yani “kısasa kısas” uygulamasının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Tevrat yasalarında da “kısasa kısas” uygulamasının varlığına tanık olunmaktadır.

34

OANNES
3 (1)

Mezopotamya yasalarının tamamı incelendiğinde görülür ki, o dönem toplumları birtakım sosyal sınıflara ayrılmıştır. Her ne kadar kanun koyucular herkese adalet dağıttıklarını beyan etseler de bunun, “eşitlik esasına dayanan” bir adalet olduğu söylenemez. Çünkü her sınıfa farklı bir şekilde muamele edilmekte, hür bir insanla bir köle adalet önünde eşit şartlara göre mahkeme edilmemektedir.

Anadolu coğrafyasına gelindiğinde farklı bir manzara ile karşılaşılacaktır. Çünkü MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunun siyasal kaderinde başat rol oynayan Hititler'in, adalet konusunda da Eski Yakın Doğu'nun diğer kavimlerine göre oldukça ileri bir seviyede oldukları görülmektedir.

Geniş yetkileri bulunsa da Hitit kralı mutlak bir monark değildir. Çünkü kralı denetleyen iki önemli meclis vardır. Bunlardan ilki, yüksek mahkeme görevini de üstlenmiş olan Pankuş Meclisi'dir ki, gün görmüş ve devlet tecrübesine sahip Hitit elitlerinden oluşmaktadır. İkincisi ise Dugudlar Meclisi adıyla anılan meclistir ve yüksek rütbeli komutanlardan oluşmaktadır. Birincisi devlet yönetimi ile ilgili meselelerde, ikincisi ise askeri meselelerde söz sahibidir. Hitit kralı, bu meclislerin görüşünü dikkate almak zorundadır. Diğer bir anlatımla, Hitit kralı, bu meclislerin onayını almadan hiçbir adım atamaz. Demek oluyor ki Hititler, daha o çağda meşruti bir yönetimle idare ediliyorlardı. Hititler'in çağdaşı olan diğer Eski Yakın Doğu kavimlerinde ise her konuda tek yetkili, kraldı. Her konuda nihai karar, ona aitti.

Adalet dağıtımı konusunda da Hititler'in, günümüz modern toplumlarının adalet anlayışına daha yakın bir uygulamaya sahip oldukları görülür. Gerçekten, toplumu oluşturan tüm katmanlara mensup insanların hak arama özgürlüğü vardır. Eski Devlet zamanından itibaren yoksulların korunmasına ve herhangi bir haksızlığa uğramamalarına büyük özen

gösterilmiştir. Hitit kralları, yargıçları, adil davranmaları ve kimseye haksızlık etmemeleri konusunda sık sık uyarılmışlar, bununla ilgili talimatnameler göndermişlerdir. Yargıçlar ayrıca rüşvet ve hediye almamaları konusunda da uyarılmışlardır.

Mahkemelerde sanıkların kendilerini savunma ve istedikleri kadar kanıt ve tanık gösterebilme hakları vardır. Hiç kimse kanıt olmadan ve bu kanıtların gerçekliği teyit edilmeden suçlanmamış, cezaya çarptırılmamıştır. Yani Hitit mahkemeleri, suç isnat edilen kişiyi, o suçu işlediği delillerle ispat edilinceye kadar, suçsuz kabul etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, “masumiyet karinesi” denilen kavramın da ilk kez Hititler’le birlikte ortaya çıkmış olması ihtimali, son derece yüksektir.

Baş yargıçlık görevini de üstlenmiş olan Büyük Hitit Kralı’nın, kendisini ya da yakın akrabalarını ilgilendiren önemli davalarda yargıçlık yapmaması ve diğer hakimlere de bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmaması ve onları kararlarında serbest bırakması, son derece dikkat çekici ve takdir edilmesi gereken bir davranıştır.

Hitit hukukunda davayı bir üst mahkemeye götürebilme yani temyiz etme hakkı da vardır ki, o dönemin diğer hiçbir devletinde yurttaşlara tanınmış böyle bir hak yoktur.

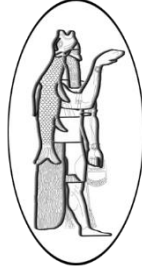
Bütün bunlar bize gösteriyor ki, günümüzden yaklaşık 3700 yıl önce Anadolu coğrafyasında kurulan ve o dönem Yakın Doğu’sunun en güçlü devletlerinden biri olan Hitit Devleti’nde hukuk sistemi sağlam temeller üzerine oturtulmuştu. Herkesin hak arama özgürlüğü vardı ve Hititli vatandaşlar, hukuk sisteminin yanılmazlığına yürekten inanıyorlardı.

Bu arada, MÖ 1500’lerde iktidara gelen Telepinuş’un çıkarmış olduğu ve bilim insanlarının “Telepinuş Fermanı” adıyla andıkları metnin de dünya hukuk tarihinin ilk anayasası olduğunu bir kez daha vurgulamakta yarar görüyoruz.

Kaynakça

- AĞAOĞULLARI, M. A. - D. TÜRK - A. YALÇINKAYA - Z. YILMAZ - F. ZABCI., 2018. *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul.
- AKTÜRE, S., 2004. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- AKURGAL, E., 2000. *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜbitak Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- ALP, S., 2001. *Hitit Çağında Anadolu*, TÜbitak Yayınları, Ankara.
- BORDREUIL, P. - F. BRIQUEL - M. CHATONNET - C. MICHEL., 2015. *Tarihin Başlangıçları*, Çev.: Levent Başaran, Alfa Tarih Yayınları.
- BRANDAU, B. - H. SCHICKERT., 2003. *Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu)*, Çev.: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara.
- CHILDE, G., 1983. *Kendini Yaratan İnsan*, Çev.: F. Karabey Ufluoğlu, Varlık Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- DARGA, A. M., 1984. *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 2. Baskı, İstanbul.
- DİNÇOL, B., 2003. *Eski Önsya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, E., 2012. *Hitit Hukuku Belleklerdeki "Kayıp"*, Fam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- GOETZE, A., 1957. *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München.
- GÖKÇEK, L. G., 2020. "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, s.9-32, İstanbul.
- GÖKÇEK, L. G. - O. ABACI., 2019. *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- GURNEY, O. R., 1952. *The Hittites*, Penguin Books, London.
- GÜNALTAY, M. Ş., 1987. *Yakın Şark II (Anadolu)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara.
- HODDER, I., 1999. "Çatalhöyük Sırrını Veriyor mu?", *Atlas Dergisi*, Sayı 73.
- İMPARATI, F., 1992. *Hitit Yasaları*, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü Yayını, Ankara.
- KILIÇ, Y., 2014. *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya.
- KINAL, F., 1983a. *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara.
- KINAL, F., 1983b. "Hititlerde Ceza Hukuku", *A.Ü.D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, s.431-439, Ankara.
- KINAL, F., 1987. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara.

- KÖROĞLU, K., 2006. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 1959. *History begins at Sumer*, New York.
- KRAMER, S. N., 2002. *Sümerler*, Çev.: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2006. *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2012. *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- MEMİŞ, E., 2016. *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2018. *Tarih Metodolojisi*, Ekin Kitabevi Yayını, 7. Baskı, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2019a. "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, s.115-138, Değişim Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2019b. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2020a. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2020b. *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa.
- MEMİŞ, E. - C. BÜLBÜL., 2012. *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ.
- MEMİŞ, E. - C. BÜLBÜL., 2019. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa.
- NISSEN, H. J., 2004. *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Çev.: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- OATES, J., 2004. *Babil*, Çev.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara.
- PEKŞEN, O., 2020. "Eski Mezopotamya'da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri", *Eski Mezopotamya'nun Siyasi Tarihi*, s. 51-73, Değişim Yayınları, İstanbul.
- SEVİN, V., 1991. *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, Simavi Yayınları, İstanbul.
- SCHMÖKEL, H., 1956. *Das Land Sumer*, Stuttgart.
- SRURTEVANT, E. H. - G. BECHTEL, 1935. *A Hittite Chrestomathy*, Linguistic Society of America, University of Pennsylvania.
- ÜLKEKUL, C., 1999. *8200 Yıllık Bir Harita: Çatalhöyük Şehir Planı*, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul.
- ÜNAL, A., 1974. *Hattuşili III*, Heidelberg.

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE GİŞ/GİKAK.Ú.TAG.GA
GİŞ/GİKAK.Ú.TAG.GA IN THE HITTITE CUNEIFORM TEXTS

Hasan TUNCER

Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Dr., *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History*

hasan.tuncer01@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1054-7950

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 02.02.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 09.03.2021
Sayfa-Pages : 39 – 59.

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atıf – Citation: TUNCER, Hasan, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde GİŞ/GİKAK.Ú.TAG.GA”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 39 – 59.

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA IN THE HITTITE CUNEIFORM TEXTS

Dr. Hasan TUNCER

Öz

İnsanoğlunun kullandığı en eski silahlardan birisi olan ok, ilk başlarda avcılık için kullanılırken, zamanla bir savaş aleti olarak tarihteki yerini almıştır. Ok, birlikte kullanıldığı yay ile eskiçağ toplumlarının başlıca silahı olarak karşımıza çıkmıştır. Hitit ülkesinde de birçok savaş aleti kullanıldığını bilmekteyiz. Bu aletlerden birisi, Hititçe çivi yazılı metinlerde karşımıza çıkan ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA'dır. "Ok" şeklinde tercüme ettiğimiz bu alet, çivi yazılı metinleri incelediğimizde, yalnızca savaş aleti olarak kullanılmamıştır. Bunun dışında, farklı türden metinlerde ve farklı kullanım şekilleriyle karşımıza çıkmıştır. Makalemizde, ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA yani "ok" kelimesinin geçtiği metin yerlerini belgeleyerek, kelimenin işlevi ve kullanım amacı hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hitit, ok, savaş, çivi yazısı, ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA.

Abstract

Arrow, which is the most ancient weapon to be used by humankind, has been a war tool in time while it was used for hunting at first. Arrow became the main weapon in ancient era with the bow that is used with it. We know that lots of war tools were used in Hittite country. One of that tools is ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA which appears in Hittite Cuneiform scripts. That tool which we translate as "arrow", is not used as only war tool when we examine cuneiform scripts. It occurred in different kinds of scripts and with different usage purposes other than that. In our article, we try to give information about the function and the purpose of use the Hittite word ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA, the arrow, documenting its encounters in texts in Hittite cuneiform scripts.

Keywords: Hittite, arrow, war, cuneiform, ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA.

Extended Abstract

In Hittite land, various war tools were used. One of them was the Sumerian word ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA, the arrow. The word arrow is nata- or nati- in Hittite language, and MULMULLU in Akkadian language. In Hittite cuneiform texts, there are different words that mean "the arrow". These words are GI, ^{GIŠ/GI}Ú.TAG.GA, ^{GIŠ}BAN and ^{GIŠ}PAN. The person that make the arrow was named LÚNAGAR ^{GIŠ}BAN/^{GIŠ}PAN and the archer was named LÚ ^{GIŠ}PAN(BAN), LÚ.^{GIŠ}BAN, LÚmenya-/miniya-/meniya-, LÚNAGAR ^{GIŠ}BAN/^{GIŠ}PAN. The storage in which the arrows were kept found place in texts as ^{KUŠÉ}.MÁ.URU₅.URU, (^{KUŠ}/^{GIŠ})MÁ.URU.URU₅, ^{KUŠ}/^{GIŠ}MÁ.URU.URU₆, IŠPATU, ^{KUŠ}parduganni- ve parzašša-.

The arrow that was seen as a symbol of power in ancient era was very important in Hittite world. Symbolizing the protector God, the arrow was an object reflecting God's strength. The phrase "death arrows" in a text puts forward the purpose of arrow as a tool that protects and immortalizes the owner of it and kills the victim. Therefore, the arrow projects both death and immortality.

As mentioned above, the arrow was the protector weapon of God. In addition to that, it was a tool of Innarawanteš demons. This fact shows that the arrow was a defense and attack weapon at the same time and was used by supernatural beings. In short, the arrow was a tool that not only protects the user and terrorizes the opponent, but kills the enemy when used.

Appearing in many Hittite cuneiform texts, the arrow was not used as a war tool only. It was a ritual tool at one time, a property of the sanctuary at another and a tool in the inventory at the other. Also, the arrow found place in text frequently with "the bow", its complementary item. In short, the bow and the arrow (GIŞBAN/PAN) are two inseparable items. In addition, the arrows were put in a tool called Quiver (KUSÉ.MÁ.URU₅.URU). Besides, we read that 930 arrows were put in 4 quivers in one inventory. In that one, the word for quiver is KUSIŞ-PA-TUM. The fact that 930 arrows fit in 4 (KUSIŞ-PA-TUM) arises the idea that this unit, translated as quiver, is big in volume. If not, 930 arrows are logically impossible to fit in 4 quivers. This unit could be possible to be used in storages to keep the arrows.

In cuneiform text, the arrows were used by men and symbolized the masculinity. In a text of rituals, bows and arrows of soldiers would be taken away if they rebel against the king and would be given carpets distaffs instead. The point is to despise and humiliate rebellion soldiers. Contrary to fact that in cuneiform texts we see woman archers, in this very fact, the arrow was seen as a symbol of masculinity. The carpet and distaff were emphasized as the symbol of femininity instead of the bow and arrow.

A lot of visuals that give information about Hittites reached this day besides Hittite cuneiform texts. One of them is Alacahöyük Orthostats. Arrow was painted in Syphix Door Reliefs. We encounter the hunter who is about to hunt in scenes "wild boar hunt" and "deer hunt" in reliefs. The arrow in bow and in hunter's hand is ready for firing. In the meantime, boar to be hunt, took precautions in its own way and was ready to attack the hunter with its legs stretched. The hunter is painted on his knees. In deer hunt scene, the deer was painted as eating a plant, facing back to the hunter. Similar to wild boar hunt and deer hunt scenes, we see animals that are about to be hunted by the hunter in Taprammi Bowl. A ritualistic hunt scene was painted in the bowl, animals' reactions towards the arrows in fallow deer's' and mountain goats' hunt were reflected in it. Other than these, we encounter hunt scenes on Hittite seals. For example, in a seal stamp found in Boğazkale, a hunter in squat position was described drawing his bow and firing his arrow.

Arrow, which is the most ancient weapon to be used by humankind, has been a war tool in time while it was used for hunting at first. It appeared in Hittite cuneiform text with its various purposes of use. While its main purpose of use was as a war tool, we encounter its name in rituals, law texts, feast texts, inventory documents, in short, nearly in all different kinds of texts.

Giriş

MÖ 2. bin yılın en büyük imparatorluklarından birisi olan Hititler ile ilgili bilgilere, onların bize miras bıraktığı Hititçe çivi yazılı metinler sayesinde ulaşmaktayız. Daha çok birer devlet arşivi şeklinde karşımıza çıkan bu belgelerden, o dönem hakkında birçok bilgi edinmekteyiz. Ayrıca Hititçe çivi

yazılı belgelerde birçok farklı dil mevcuttur. Bunlardan birisi Sumerce olup, makalemizde Sümerce bir kelime olan ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA'yı inceleyeceğiz. “Ok” anlamına gelen bu sözcük, bir savaş aleti olarak bilinse de, çivi yazılı metinlerde birçok farklı metin türünde karşımıza çıkmıştır. Envanter, rüya, ritüel ve daha birçok metin türünde rastladığımız bu sözcük, “yay” ile birlikte de sıkça kullanılmıştır. Yine metinlerde, okun konulduğu yer olan “okluk” ile birlikte kullanımına da çokça rastlamaktayız. Makalemizde, ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA'nın anlamı, hangi tür metinlerde ve hangi aletler ile birlikte kullanıldığı ve kullanım amaçları konusunda bilgiler vermeye çalışacağız.

Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA ve Kullanımı

^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA kelimesinin “ok” anlamına geldiği birçok yazar tarafından onaylanmıştır.¹ Bu ideogramın farklı biçimlerini Asur'da Orta Asur metinlerinde, Nuzi'de ve daha birçok başka yerlerde görsek de, bu kelimenin “ok” anlamına geldiği, genel olarak kabul edilen bir görüştür.²

Ok kelimesinin Hititçesi *nata-* veya *nati-*,³ Akadçası ise, *MULMULLU*'dur.⁴ Hititçe çivi yazılı metinlerde, ok anlamına gelen farklı kelimeler de bulunmaktadır. Bunlar; GI, ^{GIŠ/GI}Ú.TAG.GA, ^{GIŠ}BAN ve ^{GIŠ}PAN kelimeleridir. Oku imal eden kişi, ^{LÚ}NAGAR ^{GIŠ}BAN/^{GIŠ}PAN olarak adlandırılırken, okçu ^{LÚ} ^{GIŠ}PAN(BAN), ^{LÚ}.^{GIŠ}BAN, ^{LÚ} *meneya-/miniya-/meniya-*, ^{LÚ}NAGAR ^{GIŠ}BAN/^{GIŠ}PAN sözcükleri ile karşımıza çıkmaktadır. Okların konulduğu yer olan okluk ise; ^{KUŠ}É.MÁ.URU₅.URU, (^{KUŠ}/^{GIŠ})MÁ.URU.URU₅, ^{KUŠ}/^{GIŠ}MÁ.URU.URU₆, *IŠPATU*, ^{KUŠ}*parduganni-* ve *parzašša-* kelimeleri ile metinlerde yer almaktadır.⁵

Aşağıda, ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA kelimesinin hangi tür metinlerde, hangi aletlerle ve nasıl kullanıldığı hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Bunun yanında, görsel olarak da “ok” kullanımıyla ilgili bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Metinlerin transkripsiyonları ve tercümelere, ilgili satırlarda belirtilmiştir.

KUB 9.31 numaralı belge, Kizzuwatna'dan salgına karşı Zarpiya ritüeli ile ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmının (Öy.I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:⁶

21 ^{GIŠ}GAG^{HI.A.}-*ma kat-ta-[an har]-ga* ^{GIŠ}ha-[ah-hal] *pa-aš-kán*

22 *kat-ta-na ták-na-a[z* ^{GIŠ}a-]'ša-r[a-aš] *kat-ta-an ha-an-te-ez-zi-ia-az*

23 *ke-e-ez-za ke-[e-ez-zi-ia w]a-aš-ši hu-wa-al-la-ri ŠUM*

24 *ha-ri-ia-az-[zi] [nam-ma] ke-e-la-'mu'-uš ku-e-da-ni*

25 *I-NA KÁ EG[IR ...] 'É'hi-i-la-aš ga-an-ki pé-ra-an*

26 *kat-ta-ma ki-i-la-u-wa-aš* 1 ^{GIŠ}BANŠUR AD.KID *da-a-i*

27 *še-ra-aš-ša-an a-te-eš-ša-na-aš* ZABAR 1 NINDA *a-a-an*

¹ Ünal, 2016: 247; Tischler, 2001: 224; Hoffner, 1967: 19; Melchert, 1993: 291; Leipzig-Münchner Sumerischer Zettelkasten, 2006: 334; Kümmel, 1967: 226.

² ^{GIŠ/GI}KAK.Ú.TAG.GA kelimesinin farklı yazılış şekilleri için bkz. Sachs, 1937-1939: 371-373.

³ Taracha, 2005: 458; Ünal, 2016: 370.

⁴ The Assyrian Dictionary, Vol. 10-M/II, 1977: 190.

⁵ Ünal, 2006: 795.

⁶ Görke, 2008: hethiter.net/: CTH 757, (Portal Mainz).

28 1 NINDA.GUR₄.RA 'GA.KIN'.AG *da-a-i še-ra-aš-ša-an a-te-eš-ša-an*
ZABAR

29 GÍR 'ZABAR ^{GIŠ}'BAN *hu-it-ti-ia-an* 1 ^{GI}GAG.'Ú.TAG'.GA *da-a-i*

21 Ama kazıkların altında beyaz çalılık var

22 ve *ašara*-masasının altındaki toprak, ondan önce

23 *wašši* şifalı bitkilerini, *huwallari* bunun üzerine

24 her iki tarafa gömer. *kelu-* asılır

25 avluya açılan kapının arkasındaki kapıya,

26 ama hasırdan yapılmış bir masayı, onu *kelu-*'nun altına koyar.

27 Ama onun üzerine bronzdan bir balta, ekmek,

28 kalın ekmek ve peynir koyar. Onun üzerine bronzdan

29 bir balta, bronz bir hançer, gergin bir yay ve ok koyar.

Yukarıdaki Zarpiya ritüeli ile ilgili belgede, salgına karşı gerçekleştirilmek istenen ritüel tasvir edilmiştir. Belgenin ilgili kısmında, ritüel için gerekli olan ve kullanılan malzemeler arasında “ok” da bulunmaktadır. Metinde ok, hasırdan yapılmış bir masanın üzerine konulmuştur.

Yine Kizzuwatna'dan Zarpiya ritüeli ile ilgili HT 1 numaralı belgede, ok kullanımına rastlamaktayız. Belgenin ilgili kısmının (Öy.I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:⁷

26 *nu* 1 MÁŠ.GAL *u-un-ni-ia-an-zi na-an-kán* EN É-TIM

27 *PA-NI* ^{GIŠ}BANŠUR *IŠ-TU GEŠTI[N] A-NA* ^DAMAR.UTU *ši-pa-an-ti*

28 *nu a-ti-iš-ši* ZABAR *pa-ra-a e-ep-zi nu ki-iš-ša-an me-ma-i*

29 *e-hu* ^DAMAR.UTU *kat-ti-ti-ma-at-ta* ^DIn-na-ra-wa-an-ta-aš

30 *ú-wa-du e-eš-ha-nu-wa-an-ta ku-i-e-eš ú-e-eš-ta-ta*

31 ^{LÜ}.MEŠ *lu-u-la-ia-aš-ša-an hu-up-ru-uš ku-i-e-eš iš-hi-ia-an-ti-iš*

32 *IŠ-TU* GÍR-*ia-aš-ša-an ku-i-e-eš iš-hu-uz-zi-ia-an-te-eš*

33 ^{GIŠ}BAN^{HI.A}-*aš-ša-an ku-i-e-eš hu-it-ti-ia-an-ta* ^{GIŠ}GAG.Ú.TAG.GA^{HI.A}-*ia*

34 *har-kán-zi nu ú-wa-at-tén nu e-ez-za-at-tén nu li-ku-wa-an-ni*

35 *ma-a-an me-mi-ia-u-wa-zi zi-ni-iz-zi nu-uš-ša-an PA-AŠ-ŠU* ZABAR

36 *A-NA* ^{GIŠ}BANŠUR *kat-ta da-a-i nu MÁŠ.GAL ha-at-ta-an-ta*

26 İçinde teke sürüyor/güdüyor. Evin efendisi

27 Tanrı Šanta'yı masanın önünde şarap ile kutsuyor.

28 O (evin efendisi) bronz baltaları

⁷ Görke, 2014: hethiter.net/: CTH 757, (Portal Mainz).

- 29 (Tanrı Šanta'ya) doğru tutuyor. Ve şöyle söyler: Gel Šanta! Ve seninle
birlikte Innarawanteš
- 30 şeytanları da gelsin. Kan kırmızısı (giysiler) giyen,
31 Dağ sakinlerinin paltolarıyla sarılmış,
32 Hançerle kuşanmış,
33 yayları gerilmiş ve ok tutan
34 Gel ve ye Şimdi yemin edeceğiz.
35 O, konuşmayı bıraktığında, bronz baltaları
36 masanın üstüne koyar, teke hançerlenir.

Yukarıdaki belgede, bir betimleme söz konusudur. Dağ sakinlerinin paltolarıyla sarılmış kan kırmızısı giysiler giyen Innarawanteš şeytanlarının, hançerle kuşanmış ve yaylarının gerilmiş olduğu, bir de ok tuttıkları belirtilmiştir.

Hitit dünyasında kişilerin giyimleri, saç stilleri, kullandıkları takılar ve daha birçok malzeme, onların cinsiyetlerinin bir göstergesi idi. Erkekleri kadın gibi giydirmek veya tam tersi bir durumun yaşanması, kişinin karşı cinsiyetteki bir kimsenin eşyalarını kullanması da kimi zaman o kimseyi aşağılayıcı bir nitelikteydi.⁸ Ayrıca bir kimsenin elinden silahlarının, ok ve yaylarının alınması durumu, o kişiyi küçük düşürmek amaçlı yapılmış bir eylemdi. KUB 15.35 numaralı Niniveli İstar ile ilgili bir ritüel metninde, yukarıda bahsettiğimiz duruma rastlamaktayız. Bu belgede kullanılan malzemeler arasında “ok” da bulunmaktadır. Metnin ilgili kısmının (Öy.I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:⁹

- 51 *na-aš-ta A-NA LÚ^{MEŠ} ar-ha LÚ-NITÁ-tar tar-hu-i-la-tar*
- 52 *ha-ad-du-la-tar ma-a-al-la ^{GIŠ}TUKUL^{HLA} ^{GIŠ}BAN^{HLA} ^{GIŠ}KAK.Ú.TAG.GA^{HLA}*
- 53 *GÍR da-a na-at I-NA ^{URU}Hat-ti ú-da a-pi-da-aš-ma-kán ŠU-i*
- 54 *ŠA MUNUS^{TI} ^{GIŠ}hu-u-la-li ^{GIŠ}hu-i-ša-an-na da-a-i*
- 55 *nu-uš MUNUS-ni-li ú-e-eš-ši-ia nu-uš-ma-aš-kán ^{TUG}ku-re-eš-šar ša-a-i*
- 56 *nu-uš-ma-aš-kán tu-e-el aš-šu-ul ar-ha da-a*

- 51 Sonra erkeklerden erkekliğini, üreme yetisini ve
52 sağlığını alın. Onlardan silahlarını alın. Onlardan yaylarını, oklarını ve
53 hançerlerini alıp, Hatti ülkesine getirin. O erkeklerin ellerine
54 öreke ve kirman verin.
55 Onları kadın gibi giydirin. Başlarına başörtüsü takın.
56 İyilikleri onlardan uzaklaştırın.

⁸ Mouton, 2014: 5.

⁹ Wegner, 1981: 59; Tuncer, 2020: 72.

Yukarıdaki belgede, erkeklerin küçük düşürülmesi amacıyla öncelikle onlardan üreme yetileri ve sağlıklarının ellerinden alınması belirtilmiştir. Ardından ise, yine aynı amaçla silahlar, oklar, yaylar ve hançerler erkeklerden alınarak, bütün bu malzemelerin Hatti ülkesine getirilmesi gerektiği vurgulanmış ve erkeklerin eline birer kadın dokuma aracı olan kirman ve öreke verilmesi söylenmiştir. Bu metinde ok, erkekliğin bir simgesi olarak ifade edilmiştir.

KBo 25.184 numaralı Hitit ölü ritüelleri ile ilgili bir belgede, yukarıdakine benzer bir durum görülmektedir. Kraliyet çiftini temsil ettiği düşünülen erkek heykeline yay ve ok, kadın heykeline ise öreke ve kirman verilmiştir. Belgenin ilgili kısmının (Öy.II) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁰

60 [... 1?] LÚ-*ma-aš-ši* ^{GIŠ}PAN QA-TI-ŠU

61 [^{GIŠ}KAK.Ú.TAG^{HIA} *da-a-i ma-a-an* MU]NUS-*za-ma nu-uš-ši* ^{GIŠ}hu-la-a-li

62 [^{GIŠ}hu-u-e-ša-an-na QA-TI-ŠU *da-a-i*] nu-uš-ši ^{TUG}NÍG.LÁM^{MES}

60 1 adam bir yay

61 (ve) bir ok (ölen kişinin) eline koyar. Fakat o bir kadınsa (yani kraliçe ölmüşse)

62 o, onun eline bir kirman ve öreke koyar. Ve değerli giysilerini ona verirler.

KBo 57.64 numaralı belge, orduda vebaya karşı gerçekleştirilen ritüellerle ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmında, ritüel için kullanılan malzemeler arasında “ok” da yer almaktadır. Burada ok muhtemelen hastalığın düşman tarafına aktarılması için kullanılmıştır. Belgenin ilgili kısmının (Ay.III) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹¹

2 I-NA UD.3^{KAM}-*ma* SISKUR *i-ia-an-zi nu ki-i da-an-z[i]*

3 14 NINDA.GUR₄.RA^{HIA} *tar-na-aš ŠA ZÌ.DA ZÍZ* 1 GA.KIN.AG 1 EM[-ŠU]

4 3 NINDA *a-a-an* 1 NINDA.KU₇ 1 NINDA.GÚG 1 DUG.KAS 1 ^{DUG}hu-up-pár [GEŠTIN]

5 1 GAL ZABAR 1 GÍR 2 MÁS.GAL 1 UR.TUR 1 É.MÁ.URU₅

6 *an-da-ma-kán* 30 ^{GI}GAG.Ú.TAG.GA 1 ^{GIŠ}PAN 1 ‘ANŠE’

7 6 ^{DUG}GAL^{HIA} 2 ^{DUG}GÍR.GÁN 1 DUG A 2 ^{DUG}ÚTUL

2 Üçüncü gün ritüel gerçekleştirilir ve (bunun için) şunlar alınır:

3 14 kızılca buğdaydan olan kalın *tarna* ekmeği, 1 peynir, 1 peynir mayası,

4 3 sıcak ekme, 1 tatlı ekme, 1 ekme/pasta, 1 bira kabı, 1 kase şarap,

5 1 büyük tunç, 1 hançer, 2 teke, 1 köpek yavrusu, 1 okluk

6 bunlara ek olarak 30 adet ok, 1 yay, 1 eşek,

¹⁰ Kassian-Korolev-Sidel'tsev, 2002: 98-99.

¹¹ Bawanypeck, 2005: 140-141; Fuscagni, hethiter.net/: CTH 452.2, 2016 (Portal Mainz).

7 6 bardak, 2 GİR.GÁN-kabı, 1 kap su, 2 tencere

Yukarıdaki belgede, ritüeli gerçekleştiren kişi, ritüelin üçüncü gününde birçok malzeme kullanmıştır. Bunlar arasında “ok” da yer almaktadır. Ayrıca okun, yay ve okluk ile birlikte yer alması da, diğer metinlerde gördüğümüz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

KUB 13.35 numaralı bir mahkeme tutanağında, diğer malzemeler ile birlikte ok kullanımını da görmekteyiz. Belgenin ilgili kısmının (Vs.III) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:¹²

- 1 XXX ANŠU^{HLA}-*wa-mu an-na-za pí-i-e-ir*
- 2 *ki-nu-un-ma-wa* XIII ANŠU^{HLA} *e-eš-zi*
- 3 Ú-NU-UT É^{NA4}KİŞİB II GAD II PAD URUDU VI GİŞBAN I ME GİKAK.TAG.GA
- 4 II E.ÍB ZABAR I GAD.IGI^{HLA}-*wa-aš* I URUDU *dam-mu-ú-ri-in-na da-ah-hu-un*

- 1 O zaman bana 30 eşek verdiler
- 2 ama şimdi 13 eşek var.
- 3 mühür evinin aletlerinden iki bez, iki külçe bakır, altı yay yüz ok,
- 4 iki bronz (süslemeli) kemer (veya tunik), bir ketenden göz bezi ve bir bakır *dammurî*'yi aldım.

Yukarıda Ukkura'nın mahkeme tutanağı ile ilgili belgeden bir kısım verilmiştir. Metnin ilgili bölümünde, diğer eşyalar ile birlikte, ilgili kişinin “ok” aldığını görmekteyiz. Belgeye göre ok, mühür evinin bir aletidir. Kişinin aldığı okun “yüz” adet olması da mühür evinde yüzden daha fazla okun olması ihtimalini güçlendirmektedir.

KUB 44.4 numaralı belge, bir bayram metnidir. Metnin ilgili kısmının (Rs.) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹³

- 1 [UM-MA] ¹*Pít-te-i ma-a-an* DUMU-*an ar-ma-iz-zi*
- 2 [*ne-p]i-ša-aš-za* GE₆ *wa-aš-ši-ia-at nu-za du-wi-iš wa-aš-ši-ia(-at)* ^DSIN-*aš-ma(-za) e-eš-ha-ni-ia wa-aš-ši-ia(-at)*
- 3 [*nu*?] ÚŠ-*aš* KUŠ^{HLA} *pu-tal-li-it-ta nu-za ÚŠ-aš* GİGAG.Ú.TAG.GA ME-*aš nu-za ÚŠ-aš* GİŞPAN ME-*aš x x*
- 4 [*x Š*]U-*za wa-ri-wa-ra-an pa-ah-hur har-ta ŠU-az-ma dan-na-am-ma* GİR^{HLA} *har-ta*

- 1 Pittei [şöyle söyler]: (Bir kadın) bir çocuğa hamile kaldığında

¹² Werner, 1967: 8-9.

¹³ Giorgieri, 2004: 409-410; Starke, 1985: 233-234; Beckman, 1983: 176-177; Bachvarova, 2013: 136-139.

- 2 gökyüzü siyah (elbise) giyinmiştir; *duwip*² kendini giydirmiştir. Fakat Ay-Tanrısı kendisini kan kırmızısı giydirmiştir.
- 3 O, kendini kanlı derilerle kuşattı (giydirdi). O, ölüm oklarını aldı. O, ölüm yaylarını aldı.
- 4 O, bir yandan alevli (yanan) ateşi tutarken, diğer yandan çizilmiş bir kılıç tutar.

Yukarıdaki belgede, bir kadın bir çocuğa hamile kaldığında ortaya çıkan doğaüstü olaylardan söz edilmiştir. Metinde, betimlemeli bir şekilde ifade edilen cümleler yer almıştır. Ok kelimesi de “ölüm okları” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Belgede, kendisini kan kırmızısı giydiren Ay-Tanrısı -metinlerde ok ile birlikte defalarca belgelenen- ölüm yayları ile birlikte ölüm oklarını almıştır. Bu belgede okun özellikle ölümü simgelediği açıktır. Ayrıca ölüm oklarına sahip olanı koruduğu için, ölümsüzlüğü de vurgulamaktadır.

KUB 15.5 numaralı metin, majestenin rüyasıyla ilgili bir metindir. Belgenin ilgili kısmının (Ay.) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁴

- 22 ʾÜʾ-TUM DUTU-ŠI DİŠTAR LİL A-NA DUTU-ŠI
 23 [GİSMÁ.URU.URU₆ IŠ-TU GİSKAK.Ú.TAG.GA šu-u-wa-an-da-ʾanʾ
 24 x []ku-it-ti-ma-kán GAD-ia IR-ta ŠA DUTU-ŠI-ı[a]
 25 Dʾ[IŠTAR LİL] GİSGIGIR QA-DU GİSMÁ.URU.URU₆
 26 []IRʾ-ta na-at A-NA DİŠTAR LİL ku-ʾitʾ
 27 [ka-ru-ú SUM]-an UM-MA ʿHe-pa-SUM
 28 [A-NA DİŠTAR LİL]-kán ar-ha da-an-zi
 29 [nu-wa-ra-at A-NA DIN]GIR-LIM GAL SUM-an-zi ka-ru-ʾúʾ

- 22 Majestenin rüyası. Kırın İstar'ı konusunda majesteden
 23 okla doldurulmuş bir okluk/ok kılıfı
 24 ayrıca duvar için halı istenmesine gelince majesteden
 25 [Kırların İstar'ı] araba ile beraber okluk
 26 istedi ve kırların İstar'ına
 27 eskiden şöyle seslenirdi Hepapiya:
 28 “Bunları kırın İstar'ından alacaklar
 29 [ve] onlar onları büyük tanrıya verecekler.” Zaten (verildi).

Yukarıdaki belge, majestenin rüyasıyla ilgili bir rüya metnidir. Belgede, kraldan ok ile dolu bir ok kılıfı, duvar için halı ve araba ile birlikte okluk istenmiştir. Bütün bunlar, kırın İstar'ından alınacak olup, büyük tanrıya verilecektir.

¹⁴ Roos, 2007: 76-86.

KUB 5.7 numaralı metin, kehanetle ilgili bir belgedir. Belgenin ilgili kısmının (Ay.) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁵

- 19 *nu LÚ^{MEŠ} É.DINGIR^{LIM} Ú-NU-TE^{MEŠ} DINGIR-wa ku-e ŠU.NIR? ŠA KISLAH nu-wa IŠ-TU KÛ.BABBAR ar-ha iš-hu-u-wa-an har-kán-an-zi*
- 20 *nu IŠ-TU KÛ.BABBAR ar-ha iš-hu-u-wa-an har-zi 2 ha-ri-ša-nu-uš-wa 1^{EN} ŠA GUŠKIN Ū ŠA KÛ.BABBAR*
- 21 *I-NA^{URU} Ma-ra-aš-ša-an-ti-ia pé-e-du-er ar-ha-ma-wa-ra-aš Ú-UL ú-te-er ŠA^{MUNUS}AMA.DINGIR^{LIM}-wa*
- 22 *EZEN Ú-UL i-ia-an-za UD 3^{KAM} NINDA.GUR⁴.RA^{HLA} UD^{MI} kar-aš-ša-an-te-eš A-NA DINGIR^{LIM} ku-it ŠA-MU še-er*
- 23 *nu-wa ha-li-iš-ša-az ar-ha iš-hu-u-wa-an har-zi ŠA DINGIR^{LIM}-wa^{KUŠMÁ}.URU.URU⁵ e-eš-ta*
- 24 *nu-wa-kán 20 GAG.Ú.TAG.GA an-da e-eš-ta nu-wa-ra-aš har-kán-za 2 GÉŠPU^{HLA} AN.BAR ŠA^{KUŠ}kur-ša-aš-wa*
- 25 *har-kán-te-eš ma-a-an-za DINGIR^{LUM}KI.MIN SIG⁵*

- 19 Tapınağın adamları (sorgulandı ve onlar cevapladı): Tanrının kutsal kült eşyaları, onlar gümüşten mahrum bırakıldı,
- 20 gümüşten mahrum kaldı. İki *harišana*- bir altın bir gümüş
- 21 (onları) Maraşsanta'ya getirdiler, ancak geri iade etmediler/getirmediler. Tanrının annesinin
- 22 bayramı kutlanmadı. Üç gün boyunca günlük ekmekler çıkarıldı. Tanrının üstündeki gökyüzü
- 23 çerçeveden döker. Tanrının bir ok kılıfı vardı
- 24 ve içinde 20 ok vardı. Kayboldular. ^{KUŠ}kurša'nın iki demir tutacağı
- 25 kayboldu. Tanrı aynı ise, olumlu (olsun).

Yukarıdaki belgede, tapınak adamlarının çeşitli nedenlerden dolayı sorgulandıklarına şahit olmaktadır. Tanrının kutsal eşyalarının korunmadığı, bakımlarının yapılmadığı, tapınağın çeşitli eşyalarının tapınaktan çıkarılıp geri getirilmediği ve daha birçok sebep metinde sıralanmaktadır. Bunların yanında, tanrının bir ok kılıfının olduğu, içinde de 20 adet ok bulunduğu belirtilmiş ve bunların kaybolduğu ifade edilmiştir. Muhakkak ki, bütün bu durumlar tanrının kızmasına neden olan sebepler arasında yer almaktadır. Metne bakarak, öncelikle tapınak eşyaları arasında okların da olduğunu söyleyebiliriz. Belgede belirtilen şikayetler arasında, ok kılıfının içinde yer alan okların kaybolması sorunu da belirtilmiştir.

¹⁵ Trabazo: 2002: 618-621; Tognon, 2004: 65-71.

KBo 16.36 numaralı belge, III. Hattuşili'nin I. Šuppiluliuma'nın seferleri hakkında raporuyla alakalı bir metindir. Belgenin ilgili kısmının (Ay.III) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁶

- 1 ^{ID}Zu-li-ia-aš-ma-kán ú-wa-an-za
- 2 e-eš-ta n[u-u]š-ši ^{DINANNA} ^{URU}Ša-mu-ha
- 3 pí-ra-an hu-u-wa-a-iš
- 4 nu ^{ID}Zu-li-ia-an ú-wa-an-da-an
- 5 pa-ra-a par-hi-ia-at na-an-za-an-kán A-az
- 6 iš-hu-uz-zi-ia-a[n-d]a ša-ra-a
- 7 e-ep-ta na-an-[kán] ^{ID}-i
- 8 an-da IŠ-TU ^{GIŠB}[AN ^{GIŠK}]AK.Ú.TAG.GA IŠ-TU NA₄
- 9 wa-al-ah-hi-hi-iš-ki-ir nu-uš-ši ^{DINANNA} ^{URU}Ša-mu-ha
- 10 GAŠAN-IA pa-la-ah-ša-an še-er e-ep-ta
- 11 nu-kán GIM-an ^{ID} ta-pu-ša ar-aš
- 12 nu-kán A-NA ^{LÚKÜR} IŠ-TU I ^{GIŠ}GIGIR
- 13 pâr-ra-an-ta pâr-ha-aš ^{LÚKÜR}-ma-aš-ši [pâr-hi-i]š
- 14 BE-LU^{HIA}-ma-aš-ši ku-i-e-eš ^{GIŠG}[IGIR pé-en-ni-ir]
- 15 nu ^{ID} QA-TAM-MA p[ar-ra-an-ta par-hi-ir I-aš]
- 16 I-e-da-ni w[a-al-ah-ta I-aš]
- 17 I-an-kán [ku-en-ta I-aš URU-aš]

- 1 Zuliya Nehri öfkeliydi
- 2 ve Šamuhalı İstar da
- 3 onun yanında durdu.
- 4 ve öfkeli Zuliya'yı
- 5 kovaladı. (Šamuhalı İstar)
- 6 onu kemeriyle
- 7 sudan çıkardı. Nehirde
- 8 yay, ok ve taşla ona saldırdılar
- 9 ve sahibem Šamuhalı İstar
- 10 üzerine bir kalkan tuttu.
- 11 Nehrin diğer kıyısına yaklaştığında
- 12 bir savaş arabasıyla düşmana
- 13 doğru yöneldi. Düşman da ona doğru yöneldi.
- 14 Onunla birlikte savaş arabasını süren komutanlar da

¹⁶ Alp, 1991: 33-35.

- 15 nehre –aynı tarafa- yöneldi. Biri
 16 diğerini yakaladı. Biri
 17 diğerini öldürdü. Bir şehrin nüfusu...

Yukarıdaki belgede, okun gerçek anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Nehrin içinde ve etrafında geçen mücadele sahnesinin yansıtıldığı metinde, okun karşı tarafa etkisinin engellenmesi için, bir kalkanla önlem alınmıştır.

Bo 2931 numaralı, kader tanrıçaları için ritüeller ile ilgili bir belgede, okun da ritüel için kullanılan malzemeler arasında olduğunu görmekteyiz. Belgenin ilgili kısmının (Öy.I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁷

- 11 [I ^{GIŞ}PAN III] ^{GIŞ}GAG.Ú.TAG.GA I UDU^{LUM} NUMUN^{HIA} ^{GIŞ}APIN
 11 1 yay, 3 ok, 1 koyun, sabanın tohumları.

KUB 7.54 numaralı belge, orduda vebaya karşı ritüellerle ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmında (Rs.III) ok kullanımını görmekteyiz. İlgili kısmın transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁸

- 19 EGIR-*an-da-ma-kán* ^{GIŞ}PAN *hu-u-it-ti-ia-an-zi*
 20 *nu-kán* ^{GIÚ}.TAG.GA *ti-ia-an-zi*
 21 ^{GIÚ}.TAG.GA^{HIA}-*ma pé-ra-an kat-ta iš-hu-u-wa-i*
 22 *nu me-ma-i* DINGIR^{LUM}-*wa* KUR ^{LÚ}KÚR *ke-e-ez-za*
 23 *IŞ-TU* ^{GIÚ}.TAG.GA' *ši-ia-eš-ki*
 24 *I-NA* KUR ^{URU}*Hat-ti-ma-wa ku-wa-pí ú-wa-a-ši*
 25 *nu-wa ták-kán* ^{KUŠ}MÁ.URU.URU₅ *iš-tap-pa-an-za*
 26 *e-eš-du* ^{GIŞ}PAN-*ma-wa ták-kán ar-ha tar-na-a-an*
 27 *e-eš-du na-at ar-ha ú-wa-an-zi*

- 19 Sonra yayı çeker
 20 (ve) bir ok koyarsın/yerleştirirsin.
 21 Ama (ritüel sahibi) diğer okları kendi önüne döker/koyar
 22-23 ve (şöyle) der: “Tanrım bu okla düşman bölgesini vurmaya/bombalamaya devam et.
 24 Ancak Hatti diyarına geldiğinde,
 25 okluğun kilitlensin.
 26 Yay senin için bir kenara bırakılsın.”
 27 Sonra sen gidersin.

¹⁷ Trabazo-Groddek, 2005: 273; Fuscagni, 2014, hethiter.net/: CTH 434.5 (Portal Mainz).

¹⁸ Bawanypeck, 2005: 144-145; Fuscagni, 2016, hethiter.net/: CTH 452.2, (Portal Mainz).

Yukarıdaki belgede, öncelikle bir okun yaya yerleştirilme sahnesini görmekteyiz. Ardından ritüel sahibi, tanrının düşman ülkesini okla vurmasını, ancak Hatti ülkesine geldiğinde okluğunu ve yayını bırakmasını, kısacası Hatti ülkesine zarar verilmemesini istemiştir.

KBo 18.117 numaralı Milawata mektubunda bu kelimenin kullanımına rastlarız. Belgenin ilgili sol kenar kısmı kırık olmakla birlikte, bir askeri mücadele gerçekleştiği ve Avarna, Pita, Utima ve Atriya'daki esirlerin teslimi konusunda anlaşmazlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Belgenin ilgili kısmının transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁹

- 1 [zi-ik-]ka₄ INIM ^{URU}A-wa-ar-na Ū^{URU}P[í-na ...]-kán ^{DUTU}ŠI x[...]
- 2 [...]x-x-x-te-eš UL an-da u-uh-hu-u[n ...] IŠ-TU ^{GIŠ}TUKUL ^{GI}KAK.Ú.[TAG.GA]
x
- 3 [...]x ^{SIG}₅-an[-n]i še-er an-da UL u-uh-hu-u[n xxx pa-r]a-a 'u'-uh-hu-un INIM
^{URU}A<-wa-ar-na> ^{URU}Pí<-na>zi-ik-ka₄? m[e-mi-iš-ta]
- 4 [...]x ^{LÚ}LI-ŦŪ-TUM ^{URU}A-wa-<ar-na> ^{URU}Pí-*napa-a-fi am?-mu?-uk?-w]a-ta*
^{LÚ}LI-ŦŪ-TUM ^{URU}U-ti-ma ^{URU}At-ri-ia pa-ra-a [pé-eh-hi]
- 5 nu-ut-ta ^{DUTU}ŠI ^{LÚ}LI-<ŦŪ-TUM> [^{URU}U-<ti-ma> ^{URU}At<-ri-ia> p]a-ra-a-pát AD-
DIN zi-ik-ma-mu NU S[UM? ...]
- 6 na-at UL i[m-ma a-a-ra nu tu]e-el HUL ŠA zi-x[... HUL [...] HUL [...]

50

OANNES
3 (1)

- 1 Sen deAvarna ve Pina şehirleri konusunda Ben, Majestem,
- 2 orada görmedim silah ve ok ile
- 3 iyiliğini görmezden geldim ... dikkate almadımAvarna ve Pina şehirleri meselesi için de (şöyle) söyledin:
- 4 “Avarna ve Pina şehirlerinin rehinelerini bana ver! Ve Utima ve Atiya şehirlerinin rehinelerini sana vereceğim.
- 5 Ben sana Utima ve Atriya şehirlerinin rehinelerini verdim. Fakat sen bana (rehineleri) teslim etmedin.
- 6 (Bu durum) hiç de doğru değil. Ve senin kötülüğün ... kötükötü ...

Hititler ile Kaška ülkesi arasında yapılan bir anlaşmada (KBo 9.35, Öy.II 19-21), Kaşkaların Hitit ülkesine saldırmaları durumunda, Kaşkaların oklarının kendilerine dönmesi ve kalbini delip geçmesi belirtilmiştir.²⁰ Bunun yanında, askeri bir hareket için, savaş arabası kullanan askerlerin eğitimlerini anlatan bir saray kroniğinde (KBo 3.34, Öy.II 21-35), askerlere ok ve silah kullanımı ile ilgili eğitimler verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.²¹ Aşağıda bahsedeceğimiz envanter metinlerinde binlerce okun varlığını da bilmekteyiz. Bütün bu bilgiler, Hitit askeri sistemi içerisinde bir okçu birliğinin varlığına işaretir.

¹⁹ Hoffner, 2009: 320-321.

²⁰ Murat, 2016: 145.

²¹ Beal, 1992: 535-536.

Ok sözcüğünü Hitit envanter metinlerinde de görmekteyiz. Bazı envanter metinlerinden, okların çeşitli sayılarda olduğu da bilinmektedir. Aşağıda bunlarla ilgili örnekler sıralanmıştır.

KBo 18.170 numaralı giysi ve kumaş envanterleri ile ilgili bir belgede, okların sayısından söz edilmiştir. Metnin ilgili kısmında (Ay.7), 5 adet okluk ile birlikte 17160 adet ok olduğu belirtilmiştir.²² Buna benzer daha birçok belgede çeşitli sayılardaki okları görürüz. Örneğin; KBo 18 162 numaralı metal, ekipman ve silah envanterleri ile ilgili bir belgede, 100 adet oka rastlamaktayız.²³

KUB 42.81 numaralı belge, yine metal, ekipman ve silah envanterleri ile ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmının (Öy.I) transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁴

7 4 ^{KUŞ}IŠ-PA-TUM ^{URU}PA-ti 9 ME 30 ^{GI}KAK.Ú.TAG.GA an-da

8 4 ^{KUŞ}IŠ-PA-TUM ^{URU}Hur-ri 1 ME 27 ^{GI}KAK.Ú.TAG.GA an-da

9 4 ^{KUŞ}IŠ-PA-TUM ^{URU}Ga-aš-ga 87 ^{GI}KAK.Ú.TAG.GA 4 ^{GI}BAN ^{URU}...[

7 4 (adet) Hitit okluğu: İçerisinde 930 ok,

8 4 (adet) Hurri okluğu: İçerisinde 127 ok.

9 4 (adet) Kaşka okluğu: İçerisinde 87 ok; 4 yay ...ülkesinden

Yukarıdaki belge, bir envanter listesidir. Belgenin ilgili kısmında, çeşitli sayılardaki okların Hitit, Hurri ve Kaşka türü oklukların içerisinde olduğu görülmektedir. Bu belgede oklar, ^{KUŞ}IŠ-PA-TUM'un içerisine yerleştirilmiştir. 7. satırda, 4 adet Hitit okluğu/sadağı içerisine 930 adet ok yerleştirildiğini görmekteyiz. Bu durum, ^{KUŞ}IŠ-PA-TUM'un hacim olarak büyük veya geniş olduğu fikrini akla getirmektedir. Bahsettiğimiz bu sadakların/oklukların, depolarda okları saklamak için kullanılan büyük boyutlu üniteler olması muhtemeldir. Aksi takdirde 930 adet okun 4 adet okluğa yerleştirilmesi mantıken mümkün değildir.

Hititçe çivi yazılı metinlerin yanı sıra, o dönemden günümüze ulaşan görsel malzemeler de “ok” hakkında bilgiler vermektedir. Bilindiği gibi, Hititleri yansıtan birçok kabartma, kaya anıtı, kap, çeşitli alet-edevatlar ve daha birçok eser bulunmaktadır. Bahsettiğimiz eserlerden birisi, Alacahöyük ortostatlarıdır. Burada yer alan Sfenksli Kapı Kabartmalarında (RESİM-1, RESİM-2) “ok” resmedilmiştir. Kabartmaların “yaban domuzu avı” sahnesi, yatay bir kabartma çizgi ile ikiye ayrılmış bir bloğun üst kısmını içermektedir. Taşın sağ tarafında, sol bacağı üzerine diz çökmüş bir avcı resmedilmiştir. Avcı çömeldiği için, sağ bacağı eteğin yırtmacından dışarı çıkmıştır. İleri uzattığı sol eli ile yay ve oku atışa hazır durumda tutan avcı, sağ eli ile de yayın kirişini germektedir. Avcının karşısında ise, yüzü avcıya dönük, saldırmaya hazır ve ayaklarını germiş bir erkek yaban domuzu yer almaktadır. Bu tasvir biçimi Hitit kabartmalarında karşımıza çıkmış olup, ok ve yay ile avlanma konusunun işlendiği Eski Hitit ve

²² Koşak, 1982: 110-111; Siegelova, 1986: 486-487.

²³ Koşak, 1982: 84-85; Siegelova, 1986: 170-171.

²⁴ Koşak, 1982: 98-99; Siegelova, 1986: 490-493.

Hitit imparatorluk çağlarına ait herhangi bir kabartma bulunmamaktadır. Bu durum, herhangi bir karşılaştırma olasılığını da ortadan kaldırmıştır. Bloğun alt bölümünde –bu kısım tahrip edilmiş olsa da- üst bölümdeki gibi çömeldiği anlaşılan bir avcı ok ve yay ile bu sefer geyik avlar bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Avcıya arkasına dönmüş bir şekilde resmedilen geyik, bir bitkiyi yerken gösterilmiştir.²⁵

Taprammi Çanağı (MÖ 13. yüzyıl),²⁶ “ok”u görebileceğimiz bir başka eserdir. Tunçtan yapılmış olan bu çanak (RESİM-3, RESİM-4), Kastamonu Kınık'ta bulunmuştur. Çanak, ağız kenarı altından başlayarak, dibine kadar inen repuse tekniğinde üç konsantrik frizle bezenmiştir. Dipte göbekte rozet, onu çevreleyen üç stilize hayat ağacının iki tarafında birer grifon, antitetik olarak gösterilmiştir. Orta frizde, iki avcı mızrakla domuz ve geyiği avlar şekildedir ve aslan ile boğa mücadelesi de bu kısımda anlatılmıştır. En üstteki frizde ise, evcilleştirilmiş geyik desteğinde gerçekleştirilen av sahnesi karşımıza çıkmıştır. Çanakta kutsal bir av sahnesi olayı işlenmiş, alageyik ve dağkeçilerinin avlanması esnasında atılan oklara karşı, hayvanların tepkileri başarılı bir biçimde yansıtılmıştır. Avcıların ve hayvanların üslup özellikleri Alacahöyük Kabartmalarındaki benzer şekildedir. Bu kabın ağız kenarı altındaki Luvi hiyeroglif yazısı, Boğazkale'nin önemli yetkilisi “Taprammi” tarafından adandığını göstermektedir.²⁷

Hitit mühür sanatında da “ok”un betimlendiğini görmekteyiz. Boğazkale'de bulunmuş olan bir örnek (RESİM-5), “Tonplombe-Kil çamur kapatma” üzerine birkaç kez basılmış mühür baskısıdır. Mühür tabanı çevresinde kült ve av sahnesi aynı çembere istiflenmiş, baş figürü oluşturan, kuşlu tanrıçaya, önündeki iki ayrı bacaklı sunağın arkasındaki kısa mantolu erkek figürü tarafından tapınma yapılırken, bu figürün arkasında, çömelmiş pozisyondaki kişinin, ellerinde taşıdığı kurban sunulurken, o an betimlenmiştir. Kurban betiminin arkasında, vahşi hayvanların avlanma konusu işlenmiştir. Bu bölümde ise, avcı çömelmiş bir vaziyette, yayını germiş ve okunu fırlatma anında betimlenmiştir. Avcının daha önce fırlattığı ok, hayvanların üzerinde belli olmaktadır.²⁸

Ok, Hitit ikonografisinde ve çivi yazılı belgelerde tanrıların simgesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin topuz (^{GIŞ}TUKUL), Fırtına Tanrısı grubu ve Dağ Tanrıların; mızrak (^{GIŞ}SUKUR), Fırtına Tanrısının oğlunun; balta (*šummittant*, *HAŞŞINNU*), Şarruma ve Şauşga'nın; ok (^{GIŞ/GI}KAK.Ú.TAG.GA) ve yay (^{GIŞ}BAN/PAN) ise Koruyucu Tanrı'nın simgesi ve silahıdır.²⁹

Sonuç

Eskiçağ dünyasında önemli bir savaş aleti olarak karşımıza çıkan ok, Hititçe çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı gibi erkekliğin, gücün, ölümün ve tanrıların simgesi olarak da sonsuzluğun sembolü olarak nitelendirilmiştir. Farklı şekillerini ve farklı alanlardaki kullanımını görebileceğimiz ok, Hitit dünyasında çok önemli bir yere sahipti. Koruyucu Tanrı'nın simgesi

²⁵ Baltacıoğlu, 1996: 1-3.

²⁶ Bkz. Hawkins, 1993: 715-717; Czichon, 1995: 5-12.

²⁷ Emre, 2002: 492.

²⁸ Darga, 1992: 73; Beran, 1967: 30.

²⁹ Darga, 1992: 109.

konumunda olan ok, bir tanrının kudretinin yansıtılmasındaki gücün sembolü idi. Bir yandan tanrının hem savunma hem de saldırı gücü olan ve onun büyüklüğünü ortaya koyan ok, diğer yandan ise tanrının gazabına maruz kalanları ölüme götürmekteydi. Bir metindeki “ölüm okları” tabiri, okun koruyucu özelliği ile ölümsüzlüğü, öldürme eylemini gerçekleştirmesi ile de ölümü simgelediğini göstermektedir. Ayrıca ok, birlikte kullanıldığı yay ile birlikte bir yandan tanrının büyüklüğünü gösteren güç, bir yandan da tanrının asaletini ortaya koyan silah konumunda idi.

Hititçe çivi yazılı birçok farklı metin türünde karşımıza çıkan ok, yay ile ayrılmaz birer ikilidir. Bazen ok ve yay tutan bir kimse, bazen de yayını gerip okunu atmaya hazır durumdaki bir kimse şeklinde belgelerde yer almaktadır. Elbette bu kullanımlar dışında, farklı şekillerdeki fonksiyonlarıyla da “ok”u metinlerde görebiliriz.

Hitit askeri sistemi içerisinde okçuların varlığına dair izler bulunmaktadır. Bir saray kroniğinde, Hitit arabalı askerlerinin eğitimleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu eğitimler içerisinde ok kullanımı da yer almaktadır. Hitit ile Kaşka ülkesi arasında yapılan bir anlaşmada, yeminini bozana, okların geri döneceği ifade yer almaktadır. Ayrıca envanter metinlerinden takip edebileceğimiz binlerce okun varlığını da bilmekteyiz. Bütün bu durumlar, Hitit askeri sistemi içerisinde bir okçu birliğinin varlığına işaret etmektedir.

Okun savaş aleti olarak gerçek kullanımının yanı sıra, özellikle majik ritüellerde kullanılan bir malzeme olduğunu çivi yazılı metinlerden anlamaktayız. Ritüeli gerçekleştiren kişinin, ritüeli uygulamak için kullandığı birçok malzeme ve alet bulunmakta idi. Bunlar arasında “ok” da yer alıyordu. Örneğin salgına karşı Zarpiya ritüelinde, ritüel esnasında kullanılan malzemeler arasındadır. Ordudaki vebaya karşı gerçekleştirilen ritüelde de aynı fonksiyonu üstlenmiştir. Ukkura'nın mahkeme tutanağında, kişinin kendisi için aldığı malzemeler arasında bulunan ok, bir bayram metninde de Ay Tanrısı tarafından ölüm yayları ile birlikte “ölüm okları” şeklinde var olan bir silahtır. Majestenin rüyasıyla ilgili bir belgede de ok, tanrının tapınağında kaybolduğu için, tanrının kızgın olma sebepleri arasında gösterilmektedir.

Envanter metinlerinde oklar çeşitli sayılarda olabilirdi. Bu belgelerde binlerce okun varlığından söz edebiliriz. Ayrıca okların konulduğu oklukların varlığını bilmekteyiz. Örneğin, ^{KUŞ}İŞ-PA-TUM (okluk/sadak) içerisine konulan okların sayıları oldukça fazladır. Bu durum, ^{KUŞ}İŞ-PA-TUM'un depolarda okları muhafaza eden büyük veya geniş hacimli bir ünite olduğunu düşündürmektedir.

Görsel olarak, oklar Hitit sanatında resmedilmiştir. Av sahnelerinde karşılaştığımız oklar, bir avcı tarafından gerilmiş bir yaya tutturulmuş bir biçimde ve atışa hazır bir halde karşımıza çıkmıştır. Eski Hitit dönemine ait bir mühür sanatında, avcının okunu gererek gerçekleştirdiği avlanma sahnesindeki ilgi çeken nokta, bazı hayvanlar üzerinde okların olmasıdır. Bu sahnede, avcı hem o an oku atmaya hazır vaziyette, hem de daha önceden hayvanları ok ile vurmuş durumda betimlenmiştir.

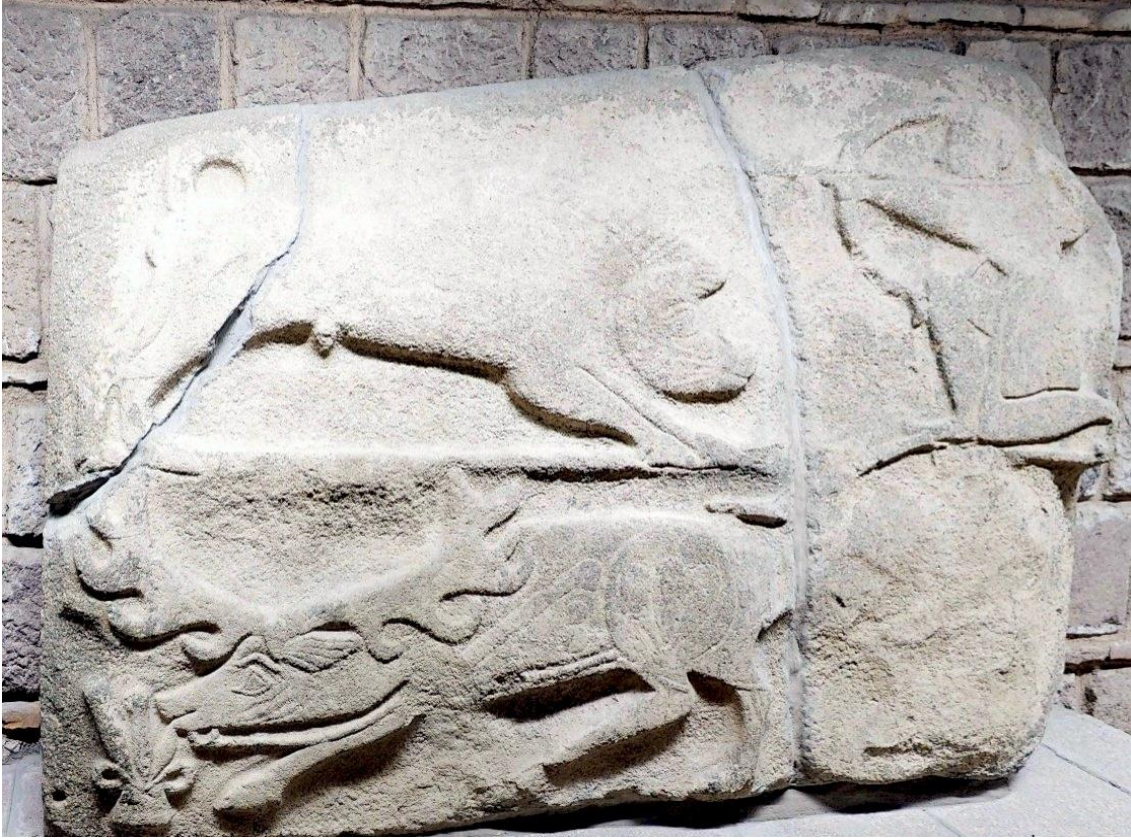
Tarihin en eski devirlerinden beri var olan ok, birçok farklı millet tarafından kullanılmıştır. Günümüzde dahi kullanılmaya devam eden bu savaş aleti, Hitit dünyasının vazgeçilmez öğeleri arasında bulunmaktadır.

Kaynakça

- ALP, S., 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BACHVAROVA, M. R., 2013, “CTH 767.7-The Birth Ritual of Pittei: Its Occasion and the Use of Luwianisms”, *Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean*, Leiden, ss. 135-157.
- BALTACIOĞLU, H., 1996. *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı*, Ankara.
- BAWANYPECK, D., 2005. *Die Rituale der Auguren*, THeth 25, Heidelberg.
- BEAL, R. H., 1992. *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg.
- BECKMAN, G. M., 1983. *Hittite Birth Rituals*, StBoT 29, Wiesbaden.
- BERAN, T., 1967. *Die Hethitische Glyptik von Boğazköy*, Teil 1, Verlag Gebr. Mann, Berlin.
- CZIZHON, R. M., 1995. “Zur Komposition der Taprammi-Schale”, *IstMitt* 45, ss. 5-12.
- DARGA, A. M., 1992. *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- EMRE, K., 2001. “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar-Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Ankara, ss. 487-492.
- FUSCAGNI, F., 2014. hethiter.net/: CTH 452.2 (Portal Mainz).
- FUSCAGNI, F., 2016. hethiter.net/: CTH 434.5 (Portal Mainz).
- GIORGIERI, M., 2004. “Das Beschwörungsritual Pittei”, *Studi di Ittitologia in onore di Onofrio Carruba, Orientalia* 73, ss. 409-26.
- GÖRKE, S., 2008. hethiter.net/: CTH 757, (Portal Mainz).
- GÖRKE, S., 2014. hethiter.net/: CTH 757, (Portal Mainz).
- HAWKINS, J. D., 1993. “A Bowl Epigraph of the Official Taprammi”, *Aspect of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara, ss. 715-717.
- HOFFNER, H. A., 1967. “An English-Hittite Glossary”, *Revue Hittite et Asianique* 25, ss. 7-99.
- HOFFNER, H. A., 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, Social of Biblical Lit., Atlanta.
- KASSIAN, A. - A. KOROLEV - A. SIDEL'TSEV, 2002. *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*, *Alter Orient und Altes Testament* 228, Münster.
- KOŠAK, S., 1982. *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*, Heidelberg.
- KÜMMEL, H. M., 1967. *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, StBoT 3, Wiesbaden.

- Leipzig-Münchener Sumerischer Zettelkasten*, 2006.
- MELCHERT, H. C., 1993. *Cuneiform Luvian Lexicon*, Lexica Anatolica, Vol.2.
- MOUTON, A., 2014. “The Individual and his Body in Hittite Anatolia: A New Project”, *Paper read at the 5th Rencontres Archéologiques de l’IFEA organized by Alice Mouton and the IFEA (İstanbul, November 21-22,2014)*, ss. 1-12.
- MURAT, L. 2016. *Anadolu’da Kaşkalar*, Hel Yayınları, Ankara.
- ROOS, D. J., 2007. *Hittite Votive Texts*, PIHANS 109, Leiden.
- SACHS, A., 1937-1939. “Two Notes on the Taanach and Amarna Letters”, *Archiv für Orientforschung (AfO)* 12, ss. 371-373.
- SIEGELOVA, J., 1986, *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts und Inventardokumente II*, Praze.
- STARKE, F., 1985. *Die Keilschrift-Luwischen Texte in Umschrift*, StBoT 30, Wiesbaden.
- TARACHA, P., 2005. “Pfeil und Bogen. A II In Anatolien.”, *RIA* 1, ss. 458-461.
- TARACHA, P., 2009. “Hunting and Combat Weapons in the Mycenaean World and Hittite Anatolia”, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 22, ss. 9-15.
- The Assyrian Dictionary*, 1977, Vol. 10, M, Part II.
- TISCHLER, J., 2001. *Hethitisches Handwörterbuch*, Institut für Sprachen und Literaturen der Universität, Innsbruck.
- TOGNON, R., 2004. “II Testo Oracolare Ittita KUB V 7”, *KASKAL* 1, Padova, ss. 59-81.
- TRABAZO, J. V. G., 2002. *Mitos, Plegarias y Rituales Textos Religiosos Hititas*, biblioteca de Ciencias Biblicas y Orientales, Madrid.
- TRABAZO, J. V. G. - D. GRODDEK, 2005. *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*, DBH 18, Wiesbaden.
- TUNCER, H., 2020, *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- ÜNAL, A., 2016. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat yayınları, Ankara.
- WEGNER, I., 1981. *Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien*, Hurritologische Studien III, Alter Orient und Alter Testament (AOAT) 36, Neukirchen-Vluyn.
- WERNER, R., 1967. *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, Wiesbaden.

Ekler

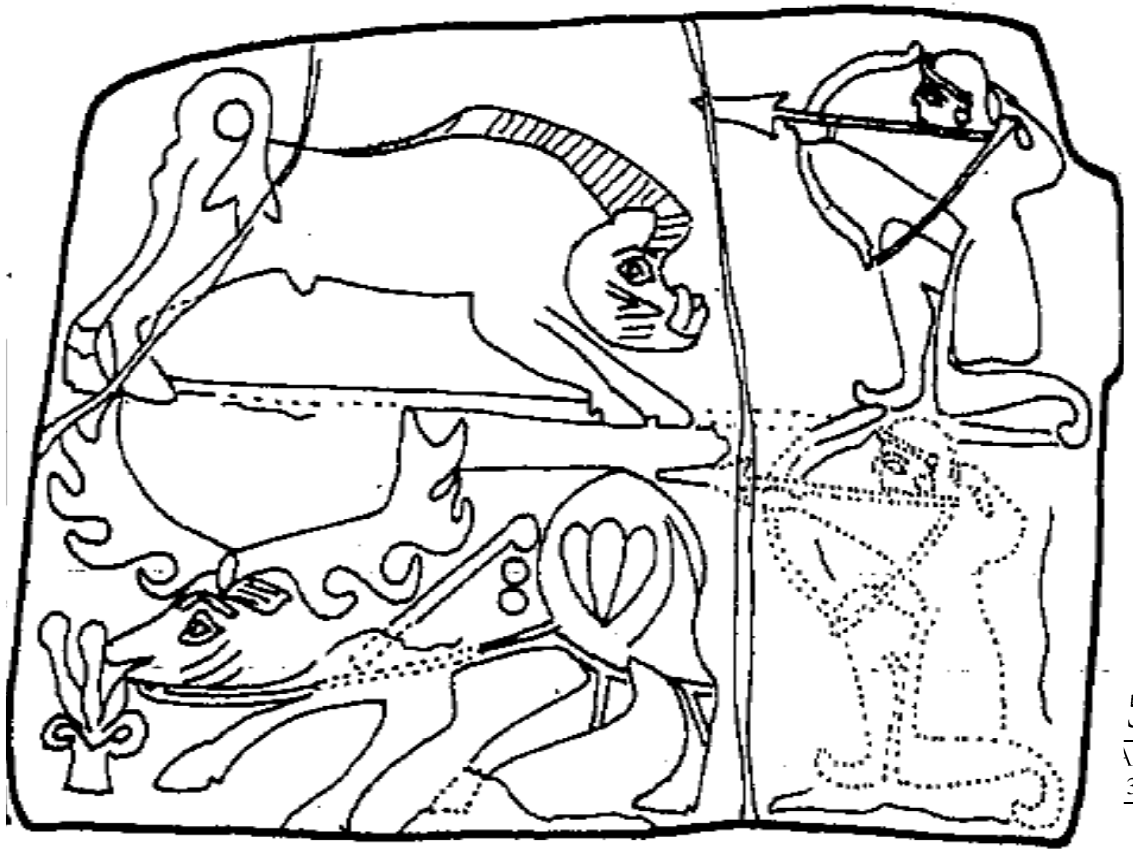

56

OANNES
3 (1)

Resim 1:Yaban Domuzu ve Geyik Avı Sahnesi, Alaca Höyük.

(<https://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alaca05.jpg>)

57
ANNES
3 (1)

Resim 2: Yaban Domuzu ve Geyik Avı Sahnesi Çizimi, Alaca Höyük.

(Hatçe Baltacıoğlu, Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı, Ankara 1996, s. 23.)

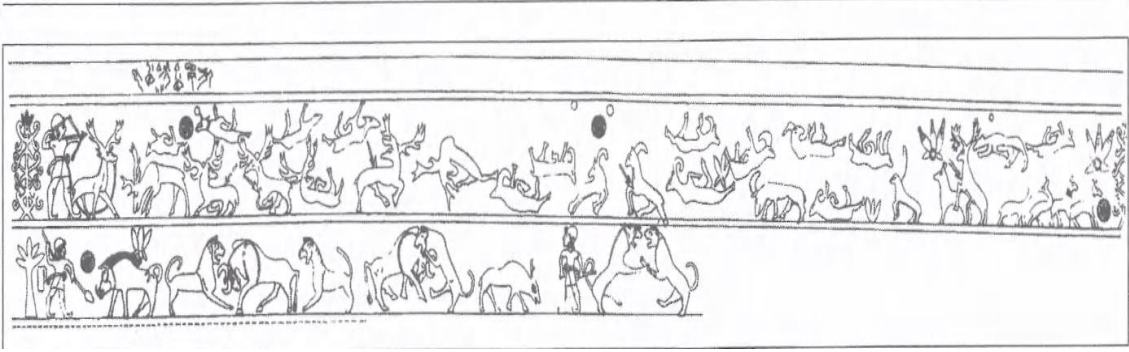

58

OANNES
3 (1)

Resim 3: Taprammi Çanağı, Kastamonu/Kınık.

(<https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/71968,kastamonu-muzesipdf.pdf?0>)

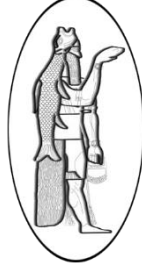
Resim 4: Taprammi Çanağı Çizimi, Kastamonu/Kınık.

(Piotr Taracha, 2009. "Hunting and Combat Weapons in the Mycenaean World and Hittite Anatolia, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 22, s. 12.)

Resim 5: Boğazkale'de Bulunmuş Olan Mühür Baskısı.

(Pakize KÜSMEZ, 2009. *Başlangıcından M.Ö. 2.binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, Konya, s.102.)

KİMMER – İSKİT OK UCU BİÇİMİNDEKİ PARALARI ARROWHEAD – SHAPED COINS OF CIMMERIANS AND SCYTHIANS

Said Mübin ÇALIŞ

Doktorant, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı

Ph.D. Candidate, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Institute of Social Sciences, Department of History

saidmubin.calis@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9435-4149

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **31.07.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **17.11.2020**
Sayfa-Pages : **61 – 80.**

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atf – Citation: ÇALIŞ, Said Mübin, “Kimmer – İskit Ok Ucu Biçimindeki Paraları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 61 – 80.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

61 – 80

Makale Türü: Araştırma Makalesi

KİMMER – İSKİT OK UCU BİÇİMİNDEKİ PARALARI ARROWHEAD – SHAPED COINS OF CIMMERIANS AND SCYTHIANS

Said Mübin ÇALIŞ

Öz

Lidya Kralı Kroisos dönemiyle birlikte paraların boyut ve kimyasal özellikleri standartlaştırılmış, nümismatik olarak para özelliği kazanabilen bir alışveriş aracı ortaya çıkarılmıştır. Lidyalıların standart boyut ve kimyasal özellikli paraları kısa sürede diğer toplumlar tarafından öğrenilerek kullanılmaya başlanmıştır. Lidya öncesi dönemde, çeşitli toplumlar kendi paralarını oluşturmayı başarmış ancak boyut ve kimyasal özellikler açısından bu paralarda standart sağlanamamıştır.

Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan bozkır halklarından Kimmerler ve İskitler; arkeolojik buluntulara göre MÖ VIII. yüzyıldan başlamak üzere, ok uçlarını kendi para birimleri olarak belirlemişlerdir. Kültürel özellikleri içinde savaşçılığın ve savaş aletlerinin oldukça önemli yeri bulunan bozkır toplumları, kullandıkları paralara savaşçılıkla ilgili öğeleri yansıtmışlardır. İskitler; ok ucu biçimindeki paraları sınıflandırma yoluna gitmiş, temel ürünleri okların üzerine betimleyerek alışverişi yapılacak her temel için farklı bir ok ucu oluşturmuşlardır.

MÖ VI. yüzyılda Karadeniz çevresinde yerleşim oluşturan Grekler, burada yaşayan ve egemen güç olan bozkır halklarıyla kültürel etkileşime girerek sentez bir kültür oluşturmuşlardır. Karadeniz çevresindeki Grek kolonileri, para birimi olarak MÖ V. yüzyıla kadar İskit tipi ok uçlarını kullanmışlardır. MÖ

Abstract

With the Lydian King Kroisos era, the size and chemical properties of the coins were standardized and a shopping tool that undertook the numismatically money was generated. The standard size and chemical features of the Lydian coins were soon learned and used by other societies. In the pre-Lydian period, various societies succeeded in creating their own money, but the standard could not be achieved in terms of size and chemical properties.

Cimmerians and Scythians, who are among the steppe people living in the north of the Black Sea; according to archaeological finds, starting from the VIII BC. century, they set the arrowheads as their own coins. The steppe societies, which have a very important worth in the cultural features of warfare and combat devices, reflected the items related to warfare in their coins. Scythians; they went to classify coins in the form of arrowheads, by describing the essential products on the arrows, they created a different arrowhead for each product to be trading.

The Greeks, which settled around the Black Sea in the VI BC century, created a synthesis culture by interacting culturally with the steppe societies living here. Greek colonies around the Black Sea have used Scythian arrowheads until the 5th century BC as their coins. The coins in the form of the Scythian

V. yüzyılda İskit tipi ok ucu biçimindeki paralar, değişime uğrayarak yunus görüntüsüne benzetilmiş ve Grek koloni kentlerinde kullanılmaya devam edilmiştir. Ok ucu biçimindeki paralar üzerindeki değişim sürecinin son basamağında, Grek ve bozkır kültürel özelliklerini yansıtan, yuvarlak biçimli sikkelerin ortaya çıktığı; bu paraların bir yüzünde İskit tipi ok – yay betimlemelerinin kullanımının devam ettiği görülmektedir. Bu çalışma; Kimmer – İskit döneminde Kuzey Karadeniz’de para olarak ok uçlarının kullanılmasının bozkır kültürüyle ilişkisi ve ok ucu biçimli paraların yerleşik toplumlar arasında nasıl bir kullanım alanı ve etki yaratıp, ortaya çıkardığı sonuçları değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

arrowhead in the 5th century BC were transformed into a dolphin image by changing and continued to be used in the Greek colonial cities. In the last step of the change process on arrowhead coins, round-shaped coins emerging reflecting Greek and steppe cultural characteristics; on one side of these coins, it is seen that the use of Scythian arrow - bow descriptions continues. This work; it aims to evaluate the relationship between the use of arrowheads as money in the Northern Black Sea during the Cimmerians - Scythians period with the steppe culture and how the arrowhead-shaped coins have created and influenced among sedentary societies.

Anahtar Kelimeler: Kimmerler, İskitler, Ok ucu paraları, Grek kolonileri..

Keywords: Cimmerians, Scythians, Arrowhead coins, Greek colonies.

Extended Abstract

It is understood that, starting from the earliest ages of humanity, all the tools and equipment produced until the modern age have emerged from the ability to continue life more easily. Before the money was used, people carried out their shopping transactions with a method based on bartering the excess products they had for missing products. However, some deficiencies or difficulties of the barter method were seen by the societies of the period. Instead, they created the concept of money and found it appropriate to this material in their shopping transactions. Numismatically, in order to evaluate an object as money, it is expected that among these objects there is a standart weight and the elements or alloy used in its production, as well as the emblem and the inscription of the competent authority that circulates its production on the money. The use of coins for this reason; it can be started with the round-shaped electron coins minted during the Lydian King Croesus period in the VI. century BC. It is known that the first roundel coin was obtained from standardized mines by Lydians and then used by all Greeks, later learned and used by the Persians through trade, and in the following process, it became the most important object used by all humanity to carry out shopping transactions.

While states places some descriptions on their own coins, they take into account the common value of the people living in that state. Also money; it has been an important indicator of sovereignty in every period and has led to the provision of opinions regarding which state or king has the right to sovereignty in these regions through the regions where it used. Some inferences can be made about the cultural characteristics of that society through the shape, the figures and inscriptions of money.

Steppe societies had attached great importance to the elements related to warfare and elevated all kinds of elements related to war, especially the tools of war considered sacred position by them. This situation led to the tradition of processing items related to

warfare on their goods and the elements related to warfare were constantly taken into consideration by the steppe societies.

Archery considered a very important value for Cimmerians and Scythians who are among the steppe societies. The Cimmerians and Scythians, who had a war plan based on attacking the enemy from a distance, were societies that used mounted archery in the best way in their period. For the steppe societies, bow and arrow not only a war tool used on the battlefield, but also placed arrow and bow depictions on the individual items they used in their daily life. As a result of the archaeological findings, it is understood that the tradition of depicting various war tools of the steppe societies' goods, especially the arrow and bow on the goods, also affected the coins they used. In regions dominated by Cimmerians and Scythians, arrowheads with patterns of various shopping products and not intended for fight were found. Unlike the bronze arrowheads used for fight purposes, the arrowheads used for money purposes were alloyed with precious metals such as silver and antimony to increase its difference and worth. The difference of arrowheads produced for money purposes from arrowheads used for fight purposes can be understood from the fact that their ends and edges are not sharp. In this case, it enables us to reach the results that Cimmerians and Scythians had a tradition of making their shopping transactions with arrowhead-shaped coins.

It is concluded that Cimmerian and Scythian arrowhead-shaped coins were classified according to their intended use. The spike pattern on the arrowheads used in the shopping of grain products, fish pattern on the arrowheads thought to be used in the shopping of sea products. Apart from this, some arrowheads containing wheel, ax and anchor patterns on which various ideas can be formed on the purpose of use were also unearthed. Based on this issue, it can be assumed that the product to be traded has been processed in order to facilitate the use of arrowhead-shaped coins.

The settled societies of the Northern Black Sea and the Greeks, which are understood to be far behind the steppe societies in the knowledge and skill about warfare and the technology of war; after meeting with Cimmerians and Scythians, they made important gains in warfare. It turns out that the arrowhead-shaped coins used by the Scythians, who were known to have military protections over the Greek colonies, were used extensively in the Greek colonies. The arrowhead-shaped coins were changed formally by the Greek colonies in later periods and assimilated to the Greek type coins and nomadic-Greek type coins emerged.

Giriş

İnsanlığın en eski çağlarından başlamak üzere, modern çağa gelene kadar üretilen tüm araç-gereçlerin yaşamı daha kolay bir biçimde devam ettirebilme kaynaklı ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Paranın kullanımından önce insanlar alışveriş işlemlerini ellerinde olan fazla ürünleri, eksik ürünler ile takas etme temelli bir yöntem ile gerçekleştirmiştir. Ancak dönemin toplumları tarafından takas yönteminin bir takım eksiklikleri ya da zorlukları görülmüş olsa gerek ki bunun yerine para kavramını oluşturarak, alışveriş işlemlerinde bu materyali kullanmayı uygun görmüşlerdir. Konu ile ilgili Aristoteles'in verdiği bilgilerden yola çıkarak takas yöntemi yerine para ile alışveriş gerçekleştirmenin neden tercih edildiğine ilişkin önemli bulgular elde edebilmek mümkündür:

“Doğal kaynakların her durumda taşınabilmesi kolay değildir. Bu nedenle daha önceden demir, gümüş, gibi metaller ağırlık ya da boyutlarına göre değer kazanıyorken sonra üzerine bir damga eklenerek simgeleştirildi,

değeri bu damga ile ölçülmeye başlandı ve kişilerin kazanç sağlayabilmesi durumu bu damgalar ile daha kolay bir hale geldi. Dolayısıyla para artık gerekli takas yönteminin bir sonucu olarak icat edildiğinde, ilk başta hiç şüphesiz basit bir biçimde devam etti ancak daha sonra insanlar tarafından deneyimlendiğinde en çok kar getirecek yöntemler keşfedildi¹.

Nümismatik olarak bir nesnenin para olarak değerlendirilmesi için bu nesnelere arasında standart bir ağırlığın ve yapımında kullanılan elementlerin ya da alaşımın standart olarak var olması ile birlikte paranın üzerinde onun üretimini dolaşımını sağlayan yetkili idarenin arması ve yazısının bulunması beklenmektedir². Bu nedenden dolayı paraların kullanımı; Lidya Kralı Kroisos döneminde, MÖ VI. yüzyılda basılan yuvarlak biçimli elektron sikkeler ile başlatılabilmektedir. Lidya'daki standartlaştırılmış madenlerden elde edilen para uygulamasının önce tüm Grekler tarafından kullanılmasının ardından ticaret yolu ile Persler tarafından da öğrenilip kullanıldığı ve daha sonraki süreçte tüm dünya toplumların alışveriş işlemlerini gerçekleştirmek için başvurduğu en önemli araç konumuna geldiği bilinmektedir³.

Lidya sikkelerinden önce; boyutları ya da ağırlıklarına göre kendi değerleri olan metaller ya da demir çubuklar gibi para yerine geçen bazı nesnelere de Grekler arasında varlığı bilinmektedir⁴. Çin toplumunda ise para kullanımı; oldukça erken sayılabilecek bir dönemde başlamış olup, taş çağının sonuna doğru deniz kabuğu biçiminde kesilmiş olan küçük bronz ve bakır parçalarının işlenmiş ürünleri satılacak amaçla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır⁵. Bunun yanında MÖ II. Binyılda Hitit Devleti'nin değişim aracı olarak kullandığı bilinen metal külçeler de para kavramının oluşmasında oldukça önemli gelişim evreleri olarak ele alınmaktadır⁶. Standart alaşım ya da ağırlık ölçülerine sahip olmayan bu tip paraların; bölgesel olarak kullanılan ve farklı toplumlar arasında dolaşımının fazla olmadığı paralar olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda bozkır halklarının ilk kullanmaya başladığı madeni paraları; Lidya paralarından önceki nümismatik dönemi temsil eden bu grup içinde konumlandırmak gerekmektedir. Bu çalışmanın yöntemi; Kimmer – İskit okçuluğunun bir değişim aracına dönüşümünün kültürel altyapısı ve farklı yaşam biçimlerine sahip toplumların bu gelenekten nasıl etkilendiğini açıklamaya dayalı olarak belirlenebilmiştir. Benimsenen bu yöntemde, temelde birbiri ile çağdaş olmasına rağmen kültürel özellik ve yaşam biçimi farkının değişim araçları üzerinde yarattığı etkiler ve bu durumun karşılaştırılması yer almaktadır.

Bozkır Halklarında Okçuluğun Önemi

Kimmerler; Karadeniz'in kuzeyinde yüzyıllar boyunca önemli bir güç olmuşlar, İskitlerin Kimmer ülkesinde egemen olması ile birlikte yaşadıkları bölgeden sürülmüşlerdir. İskitlerin ülkelerini istila etmesi ve onları güneye sürmesi sonucunda Kimmerler, Ön Asya ve Mezopotamya'daki yerleşik uluslar üzerine birçok saldırılar gerçekleştirip bu coğrafyalarda oldukça derin etkiler

¹ Aristotle, *Politics*, I: III/XIV, XV.

² Grierson, 1977: 2, 3; Yükçü – Gönen, 2014: 32, 34

³ Grierson, 1977: 2, 3.

⁴ Mundell, 2002: 2; Grierson, 1977: 3.

⁵ Peng – Zhu, 1995: 6; Yang, 2011: 4; Davies, 2002: 46, 56.

⁶ Dönmez, 2013: 819.

bırakmışlardır⁷. Onlar; atlı askerler sayesinde oldukça süratli birliklere sahip olmuş ve bu nedenle uzun mesafeleri kısa sürede geçebilmişlerdir⁸. Kimmerlerin Kuzey Karadeniz’de elde ettiği askeri ve siyasi gücü Strabon şu biçimde anlatmaktadır:

“Kimmerler bu bölgede o kadar büyük bir güce sahip olmuştu ki buradaki boğaza (Kimmer Boğazı) adını verdiler. Kimmerler genel olarak Pontus’un (Karadeniz) sağ bölümünde yaşarken İskitler gelip onları bu bölgeden sürdü⁹.”

Bozkır toplumlarının en eski temsilcilerinden olan Kimmer halkı için okçuluğun oldukça önemli bir yeri olduğu, onlara ilişkin arkeolojik buluntular aracılığı ile anlaşılmaktadır. Kimmer toplumunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda önemli sayıda ok ucu ortaya çıkarılmıştır¹⁰. Bunun yanında Kimmerlere ait olduğu belirlenen kurganlarda; üzerindeki ekipmanları ile gömülmüş olan atlar bulunmuştur. Bu bulgular, onların savaşlarda ok – yay ve attan yararlandıklarını göstermektedir¹¹.

Kimmer savaşçılarının ok-yay kullandığına ilişkin en ayrıntılı betimlemeler François Vazosu’nda yer almaktadır. Kalydonia domuz avının canlandırıldığı frizde, sivri başlıklı ve yayını germiş olarak görülen kişinin üzerinde “KIMERIOS” yazısı dikkat çekmekte ve Kimmer savaşçılarının kullandığı savaş aletlerinin yanı sıra giysileri hakkında da önemli bilgiler vermektedir (Figür 1). MÖ 575 ile MÖ 570 arasına tarihlenen bu vazo; Kalydonia domuz avı, Patroklos'un cenaze töreni, Thetis'in düğününe katılan tanrılar alayı, Akhilleus ve Troilos ve değişik hayvan mücadeleleri sahnelerini içerir¹².

Figür 1: François Vazosu üzerindeki Kimmer savaşçısı betimlemesi¹³

⁷ Tansuğ, 1949: 537.

⁸ Piotrovsky, 1974: 17.

⁹ Strabo, Geography, XI: II/ V.

¹⁰ Sulimirski, 1971: 140; Bridgman, 1998: 36, 50; Makhortkyh, 2005: 42.

¹¹ Tarhan, 2002: 916; Makhortkyh, 2005: 40, 42.

¹² Friedell, 1999: 118; Mayor – Colarusso, vd., 2012: 45; Ürkmez, 2015: 217.

¹³ Ivantchik, 2006: 212.

İskitler ise savaşçılığı yaşantılarının bir parçası olarak gördükleri için yerleşik toplumların yaşadıkları bölgelerde uzun yüzyıllar süren bir egemenlik sağlayabilmişlerdir. İskitler için savaş sadece düşmanla çarpışma anından ibaret olmayıp, gündelik yaşamın da bir parçası olarak görülmüştür. Bu yaşam anlayışının nasıl şekillendiği hakkında kurganlardan elde edilen eşyalar üzerinden çıkarımlar yapılabilir¹⁴.

İskit ordusunun temeli atlı okçuluğa dayanmaktadır. Düşman yaya birliklerine karşı at üzerinde oldukça hızlı hareket ederek kontrol edilmesi zor bir ordu oluşturan İskitler tarafından ok – yay etkili bir biçimde at üzerinde kullanılarak uzaktan düşman ordularına saldırı yöntemi seçilmiştir. İskitlerin ok – yay dışındaki diğer savaş aletleri hakkında da detaylı bilgi sahibi oldukları kurgan buluntuları aracılığı ile anlaşılabilir. Ancak hem saldırı üzerine, hem de savunma üzerine kurulu olan askeri harekâtlarda İskitler için ok – yay her zaman ilk tercih edilen savaş aleti olmuştur¹⁵. Strabon ise “*Tanais Irmağı'nın uzak bölümlerinde yaşayan İskitler, köknar ağacını ok üretmek için kullanıyorlardı*¹⁶” biçiminde bilgiler vererek İskitler arasında ok – yay kullanımının yaygınlığını ve önemini vurgulamaktadır. Xenophon ise “*İskitler savaş aleti olarak ok – yay kullanırlar*¹⁷” demektedir. Thucydides İskitler ile ilgili “*İskitlerin hepsi atlı okçulardan oluşur*¹⁸” bilgilerini vermektedir.

Grek yazarları; Karadeniz'i İskit yayı olarak betimlemişlerdir. İskitler arasında en önemli ve en kutsal savaş aleti olarak görülen yay; şekil olarak Karadeniz'e benzetilmiştir¹⁹. Özellikle Karadeniz'in girintili, çıkıntılı olan kuzey kıyıları; bükülmüş ve kendine özgü bir görüntüsü olan İskit yayına oldukça benzemektedir. Bu benzetmenin özellikle Helenistik ve Erken Roma dönemlerinde daha sık görüldüğü ortaya çıkmaktadır²⁰.

İskitlerdeki savaş tanrısı, baş tanrıları olan Papaaios'tan sonraki en büyük tanrı olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında savaş aletlerinin de İskitler için belirli bir kutsallığı bulunmaktadır. İskitlerde kılıcın savaş tanrısını temsil ettiği, onun sembolik bir işareti olduğu ve kırların ortasında yere saplı bir kılıç olduğu düşünülmüştür²¹. İskitler tarafından ok ve yay; doğrudan gücü simgeleyen bir nesne olarak görülmektedir²². İskitlerde ok – yay başta olmak üzere savaş aletlerinin kutsal olduğu ve ayrıca dini bir rolü bulunduğu da anlaşılmaktadır. İskenderiyeli Clement konu ile ilgili; “*Eski zamanlarda İskitler hançeri kutsallaştırırken, Araplar taşı, Persler ise kendi ırmaklarını kutsallaştırırlardı*²³” bilgilerini vererek İskit toplumu için savaş aletlerinin ana görevinin dışında farklı görevler de üstlenebildiğini ortaya koymaktadır.

¹⁴ Çalış, 2017: 55.

¹⁵ Durmuş, 2008: 44.

¹⁶ Strabo, Geography, XI: VII/ IV.

¹⁷ Xenophon, Memorabilia – Oeconomicus, III: VIII/ IX.

¹⁸ Thucydides, History of the Peloponnesian War, II: XCVI.

¹⁹ Strabo, Geography, II: V/ XXII; Pliny, Natural History, IV: XII/ LXXVII; Ammianus Marcellinus, History, XXII, VIII/ X.

²⁰ Dan, 2013: 52.

²¹ Ayda, 1976: 291.

²² Talmatchi, 2015: 25.

²³ Clement of Alexandria, The Exhortation to the Greeks, IV: I.

İskitlerin savaş aletlerini savaşma amaçlı kullanmanın dışında gündelik ve farklı işler için kullandıkları Herodotos tarafından şu biçimde anlatılmaktadır:

“Kralları Ariantas; İskitlerin kaç kişi olduklarını öğrenmek istemiş, her İskit’in kendisine bir kargı ucu getirmesi için haber salmış; getirmeyen öldürülecekti. Pek çok kargı ucu getirilmiş ve o da bunlardan kalıcı bir anıt yaptırmak istemiş. O zaman bu bakır kazan yapılmış, bu Exampeia denilen yerde kurbanlar bunun içine konur. İşte İskitlerin kaç kişi oldukları hakkında dinlediklerim bunlardır²⁴.

Herodotos’un bu bölümde verdiği bilgilere göre İskit toplumunda nüfus sayım işleri savaş aletleri aracılığı ile yapılmakta ve bu durum halkın tüm yaş ve cinsiyet gruplarının savaş aletine sahip olduğu ve bunu kullanabildiğini göstermektedir.

Grek Toplumunda Ok – Yay Kullanımı

Ok – yay kullanımını açısından Grek toplumu incelendiğinde; kullanımının başlangıcı ile kesin bir yargıya varabilmek olanaklı görülmemekte ancak Grek ordularında ok – yay kullanımının pek yaygın olmadığı bilinmektedir. Grek toplumunda avlanma amaçlı ok – yaydan belirli oranda yararlandıkları görülmektedir²⁵. Arkeolojik bulgulardan yola çıkarak MÖ VI. yüzyılın ortasında Atina kentine askeri korumayı sağlama amaçlı getirilen İskitler aracılığı ile okçuluğun Grek savaşçıları arasında yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır²⁶. Bu dönemde üretilen Grek vazo betimlemelerinde sıkça görülen okçu İskitler; hoplitlerin arasına karışmış bir biçimde görülebilmektedir²⁷. MÖ VI. yüzyıl ortasından başlamak üzere, MÖ V. yüzyılın son çeyreğine kadar klasik Grek ordularında bir dönüşüm hareketi denendiği düşünülmektedir. Düşman birlikleri ile ancak yakından savaşabilen ve onlara uzaktan müdahale etme olanağı olmayan klasik Grek ordularına İskit okçuları eklenerek hem uzak hem de yakın mesafe savaşı açısından avantaj yakalamak amacıyla bulunduğu sonuçları ortaya çıkmaktadır. Vazo betimlemelerinde görüldüğü üzere Hoplitlerin gerisine yerleştirilen İskit okçuları, düşman birliklerini önce ok yağmuruna tutarak onların durumunu oldukça zora sokmaktaydı. İskit okçularının bu görevi yerine getirmesinin ardında yakın planda gerçekleşecek olan savaşta da hoplitler rol oynamaktaydı²⁸. İskit savaşçılarının Grek polislerine getirilmesi ile başlayan bu süreçte Grek halkı tarafından ok ve yay öneminin anlaşılması ve kullanımının öğrenilmesi sağlandığı düşünülmektedir.

Grek inancında Apollon’u temsil eden ögelerden birinin de ok olduğu bilinmektedir²⁹. Aynı zamanda Grek toplumu tarafından Artemis ve Herakles’e de okçuluk ile ilgili üstün özellikler yüklenmektedir. Bazı Grek sanat ürünlerindeki Apollon betimlemelerinde onun elinde ok ve yay olduğu dikkat çekmektedir³⁰. Dolayısı ile Grek halkının ok – yay kullanımını ile ilgili bilgilerinin

²⁴ Herodotos, Tarih, IV: LXXXI.

²⁵ Cohen, 2018: 472; Barringer, 2004: 20.

²⁶ Vos, 1963: 61.

²⁷ Barringer, 2004: 13, 20.

²⁸ Vos, 1963: 71.

²⁹ Mayor, 2009: 49, 53, 54; Işın, 2008: 3; Köseoğlu, 2017: 15.

³⁰ Frigerio, 2018: 25, 26.

bulunduğu ancak bu bilgiyi avcılık dışında kullanmamış oldukları, kendi ordularında ok ve yaydan yararlanmadıkları sonuçları ortaya çıkmaktadır. Grekler de İskit toplumunda olduğu gibi okun belirli bir kutsallık taşıdığı görülmekle birlikte okun kullanımını halka inmemiş, sadece tanrı ya da tanrıçalar ile sınırlı kalmıştır. Bunun yanında Grek toplumunda ok – yay kullanımının kötü bir anlamı karşıladığı da bilinmektedir. Grek toplumunun anlayışına göre erkekçe savaşmak sadece yakın mesafe ile sınırlı olup uzaktan ok atarak savaşma durumu onlar için olumlu görülmemektedir³¹. Bu durumda Grek toplumu ile bozkır halkları arasında okçuluğun önemi açısından bir karşılaştırma yapılacak olursa; bozkır halklarının okçuluğu daha yaygın ve işlevsel olarak kullanıp, bu alanda Grek toplumuna göre oldukça ön planda yer aldıkları açıkça görülebilmektedir.

Kimmer – İskit Ok Ucu Biçimindeki Paraları ve Kullanıldığı Bölgeler

Karadeniz çevresindeki Grek kolonileşmesi; MÖ 812 yılında Megara ve Milet denizcileri tarafından Güney Karadeniz'deki Sinope kentinin kurulması ile başlamıştır. MÖ 756 yılında ise Trapezus kenti, Grekler tarafından kurulmuş, Güney Karadeniz'den başlayan kolonileşme hareketi buradan kuzeye doğru yol alarak Kuzey Karadeniz'de de yeni koloni kentleri ortaya çıkmıştır. MÖ VII. yüzyılın başında ise İonialılar; Karadeniz'deki Grek kolonileşme hareketine katılmışlardır³². Güney Karadeniz'deki kolonileşmeyi başlatan temel nedenlerden biri bölgedeki önemli gümüş yataklarıdır. Bunun yanında geçiminin büyük bir bölümü denizcilik üzerine olan Grek toplumu için Sinope ve Trapezus gibi önemli liman kentleri büyük bir fırsat olarak görülmüştür. Bu bakımdan Sinope ve Trapezus bir Emporio (ticaret merkezi) olarak kurulmuştur³³. Ayrıca Karadeniz ve çevresinde tarım yapabilmek, Grek ana yurduna göre daha elverişli bulunmaktadır. Arkeolojik kaynaklara göre Karadeniz'e ilk olarak MÖ VII. yüzyılda geldiği anlaşılan Grek toplumu; yeni keşfettiği bu geniş sahada ilk olarak takas yöntemine dayalı bir ticaret sistemi geliştirmeye çalışmış, MÖ VI. yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Kimmer Boğazı ve yakınlarında büyük bir koloni ağı oluşturmayı başarmıştır. Grek toplumunun Karadeniz kıyılarında kalıcı olmaya çalışmasının temel nedenleri; ana yurtlarında elde ettikleri ürünler için yeni pazar arayışı, Karadeniz'in geniş tarımsal ürün potansiyeli, Karadeniz'in büyük bir balıkçılık getirisi olması, Karadeniz'in kuzeyinde kalan toprakların önemli maden kaynaklarını içinde barındırması olarak sıralanabilmektedir. Karadeniz'in Grekler tarafından kolonileştirilmesi sürecinde Miletliler, İonialılar ve Megaralıların önderlik ettiği anlaşılmaktadır. Atinalıların ise Karadeniz'e daha sonraki süreçte ulaştıkları, MÖ VI. yüzyılın sonundan başlamak üzere Karadeniz'de var olan Grek koloni kentlerine yerleştikleri bilinmektedir. Atinalıların Karadeniz'de varlık oluşturmaya başlaması ile birlikte yerleştikleri bölgelerde yoğun olarak Atina tipi vazoların olduğu arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır³⁴.

³¹ Köseoğlu, 2017: 15

³² Roebuck, 1952:105.

³³ Emir, 2012a: 16.

³⁴ Krapivina – Kryzhitskij, vd., 2001: 9; Çapar, 1991: 303, 322, 323; de Boer, 2007: 277, 278; Boardman, 1980: 240.

Plato; Paedo adlı eserinde Karadeniz ve Akdeniz'deki Grek kolonileşmesini işaret ederek şu bilgileri vermektedir:

“İkinci olarak dünyanın çok büyük olduğuna inanıyorum ve bizler Herkül Sütunları'ndan başlamak üzere Phasis Irmağı'na³⁵ kadar olan alanda yaşamaktayız. Denizin sığ bölümlerinde ise bir göletin çevresinde karıncalar ya da kurbağalar gibi duran yerleşkeler bulunmaktadır” (Plato, CIX: B).

Burada Plato'nun çizdiği Grek coğrafyasının doğu sınırları günümüzdeki Gürcistan sınırları içinde bulunan Rioni Irmağı'na kadar ulaşmaktadır. Dolayısı ile Karadeniz'in en doğu bölümlerine kadar, Plato zamanında Grek varlığının bulunduğu sonuçlarına ulaşılabilir. Plato; buradaki Grek kolonileşmesini “bir göletin çevresinde duran karıncalar ya da kurbağalar gibi” sözleri ile Grek koloni kentlerinin konumunu dikkate alarak oldukça uygun bir biçimde betimlemiş ve bu kentlerin deniz kıyılarında konumlandırıldığı bilgilerini vermeye çalışmıştır.

Greklere kendi ürettikleri ve ellerinde fazlalık olarak kalan işlenmiş ürünleri dışarıya pazarlamaları ihtiyacı, kolonileşme sürecini hızlandırmıştır. Zeytinyağı, şarap, çömlek ve dokuma gibi Grek coğrafyasında üretilen temel ürünler denizciler aracılığı ile yeni alıcılar ve pazarlar arayarak Akdeniz'den farklı coğrafyalara taşınmıştır. Grek ana yurdundan Karadeniz'e doğru giden ticari ürünler deniz yolu ile ilk olarak Sinope kentine ulaşır ve buradan sonra Karadeniz'in kuzeyinde kalan kentlere doğru yol alırdı³⁶. Greklerin ulaştığı yeni coğrafyalardaki yabancı toplumlar, daha önce hiç görmedikleri bu ürünleri ilgi ile karşılamış ve genelde bunları öğrenmeye istekli bir tutum sergilemişlerdir. Bu durumun karşılığında ise Grek denizcilerin elde etmek istedikleri ise ulaştıkları yeni coğrafyalardaki doğal kaynaklar, hammadde ve insan gücü üzerine olmuştur. Tahıl, kurutulmuş balık, canlı hayvan, bal, balmumu, tuz ve köleler; Grekler tarafından koloni kentlerinden alınıp ana kentlere götürülen ürünlerin başlıcalarıdır³⁷. Bunların karşılığı olarak genelde Karadeniz yerlilerinin ellerinde olmayan ürünler ile takas yoluna gidilmiş, ödeme işlemi parasal yönden yapılmamış olup takas yöntemi kullanılmıştır. Ancak köle alım-satım işlemlerinin gümüş paralar aracılığı ile gerçekleştirildiği bilinmektedir³⁸. Ticaret aracılığı ile gelişen Grekler ile yabancı toplulukların ilişkileri, zamanla Greklerin ulaştıkları coğrafyalarda kolonileşme hareketine dönüşmüştür³⁹.

Grekler Karadeniz'e yerleştikten sonra buradaki farklı etnik yapıdaki halklar ile uzun süre uyum içinde yaşamıştır. Ana yurtlarında olduğu gibi kendi kültürel özelliklerini burada uzun yüzyıllar yaşatmışlar; Grek dilini ve tanrılarını Karadeniz'deki yerli halklar arasına taşımışlardır. Göç ettikleri Karadeniz Bölgesi'nde yerli halklara göre daha üstün bir kültürel ve bilimsel birikime sahip olan Grek toplumu, kendi bilgi ve düşünsel birikimlerinin yanı sıra Grek filozoflarının öğretilerini Karadeniz'de devam ettirmiş, eğitim uygulamalarının devamı için gymnasium yapılarını göç ettikleri yerlerde de

³⁵ Günümüzdeki Rioni Irmağı. Bk.: Dan, 2016: 248.

³⁶ de Boer, 2013: 111; Emir, 2012b: 176

³⁷ Roebuck, 1952: 116, 125.

³⁸ Namerova, 2010: 210; de Boer, 2007: 274; Emir, 2011: 13; Gözlü, 2015: 184.

³⁹ de Boer, 2009: 112; Gözlü, 2015: 184, 187.

oluşturmayı başarmışlardır. Grekler arasında Karadeniz’de doğmuş olan filozofların varlığı, eğitim uygulamalarının kendi anayurtlarında olduğu gibi devam ettirildiği ve başarılı olduğunu göstermektedir. Bu durum için en geçerli örneklerden birkaçı; ünlü filozoflardan Borysthenes’li Bion ve Dion Chrysostomos’un Olbia’da doğmuş olmasıdır⁴⁰.

Karadeniz’in kuzeyinde bulunan İskitler, Grek kolonicilerin bu bölgeye gelip yerleşmeye başlaması ile birbirinden oldukça farklı kültürel altyapı ve yaşam biçimine sahip olan iki ayrı toplumun karşılaşması ve birbirini tanıması durumları ortaya çıkmıştır. İskitler ve Grekler; birbirinin eksik ya da gelişmiş olan özelliklerinden etkilenecek Karadeniz’in kuzeyinde ortak bir kültür oluşmuştur⁴¹.

Karadeniz’in kuzey kıyılarında alışveriş amaçlı kullanıldığı bilinen en eski materyaller, ok ucu biçimindeki madeni paralardan oluşmaktadır⁴². Arkeolojik bulgulara göre, Kimmer toplumunda para kavramı ok uçlarına karşılık gelmektedir. Odessa Numismatik Müzesi envanterinde yer alan Kimmer ok uçlarının; savaş ve avlanma amaçlı kullanılabilenken, aynı zamanda alışveriş yapabilmek için de para olarak geçerli bulunabildiği anlaşılmaktadır⁴³. MÖ VIII. yüzyılda Kimmer ülkesinde yaşayan halkın günlük alım ve satım işlemlerinin ok uçları aracılığı ile gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır (Figür 2). Aynı ekonomik geleneğin Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan İskit halkı tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Kimmer ok uçlarına göre daha farklı bir biçimde yapılmış olan ve İskitlerin Kuzey Karadeniz’deki egemenliğinin erken dönemleri sayılabilecek bir zamana tarihlenen MÖ VII. yüzyılda; İskitler ok uçlarını kullanarak ekonomik etkinliklerini gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (Figür 3). Kimmerler ve İskitler arasında değişim aracı olarak ok ucu biçimindeki paraların kullanılmasında onların demir dökümcülüğünün getirdiği bir alışkanlıktan dolayı kaynaklandığı düşünülebilir. Yüzyıllar boyu ok ucu yapımı için kendi döküm kalıplarını oluşturan Kimmer ve İskit demir dökümcüleri; para yerine geçebilecek bir materyal üretirken, ok ucu yapımında kullanılan standart kalıbı para yapımı için de kullanıp, ok ucu biçimindeki paraları ortaya çıkarabileceği varsayılabilir.

Figür 2: MÖ VIII. yüzyıla tarihlenen, Kimmerlerin kullandığı ok ucu biçimindeki para⁴⁴

⁴⁰ Krapivina– Kryzhitskij, vd., 2001: 10, 15; Braund, 2018: 78, 94;.

⁴¹ Braund, 2018: 94; Vinogradov, 2008: 15; Telliöglü, 2016: 4; Eroğlu, 2014: 18; Vasilescu – Constantinescu, vd., 2017: 1.

⁴² Petersen, 2010: 105; Davies, 2002: 46.

⁴³ <http://www.museum.com.ua> (25.06.2020).

⁴⁴ <http://www.museum.com.ua> (25.06.2020).

Figür 3: MÖ VII. yüzyıla tarihlenen, İskitlerin kullandığı ok ucu biçimindeki para⁴⁵

Ortalama 0,70 – 4,01 gram aralığında ağırlığa ve 17 – 32,2 milimetre aralığında uzunluğa sahip olan bu tip paraların en eski örnekleri; Apollonia, Olbia ve Histria kentlerinde, vazoların içinde bulunabilmiştir⁴⁶. Ok ucu biçimindeki paralar, özellikle Kuzeybatı Karadeniz kıyı kentlerinden olan MÖ VI. ile MÖ IV. yüzyıllar arasında Apollonia, Kerkinitis, Tomis, Histria, Nikonion, Berezan ve Olbia'da yoğunlukla kullanılmıştır⁴⁷. Ok uçları; arkeolojik çalışmalar sonucunda bu kentlerde yer alan mezar alanlarında yoğun olarak bulunmuş ve bu materyallerin buraya savaş aleti ya da başka bir amaçla yerleştirildiği konusunda bazı farklı görüşler oluşturmuştur. Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kurganlarında ölen kişinin yanına savaş aletlerinin de yerleştirildiği bilinmektedir. Bunun yanında savaş aleti olarak kullanımının amaçlanmadığı ok uçları da kurganlar içerisine yerleştirilmiş ve kişinin öldükten sonraki gideceği dünyada savaş aletleri ile birlikte paraları da kullanabilmesi amaçlanmıştır⁴⁸. Kurganlardan çıkarılan ve para yerine kullanılan ok uçlarının önemli bir bölümü, günümüzde Köstence Sanat Müzesi'nde sergilenmektedir⁴⁹. Grek kolonileri içinde İskit tipi paraların kullanılması, bu bölgelerde İskit egemenliğinin sadece askeri alanda sınırlı kalmayıp, ekonomik alanda da varlığını gösterdiğini açıklamaktadır.

Bronzdan yapılmış, ok ucu biçimli madeni paralarının belirli örneklerine Orgame antik kenti kazıları sırasında ulaşılabildiği bilinmektedir. Üzerindeki damgalar (Histria tekerleği), bu paraların Histria kentinde basıldığını göstermektedir. Bu durum sonrasında arkeolog Mihaela Manucu Adamestenu tarafından 1971 – 1974 Tomis arkeolojik kazıları sonucu ortaya çıkarılan ok ucu biçimindeki paralar 1984 yılında sınıflandırılarak değerlendirilmiş⁵⁰ ve Orgame'nin polis olma özelliği bulunmayıp Histria'ya bağlı olduğu görüşleri ortaya atılmıştır. 1982 - 1986 yılları arasında ise Kerkinitis kenti kazı çalışmaları sırasında 84 tane ok ucu biçimli para bulunmuş ve bu paralar MÖ V. yüzyılın başına tarihlenmiştir⁵¹.

Grekler'de kullanılan paralar arasında ok ucu biçiminde bir paranın varlığından söz edilememektedir. Grek paraları genelde yuvarlak ya da elips biçiminde oluşturulmuş olan ve üzerinde belirli insan ya da hayvan

⁴⁵ <http://www.museum.com.ua> (25.06.2020).

⁴⁶ Kutajsov, 1996: 40, 42, 44; Rusyayeva, 2008: 98.

⁴⁷ Bilde – Handberg, vd., 2020: 439; Petersen, 2010: 104; Talmatchi, 2010: 388.

⁴⁸ Petersen, 2010: 105, 106.

⁴⁹ Hind, 1992: :90, Papuc – Talmatchi, 2007: 11.

⁵⁰ Papuc – Talmatchi, 2007: 16, 18.

⁵¹ Kutajsov, 1996: 39.

betimlemeleri bulunan paralardan oluşmaktadır⁵². Dolayısı ile Grek kolonileri içinde yoğun olarak kullanılan ok ucu biçimindeki paraların kökeninde Grek kültürel öğelerinin herhangi bir etkisi bulunamayıp; bu paraların, doğrudan bozkır halklarının kültürel özelliklerinin oluşturmuş olduğu ürünler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kimmerler döneminde kullanılan ok ucu biçimindeki paraların İskitler döneminde kullanılan aynı tipteki paralara göre daha sivri uçlu olduğu görülmektedir. İskitler dönemine tarihlenen ok ucu biçimindeki madeni paralar; aynı zamanda bir yaya bağlanıp hedefi vurabilecek kadar sivri uçlu biçimde oluşturulmamış olup, tepedeki sivri olacak bölümün köreltildiği ya da bilye biçiminde bir bölüm ile sonlandırıldığı dikkat çekmektedir⁵³. Burada İskitler tarafından değişik dönemlerde oluşturulan ok uçlarının nasıl para amaçlı kullanılan ok uçlarına dönüşmüş olduğu gözlemlenebilmektedir⁵⁴. Dolayısı ile İskitler; kullandıkları bu madeni paraları farklı bir iş için kullanmayı düşünmemişler, savaşmak ya da avlanmak için kendilerine farklı ok uçları oluşturmuşlardır (Figür 4).

İç Asya'da yaşayan bozkır toplumlarında ok ucu biçimindeki para kullanımının var olduğuna ilişkin herhangi bir arkeolojik veriye ulaşılabilmemiş değildir. İç Asya'da bozkır toplumları tarafından para kullanımının en erken temsilcilerinden olan Yüe-çi ve onların yakın çevresinde yaşayan İskit toplumlarının kullandığı paralar incelendiğinde hepsinin yuvarlak biçimde olan madeni paralardan oluştuğu görülmektedir⁵⁵. Bu durumun değerlendirmesi yapıldığında ok ucu biçimindeki madeni paraların yalnızca Avrupa'da yaşayan bozkır halkları⁵⁶ arasında ortaya çıkıp kullanıldığı, İskitlerin bu geleneği ana yurtları olan İç Asya'dan Avrupa'ya taşıma durumunun pek olanaklı görünmediği ve ok uçlarını para olarak kullanma geleneğinin Kimmerler dönemi ile başladığı varsayılabilmektedir.

İskitler dönemine tarihlenebilen ve savaş amaçlı oluşturulan ok uçlarının bazı kimyasal analizleri yapılmış; bu ok uçlarının içeriğinde yoğun olarak bakır bulunmakla birlikte kalay ile bir alaşım oluşturularak elde edilen bronzdan yapıldığı saptanmıştır. Para amaçlı kullanılan ok uçlarının içeriğinde ise aynı maddelerden oluşan bronzun yanına gümüş ve antimon eklendiği ortaya çıkmaktadır. 500'den fazla savaş amaçlı ve para yerine geçen ok ucunun incelendiği bu deneyde ok uçlarının hepsinde standart bir alaşım kullanılmadığı söyleyebilmek olanaklı değildir⁵⁷. Ok uçları üzerinde yapılan bu iki ayrı deney sonucu karşılaştırıldığında; savaş amaçlı oluşturulan ok uçlarına göre alış-veriş amaçlı kullanılan ok uçlarının oluşumunda bazı değerli elementlerin de alaşıma eklenmesine dikkat edilmiş ve böylece ok ucu biçimindeki paraların savaşma amaçlı ok uçlarından farkı ortaya koyularak ona bir değer katılmak istenmiştir. Ancak bu paralarda standart bir ağırlık ve

⁵² Grek paralarının temel özellikleri ile ilgili bk.: Kraay, 1966. Greek Coins, Harry Abrams Inc. Publishers, New York.

⁵³ Constantinescu - Stan, vd., 2015: 334.

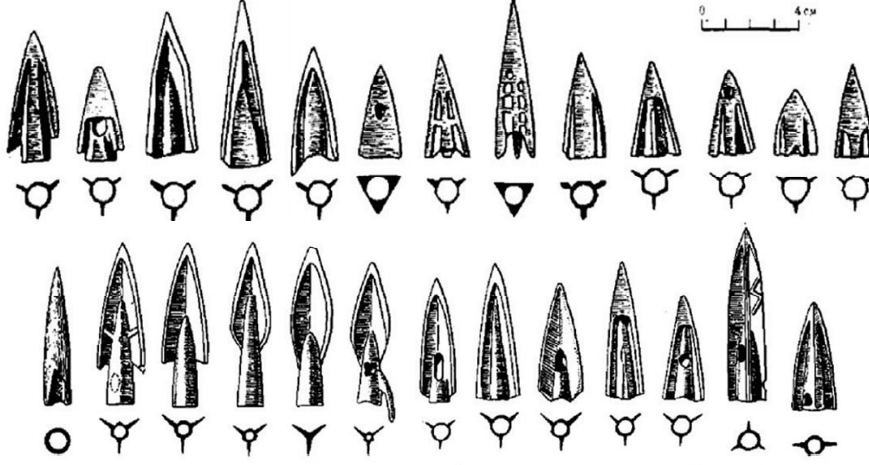
⁵⁴ Talmatchi, 2010: 387, 396.

⁵⁵ Mitchiner, 1973: 23, 56 – 57.

⁵⁶ Kimmerler, İskitler.

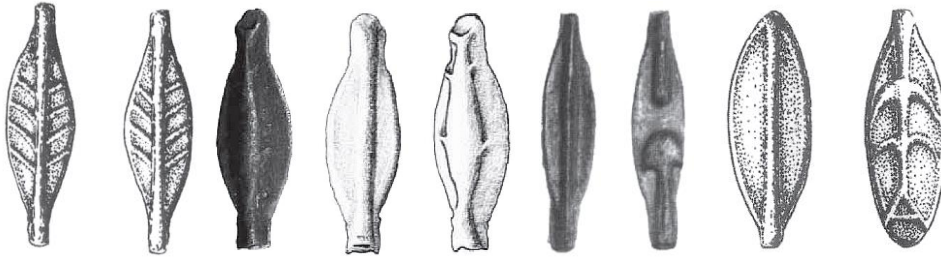
⁵⁷ Vasilescu - Constantinescu, vd., 2017: 1, 3; Constantinescu - Stan, vd., 2015: 334, 336; Papuc - Talmatchi, 2007: 22.

kimyasal özellik bulunmadığı için kullanımı yaygınlık kazanmamış ve bölgesel olarak sınırlı bir biçimde kullanılmıştır.

Figür 4: İskitler dönemi savaş ok uçları⁵⁸

MÖ VI. yüzyıla gelindiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki koloni kentlerinde para olarak kullanılan ok uçlarında belirli değişimlerin yaşandığı gözlemlenebilmektedir. Eskisine göre biraz daha geliştirilerek kullanım amacına göre sınıflandırıldığı anlaşılan ok uçlarının üzerine belirli semboller işlenmiştir⁵⁹. Tahıl ya da tahıl ürünleri alım-satımında kullanılan ok uçları üzerine başak deseni, deniz ürünleri alım-satımında kullanıldığı düşünülen ok uçları üzerine balık deseni⁶⁰ işlenmiştir. Bunun dışında kullanım amacı üzerine çeşitli düşünceler oluşturulabilecek olan tekerlek, balta ve deniz çapası desenlerini içeren ok uçları da ortaya çıkarılmıştır (Figür 5). İskitlerin paralar üzerinde ortaya çıkardığı bu sınıflandırmada, eski örneklerine göre paraların sanatsal kalitesinin daha fazla artırıldığı görülmektedir. Ayrıca bu sınıflandırma ile standart savaş amaçlı bir ok ucundan değişim aracı olan ok uçlarının farkı ortaya koyulmuştur.

Figür 5: Çeşitli ürünlerin alım-satımında kullanılan ok ucu biçimindeki paralar⁶¹

⁵⁸ Hellmuth, 2014: 8, 9.

⁵⁹ Talmatchi, 2015: 23, 27.

⁶⁰ Balık desenli ok uçları; İskitler ve Karadeniz'deki Grek koloni kentleri arasında para amaçlı kullanılan ok uçlarının yunus biçimli madeni paralara doğru evrilmesinin en önemli örneklerinden biridir. (Kutajsov, 1996: 54).

⁶¹ Talmatchi, 2015: 27, 33.

Kimmer – İskit geleneği olan ok uçlarını para olarak kullanma uygulamasının Karadeniz çevresinde yaşayan Grekler, Traklar ve Getler başta olmak üzere aynı bölgedeki farklı toplumlar arasında da yayıldığı görülmektedir⁶². Ancak bu uygulama Grek toplumunun kendi kültürel özellikleri ile birleşerek zamanla değişime uğramış ve MÖ V. yüzyıldan başlamak üzere yerini yunus biçimli paralara bırakmıştır⁶³. Ok ucunu anımsatan ve benzer bir görünüş kazanacak biçimde oluşturulmuş olan yunus biçimli paralar (Figür 6), Karadeniz çevresinde yaşayan toplumların ok ucu biçimindeki paralardan sonraki ikinci tip kullandığı madeni para biçimi olmuştur⁶⁴.

Figür 6: Karadeniz'in kuzeyindeki Grek koloni kentlerinin kullandığı yunus biçimli para örneği⁶⁵

MÖ IV. yüzyıldan başlamak üzere Grek kolonileri içinde yuvarlak biçimli ve Grek sikkelerinin yapısında oluşturulan madeni paraların kullanıldığı bilinmektedir. Ok uçlu madeni paralar biçimsel olarak değişip, zamanla yerini yuvarlak biçimli ve Grek tipi madeni paralara bırakmış olsa da, bir yüzünde ok ve yay betimlemesinin yer alması; Kimmer - İskit geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir. MÖ IV yüzyıla tarihlenen Panticapaeum kenti adına basıldığı anlaşılan madeni paranın bir yüzünde kentin yöneticisi olduğu anlaşılan kişinin betimlemesi yer alırken diğer yüzünde ise İskit tipi ok – yay ve kentin adı (PANTI) yer almaktadır. Olbia kenti paralarında ise paraların bir yüzünde yine kenti yöneten kişinin betimlemesi bulunurken arka yüzüne içinde yay bulunan bir sadak ve savaş baltası kabartmaları işlenmiştir (Figür 6).

Figür 7: MÖ IV. yüzyıla tarihlenen, Panticapaeum ve Olbia madeni paralarından örnekler⁶⁶

⁶² Rusaeva, 1995: 101, 102.

⁶³ Petersen, 2010: 105; Papuc – Talmatchi, 2007: 21.

⁶⁴ Constantinescu – Stan, vd., 2015: 333, 337.

⁶⁵ <http://www.museum.com.ua/> (30.07.2020).

Sonuç

Paralar; kullanıldığı dönem ve ait olduğu toplumla ilgili oldukça önemli bilgiler sağlanabilen kaynaklardır. Devletler; kendi bastırdıkları paraların üzerine bazı betimlemeler yerleştirirken, o devlet içinde yaşayan halkın ortak değeri dikkate alınmaktadır. Ayrıca para; her dönemde önemli bir egemenlik göstergesi olmuş ve kullanıldığı bölgeler aracılığı ile hangi devlet ya da kralın bu bölgelerde egemenlik hakkının var olduğuna ilişkin görüşler sağlanabilmesine yol açmıştır. Paranın biçimi, üzerindeki figürler ve yazılar aracılığı ile o toplumun kültürel özellikleri ile ilgili bazı çıkarımlar yapılabilmektedir.

Bozkır halkları; savaşçılık ile ilgili unsurlara büyük önem vermiş ve savaş aletleri başta olmak üzere savaşa ilişkin her türlü öğeyi yücelterek kutsal bir konuma ulaştırmıştır. Bu durum, beraberinde gündelik eşyalar üzerinde savaşçılık ile ilgili öğelerin işlenmesi geleneğini doğurmuş ve savaşçılık ile ilgili unsurlar, bozkır halkları tarafından sürekli göz önünde bulundurulmak istenmiştir.

Grek inancında yer alan Apollon, Herakles ve Artemis gibi tanrı ya da tanrıçalara okçuluk ile ilgili üstün özellikler yüklenmesi durumu, ok ve yayın Grekler’de sınırlı bir kutsallığa sahip olduğunu açıklayabilmektedir. Ok ve yay; Grek halkı için sadece soyut öğeler olarak işlev görmüş olup, onlar ok ve yayı somut nesnelere halinde kullanmayı tercih etmemişlerdir. Bu durumun ortaya çıkmasında tanrısal unsurların halk tarafından kullanımının olumsuz karşılanma inancının Grek toplumunda var olduğu düşünülmektedir.

Alışveriş işlemlerini gerçekleştirmek için ok uçlarını kullanma geleneğinin yalnızca bozkır halkları tarafından uygulandığı saptanmakta ancak Kimmerler ve İskitler dışında diğer bozkır halklarının bu geleneğin içinde olmaması durumu; ok ucu biçimindeki paraların kullanımının Karadeniz’in kuzeyindeki bölgede ortaya çıkarak bu bölge ile sınırlı kaldığı ve bu bölge dışında yaşayan diğer bozkır halklarının bu uygulamadan haberdar olmadığı düşüncelerini ve varsayımlarını oluşturmaktadır.

Savaşçılık ile ilgili bilgi - beceri durumu ve savaş aletleri teknolojisinde bozkır toplumlarının oldukça gerisinde olduğu anlaşılan Kuzey Karadeniz’in yerleşik toplumları ve Grekler; Kimmerler ve İskitler ile tanışması sonrası savaşçılık ile ilgili önemli edinimler sağlamışlardır. Grek koloni kentleri üzerinde askeri koruyuculuğu olduğu bilinen İskitlerin kullandığı ok ucu biçimindeki paraların Grek koloni kentlerinde yoğun olarak kullanılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Ok ucu biçimindeki paralar daha sonraki dönemlerde Grek koloni kentleri tarafından biçimsel olarak değiştirilerek Grek tipi paralara benzetilmiş ve bozkır – Grek tipi paralar ortaya çıkmıştır. Yalnızca paralar üzerinden Karadeniz çevresindeki Grek koloni kentleri ile ilgili çıkarım yapılacak olursa; bu koloni kentleri üzerinde kuruluşundan MÖ IV. yüzyıla kadar doğrudan İskit egemenliğinin var olduğu, ancak MÖ IV. yüzyıldan sonra bu bölgelerde İskit egemenliğinin zayıflamaya başladığı sonuçları ortaya çıkmaktadır.

⁶⁶ <http://www.museum.com.ua>; <https://www.wildwinds.com> (25.06.2020).

Kaynakça:**Antik Kaynaklar:**

- AMMIANUS MARCELLINUS, 2000. *History*, C. 2., Çev.: John Rolfe, Harvard University Press, Cambridge.
- ARISTOTLE, 1959. *Politics*, Çev.: H. Rackham, Harvard University Press, Cambridge.
- CLEMENT of ALEXANDRIA, 1960. *The Exhortation to the Greeks*, Çev.: G. W. Butterworth, Harvard University Press, Cambridge.
- HERODOTOS, 2013. *Tarih*, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- PLATO, 2005. *Euthypro – Apology – Crito – Phaedo – Phaedrus*, Çev.: H. N. Fowler, Harvard University Press, Cambridge.
- PLINY, 1961. *Natural History*, Çev.: H. Rackham, Harvard University Press, Cambridge.
- STRABO, 1961. *Geography*, C. 5, Çev.: Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge.
- STRABO, 1917. *Geography*, C. 1, Çev.: Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge.
- THUCYDIDES, 1956. *History of the Peloponnesian War*, C. 1, Çev.: Charles Foster Smith, Harvard University Press, Cambridge.
- XENOPHON, 1997, *Memorabilia – Oeconomicus*, Çev.: E. C. Marchant, Harvard University Press, Cambridge.

Modern Kaynaklar:

- AYDA, A., 1976. "Etrüsklerle İskitler Arasında Benzerlikler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. 2, ss. 287-292.
- BARRINGER, J. M., 2004. "Two Skythian Hunters on Attic Vases", *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies*, Ed.: C. Marconi, Brill, Boston, ss.13-26.
- BILDE, P. G. – S. HANDBERG – J. H. PETERSEN, 2020. "The Black Sea", *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Ed.: Franco de Angelis, Wiley, Blackwell, ss.431-457.
- BOARDMAN, J., 1980. *The Greeks Overseas: Their Early Colony and Trade*, Thames and Hudson, London.
- BRAUND, D., 2018. *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region*, Cambridge University Press, New York.
- BRIDGMAN, T., 1998. "Who Were the Cimmerians?", *Hermathena*, (164), ss.31-64.
- COHEN, B., 2018. "The Non-Greek in Greek Art", *A Companion to Greek Art*, Ed.: T. J. Smit – D. Plantzos, Wiley, Sussex, ss.456-479

- CONSTANTINESCU, B. – D.C. STAN – G.M. TALMATCHI – D. CECCATO, 2015. "New Information on Monetary Arrowheads Found in Dobroudja Based on X-rays Analysis of Their Alloy Composition", *XV. International Numismatic Congress*, Taormina.
- ÇALIŞ, S. M., 2017. "Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri" *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), ss.42-60.
- ÇAPAR, Ö., 1991. "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşimleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), ss.303-327.
- DAN, A., 2013. "Black Sea as a Scythian Bow", *Exploring the Hospitable Sea*, Ed.: M. Manoledakis, Bar International Series, Oxford, ss. 39-58.
- DAN, A., 2016. "The River Called Phasis", *Ancient East and West*, 15, ss.245-277.
- DAVIES, G., 2002. *A History of Money from Ancient Times to Present Day*, University of Wales Press, Cardiff.
- de BOER, J., G., 2007. "The Greek Colonies in the Pontic Area During the 5th Century BC, Athens, The Rise of the Barbarian Kingdoms and the Ionian Revolt: An Economic Approach", *Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, (36), ss.269-287.
- de BOER, J. G., 2013. "Stamped Amphorae from the Greek Black Sea Colony of Sinope in the Mediterranean During the Hellenistic Period", *The Bosphorus: Gateway Between the Ancient West and East*, Ed.:G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy, A. Avram, Ş. Dönmez, J. Hargrave, Bar International Series, ss. 109-114.
- DÖNMEZ, S., 2013. "Hitit Döneminde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri", *The Journal of Academic Social Studies*, 8(6), ss.813-812.
- DURMUŞ, İ., 2008. *İskitler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- EMİR, O., 2011. "Grek Kolonizasyon Dönemi'nde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (10), ss.9-28.
- EMİR, O., 2012a. "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (13), ss.9-26.
- EMİR, O., 2012b. "Antik Dönemde Karadeniz'de Deniz Ticareti ve Başlıca İhraç Ürünler", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu: Doğu Karadeniz*, (IV), ss.165-178.
- EROĞLU, E., 2014. "İskitlerde Kuyumculuk", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, (3), ss. 14-22.
- FRIEDEL, E., 1999. *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, Çev.: N. Aça, Dost Kitabevi, Ankara.
- FRIGERIO, G., 2018. "The Myth of the Foundation of the Oracle of Delphi" *Quaderni Borromai*, (5), ss.15-34.

- GÖZLÜ, A., 2015. “Antik Yunan (Hellen)’de Koloniler ve Bunların Nitelikleri”, *Folklor/Edebiyat*, 21(81), ss.179-190.
- GRIERSON, P., 1977. *Origin of Money*, Athlone Press, London.
- HELLMUTH, A., 2014. “Horse, Bow and Arrow: A Comparison between the Scythian Impact on the Meditterian and on Eastern Middle Europe”, *Meditterian Review*, 7(1), ss.1-38.
- HIND, J. G. F., 1992. “Archaeology of the Greeks and Barbarian People Around the Black Sea (1982 – 1992)”, *Archaeological Reports*, (39), ss.82-112.
- IŞIN, G., 2008. “The Great God Mamblasenos/Apollo”, *Bollettino di Archeologia*, Volume Speciale, ss.1-7.
- IVANTCHIK, A. I., 2006. “Scythian Archers on Archaic Attic Vases: Problems of Interpretation”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 12(3-4), ss.197-271.
- KÖSEOĞLU, F. N., 2017. “Hellen Dünyasında Ok, Yay ve Okçuluk”, *Masrop Dergisi*, 7(8), ss.13-26.
- KRAAY, C. M., 1966. *Greek Coins*, Harry N. Abrams Inc. Publishers, New York.
- KRAPIVINA, V. V. - S. D. KRYZHITSKIY - S. B. OKHOTNIKOV - E. F. REDINA - T. L. SOMOYLOVA - N. M. SEKERSKAIA - J. CHOCHOROWSKI, 2001. *Ancient Greek Sites on the Nothwest Coast of the Black Sea*, Hellenic Foundation for Culture Odessa Branch, Kiev.
- KUTAJSOV, V. A., 1996. “Cast Money and Coins of Kerkitis of the Fifth Century BC”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2(1), ss.39-60.
- MAKHORTYKH, S. V., 2005. “The North Black Sea Steppes in the Cimmerian Epoch”, *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Ed.:Marian Scott, Andrey Yu. Alekseev, Ganna Zaitseva, Kluver Academic Publishers, Moscow, ss.35-44.
- MAYOR, A. – J. COLARUSSO – D. SAUNDERS, 2012. "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 83(3), ss. 447-493.
- MAYOR, A., 2009. *Greek Fire, Poison Arrow and Scorpion Bombs*, Overlook Duckworth, New York.
- MITCHINER, M., 1973. *The Early Coinage of Central Asia*, Hawkins Publications, London.
- MUNDELL, R. A., 2002. *Birth of Coinage*, Columbia University Department of Economics, New York.
- NAMEROVA, A., 2010. “Relations Between Greeks and Scythians in Black Sea Area”, *Anodos: Studies of the Ancient World*, (10), ss.207-211.

- PAPUC, G. - G. TALMATCHI, 2007. "The Arrowhead-Monetary Signs Hoard, Founded in Constanta", *Coin Hoard of Dobrudja*, Ed.: Gabriel Custurea, Mihai Dima, Gabriel Talmatchi, Ana-Marie Velter, Ex Ponto, Constanta, ss.11-35.
- PENG, K. – Y. ZHU, 1995. "New Research on the Origin of Cowries Used in Ancient China", (68), *Sino-Platonic Papers*, ss.1-21.
- PETERSEN, J. H., 2010. *Cultural Interactions and Social Strategies on the Pontic Shores*, Aarhus University Press, Aarhus.
- PIOTROVSKY, B. B., 1974. "Early Cultures of the Lands of the Scythians", *From the Land of the Scythians*, The Metropolitan Museum of Art, New York, ss. 12-25.
- ROEBUCK, C., 1959. *Ionian Trade and Colonization*, The Archaeological Institute of America, New York.
- RUSAEVA, A. S., 1995. "Investigations of the Western Temenos of Olbia", *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 1(1), ss.80-102.
- RUSYAYEVA, A. S., 2007. "Religious Interactions between Olbia and Scythia", *Classical Olbia and the Scythian World*, Ed.: David Broun, ss. 93-102.
- SULIMIRSKI, T., 1971. "The Scythian Age in the U.S.S.R.", *Bulletin of the Institute of Archaeology*, (10), ss.99-140.
- TALMATCHI, G. M., 2015. "New Considerations About Meaning of the Form and the Conventional Symbols Found on Monetary Signs", *Acta Archaeologica Lodziensia*, (61), ss.23-37.
- TALMATCHI, G. M., 2010. "About Some Discoveries of Arrowheads-Monetary Signs in South-West Dobrudja", *Pontica*, (43), ss. 387-398.
- TANSUĞ, K., 1949. "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve MÖ 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7(4), ss. 535-550.
- TARHAN, T., 2002. "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C. 1., Ed.: S. Koca, H. C. Güzel, K. Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.904-921.
- TELLİOĞLU, İ., 2016. "Kırım'daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi", *The Journal of Academic Social Sciences*, (51), ss.1-13.
- ÜRKMEZ, Ö., 2015. "İ.Ö. VII-VI Yüzyıllarda Kimmer-İskit Tehdidi ve Anadolu'daki Nekropolojik Yansımaları", *History Studies*, (7), ss. 213-227.
- VASILESCU, A. – B. CONSTANTINESCU – D. STAN – G. TALMATCHI – CECCATO, D., 2017. "XRF and micro-PIXE Studies of Inhomogeneity of Ancient Bronze and Silver Alloys", *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B*, (406), ss.1-7.
- VINOGRADOV, J., A., 2008. "Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages of the Kimmerian Bosphoros in Pre-Roman Times", *Black Sea*

Studies, (8), Ed.: P. G. Bilde, J. H. Petersen, Aarhus University Press, Aarhus, ss. 13-28.

VOS, M. F., 1963. *Scythian Archers in Archaic Attic Vase Painting*, J. B. Wolters, Groningen.

YANG, B., 2011. “The Rise and Fall of Cowrie Shells: The Asian Story”, *Journal of World History*, ss.1-25.

YÜKÇÜ, S. – S. GÖNEN, 2014. “Anadolu’da İlk Paranın Ayar ve Alaşımı”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (7), ss. 28-48.

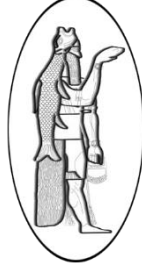
İnternet Kaynakları:

<http://www.museum.com.ua/en/editing/period1/>

https://www.wildwinds.com/coins/greece/sarmatia/olbia/Frovola_718.jpg

https://www.wildwinds.com/coins/greece/sarmatia/olbia/Frovola_1040.jpg

<https://www.wildwinds.com/coins/greece/sarmatia/olbia/sg1685.jpg>

ESKİ MEZOPOTAMYA HUKUKUNDA EVLATLIKLARIN MİRAS HAKKI
*RIGHT OF INHERITANCE OF ADOPTED CHILDREN IN THE ANCIENT
MESOPOTAMIAN LAW*

Hülya KAYA HASDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

h.kayahademir@alparslan.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9529-1167

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **06.01.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **20.01.2021**
Sayfa-Pages : **81 – 93.**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KAYA HASDEMİR, Hülya, “Eski Mezopotamya Hukukunda Evlatlıkların Miras Hakkı”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 81 – 93.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

81 – 93

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİ MEZOPOTAMYA HUKUKUNDA EVLATLIKLARIN MİRAS HAKKI*

RIGHT OF INHERITANCE OF ADOPTED CHILDREN IN THE ANCIENT MESOPOTAMIAN LAW

Dr. Öğr. Üyesi Hülya KAYA HASDEMİR

Öz

Neslin devamının garantisi olan çocuk, günümüz toplumlarında olduğu gibi Eski Mezopotamya toplumlarında da ailenin değerli bir üyesi olarak kabul edilmiştir. Çocuk sadece soyun devamının sağlanması için değil aynı zamanda aile mirasının gelecek nesillere aktarımı, ebeveynlerin yaşlılıklarında bakımlarının üstlenilmesi, ölümlerinden sonra cenaze törenlerinin yapılması ve ruhları için gerekli ritüellerin gerçekleştirilmesi için de önemli olmuştur. Eski Mezopotamya’da bu amaçları gerçekleştirmek için biyolojik çocuklara sahip olan aileler olduğu gibi doğal yollarla çocuk sahibi olamayan aileler de bulunuyordu. Çocuksuz aileler evlat edinme (*adoption*) uygulamasıyla bu özlemlerini dindirmişlerdir. Eski Mezopotamya kanunlarında konu ile ilgili çok sayıda maddenin yer alıyor olması toplumda evlat edinmenin yaygın bir uygulama olduğunu gösterdiği gibi evlatlık alınan çocuklar ve evlat edinen ailelerin haklarının hukuken gözetildiğine de işaret etmektedir. Bu çalışmada Sumer ve Sami toplumlarında evlat edinilen çocukların miras haklarını koruyan kanun maddeleri incelenmiştir.

Abstract

Children, who are the guarantee of the continuation of generation, were accepted as a valuable member of families in the Ancient Mesopotamia societies as in today’s societies. Children were accepted as important not only in terms of the continuation of generation but also in terms of the transmission of the family heritage to the next generations, undertaking the care of parents in old ages, holding funeral rites and performing the rituals required for their soul. In the ancient Mesopotamia, there were families who couldn’t have children by natural ways beside the families who had children to realize these aims. The families without children eased this wish by adoption. That there were many articles in the Ancient Mesopotamian law related to the issue indicated that adoption was a common practice in the society and the rights of the adopted children and the families who adopted children were protected legally. In this study, the articles protecting the right of inheritance of the adopted children in the Sumerian and Semitic societies were examined.

* Bu makale Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan “Kültepe Metinlerine Göre Miras Hukuku” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Miras **Keywords:** Ancient Law on Inheritance, Hukuku, Adoption, Mirasçı, Aplum. Adoption, Heir, Aplum.

Extended Abstract

*Determining the person or the persons to bequeath the properties they have after death is one of the important factors motivating people to earn and save money. For this reason, the parents in the ancient Mesopotamia societies expected their children to marry, have children and continue their generation and keep their family fortune. By means of children, generations continue and the transmission of the family legacy to the next generations is guaranteed. There were families in the society who couldn't have babies through natural ways as well as the families who reached this aim. The families who couldn't have babies fulfilled their longing by adoption. The families without children could adopt the orphans or the adulterines born in the temples, older children or the adults and freedmen and freedwomen. When adopting a child whose family was alive, a written agreement was made between the biological family of the child and the family to adopt the child. This agreement made before the witnesses was referred to as *tuppi mārūti* "sonship tablet" or *tuppi kunukkim* "sealed tablet". In case of conflict or under the cases in which the legitimacy should be proved, this agreement was brought to trial and the witnesses of the agreement came into the presence of the relevant court. In case the adoption agreement was lost, the adopted child who was determined to be an heir faced the risk of losing all his/her rights.*

*It was observed in some legal documents that some families with children also adopted children due to different aims. In patriarchal societies like Mesopotamian society, it was accepted that families were continued by sons and a great majority of heritage was left to the oldest son. The families without a son adopted boys, who were also considered as an important labor force, for bequeathing. Girls were adopted by their close relatives to have them the skills and training required for being a housewife in the future and they were also adopted as a bride for *tirhatu* "bridewealth". Certain provisions were included in the adoption agreement to prevent the abuse of the rights of the girls whose guardianship were bought from their families.*

There were adoption applications in the Mesopotamian societies with different ways based on their aim and methods. It was aimed to perform the sale of the immovable properties such as cropland, garden, house, threshing field and sheep fold with the sale adoption; to have the adopted person take care of his/her parents and perform the religious rituals after their death with the agreement of taking care until death; to have the daughter in the family marry up with the adopted man and have the adopted man serve within the family by giving some part or all of the property with the real adoption; to have the women whose dominion was bought from their families marry up with a man from or out of the family and gain bride wealth with the woman adoption; to provide the continuation of a craftsman's family business with the adoption for teaching a profession.

Adoption starts a relationship between the parents and child who don't have a relationship by affinity. This application grants the right of succession of the property of the adoptive parents to the adopted child. Here, the inheritance in question may be the whole of the property or it may be limited with some part of the property. The rights of the children adopted as an inheritor were protected and guaranteed by law in the Sumerian and Sami societies to prevent the disinheritance of the adopted children arbitrarily without a just cause.

The Sumerian people who loved and protected their adopted children just like their own children expected the adopted children to respect them in return. Otherwise, the

adopted children could be disinherited and even sold as slaves. We have learnt in Ana İttişu Law, the items 34 and 35, that the children who show disloyalty and disrespect to their parents could be disowned by their parents. And we have had detailed information on the rights of succession of the adopted children in the Sami societies by some documents included in the Hammurabi Law, Middle Assyrian Law and Nuzi.

Giriş

Mezopotamya toplumlarında kadın ve erkeğin evlilik bağı ile yasal birleşmelerindeki nihai amaç çocuk sahibi olmaktır.¹ Böylece soyun devamı sağlanarak, aile mirasının gelecek nesillere aktarımı güvence altına alınmış olacaktı.² Toplumda bu amaca ulaşabilen aileler olduğu gibi doğal yollarla çocuk sahibi olamayan aileler de vardı. Bu aileler, ikinci bir kadının eş olarak alınması veya evlat edinme (*adoption*) yollarıyla çocuk sahibi olabiliyorlardı.³ Sami toplumlarında çocuğu olmayan bir kadının kocasının, bir cariye den çocuk sahibi olabildiğinin örneğini İbrahim peygamberin karısı Sara ile cariyesi Hacer arasında yaşanan olaylarda görürüz. Buna göre; İbrahim ve Sara'nın çocukları olmayınca Sara, İbrahim'e dönerek *"rica ederim cariye min yanına gir, belki ondan çocukların olur"* der ve böylece Hacer İsmail'i doğurur.⁴ Kısa süre sonra Sara hamile kalıp İshak'ı doğurunca *"bu cariye yi ve oğlunu dışarı at çünkü bu cariye nin oğlu benim oğlumla, İshak ile beraber mirasçı olmayacaktır"* diyerek İsmail'i evden ve mirastan uzaklaştırmıştır.⁵

Bazı hukuki belgelerde çocuksuz ailelerin yanı sıra çocuklu ailelerin de farklı amaçlarla evlatlık aldıkları görülmektedir.⁶ Mezopotamya toplumu gibi ataerkil toplumlarda ailenin devamının erkek çocuklar tarafından sürdürüldüğü kabul edilip, mirasın büyük kısmı ailedeki en büyük erkek çocuğa bırakılırdı. Erkek çocuğu olmayan aileler bu uygulama ile ailenin devamını sağladığı gibi evlatlık aldıkları kişi sayesinde aile ekonomisine önemli bir iş gücü kazandırmış oluyorlardı.⁷ Yaşlılıkta bakımın üstlenilmesi için evlat edinmelerde, evlatlık olarak aileye alınan kimse ebeveynlerine karşı saygılı olup, ölümlerine kadar onların hizmetlerini yapmayı ve ölümlerinin ardından yaslarını tutup, dini ritüelleri yerine getirmeyi kabul ediyordu.⁸ Burada evlat edinilen çocuktan, ebeveynlerinin yaşlılıklarında onların mali ve fiziksel güvenliklerini sağlaması ve ölümlerinden sonra mirasçı olarak cenaze törenlerini yapıp, artlarından yas tutması bekleniyordu.⁹ Eski Mezopotamya toplumunda ruhun öteki dünyada varlığını huzurlu şekilde sürdürebilmesi, geride kalan yakınlarının onun için düzenli yiyecek içecek sunmaları ve bazı

¹ Bottero, 2005: 107-108.

² Klengel, 2001: 241.

³ Toptaş, 2016: 62.

⁴ Tekvin, 16: 2- 16.

⁵ Tekvin, 21: 10- 11.

⁶ Günaltay, 1987: 375.

⁷ Klengel, 2001: 241.

⁸ Paulissian, 2016: 6.

⁹ Nemet-Nejat, 1998: 132.

ritüelleri yerine getirmesine bağlıydı.¹⁰ Bu sebepten dolayı çocuk sahibi olamayan aileler, ölümlerinde sonra kendi ve atalarının ruhlarına sunularda bulunacak bir çocuğa evlat edinerek sahip olmak istemişlerdir.¹¹

Sumer ve Sami kanunlarında yer alan bazı hükümler evlatlık almanın Eski Mezopotamya'da yaygın bir uygulama olduğunu gösterir.¹² Çocuksuz aileler, kimsesiz ya da tapınaklarda evlilik dışı doğmuş bebekleri¹³, daha büyük yaştaki çocukları ya da erişkin kimseleri¹⁴ ve azat edilen köleleri¹⁵ evlatlık olarak alabiliyorlardı. Ailesi hayatta olan bir çocuk evlat edinilirken, çocuğun biyolojik ailesi ile evlatlık alacak aile arasında yazılı bir sözleşme yapılmıştır. Şahitler huzurunda hazırlanan bu sözleşme *tuppi mārūti* “oğulluk tableti” ya da *tuppi kunukkim* “mühürlü tablet” olarak adlandırılmıştır.¹⁶ Olası bir anlaşmazlık yaşanması halinde veya evlat edinmenin meşruiyetinin ispatlanması gereken durumlarda bu sözleşme dava konusu edilmiş ve sözleşmenin hazırlanmasına şahitlik edenler mahkemenin huzuruna çıkartılmıştır. Evlat edinme sözleşmesinin kaybedilmesi halinde mirasçı olarak belirlenen evlatlık tüm haklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalabiliyordu.¹⁷

Eski Mezopotamya'da miras aktarımı için çoğunlukla önemli bir iş gücü olarak kabul edilen erkek çocuklar evlat edinilmiştir. Kız çocuklar ise öksüz ve yetim kaldıklarında yakın akrabaları tarafından gelecekteki ev hanımlığında gerekli olacak beceri ve eğitimin verilmesi için evlat edinildiği gibi, *tirhatu*¹⁸ “başlık parası” karşılığında gelin olarak da evlat edinilebiliyordu.¹⁹ Evlat edinilirken hâkimiyeti aileden satın alınan kız çocukların haklarının istismar edilmemesi için evlat edinme sözleşmesinde evlilikleri konusunda kesin hükümlere yer verilmiştir. Orta Asur Dönemi'ne ait KAJ 2 numaralı belgede evlatlık bir kız çocuktan bahsedilerek, “*kötü ve utanç verici bir şekilde davranılmayacak, onu özgür bir kız olarak kocaya verecek ve onun için başlık parası alacak*” denilmektedir.²⁰ Böylece kız çocuğun gelecekteki evliliği garanti altına alınmaya çalışılmıştır.

Mezopotamya toplumlarında amaç ve yöntemlerine göre farklı şekillerde evlat edinme uygulamalarına rastlanılır. Satış adoptionu ile görünürde evlatlık olarak tarla, bahçe, ev, harmanyeri ve ağıl gibi taşınmaz malların satışının yapılması; ölünceye kadar bakma sözleşmesi ile evlatlık olarak alınan kimsenin miras karşılığında evlat edinen ebeveynlerinin yaşlılıklarında bakımlarını sağlaması ve onların ölümlerinden sonra dini ritüelleri yerine getirmesi; gerçek evlat edinme ile genellikle evlatlık alınan yetişkin erkek ile

¹⁰ Scurlock, 1995: 1888.

¹¹ Kılıç, 2014: 49.

¹² Ana İttişu Kanunu; Sümer Kanun Kitabı; Eşnunna Kanunu; Hammurabi Kanunu; Orta Asur Kanunları.

¹³ Mutluay, 2018: 43.

¹⁴ Nemet-Nejat, 1998: 131.

¹⁵ Veenhof, 1982: 359, vd.; Klengel, 2001: 241.

¹⁶ Alpman, 1988: 59; Paulissian, 2016: 6.

¹⁷ Paulissian, 2016: 9.

¹⁸ *tirhatu* / *terhatu*: CAD T, 350. sayfada “damat veya damadın ailesi tarafından gelinin ailesine verilen evlilik hediyesi” olarak açıklanmıştır.

¹⁹ Alpman, 1988: 176-177; Paulissian, 2016: 19.

²⁰ Veenhof, 1998: 364.

ailenin kızı evlendirilerek, evlatlık alınan oğula malların bir kısmı ya da tamamı verilerek aile içinde hizmet etmesi; kadın adoptionu ile ailesinden hâkimiyeti satın alınan kadının aile içinde ya da dışında evlendirilmesiyle başlık parası alınması; meslek öğretmek için evlatlık almalarında ise evlat edinen zanaatkâr aile işlerinin devamını sağlamayı amaçlamıştır.²¹

Evlat edinme eylemi, aralarında biyolojik bağ olmayan ebeveyn ve çocuk arasında bir ilişki başlatır.²² Bu uygulama evlatlık alınan çocuğa, evlat edinen ebeveynlerinin mülkiyetinin miras hakkını verir. Burada söz konusu miras mülkün tamamı olabileceği gibi mülkün belirli bir kısmı ile sınırlandırılabilir.²³ Mirasçı olarak evlat edinilen çocuğun geçerli bir sebep olmaksızın keyfi uygulamalarla aile mirasından men edilmemesi için Sumer ve Sami toplumlarında evlatlık çocukların hakları kanunlarla korunup, güvence altına alınmıştır.²⁴

Sumer Kanunlarında Evlatlıkların Miras Hakkı

Sumer kaynaklarında varis, *ibila* (DUMU. NITA)²⁵ kelimesi ile ifade edilmiştir. DUMU (*mâru*) “oğul”, UŞ (*redû*) “takip etmek” kelimelerinden türetilen *ibila*, “takip eden oğul, varis” anlamlarını taşır. *İbila*, miras içerikli belgelerde ölen kişinin atalarına saygıda bulunan ve onun mülkiyetinin devamını sağlayan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ataerkil toplumlarda bu kişi çoğunlukla en büyük erkek çocuk olurken, istisnai durumlarda kız çocuklarının da *ibila* olarak belirlendiği görülür. Gudea statu B Kol. VII, 44’de yer alan “*erkek çocuğu olmayan eve (o), varis durumuna bu evin kızını getirdi*” ifadesinden anlaşılıyor ki erkek çocuğun olmaması durumunda miras, kız çocuğuna bırakılıyordu.²⁶

Ana İttişu taf. III Kol IV’de muhtemelen erkek çocuğu olmayan bir ailenin kızlarını evlendirdiği kimseyi evlat edindiği görülür. Metnin ilerleyen satırları incelendiğinde durum netlik kazanır. 32–33. satırlarda geçen *dup-pi ap-lu-ti-şu iş-tur-şu* “onun varislik tabletini yazdı” ifadesi, içgüveysi olarak alınan damadın aynı zamanda evlat olarak da benimsendiğini, babanın ölümünden sonra mirasın ona intikal edeceğini göstermektedir. 34–36. satırlardaki *ma-rat-su a-na suni-şu iş-kunbīta ù ú-na-ti-şu ip-qī-is-su* “kızını onun (kocasının) kucağına koydu. Evi ve malları ona verdi” ifadesinden ailenin tüm servetinin damada bırakıldığı anlaşılmaktadır. Evlat edinilen damat kayınpederine saygı ve itaate mecburdur. Çünkü aksi bir durumda mal ve mülkten mahrum bırakılabiliyordu. Bunun yanında baba isterse, kızı ile damadı arasındaki evlilik anlaşmasını bozup, damadın ödemiş olduğu *tirḫatu*’yu geri vermeyebilirdi.²⁷

Evlatlıklarını kendi çocukları gibi sevip, koruyan Sumerler bunun karşılığında evlatlıkların kendilerine saygı duymalarını beklemiştir. Aksi

²¹ Alpman, 1981: 332 - 333; Alpman, 1986: 184- 185.

²² Suurmeijer, 2010: 9.

²³ Speiser, 1928-1929: 7.

²⁴ Paulissian, 2016: 5.

²⁵ ePSD

²⁶ Yalvaç, 1965: 31- 32.

²⁷ Landsberger, 1937: 48 - 50; Yalvaç, 1965: 32.

takdirde evlatlıklar mirastan men edilebilir hatta köle olarak satılabilirdi.²⁸ Sumer Kanun Kitabı denilen ve hangi şehre ait olduğu bilinmeyen, Sumerce yazılmış kanunları içeren tabletlerin 4–5. paragraflarında evlatlık alınan bir erkek çocuğun anne ve babasını reddetmesi halinde, çocuğun mirastan çıkarılacağı, gümüş karşılığında satılacağı ve şehirden kovulacağı kaydedilmiştir. İlgili maddenin tercümesi şöyledir:

“Eğer o (evlatlık erkek çocuğu) anne ve babasına sen benim annem ve babam değilsin derse, o, ev, tarla, meyve bahçesi, kölelere sahip olmayı ceza olarak kaybedecek ve onlar, onu (kölelikteki gibi zincire vurup tam değerinin) karşılığı gümüş ile satacaklar.”²⁹

Sumer toplumunda ebeveynlerine karşı itaatsizlik ve saygısızlıkta bulunan çocukların anne ve baba tarafından evlatlıktan reddedilebildiğini kanundan öğrenmekteyiz. Ana İttişu Kanunu'nun 34. ve 35. maddelerinde geçen “eğer bir baba, evladına sen benim evladım değilsin derse, evi ve duvarı kaybedecektir (evden ve evin çevresinden mahrum olacaktır)”, “eğer ana evladına, sen benim evladım değilsin derse, evi ve eşyayı kaybedecektir (evden ve eşyadan mahrum olacaktır)” ifadelerinden evlatlıktan reddedilen çocuğun mirastan da mahrum bırakıldığı anlaşılmaktadır.³⁰ Bu durum muhtemelen evlatlık alınan çocuklar için de geçerli olmuştur.

Sami Kanunlarında Evlatlıkların Miras Hakkı

Akadca yazılmış metinlerde mirasçı *ewuru*³¹ kelimesi ile ifade edilirken, bazen mirasçılar kendilerini tanıtmak için *DUMU me-tim* ya da *me-er-ú/e me-tim* “ölünün oğlu, mirasçı” ifadelerini kullanmışlardır.³² Miras intikalini içeren belgelerde ailedeki en büyük erkek çocuğu temsil etmek için *aplum* kelimesi kullanılmıştır. İlk varislik hakkı olarak da bilinen bu uygulama Nuzi belgelerinde, Hammurabi Kanunu'nda³³, bazı Eski Asur belgelerinde³⁴ ve Orta Asur Kanunları'nda³⁵ karşımıza çıkmaktadır.

²⁸ Mutluay, 2018: 43.

²⁹ Roth, 1995: 44; Kılıç, 2014: 50.

³⁰ Tosun-Yalvaç, 1975: 47–48.

³¹ CAD E, 415. sayfada Nuzi vesikalarında geçen mirasçılar tanımlarken kullanılmıştır. CDA: 85; AHw: 267.

³² Kt 94/k 791: ⁴⁻⁶*DUMU me-tim a-na-ku 3 ma-na KÙ.BABBAR a-tù-nu*, ⁴⁻⁶...Ben mirasçiyım. Sizler babama 3 mana gümüş borçlusunuz., Larsen, 2010: 325-326; Kt 91/k 151: ²⁸*DUMU me-tim a-na-ku ša a-bi₄ ²⁹ha-bu-lá-ku-ni lu ší-bi₄ a-na ³⁰a-bi₄-a tí-šu ri-da-ma x x ³¹a-ma-lá dt-in a-lim_{ki} ³²a-ša-qá-lá-ku-um ²⁸⁻³²...*Ben mirasçiyım. Babamın sana olan borcuna karşın tanıklar getirirsen, ben şehrin hükmüne uygun olarak (borcu) sana ödeyeceğim.” Bkz. Hertel, 2013: 345; Kt 94/k 770: ⁴*me-er-ú me-tim né-nu* ⁵*mì-šu-um DAM.GĀR-ru :a-bi-ni* ⁶*si-ki-ni : ú-kà-lu* ⁷*ba-a-am : a-na DAM.GĀR : a-bi-ni* ⁸*lu nu-sà-li-ma : DAM.GĀR*,⁴⁻⁵“Biz mirasçılarız. Neden babamızın alacaklıları bizi tutuyor? ⁶⁻⁸Gel babamın alacaklılarına bizi alıkoymamaları için yalvaralım.” Bkz. Larsen, 2010: 369–370.

³³ §165: “Eğer bir adam, gözünde ilk olan (tercih ettiği) varisine tarla, bahçe ve ev hediye eder, ona bir belge yazarsa, sonra baba öldüğünde kardeşler mal bölüştükleri zaman babanın ona verdiği hediyeyi alacak, diğer taraftan, baba evi malını eşit olarak paylaşacaklardır.” Bkz. Tosun-Yalvaç, 1975: 201. §170: “Eğer bir adamın ilk eşi ona çocuklar doğurursa ve kadın kölesi (de) ona çocuklar doğurursa, baba sağlığında kölenin ona doğurduğu çocuklara “benim çocuklarım” deyip eşinin çocukları ile birlikte onları sayarsa, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malı içinden, eşin ve kadını kölenin çocukları eşit olarak mal bölüşeceklerdir. İlk eşin oğlu hisse içinden seçecek ve alacaktır.” Bkz. Harper, 1904: 58–61.

³⁴ Asurlu tüccar Pūšu-kēn'in mirasının intikalini içeren CCT 5, 11 nolu belgede Pūšu-kēn'in ikinci büyük oğlu olan Aššur-mutabil'in *aplum* olarak hareket ettiği görülmektedir. Bkz.

Nuzi evlatlık alma belgelerinden biri olan HSS 5: 60'da ailenin biyolojik oğlu ilk varis olarak seçilmiş ve miras paylaşımında evlatlığa göre daha fazla pay alacağı açıkça belirtilmiştir.³⁶ G 51 numaralı belgede ise nadir rastlanılan bir durum görülmektedir. “*Našwi'nin bir oğlu varsa Wullu ile eşit paylaşacaklar*” denilerek, miras paylaşımında ailenin biyolojik çocuğu ile evlatlık alınan çocuğu eşit tutulmuştur.³⁷

Şamšu-iluna'nın 4. yılına tarihlenen bir belgede çocuk sahibi olamayan bir ailenin iki erkek kardeşi birden evlat edindikleri görülür. Belgede ebeveynlerin bırakacakları mirasın paylaşımında bu kardeşler arasında ilk varis seçtikleri anlaşılır. “*Ağabey İli-idinnam ve erkek kardeşi İli-ummati'yi İpku-İstar'ın oğlu Ea-idinnam ve karısı Kuritum evlat edinmişler ve mirasçıları olmalarına karar vermişlerdir. Evi, tarlayı, eldeki tüm varlığı (ağabey ayrıcalıklı payını aldıktan sonra) eşit olarak paylaşacaklar*”. Belgede ebeveynlerin takdiri sonucunda evlatlıklar arasında da ilk varis seçilebileceği anlaşılmaktadır.³⁸

Bazı belgelerde evlatlık alınan çocukların evlatlık alındıkları ailelerde kendilerine miras bırakılan mülkleri başkalarına verebildikleri ya da miras olarak bırakabildikleri görülür. Konu ile ilgili Nuzi'de bulunan bir tabletin tercümesi şöyledir:

“Zigi'nin oğlu Şennima'nın evlatlık tableti. O aynı zamanda Zigi'nin diğer oğlu olan Arzizza'yı da evlat edindi. Şennima şöyle dedi: “Şurihil beni oğulluğuna alarak bana bıraktığı toprakları ve evleri Arzizza'ya veriyorum. Kızım Şiwirkiaše'ye 1 imër toprak verdim. Şiwirkiaše yaşadığı sürece 1 imër toprağı muhafaza edecek. Şiwirkiaše öldüğünde, Arzizza bu 1 imër toprağı aşabilecek.” Şennima ilave olarak şöyle dedi: “Hizmetçim Yalampa annem Zilipkiaše yaşadığı sürece ona hizmet edecek. Zilipkiaše öldüğünde Arzizza, Yalampa'yı alabilecek.” Bu tablet Nuzi kapısındaki bildirimden sonra yazıldı.”³⁹

Veraset hukukuna dair çok sayıda hüküm içeren Hammurabi Kanunu'nda 185- 191. maddeler evlatlıklar ve evlatlık alan ailelerin haklarını korumaya yöneliktir.⁴⁰ Konuyla ilişkin 191. maddede “*eğer bir adam, evlatlığa aldığı bir çocuğu büyüttükten sonra evini yaparsa (ev sahibi olursa) ve evlat sahibi olursa, büyüttüğü çocuğu evlatlıktan atmaya karar verirse o çocuk eli boş gitmeyecektir. Onu büyüten baba malından 1/3 hisse ona verecektir. (Çocuk öyle ayrılacaktır.) Tarladan, bahçeden, evden ona (hiçbir şey) vermeyecektir*” denilmektedir. Çiftlerin sonradan çocuk sahibi olması veya evlatlığın mirastan

Hertel, 2013: 287; 340; Henüz yayınlamamış Eski Asur Dönemi'ne ait evlat edinme sözleşmesinde *aplum* olarak atanan evlatlık oğlun mirastan daha fazla pay alacağı belirtilmiştir. Bkz. Veenhof, 2003: 456.

³⁵ Tablet B Ş1: “(Eğer kardeşler babalarının evini bölüşürlerse) büyük oğlan mülkten (bahçelerden kuyulardan) iki hisseyi (kendi hissesi gibi) seçecek ve alacaktır. Kardeşleri birer birer sonradan seçecek ve alacaklardır. İşlenmiş her bir tarlanın ve emeklerinin ürününü küçük oğlan seçip, bölecek, büyük oğlan bir hisse seçip alacaktır; fakat ikinci hisse için kardeşleri ile birlikte kura çekecektir.” Bkz. Tosun-Yalvaç, 1975: 256.

³⁶ Lion, 2004: 553.

³⁷ Lion, 2004: 553.

³⁸ Schorr, 1913: 38–40; Klengel, 2001: 243- 244.

³⁹ Speiser, 1928- 1929: 34; Toptaş, 2016: 65.

⁴⁰ Harper, 1904: 69- 71; Tosun-Yalvaç, 1975: 204- 205.

çıkarılmak istenmesi durumlarında, evlatlık alınan kimse mirastan belirlenen hisseyi alarak evden ayrılıyor, böylece hak kaybına en az şekilde uğruyordu.⁴¹

Eski Babil toplumunda evlatlıklar da diğer çocuklar gibi evlatlık görevlerini yerine getirip, ebeveynlerine karşı saygı duymalı ve onlara değer vermeliydi.⁴² Kanununun 192. maddesinde evlat edinilen çocuğun kendisini büyüten anne ve babasını reddetmesi durumunda ağır şekilde cezalandırılacağı şu şekilde yer almaktadır: “Eğer saraya ait bir hizmetlinin veya bir SAL.ZİKRUM’un oğlu, kendisini büyüten babasına ve annesine “sen babam değilsin, sen annem değilsin” derse dilini keseceklerdir”.⁴³ Yine Hammurabi Kanunu’nun 169. maddesinde varisin, babasına karşı bir suçu iki kez işlemesi halinde mirastan men edilebileceği kaydedilmiştir. Mirastan men edilmek çocuk için ağır bir ceza olmanın yanı sıra aynı zamanda evlatlıktan da reddedilme anlamına gelmektedir.⁴⁴

Bir kimsenin ölümünden sonra kendisi için sunu yapacak yakınlarının olması ruhun öteki dünyadaki huzuru için önem taşımaktaydı. Babil toplumunda çocuk sahibi olamayan kişilerin ölümlerinden sonra gerekli ritüellerin yerine getirilmesi için evlatlık edindikleri bilinmektedir. Orta Babil Dönemi’ne ait bir evlat edinme sözleşmesinde evlat edinilen çocuğun mirası alabilmesi kendisini evlat edinen ebeveynine karşı saygılı olması ve onların cenaze törenlerini yapmasına bağlanmıştır.⁴⁵ Hammurabi dönemine ait olan CT 8, 5^a numaralı belgede Munavirtum isimli bir rahibenin tarla, arsa, kadın köleyle birlikte tüm mal varlığını evlat edindiği İpku-İliša’ya bıraktığı görülür. İpku-İliša, tüm bu mirasa sahip olmak için Munavirtum ölene kadar onun bakımını üstlenecek ve ölümünün ardından cenaze törenini yapıp, yas tutacaktır. Metnin 15- 18. satırlarının tercümesi şöyledir: “Munavirtum yaşadığı sürece tarlayı, evi, hizmetçiyi elinde tutacak, tanrısı onu kendisine çağırır çağırılmaz bunlar sadece İpku-İliša’ya ait olacaktır”.⁴⁶

Hammurabi Kanunu’nun 188. ve 189. maddelerinden bir zanaatkarın, sanatını öğretmek amacıyla evlatlık alabildiği anlaşılmaktadır. Bu tip evlat edinmelerde usta, evlat edindiği çocuğu aynı zamanda çırak olarak da almış ve meslekteki tecrübelerini ona aktarmayı amaçlamıştır. Usta, zanaatini evlatlık çocuğa öğretirse, biyolojik aile çocuk üzerinde hak iddia edemiyor ve çocuk mirasçı olarak aile işini sürdürüyordu. Aksi durumda ise çocuk biyolojik ailesi tarafından geri alınabiliyordu.⁴⁷ Kanun madesine ek olarak Nuzi’de bulunan bir evlatlık tabletinde dokumacılık işi ile uğraşan bir ustanın yetiştirmek için yanına aldığı çocuğun hakları korunmaya çalışılmıştır. Metnin tercümesi şöyledir:

“Dokumacı Tirviya, Utila oğlu Naniya’yı çırak olarak kabul etti. Dokumacı, Naniya’ya dokuma zanaatini öğretmenin yanı sıra hem kendisinin hem de gelecekteki eşinin kendisi için çalışması şartıyla onu mirasçısı yapacağına

⁴¹ Harper, 1904: 71; Tosun-Yalvaç, 1975: 205.

⁴² Klengel, 2001: 244.

⁴³ Tosun-Yalvaç, 1975: 205.

⁴⁴ Harper, 1904: 61; Tosun-Yalvaç, 1975: 202.

⁴⁵ Bayliss, 1973: 120.

⁴⁶ Schorr, 1913: 35- 36; Klengel, 2001: 243.

⁴⁷ Harper, 1904: 71; Tosun-Yalvaç, 1975: 204.

söz verdi. Tirviya evlat edindiği oğluna mesleğini öğretmezse, çocuğun biyolojik babası oğlunu geri alacaktır”.⁴⁸

Hammurabi Kanunu’nda hem evlatlıkların hemde evlat edinen ailelerin haklarının korunmasına yönelik çok sayıda hükmün yer alması ve evlatlık edinme ile ilgili birçok belgenin var olması, Babil toplumunda evlatlık almanın yaygın bir uygulama olduğunu gösterir. Aynı zamana rast gelen Eski Asur Dönemi’ne ait belgelerde ise evlat edinme konusunda bilgiye rastlanılmamaktadır.⁴⁹ Ancak bu Asur toplumunda evlat edinmenin yaygın olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Eski Asur Dönemi’nde evlatlıklarla ilgili yeterince bilgiye ulaşamamızın başlıca nedeni bu döneme ait kanun metni ya da genel bir uygulamaya işaret eden talimatnamelere rastlanılmamasıdır.⁵⁰ Eski Asur toplumunda aile hukukuna dair bilgilerimizin büyük kısmını elde ettiğimiz Kültepe tabletleri içerisinde evlat edinme konusunda yerli halka ait iki belge⁵¹ ve Asurlulara ait metinlerde evlatlıklara atıfta bulunan az sayıda belge dışında bir kayıt henüz bulunamamıştır.⁵²

Kültepe menşeli olmasa da APM 9220 numaralı evlat edinme belgesi Eski Asur toplumundaki uygulama hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Metnin tercümesi şöyledir:

“Puḫānu’nun oğlu Eteḫ-pi-Amurru, kölesi Šamaš-rabi’yi azat etti. Eteḫ-pi-Amurru yaşadığı sürece annesi, babası ve Aḫātu’a’ya saygısızlıkta bulunmayacak ve onlarla ilgileneyecektir. Eteḫ-pi-Amurru’nun ölümünden sonra onun babası, annesi ve Aḫātu’a, Ababat’ın tarım arazisinden 18 iku toprağı ve 1 öküzü alacaktır. Eğer Eteḫ-pi-Amurru onu tekrar köleliğe alırsa 2 mina gümüş ödeyecektir. Eğer Šamaš-rabi, Eteḫ-pi-Amurru ve Aḫātu’a’yı reddederse gümüş karşılığında herhangi bir kasabanın ticari bölgesinde satılacaktır.”⁵³

Belge bir kölenin azat edilerek, onun aileye kabulü ile evlat edinilmiş olmasını bildirmenin yanı sıra, Eteḫ-pi-Amurru isimli şahsın ölümünden sonra mirasının kimler arasında paylaşılacağını da belirtmektedir. Belgede Eteḫ-pi-Amurru’nun anne ve babasına karşı olan görevlerine de yer verildiği görülmektedir. Metne göre, Eteḫ-pi-Amurru hayatta olduğu sürece, anne ve babasına karşı itaatsizlik etmeyecek ve onların bakımlarıyla ilgileneyecektir. Eski Asur Dönemi’ne ait belgelerin genelinde çocukların anne ve babaya karşı

⁴⁸ Paulissian, 2016: 13- 14.

⁴⁹ Kılıç, 2014: 112.

⁵⁰ Bayram – Kahya, 2018: 78.

⁵¹ EL 7: “Tatali ve T[i....] Šubiannika’yı evlatlığa al[dılar]. Tatali’nin oğlu Šimnuman, Šubiannika ile e[vlendi]. (Onlar) tek bir evde oturacaklar. Eğer oturmak istemezlerse, onları (Šimnuman’ın anne ve babası) istemezlerse (bile) Šimnuman ve Šubiannika onları (mecburen) oturtacaklar.” Bkz. Eisser – Lewy, 1930: 8. EL 8: “Habatali, Nakšušara ve onun oğlu Šiliara’yı tutuyor. Eğer Šiliara herhangi bir *su(!)-ha-ra(!)-am*’a sahip ise, (onu) Habatali’nin evine taşıyacak (getirecek). Eğer Habatali’den herhangi bir şey gizlerse, onu 2 mina gümüşü tartmakla (ödemekle) cezalandıracaklar. Onların üçüne ait (anlaşma ile) belirtilen güne kadar, şayet Habatali kendi çocuğunu doğurursa, 6 şeşel gümüşü hazır edecek. Habatali’nin evinin tamamını Šiliara alacak. Eğer o (Šiliara) evini başka bir yerde yapacak olursa, 2 mina gümüşü ödeyecek ve onu ortak mirastan mahrum edecektir. Eğer Habatali fakirleşirse, Šiliara’yı satacak. Eğer Habatali ve Niwaḫšušar ölürlerse, Šiliara (mirası) alacak. Eğer o (Habatali) bir çocuk doğurtur ise, o, evdeki her şeyi alacak.” Bkz. Eisser – Lewy, 1930: 8- 10.

⁵² Veenhof, 1998: 123.

⁵³ Veenhof, 1982: 359- 362.

itaatsizlik etmeleri hoş karşılanan bir durum olarak kabul görmemektedir. Özellikle miras içerikli belgeleri göz önüne aldığımızda, çocukların mirastan hisse alabilmeleri için anne ve babalarına karşı saygılı olmaları ve onların bazı beklentilerini yerine getirmelerinin gerekli olduğu görülmektedir. Burada Etepi-Amurru'un yanında zikredilen Ahatu'ya muhtemelen Etepi-Amurru'nun eşi olmalıdır. Şamaş-rabi'nin her ikisini reddetmesi durumunda, tekrar köle olarak satılabileceklerini belirtmiştir. Ancak dikkat çeken nokta şudur ki, Etepi-Amurru ölümünden sonra Şamaş-rabi'nin mirastan hisse alıp almayacağına dair hiçbir ibare belirtmemiştir.

Maddelerinin büyük kısmı kadınlarla ilgili suçlar ve kadınların mülkiyet hakkı ile ilgili olan Orta Asur Kanunları'nda evlat edinme ve evlatlığın miras hakkına dair bir madde yer almaktadır. Kanunun A Tableti, 28. maddesinde yer alan hükmün tercümesi şöyledir:

“Eğer dul bir kadın, bir adamın evine girerse, oğlunu bebek (olarak) beraberinde taşıdıysa (getirdiyse), (çocuk) onu karılığa alanın evinde büyüdüyse, fakat evlatlık vesikası yazılmamışsa, onu büyütenin evinden hisse almayacak, borç yüklenmeyecek, onu doğurmanın (öz babasının) evinden kendine düşen hisseyi alacaktır”.⁵⁴

Kanun maddesinden Orta Asur toplumunda çocuk sahibi olan bir kadının ikinci evliliğini yaptığı kişi tarafından çocuğunun evlatlık alınarak mirasçı yapılabileceği anlaşılmaktadır. Yine bu madde bizlere çocuk için evlatlık sözleşmesi yapılmazsa, çocuğun üvey babasının mirasçısı olamayacağı ve onun borçlarında da muaf tutulacağı anlaşılmaktadır. Bu, Orta Asur toplumunda evlatlıklara taşınır ve taşınmaz mülklerin yanı sıra borçların da miras bırakılabildiğini göstermektedir.

Orta Asur Dönemi'ne ait KAJ 1 ve KAJ 6 numaralı belgelerde farklı bir evlat edinme şekli karşımıza çıkmaktadır. KAJ 1 belgesi, Azukiya'nın kardeşi Anniya'nın oğlu Gimillu'yu evlat edinme sözleşmesini içermektedir. Belgede “Gimillu kendisini evlat edinen amcası Azukya'ya bir ebeveyni gibi saygılı davranacak, bunun karşılığında Gimillu bir erkek çocuk hakkına sahip olacaktır” denilerek, Gimillu'nun yaşlılıkta amcasının bakımını üstlenmesi karşılığında mirasçısı olacağı belirtilmektedir.⁵⁵

Benzer uygulama KAJ 6 numaralı evlat edinme sözleşmesinde de görülmektedir. M.Ö. 14. yüzyılda Asur ticaret hayatında önemli tüccarlardan birisi olan Nür-Kube mâr Bêlşunu'nun oğullarından Kinniya, ağabeyi Erişilini'nin oğlu Naqıdu'yu evlat edinmiştir.⁵⁶

Aile içi evlat edinmelere örnek olan bu uygulamalardaki ilk amaç muhtemelen aile servetini korumaktır. KAJ 6'da yeğenini evlat edinen amcanın dönemin varlıklı ailelerinden birisine mensup olması bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Diğer yandan Orta Asur'da yaşlılıkta kendisine destek olup, bakımını üstlenecek, ölümünden sonra cenaze törenini yapacak ve aile soyunun devamını sağlayacak bir yeğeni evlat edinmenin yaygın bir uygulama olduğu da düşünülebilir.

⁵⁴ Tosun-Yalvaç, 1975: 250.

⁵⁵ Fine, 1952: 205.

⁵⁶ Fine, 1952: 205- 209.

Sonuç

Bir insanın hayatı boyunca edindiği maddi imkân ve varlıkların, ölümünden sonra kime ya da kimlere kalacağını belirlemesi, onu mal kazanma ve biriktirme konusunda motive eden önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu nedenle Eski Mezopotamya toplumlarında ebeveynler evlatlarından evlenip, çocuk sahibi olmalarını ve nesillerini sürdürerek, aile servetine sahip çıkmalarını beklemişlerdir. Çivi yazılı metinlerden öğrendiğimize göre toplumda sayıları az olmayan çocuksuz çiftler ya da bir erkek evlada sahip olmayan aileler evlatlık alma uygulamasına sık başvurmuşlardır. Eski Mezopotamya’da amaç ve yöntemlerine göre farklı evlat edinme şekillerine rastlanılsa da hem Sumer hem de Sami kanunlarında evlatlık alınan çocukların miras haklarının gözetildiği görülmektedir. Evlatlıklar, ailelerin sonradan biyolojik çocukları olması durumunda, keyfi olarak evlatlıktan çıkarılmak istenildiklerinde ya da yaşanan çeşitli anlaşmazlıklarda hak kaybına uğratılmamaları için kanun maddeleri ile güvence altına alınmışlardır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

AHw: Akkadisches Handwörterbuch.

ALPMAN, A., 1981. “Nuzi Vesikalarındaki Adoptionun (Evlatlık Almanın) Gayesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV / 14, ss. 321- 333.

ALPMAN, A., 1986. “Nuzi Adoption Metinlerinin Ortaya Koyduğu Sosyo-Ekonomik Sonuçlar”, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1981.

ALPMAN, A., 1988. *Eski Önyasya Hukukunda Adoption*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

BAYLISS, M., 1973. “The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, *Iraq*, 35/2, ss. 115–125.

BAYRAM, S. - Ö. KAHYA, 2018. “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5, ss. 75- 92.

BOTTERO, J., 2005. “Babil’de Aşk”, *Eski Yakınoğu Sumer’den Kutsal Kitaba*, Ed.: Jean Bottero, Dost Kitapevi, Ankara, ss. 106- 126.

CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.

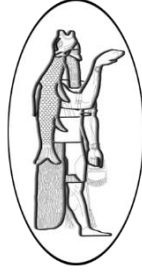
CDA: A Concise Dictionary of Akkadian.

EISSER, G. - J. LEWY, 1930. *Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, Mittellungen Der Vorderastatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Leipzig.

FINE, H. A., 1952. “Two Middle-Assyrian Adoption Documents”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale (RA)*, 46 / 4, ss. 205- 211.

- GÜNALTAY, Ş., 1987. *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HARPER, R. F., 1904. *The Code of Hammurabi King of Babylon*, The University of Chicago Press, Chicago.
- HERTEL, T. K., 2013. *Old Assyrian Legal Practices*, Nederland Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden.
- KILIÇ, Y., 2014. *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- KLENGEL, H., 2001. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Çev.: Nesrin Oral, Telos Yayıncılık, İstanbul.
- LANDSBERGER, B., 1937. *Materialien zum Sumerischen Lexikon Die Serie ana ittišu*, Band I, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici, Roma.
- LARSEN, M. T., 2010. *Kültepe Tabletleri VI-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LION, B., 2004. “Les adoptions d'hommes à Nuzi (XIV e s. av. J.-C.)”, *Revue historique de droit français et étranger*, 82 / 4, ss. 537- 575.
- MUTLUAY, N., 2018. *Eski Yakın Doğu Toplumlarında Çocuk*, Alter Yayıncılık, Ankara.
- NEMET- NEJAT, K. R., 1999. “Women in Ancient Mesopotamia”, *Women's Role in Ancient Civilizations*, ss. 85- 114.
- PAULISSIAN, R., 1999. “Adoption in Ancient Assyria and Babylonia”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 13 / 2, ss. 5-34.
- ROTH, M. T. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta.
- SCHOOR, M., 1913. *Urkunden des Altbabylonischen Zivil und Prozessrechts*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- SCURLOCK, J. O., 1995. “Death and the Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed.: Jack M- Sasson Simon - Schuster Macmillan, Charles Scribner's Sons, New York, ss. 1883-1893.
- SPEISER, E. A., 1928-1929., “New Kirkuk Documents Relating to Family Laws”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 10, ss. 1-73.
- SUURMEIJER, G., 2010. ““He Took Him as His Son” Adoption In Old Babylonian Sippar”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale (RA)*, 104, ss. 9- 40.
- TOPTAŞ, K., 2016. “Eski Mezopotamya'da Çocuk”, *Archivum Anatolicum*, 10 / 1, ss. 55- 78.
- TOSUN, M. - K. YALVAÇ, 1975. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- VEENHOF, K. R., 1982. “A Deed Of Manumission and Adoption From the Later Old Assyrian Period”, *Zikir Šunim Assyriological Studies Presented to F. R. Kraus on The Occasion of His Seventieth Birthday*, Ed.: F. R. Kraus-G. Van Driel, Brill, Leiden, ss. 359- 385.
- VEENHOF, K. R., 1998. “Old Assyrian and Ancient Anatolian Evidence for The Care of The Elderly”, *The Care of The Elderly in The Ancient Near East*, Ed.: Marten Stol, Sven Peter Vleeming, Brill, Leiden, ss. 119- 160.
- VEENHOF, K. R., 2003. “Old Assyrian Period”, *A History Of Ancient Near Eastern Law*, 1, Ed.: Raymond Westbrook, Brill, Leiden, ss. 431–483.
- YALVAÇ, K., 1965. “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/ 1-2, ss. 31- 36.

ESKİÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE KARTAL-TAŞI/HAMİLELİK-TAŞI VE
BU TAŞIN KULLANIM ALANLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
*AN ASSESSMENT OF EAGLE-STONE/PREGNANCY-STONE AND THE
USES OF THIS STONE FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT*

Sema ARSLAN

Doktorant, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Ph.D. Candidate, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of Ancient History

semarslantr@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7281-8501

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **16.01.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **09.03.2021**
Sayfa-Pages : **95 – 107.**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ARSLAN, Sema, “Eskiçağlardan Günümüze Kartal-Taşı/Hamilelik-Taşı ve Bu Taşın Kullanım Alanları Üzerine Bir Değerlendirme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 95 – 107.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

95 – 107

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE KARTAL-TAŞI/HAMİLELİK-TAŞI VE BU TAŞIN KULLANIM ALANLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT OF EAGLE-STONE/PREGNANCY-STONE AND THE USES OF THIS STONE FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT

Sema ARSLAN

Öz

Mezopotamya'daki mineraloji ve taş işleciliği sahalarının gelişkinliği hem filolojik hem de arkeolojik verilerle desteklenmiştir. Bu veriler aynı zamanda Mezopotamya uygarlıklarının madenlere, özellikle taşlara farklı anlamlar yükledikleri üzerine de bilgi aktarımında bulunmuştur. Anlamlandırılmış ya da mâna yüklenmiş taşlar içerisinde üzerine analizler yapılmış olanı kartal-taşı diğer bir adlandırma ile hamilelik-taşıdır. Kartal-taşı anlamında olduğu varsayılan aban erê-taşının Mezopotamya'da kullanıldığı düşünülmüştür. Fakat Mezopotamya'nın gerek yazılı kaynaklarında taşın varlığına gerekse kullanımına dair bilgiler yeterince açık değildir. Kartal-taşının Mezopotamya'da kullanılmış olduğu konusundaki bilgiler kesin bir şekilde kanıtlanmamıştır ve genellikle Etana Efsanesi ile gündeme gelmiştir. Ayrıca değerlendirmeye yetecek kadar farklı metin verisi bulunmamaktadır. Öte yandan taşın Antikçağ'da kullanıldığına dair bilgiler daha geniş bir yer tutmaktadır. Mineraloji açısından kartal-taşının hangi türe ait olabileceğine yönelik bazı görüşler mevcuttur. Kartal-taşının içinde demir cevheri yüksek olan hematit, limonit veya siderit taşı olabileceği düşünülmektedir.

Abstract

The development of mineralogical and stone-working fields in Mesopotamia has been supported by both philological and archaeological data. Also these data have been found to convey information that Mesopotamian civilizations have places different meanings on mines, especially stones. The eagle-stone, which is analyzed among the stones that have been meaningful or implied, in the other word, the stone is the pregnancy-stone. Its is thought that the aban-erê-stone, which is thought to be in the sense of eagle-stone, is used in Mesopotamia. However, information about the existence and use of the stone in the written sources of Mesopotamia is not clear enough. Information about the eagle-stone being used in Mesopotamia has not been concluded and has often come up with the Legend of Etana. In addition, there is not enough different text data for evaluation. On the other hand, information about use of the stone in Antiquity has a another very large place. In terms of mineralogy, there are some opinious about which species the eagle-stone may belong to. It is thought that the eagle-stone may have haematite, limonite or siderite stones with high iron ore in it. In the historical

Tarihsel süreç içerisinde benzer bilgilerle karşımıza çıkan taş hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

process, it was requested to make a general assessment of the stone that came up with similar information.

Anahtar Kelimeler: Mineraloji, aban erê-taşı, kartal-taşı, hamilelik-taşı, aetit.

Keywords: Mineralogy, aban erê-stone, eagle-stone, pregnancy-stone, aetites.

Extended Abstract

In order for life to continue, pregnancy and childbirth issues have always been at the forefront. Various practices have been carried out to eliminate problems related to pregnancy in ancient times. During our research on stones, it was seen that eagle-stone was constantly raised with issues related to pregnancy. From ancient times to the present, many types of stones have been used as pregnancy stones. The stone we are dealing with is the eagle-stone, which is associated with the pregnancy-stone. In our study, the aim was to analyze the eagle-stone and its uses it's an examination. Therefore, it started from Mesopotamia, where the first written texts were found. In this context, does the stone have origin in Mesopotamia? How was this stone used in Antiquity? What species does stone reflect in the field of mineralogy? The study sought answers to such questions, and the gap in the literature has been tried to be filled. Current publications have been considered to enrich the study. Today, some opinions and information about eagle-stone are both scattered and new information has been added. In our study, this stone was discussed as a whole.

Primary and secondary sources containing information about the eagle-stone were obtained. A lot of information was found in the reviews that were carried out with access to the resources. The information is grouped. Although it is stated that the eagle-stone is mentioned in the texts written on cuneiform tablets with the name of aban erê, different text data about this stone is limited. It is possible to obtain information about the field of mineralogy from documents recorded in Mesopotamia. HAR.ra = hubullû series is at the beginning of the documents that we can obtain information in the field of mineralogy. The volume of the series, which is considered important in terms of mineralogy, is known as MSL X. In this series, the aban erê-stone is registered, but no other information is learned other than this name. Apart from this resource, the other important series is Abnu šikinšu (NA₄ GAR-šû "the stone whose appearance is"). In this series, the external appearance and usage areas of the stones are recorded. However, we cannot get information about aban erê-stone in the stone definitions in this series. On the other hand, researchers have a common opinion that the word "erû" in the name of the stone is a homonym word meaning both eagle and being pregnant. This stone comes up with the Legend of Etana. Since different text samples are limited, only this example is not enough. Therefore, evidence that the eagle-stone exists in Mesopotamia is insufficient. According to the information in the ancient sources, this stone was often brought up with a narrative about the eagle. Stone is used by installed in the form of amulet to protect against miscarriage and to give birth easily. Today, the answer to the question of which species this stone will belong to in terms of mineralogy is haematite, limonite and siderite stone.

In this study prepared as a review article, the necessary literature was scanned. The primary resources and secondary resources obtained were examined in detail. The document review method, which is one of the qualitative research methods, was followed. Information about the eagle-stone has been reached. Data showing the nature of the answer were distinguished within the framework of the questions of the study. Information that the eagle-stone was used in Mesopotamia is inconclusive there is not enough data to support the idea that the stone is being used. New philological research will allow new interpretations to be made by updating old information about the stone.

On the other hand, we have learned more about the stone than we have learned from the works of the authors of the Antiquity. In addition, since it is in a usage area from antiquity to the present day, information about the stone is curious. It can be thought that this stone has become traditional in culture in some European countries. This issue not only concerns the fields of history and philology, but also the fields of science such as geology, mineralogy, petrography and gemology. Not only historians, but also geologists and mineralogists are researching the stone. The stone is still being analyzed by geologists and mineralogists. Conducting interdisciplinary examinations will be important for the analysis of the stone.

Giriş

Eskiçağ Mezopotamya'sında kayıt edilmiş filolojik belgelerden mineraloji ya da petrografi (taş bilimi)¹ gibi sahalar hakkında bilgilerin bolluğu dikkati çekmektedir. Mezopotamya'da kehanet veya medikal metinleri içeren geniş külliyatlı korpusların dışında günlük yaşamda kullanılan eşyaları, taşları, bitkileri ve hatta hayvanları tanımlayan serilerin varlığından haberdar olunmaktadır. Korpuslar dışında bir sözlük ya da ansiklopedi gibi değerlendirilen seriler de mevcuttur. Mezopotamya kayıtlarında bulunan önemli serilerinden biri *ḪAR.ra=ḫubullū* şeklindeki kısaltmayla bilinir ve ciltlere sahiptir. Seri literatürde *Urra=ḫubullu* adıyla da geçmektedir.² Mezopotamya'nın günlük yaşamındaki çeşitli konulara göre sıralanmış olan Sumerce ve Akadca iki dilli kelimelerin isimleri bu serinin ciltlerinde yer alır. Mineraloji açısından kıymetli görülen cilt ise *MSL X*'dir. Söz konusu olan cildin geniş bir derlemesi MÖ 2100-2000'li yıllara tarihlendirilir. Bu yayındaki listede çok miktarda taş ismi kayıtlıdır ve bu taşlardan öğrenebileceğimiz nesnelere adı da geçmektedir.³ Ayrıca genel başlık gibi düşünebileceğimiz ideogram ifadesinin altında taşın benzerliğini gösteren ya da taşı tanımlayan bir diziliş biçimi mevcuttur. Örneğin şadânu "hematit (?), magnetit", dušia "açık yeşil bir taş, klorit, steatit", zaġin "mavi taş, lapis lazuli", sâmtu "kırmızı taş, karnelyan" ve ḫulālu "siyah ve beyaz bantlı taş, olasılıkla bantlı agat" gibi taşların isimleri ve türleri alt alta listelenmiştir.⁴

Mineraloji alanında faydanabileceğimiz kayıtların hemen başında bir diğer önemli seri olan *Abnu sîkinsû* (NA₄ GAR-šû: "taş ki görünüşü") gelir. Serideki bilgiler "taş ki görünüşü/doğası ... şudur" şeklinde bir tanımlama ifadesiyle kayıt edilmiştir.⁵ Schuster-Brandis, amulet taşlarını detaylı bir şekilde incelediği eserinde *Abnu sîkinsû Serisine* dair uzun versiyonları çivi yazılı metin

¹ Mezopotamya petrolojisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Postgate, 1997.

² *MSL X*: Postgate, 1997: 213.

³ *MSL X*: 5-16; Postgate, 1997: 213; Horowitz, 1992.

⁴ *MSL X*: 5-9; Taşların Türkçe tercümesinde Schuster-Brandis'in eseri takip edilmiştir bkz. Schuster-Brandis, 2008; Eski Anadolu'nun ilk yazılı kaynakları olması bakımından mühim bir yere sahip olan Kültepe Metinlerinde ismini saydığımız taşların geçtiği bilinmektedir. Söz konusu taşların hangi türe ait olabileceği, çeşitli bilim insanlarının bu konudaki görüşleri ve sosyal yaşamda hangi alanlarda kullanılmış olduğuna dair daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Yıldırım, 2013a; Yıldırım, 2013b; Albayrak, 2016; Çeçen - Erol, 2018.

⁵ Horowitz, 1992; Reiner, 1995; Simkó, 2015; Postgate, 1997: 214-217.

transkripsiyonlarıyla birlikte yayınlamıştır.⁶ Serinin bazı metinleri Sultantepe Höyüğü, Koyuncuk Bölgesi, Aşşur şehri ve Sippar kentinde bulunan versiyonlara aittir⁷. Bu seride sadece taşların tanımları ve dış görünüşleri kayıtlı değildir aynı zamanda taşların kullanım bilgileri de kayıtlıdır.⁸ Farklı türlerden minerallerin ve taşların tanımlandığı seride taşın görünümü tasvir edilirken örneğin kırmızı, sarı, beyaz veya siyah gibi renkler kullanır ya da doğal yollarla algılanabilen kuşlar, ağaçlar veya bitkiler seçilir.⁹

Mineraloji terminolojisinde kartal-taşının tanımlamasına bakıldığında kartal-taşı yani aetit¹⁰ taşı çoğunlukla balçık demir filizi, çakmak taşı ya da ceviz büyüklüğüne sahip kuvars çakıllarından oluşan katılaşmış bir nodül olarak tanımlanır ve değerlendirme yapabilmek adına sinonim (anlamdaş) sözcük olan aetit taşı ile ele alınır. Aetit taşının içinde genellikle bir oyuk ya da boşluk bulunur ve bu kısım çeşitli gevşek taşları içerir. Bu taş eskiçağlardaki geleneksel inanışlar içerisinde kendine şu şekilde bir yer bulur: Kartal kolay yumurtlayamazsa bu duruma yardımcı olmak için taşları alarak yuvalarına götürür. Bu kullanım dışında sosyal yaşamda amulet¹¹ biçiminde takılmıştır.¹² Eskiçağlardan gelmiş olan bu inanç geleneği zamanla gelişmiştir. Taşa “büyülü”, “olağanüstü” veya “mucizevi” gibi kavramlar atfedilmiştir. Taşın medikal kullanımındaki özellikleri ise doğum ve gebelikle ilgili alanlarla ilişkilendirilmiştir. İçinde bir ya da daha fazla çeşitli taşları içeren katılaşmalar eskiçağlarda yaşayan insanlar tarafından genellikle doğum taşı olarak kabul edilmiştir. İnsanlar doğum taşını kendi hayatlarından somut bir örnekle açıklamaya çalışmıştır. Taşın içindeki oyukta başka taşların bulunması ve ana taşın dışının bu küçük parçaları çevrelemesi nedeniyle bu görünüm anne rahmindeki bebekle ilişkilendirilmiştir. Bundan dolayı hamile kadınlara yardımcı olacağı düşünülmüştür.¹³

Çalışmanın amacı ilgi uyandıran kartal-taşını analiz etmek ve kullanım alanlarını incelemektir. Eskiçağlardan günümüze pek çok taş türü hamilelik-

⁶ Schuster-Brandis, 2008.

⁷ Horowitz, 1992: 112-113.

⁸ Schuster-Brandis, 2008; Horowitz, 1992; Postgate, 1997: 214-218.

⁹ Horowitz, 1992: 112-113; Postgate, 1997: 214-218.

¹⁰ Aetit taşı içinde başka taşlar da içeren jeot olarak tanımlanır. Jeot, dışı çevrelenmiş olan bir taş formunun içi boş, yarı yuvarlak ve kristalle kaplı olan görünümüdür. Mücevher mineralleri taşın içindeki merkeze doğru olan oyukta yer alır. Taşın kendi iç merkezi taşın dış formunu çevreleyen bileşimden farklıdır. Manutchehr-Danai, 2009: 380; Wyckoff, 1967: 87; Kartal-taşının balçık demir filizi (silisyumlu demir cevheri) nodülleriyle birlikte değerlendirilmesi için bkz. Thompson, 1933; Caley – Richards, 1956: 69; Duffin, 2012: 190-191.

¹¹ Eski Mezopotamya’da amuletler sadece kötülüklerden veya demonlardan korunmak için kullanılmazdı aynı zamanda arzulanan manevi inançlar içinde kullanırdı. Amuletler herhangi bir şeyi elde etmek adına büyü güçlere sahip olan nesnelere karşı kullanılırdı. Taş, bitki, kemik veya metaller amulet olarak kullanılabilirdi. Bu nesnelere zaman ilerledikçe renkleri ya da yapılarından dolayı belirli sınıflamalara tabi tutuldu. Taşlar genellikle bir bütün halde değil boncuk dizileri halinde çoklu bir biçimde kullanılmıştır. Taş dizilerden yapılan amuletlerden el ve ayak bileklerine takılanlar dışında karın üstüne yerleştirilenler ya da göğüse takınlar da olmuştur. Eski Mezopotamya’da bazı tılsımlı nesnelere amulet olarak kullanılması hakkında daha geniş bilgi bkz. Kaçar, 2019.

¹² Manutchehr-Danai, 2009: 289; Ayrıca bkz. Bromehead, 1947: 16-17; Barb, 1950: 316.

¹³ Barb, 1950: 316-317; Ayrıca bkz. Wyckoff, 1967: 87; Dinler tarihçisi Eliade, doğum ve cinsellikle bağlantılı olan hamilelik-taşlarının özelliklerine değinmiştir. Hamilelikle ilişkilendirilen taşlar gebelik özelliklerini kırıldığında içerisinde pek çok taşı çıkarmış olmasından almıştır. Bkz. Eliade, 2009: 419 vd.

taşı anlamında kullanılmıştır. Araştırmamızda ele aldığımız taş hamilelik-taşıyla ilişkilendirilmiş olan kartal-taşıdır. Çalışmada doküman inceleme metodu takip edildi. Elde edilen temel kaynaklardan kartal-taşına dair bilgiler tarama yöntemi ile tespit edildi. Toplanan veriler gruplandırıldı. Bu doğrultuda ilk olarak giriş kısmında taşlarla ilgili literatürde öne çıkan eserler tanıtıldı ve taşın mineralojik tanımı yapıldı. Ardından aban erê-taşının semantiği hakkında kısa bir değerlendirme sunuldu. Daha sonrasında ise mitolojik bir öge ile ön plana çıkan ve taşın kullanıma dair bilgilere örnek teşkil edeceği düşünülen Etana Efsanesi incelendi. Böylelikle kartal-taşının Mezopotamya ile ilişkilendirilen kısmı sunulmuş oldu. Akadabinde Antikçağ'daki çeşitli yazarlardan taşın kullanımına dair örnekler verildi. İslâm bilim tarihinden ve Orta Çağ'dan bilgiler örneklendirildi. Günümüzde gelenekselleşmiş olan bazı inanç biçimlerinden bahsedildi. Son olarak genel bir değerlendirme yapıldı.

aban erê-taşının Anlamı

Mezopotamya'da kartal-taşının kullanılmış olduğuna dair analizler aban-erê-taşı üzerinden yapılmaktadır. Taşın isminde geçen erû kelimesinden yola çıkılmıştır ve bu kelimenin semantiğinin geniş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Akadca erû (arû/varyasyon Á.MUŞEN) karşılığı için “kartal” anlamı tanımlanır.¹⁵ erû (arû, merû) kelimesi “hamile olmak” mânalarına da gelmektedir. Çivi yazılı metinlerde “na₄.peš₄.a = a-ban e-re-e (hamile kalmak için taş)” ve “na₄.nu.peš₄.a = a-ban la e-re-e (hamileliği önleyen taş)” ifadeleri geçmektedir.¹⁶ *Abnu sikinsu Serisi*ndeki taşlarla ilgili tanımları içeren metin yerlerinde aban erê-taşı geçmemektedir. Dolayısıyla bu kaynaktan taş hakkında bilgi edinilmemektedir. Öte yandan *Hh Serisi MSL X*'da “na₄.peš₄.a = a-ban e-re-e = KA.inim.ma.bi” ve “na₄.nu.peš₄.a = MIN la MIN” ifadesiyle bir kayıt mevcuttur.¹⁷ na₄.peš₄ ifadesi “hamilelik/gebelik taşı” biçiminde tercüme edilmiştir. Reiner, NA₄ taş determinatifinin aban kelimesi ile, Á.MUŞEN yani kartal-kuşu ifadesinin ise erû kelimesi ile karşılanmış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Á.MUŞEN sumeogramının kartal-taşı adlandırmasıyla Akadca metin verilerinde sık sık aban erê ifade biçimiyle geçtiği şeklinde değerlendirmiştir.¹⁸

aban erê-taşının Analizi Üzerine Görüşler

aban erê-taşı hakkında ilk detaylı bilgileri veren kişilerin başında Thompson gelir. Thompson eserinde “Jeot Grubu ve Benzer Taşlar” başlığı altında bu taşı aban erî, ^aPEŠ₄ ve aetit kelimeleriyle birlikte ele alarak değerlendirmiştir. aban erî-taşının “hamilelik taşı” olduğuna inandığını ve bu taşın amulet biçiminde¹⁹ kullanıldığını belirtir. aban erî-taşının içinde başka bir

¹⁴ CAD E: 320-326; CDA: 80; AHw A-L: 247-248; erû kelimesi ayrıca “bakırdan yapılmış nesnelere” ve özel kullanımlarda “bakır boncuk” anlamlarına da gelebilmektedir. CAD E: 322e; 322f.

¹⁵ CAD E: 324c vd; CDA: 80; AHw A-L: 247.

¹⁶ CAD E: 325; Ayrıca bkz. CDA: 80.

¹⁷ MSL X B: st. 72 ve 73.

¹⁸ Reiner, 1995: 123-124.

¹⁹ Mezopotamya'nın medikal konularda kayıt edilmiş verilerinden bazı özel taşların var olduğu anlaşılmaktadır. Birtakım renkli taşların düşük tehlikesine karşı koruyucu işleve sahip olduğu düşüncesi hakim olmuştur. Babil metinlerinde kayıt edilmiş olan “hamile kalma taşı” (aban erê) gündeme geldiğinde koruyucu işleve sahip olan amulet taşlarının akla geleceği düşünülmektedir. Düşük yapımadan korunmak için amulet taşlarının kullanımlarına dair talimatları içeren çeşitli prosedürler bulunur. Stol, 2000: 49 vd; Boncuk dizileri halinde hazırlanacak amuletlerde geçen erû/aban erî (URUDU) “bakır(-boncuk)” olarak ele alınmıştır ve

taşı (kalsit) içeren hematit olduğunu düşünmüştür²⁰. aban erê-taşı fonetik varyasyonu olan aban arê ifade biçimiyle de tanınmaktadır. Taşın ismindeki erê ya da arê kelimelerinin hem kartal anlamıyla ismi nitelediği hem de mastar kullanımıyla hamile olmak- anlamına gelen fiili nitelediği belirtilir. erê ya da arê kelimelerinin iki şekilde de kullanılmış olabileceği düşünülmektedir²¹. Bilim insanlarının görüşleri iki anlamı taşıyan erê kelimesinin hem “hamile kalma” (hamilelik) hem de “kartal” anlamlarına gelen bir homonim (eş sesli) sözcük olabileceği yönünde birleşmektedir.²² Koubková, iki anlama gelen bu kelimenin aslına bakıldığında tek başına bir argümanı temsil edemeyeceğini belirtir. Thompson’ın aetit taşı ile Mezopotamya’daki aban erî arasında iddia ettiği gibi direkt bir bağlantıya inanmamaktadır. Fakat Akadca erû homonim kelimesini tek başına bile dikkate değer bulur.²³ Diğer yandan bu görüşler dışında Stol, aban erê-taşını doğum metinlerini içeren verilerde bulamadığının altını çizerken²⁴, Böck de bu taşın varlığına dair izleri medikal metinlerde ya da tıp konularını içeren korpuslarda bulamadığını belirtmiştir.²⁵ Taşın isiminde yer alan erû kelimesinin homonim olarak geçtiği farklı metin yerleri şuan için kısıtlıdır. Kartal-taşının kullanımına dair yorumlamalar Etana Efsanesi üzerinden yapıldığı için söz konusu mitin açıklanması uygun görülmüştür.

Mitolojik Öge Olarak Kartal-taşı Kullanımı

Etana Efsanesi’nde geçmekte olan kartal sembolizminin kartal-taşını yorumlamada kullanılabileceği düşünülmüştür. Etana Efsanesi’nde *Kartalın Uçuşu* adlı bir bölüm mevcuttur ve bu bölüm bir motif olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümdeki anlatının, Kiş şehrinin efsanevi sayılan kral hikâyesi ile birleştirilerek oluşturulduğu düşünülmektedir. Efsanesinin korunmuş olan versiyonları Eski Babil, Orta Asur ve Yeni Asur Dönemine tarihlendirilmiştir (yak. MÖ 1900-700).²⁶ Efsane, Kiş şehrinin kuruluşuyla ilgili satırlarla başlar. Hikâyede açık olan noktalardan Etana’nın tanrılar tarafından seçilerek Kiş şehrinin kralı olduğunu anlıyoruz. Etana’nın karısının çocuğu olmamaktadır. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinden ve kırık olan parçalardan Etana’nın karısının rüyasında şammu şa alâdi’yi (doğum bitkisi)²⁷ gördüğünü ve bu bitkinin ona

bu bakır boncukların “gümüş, altın, bakır, kalay” gibi metallerle birlikte kullanıldığı bilgisi verilmiştir. Bkz. Schuster-Brandis, 2008: 452.

²⁰ Thompson’ın aban erê-taşını değerlendirirken dikkatini daha çok “batriyoidal hematit” üzerine yoğunlaştırdığı anlaşılmaktadır. Batriyoidal ifadesi cevherlerin dış görünüşüyle ilgili olup, içinde başka bir taşı daha bulundurması anlamındadır. Bkz. DACG: 104-107 vd; Ayrıca bkz. Thompson, 1933.

²¹ Reiner, 1995: 123.

²² Reiner, 1995: 124; Ayrıca bkz. DACG: 105-106; Böck, 2009: 270; Reiner, 1995: 123-124; Stol, 2000: 51; Koubková, 2017: 378-379.

²³ Koubková, 2017: 378-379.

²⁴ Stol, 2000: 51 (dipnot: 21).

²⁵ Böck, 2009: 270 (dipnot: 32).

²⁶ Alster, 1989: 81-83; Dalley, 2000: 189 ve 198-199; Böck, 2009: 268; Koubková, 2017: 371.

²⁷ Doğum bitkisinin, Etana Efsanesiyle ve kartal-taşıyla nasıl bir bağlantısı olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Koubková’ya göre doğum bitkisi söz konusu mitte ve kartal-taşıyla hiç de yabancı olmayan bir ilişki içerisinde. Etana’nın gökyüzüne çıkmasının ana amacı doğum bitkisini elde etmektir. Doğum bitkisi anlamında şammu şa alâdi, doğurmak- anlamına gelen (w)alâdum filinden türetilmiştir. Koubková’nın hipotezine göre gebe kalmak veya hamile olmak fiilleriyle ilişkilendirilmiş olan erû kelimesi doğum bitkisinin elde edilmesi yolunda bir arabulucudur. Bundan dolayı kartal, efsanenin her iki bölümünde de sadece bir anlatı düzeyinde kalmaz aynı zamanda sembolik bir bağlamla da ilişkilendirilmiştir. Koubková, 2017:

yardımcı olabileceğini anlıyoruz. Dolayısıyla Etana bitkiyi getirmek için harekete geçmiştir.²⁸

Buraya kadar anlattığımız kısa bölümden sonra anlatı aniden bir ağacın tepesinde yaşayan kartal ile ağacın köklerinde yaşayan yılan²⁹ dönmektedir. Bu bölümde anlatılan olaylar içe içe geçmiş iki bölüm halindedir. İlki kartal ve yılanın birlikte yaşadığı bölümdür. İkincisi ise Etana'nın kartal tarafından gökyüzüne/cennete taşınması bölümüdür. Her iki hayvan birlikte yaşama konusunda anlaşma yapsalar da bu birliktelik bozulur ve kartal yılanın yavrularını yer. Böylelikle arkadaşlık biter.³⁰ Ailesine zarar geldiği için intikam almak isteyen yılan Güneş Tanrısı Şamaş'a seslenir ve ondan yardım ister. Yılan, kartala kurnaz bir yolla hiç beklenmedik bir anda saldırır ve kartalın tüylerini koparır. Bu sefer de zarar gören kartal Tanrı Şamaş'dan yardım ister. Tanrı zaten yılanı yardımda bulunduğu kartala da destek olması için Etana'yı yönlendirir. Etana kartala yardımcı olur ve eski kuvvetine kavuşup, kanatları iyileşene kadar ona göz kulak olur. İyileşme neticesinde kartal bir ödül olarak Etana'yı gökyüzüne çıkarır ve orada doğum bitkisini bulmasını sağlar. Anlatıda doğum bitkisinin nerede olduğu ve neye benzediği bilgisine yer verilmez. Bu noktadan sonra tabletler kırıktır ve hikâyenin geri kalanını öğrenmemiz zorlaşmaktadır. Ancak bu girişimde başarılı olduğu düşünülür çünkü Sumer Kral Listesi'nde Etana'nın oğlu Balih kral olarak kayıt edilmiştir.³¹

Antikçağ Yazarlarına Göre Kartal-taşının Kullanımı

Antikçağ'da mineraloji alanına dair bilgileri Aristoteles'ten (MÖ 384-322) itibaren öğrenebilmekteyiz. Aristoteles'in *Meteoroloji* isimli eserinin üçüncü kitabında minerallerin oluşumlarıyla ilgili bilgilerin yer aldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Aristoteles'in öğrencisi Theophrastus (MÖ 317-287) taşları ele alan başlı başına bir eser yazmıştır³². Doğa bilimci Theophrastus'un *Taşlar Üzerine* adlı eserinde doğurma/üretim gücüne sahip bir taşdan söz edilir fakat taşın adı net bir şekilde belirtilmez. Diğer Antikçağ yazarlarının verdiği bilgilere göre bu taş kartal-taşı ismiyle geçmektedir ve taşın başka çeşitleri de bulunur. Kartal-taşını el işçiliğinde kullanan ustalar onu daha iyi tanır. Kartal-taşının üzerinde farklı işlemler yapılır örneğin taş işlemeciliği yapan kişiler kesme veya oyma gibi

379; Ayrıca bkz. Horowitz, 1990; Eski Mezopotamya'da kartal kuşunun sembolizmde kullanıldığı örnekler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ay Arçın, 2019.

²⁸ Dalley, 2000: 190 ve 198-200; Koubková, 2017: 372-373.

²⁹ Efsanede yer alan yılanın sembolik bir anlamla kartal-taşı ile nasıl bir ilişkisi olabileceği konusunda Böck şöyle bir yorumda bulunmuştur: Sürünerek ilerleyen yılan, anne karnında doğmak üzere olan bebeğin metaforudur. Yılan metaforu doğum efsunlarını içeren metin verilerinde bulunmaktadır ve çoğu kişinin aşına olduğu Gilgameş Destanı'ndaki "yaşam, doğum, gençlik bitkisiyle bağlantılıdır. Böck, 2009: 268; Gilgameş Destanı'nda "ölüm" ve "ölümsüzlük" arayışı kavramlarının ağırlık kazandığını biliyoruz. Gilgameş on birinci tablette geçen anlatıya göre tufandan kurtulan Utanapistim'i bularak ölümsüzlük sırrını öğrenmek ister fakat öğrenemez. Ancak Utanapistim'in karısı Gilgameş'in eli boş gitmesine razı olmaz ve onu uzun ömre sahip edecek bir bitkiden bahseder. Gilgameş söz konusu bitkiyi elde etmeyi başarsa da bir yılan onu kapar. Bkz. Bottéro, 2015: 188-210.

³⁰ Böck, 2009: 268-269; Koubková, 2017: 373; Dalley, 2000: 191-192.; Hooke'un eserinde anlatılan söz konusu mitte kartal "kalbine kötülük düşen" ve "ant bozan" olarak tanımlanmıştır. Bkz. Hooke, 2015: 73.

³¹ Dalley, 2000: 192-200; Alster, 1989; Böck, 2009: 269; Koubková, 2017: 376.

³² Aksoy, 2018: 14-15.

teknikler kullanır. Taşın üstünde işlem yapılması zordur ve bazen sert aletler kullanır.³³

Hekim ve farmakoloji bilgini Dioskorides (yak. MS 40-90) *De Materia Medica*³⁴ adlı eserinin “Aetites Lithos” başlığı altında kartal-taşını ele almıştır. Dioskorides’in verdiği bilgilere göre kartal-taşı sol kolun etrafına bağlanır. Bu şekilde kullanıldığında hassas olan rahim tarafından düşüğü önler. Doğum gerçekleştiği esnada koldan alınarak kalça etrafına bağlanır. Bu şekilde bağlanarak kullanıldığında doğum ağrısız gerçekleşir. Kartal-taşının düşüğü önlemesi ve doğuma yardımcı olması dışında farklı alanlarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin kartal-taşı ekmeğin içerisine konularak bir kişiye sunulursa o kişinin hırsız olup olmadığı ortaya çıkar. Hırsız çiğnediği ekmeği yutamaz. Diğer bir uygulamada ise hırsızın yalanını ortaya çıkarmak için etle birlikte haşlanan kartal-taşı kullanılır. Hırsız kartal-taşıyla birlikte haşlanan eti yutamaz. Kartal-taşı doğruluk ve gerçeklik kavramları dışında da kullanılmıştır. Örneğin kartal-taşı küçük parçalar halinde dövülerek balmumu merhemi hazırlamak için kullanılmıştır. Hazırlanan bu merhem için epilepsiye büyük oranda yardımcı olacağı düşünülmüştür.³⁵

Doğa bilimci olan Yaşlı Plinius’un (MS 23-79) *Doğa Tarihi* isimli eserinde kartal-taşı hakkındaki bilgiler “Aetites” başlığı altında açıklamıştır. Kartal-taşının sahip olduğu ün zamanla kazandığı bir özelliktir. Yaşlı Plinius kendi eserinin onuncu kitabında bu taşın kartalların yuvalarında bulunduğunu belirtmiştir. Söz konusu taş eril kartal-taşı ve dişil kartal-taşı olarak iki türde bulunur. Kartal-taşları olmaksızın kartalların yavru yapamayacağına, yeni bir yavruyu hayata getiremeyeceğine inanılmıştır.³⁶ Kartal-taşı kurban edilmiş hayvanların derilerine sarılarak kullanılırdı. Kadınlar tarafından hamilelik esnasında düşüğün önlenmesi için amulet biçiminde takılırdı. Doğum esnasında kartal-taşından yapılan amulet çıkarılmamalıdır aksi takdirde rahim sarkması meydana gelir. Diğer taraftan doğum esnasında çıkarılmazsa doğum

³³ Theophrastus taşla ilgili bilgiyi verirken “bu doğruysa” şeklinde temkinli bir ifade kullanır. Theophrastus taşların üretici güçlerini önem vererek belirtirse de belirsizlik ifadesi kullanmasından ötürü onun bu konuda şüpheli olduğu anlaşılmaktadır. Caley ve Richards eski inanışlara göre hamilelikle ilgili taşların içlerinde barındırdıkları farklı maddeler nedeniyle bir üretim süreci içerisinde olmasından dolayı insanların onları hamilelik-taşı olarak gördüklerini belirtmiştir. Caley – Richards, 1956: 46, 68-69.

³⁴ Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ataç – Yıldırım, 2004.

³⁵ Osbaldeston – Wood, 2000: 823.

³⁶ Yaşlı Plinius kartal-taşının dört çeşidinin olduğunu belirtir. Birincisi dişil kartal-taşıdır ve Afrika’da bulunur. Küçük ve yumuşaktır. Sanki içinde beyaz bir balçık taşır ve parçalanmaya eğilimlidir. İkincisi eril kartal-taşıdır ve Arabistan’da bulunur. Serttir ve kırmızımsı bir görünüme sahiptir. Üçüncüsü Kıbrıs’ta bulunur ve beyaz renklidir. Görünümü geniş ve uzundur. İçinde kum benzeri küçük nodüller mevcuttur. Tek bir dokunuşla bile ufalanacak kadar yumuşaktır. Dördüncüsü akarsularda bulunur, beyaz ve yuvarlaktır. Plin. HN: XXXVI.39.149; Plin. HN: XXXVI.39.150; Günümüzde bazı araştırmacılar Yaşlı Plinius’un eserinde kartal-taşlarına dair çizmiş olduğu profil üzerine birtakım fikirler yürütmüştür. Taşın tasvir edilen görünümüne göre mineraloji terminolojine en uygun olan taş türlerinin yapısında demir cevheri yüksek olan hematit, siderit ya da limonit olabileceği düşünülmektedir. Thompson, 1933; Bromhead, 1947; Barb, 1950: 318 (dipnot: 5); Caley – Richards, 1956: 69; Manutchehr-Danai, 2009: 337; Duffin – Davidson, 2011: 7; Duffin, 2012: 190-191; Duffin, 2013: 222.

sorunsuz gerçekleşir. Kadınlar dışında dört ayaklı canlılar için de kartal-taşı kullanılmıştır.³⁷

Orta Çağ'da Kartal-taşının Kullanımı

Orta Çağ'da kartal-taşının kullanımıyla ilgili kısma geçmeden önce söz konusu dönemde içerdiği bilgilerle mineraloji alanına tesir eden önemli bir eserden bahsetmek yararlı olacaktır. Aksoy tarafından transkripsiyon edilen ve değerlendirilen Aristoteles'e atfedilmiş *Kitâbu'l-Ahcâr*³⁸ adlı eser İslâm bilim tarihinde mineraloji alanına yönelik ilk ve temel bir başvuru kaynağıdır. Eserin Aristoteles'e ait olmadığı kabul görmektedir. Yazarının kim olduğu noktasında kesin bir bilgi mevcut değildir.³⁹ Taşlar hakkında kıymetli bilgiler içermesinden dolayı eserin Latince çevirileri Orta Çağ'da minerallerle ilgili araştırma yapanlar üzerinde etki bırakmıştır. Etkilenen kişiler arasında Albertus Magnus'un (yak. 1206-1280)⁴⁰ yer aldığı bilinmektedir.⁴¹ *Kitabu'l-Ahcar*'da doğumu kolaylaştıran bir taşın söz edilir ve taş hakkında şu bilgiler verilir: “İçinde başka bir taş olan bir taş vardır; kımıldatıldığında içindeki de hareket eder. Bu taş Hindistan'dan çıkar. Kadınların doğumunu kolaylaştırır.”⁴² Doğuma yardımcı olan taş hakkındaki diğer bilgiler ise şu şekildedir:

“İçinde bir diğeri bulunan bir taştır. Bu taş, onun içinde hareket eder ve sesi işitilir. [Dişi] kartalın yumurtlaması zor olur ve erkek kartal bunu anlarsa Hindistan'a gider. Bu taşı yüklenerek dişinin altına koyar. Dişi kartal o zaman yumurtlar. Hintliler onu kullanır ve bilir.”⁴³

Orta Çağ'da “evrensel doktor” unvanına sahip olan Albertus Magnus'un *Mineraller Kitabı* adlı eserinde kartal-taşı “Echites” başlığı altında değerlendirilmiştir. Kartal-taşı en değer gören taşların başında yer almıştır. Kartal-taşı koyu kırmızı bir renge sahiptir ve pek çok çeşidi okyanus kıyılarında bulunur. Ele alınıp sallandığında içinde barındırmış olduğu diğer taşlar tıngırdar. Bunun yanı sıra İran'da bulunanları da vardır. Kartallar bu taşı alarak yuvalarında bulunan yumurtaların arasına yerleştirir. Kartal-taşı sol kola takılarak kullanıldığında hamile kadınları güçlendirdiğine inanılmıştır. Taşın düşüğü önlediği ve doğum esnasında oluşacak birtakım problemleri azalttığı düşünülmüştür. Kartal-taşı hamilelikle ilgili konular dışında da kullanılmıştır. Örneğin sık sık geçirilen epilepsi krizlerini önlediği belirtilir. Eserde kartal-taşının Keldanî geleneklerine göre ilginç bir özelliğe sahip olduğu belirtilmiştir. Bir kişi gıda zehirlenmesi geçiriyorsa kartal-taşı o kişinin yemeğinin içerisine konular. Taşın yemeği koruduğuna inanılır. Taş yemeğinin içinden çıkarılınca yemek tekrardan yenilebilir. Bunun dışında bir kişinin zehirleyici olduğu düşünülüyorsa kartal-taşı şüpheli her kimse onun yemeğinin içine atılır. Şüpheli kişi yemeği yediği zaman hemen boğuluyorsa o kişi

³⁷ Plin. HN: XXXVI.39.150; XXXVI.39.151

³⁸ Aksoy, 2018; Kitabın tanıtımı ve değerlendirmesi için ayrıca bkz. Şahinbaş-Erginöz, 2020.

³⁹ Aksoy, 2018: 109.

⁴⁰ Albertus Magnus hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz. Dönmez, 2007.

⁴¹ Aksoy, 2018: 45-48.

⁴² Aksoy, 2018: 109.

⁴³ Aksoy, 2018: 130; Farklı kültürler içerisinde bulunan kuşlar ve taşlar hakkında ayrıca bkz. Duffin, 2012.

suçludur. Kişi suçsuzca kartal-taşı yemeğin içine konulsa bile o yemeği yiyebilir.⁴⁴

Kartal-taşının Günümüzdeki Yansımaları

Kartal-taşının kadınları düşük yapmaktan koruyacağına, hamilelik süresince oluşacak problemleri gidereceğine ve doğumu kolaylaştıracağına inanılmıştır. Kartal-taşının bu özelliklerle anılmasına dair bilgiler çoğu kişiye yadsınamayacak kadar enteresan gelmektedir. Kartal-taşının Avrupa ülkelerinde en azından birinci yüzyıldan on sekizinci yıla kadar kabul görerek kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır.⁴⁵ Düşüğü önlemek için amulet biçiminde takılan farklı taşlar günümüzde hâlâ Avrupa ülkelerinde kullanılmaktadır⁴⁶. Örneğin Alman folklorunda *Adlerstein* (kartal-taşı) ya da *Klapperstein* (tıkırdayan-taş) adıyla geçen bir taşın varlığı bilinmektedir.⁴⁷ Günümüzde insanlar kartal-taşının eskiçağ örneklerinde görüldüğü gibi kartallarla ilgili olan efsanelere inanmamaktadır. Ayrıca taşın büyü ve tıbbi özelliklerine dair inanç artık geçerliliğini korumamaktadır. Kartal-taşı kültürler içerisinde girerek gelenekselleşmiştir veya kültür içerisinde harmanlanmıştır. Yine de kartal-taşına inanan bazı kültürlerin olabileceği unutulmamalıdır⁴⁸. Bilim insanları kartal-taşını mineralojik açıdan ele alırken genellikle hematit ve türleri üzerine yoğunlaşmıştır. Eskiçağlardaki insanlar hematitin büyü güçlere sahip olduğuna inanırdı. Hematitin doğasında taşımış olduğu büyü özelliğe dair inanç Antik Roma'da ve sonrasında Orta Çağ'da devam etmemiştir. Daha sonraki dönemlerde ise hematit düşük yapmayı önlemek ve hamile kalmayı kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Hematit, kan-taşı olarak da adlandırılmıştır ve yaralarla ilgili problemlerde tercih edilmiştir.⁴⁹

Değerlendirme

Yaşamın devam edebilmesi adına hamilelik ve doğumla ilgili konular her zaman önem arz etmiştir. Eskiçağlarda yaşamış uygarlıklar hamilelikle ilgili oluşan problemlere çözüm üretmeye çalışmıştır. Uygarlıklar farklı materyallere çeşitli anlamlar yüklemiştir. Hakkında fazlaca araştırmalar yapılan ve popüler olarak tanınanı ise kartal-taşıdır. Farklı kültürlerin inanç sistemi içerisinde yer aldığı anlaşılan kartal-taşı hakkında verilen bilgilere göre zamanla kullanım alanları genişlemiş ve değişmiştir. Kartal-taşı genellikle bir aetit olarak ele alınır ve içinde jeot bulunan bir nodül olarak tanımlanır. Jeotun içerisinde farklı küçük parçacıklar yer alır ve sallandığında içinden gelen ses duyulur. Bu yapısal özellik ise anne karnındaki bebek ile ilişkilendirilmiştir ve hamilelikle ilgili problemlere çare olacağı düşünülmüştür. Mezopotamya'da kullanıldığı düşünülen kartal-taşı hakkında araştırmalar aban erê-taşı üzerinden yapılmıştır. Taşın isminde yer alan erê sözcüğünün hem kartal hem de hamile olmak anlamlarına gelmesinden dolayı araştırmacılar bu sözcüğün homonim kullanıma sahip olduğu yönünde ortak bir görüş içerisinde olmuştur. Taşın bilindiğine dair tartışmalar ise daha çok mitolojik bir öge olan Etana Efsanesi üzerine yapılmıştır. Sadece bu örnek taşın Mezopotamya'da kullanıldığına dair

⁴⁴ Wyckoff, 1967: 87-88.

⁴⁵ Bromehead, 1947; Duffin, 2013; Koubková, 2017: 378; Podgorny, 2017.

⁴⁶ Caley – Richards, 1956: 69.

⁴⁷ Stol, 2000: 50.

⁴⁸ Bromehead, 1947: 18.

⁴⁹ Barb, 1950: 318 (dipnot: 5).

görüşleri kanıtlanamamaktadır ve farklı metin yerleri şuan için yeterli görünmemektedir. Yeni araştırmalar ile yapılacak olan filolojik yayınlarla birlikte taş hakkındaki mevcut bilgiler güncellenecektir ve taş yeniden yoruma açık olacaktır.

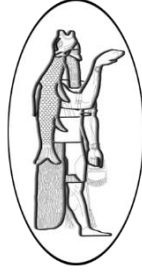
Antikçağ'a gelindiğinde kartal-taşı hakkında daha fazla bilginin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Antikçağ yazarlarının verdiği bilgilere göre bu taşın çeşitleri bulunur. Ayrıca kullanım alanlarına dair bilgiler geniştir. Temelde bu taş düşüğü önlemek ve doğumu kolaylaştırmak için kola ya da kalçaya amulet biçiminde takılmak suretiyle kullanılmıştır. Bu kullanım şeklinin dışında doğruluğun gün yüzüne çıkması, şüpheli durumların giderilmesi ve epilepsi krizleri için de tercih edilmiştir. Ayrıca kaynakların verdiği bilgilere göre bu taşın sürekli kartalla ilgili bir anlatıyla gündeme gelmesi dikkati çekmektedir. Kartal-taşının Antikçağlardan başlayarak Avrupa'da en azın on sekizinci yüzyıla kadar kullanıldığı ve hâlâ gelenek içerisinde yer aldığı düşünüldüğünde taşın uzun bir geçmişe sahip olduğu anlaşılacaktır. Taşın kültür içerisinde gelenekselleşmiş olacağı düşünülebilir. Bilim insanları kartal-taşının mineralojideki karşılığının hematit, limonit veya siderit olacağına dair birlik içerisindedir. Jeologlar ve mineraloglar tarafından hâlâ analiz edilmeye devam eden bir taş türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kartal-taşının disiplinler arası bir çalışmayla yeniden değerlendirmeye alınabileceği noktası göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- AHW:** VON SODEN, W., 1959-1981. *Akkadisches Handwörterbuch*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- AKSOY, G., 2018. *Aristoteles'in Taşlar Kitabı (Kitābu'l-Ahcār li-Aristātālīs)*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- ALBAYRAK, İ., 2016. "Eski Anadolu'nun İlk Yazılı Belgelerinde Altın ve Kıymetli Taşlar", Lidya "Altın Ülke" Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu 9-10-11 Ekim 2015 Bildiri Kitabı, Salihli 2016.
- ALSTER, B., 1989. "The Textual History of the Legend of Etana The Legend of Etana: A New Edition by J. V. Kinnier Wilson", *JAOS*, 109/1, ss. 81-86.
- AY ARÇIN, S., 2019. "Eski Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında MUŞEN / İŞŞÜRÜ "Kuş" ve Sembolizmi Üzerine Bir Değerlendirme", *TOD*, 12/XXXIX, ss. 483-527.
- ATAÇ, A. – R. V. YILDIRIM, 2004. "Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides'in "De Materia Medica"sı", *OTAM*, 15, ss. 257-269.
- BARB, A. A., 1950. "The Eagle-Stone", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13, 3/4, ss. 316-318.
- BOTTÉRO, J., 2015. *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çev.: Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- BÖCK, B., 2009. "Proverbs 30: 18-19 in the Light of Ancient Mesopotamian Cuneiform Texts", *Sefarad*, 69/2, ss. 263-279.
- BROMEHEAD, C.N., 1947. "Aetites or the Eagle-stone", *Antiquity*, 21/81, ss. 16-22.
- CAD:** "The Assyrian Dictionary Volume 4 E", 1958. *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*, C. IV, Ed.: A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, Michael B. Rowton, Elizabeth Bowman, The Oriental Institute, Chicago.
- ÇEÇEN, S. - H. EROL, 2018. "Kültepe'den Değişik Bir Ticari Mal Listesi (Kt n/k 1697)", *ArAn*, 12/2, ss. 53-75.
- CALEY, R. – J. F. C. RICHARDS, 1956. *Theophrastus on Stones Introduction, Greek Text, English Translation, and Commentary*, The Ohio State University, Columbus, Ohio.
- CDA:** "Concise Dictionary of Akkadian", 2000. Ed. Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- DACG:** THOMPSON, R. C., 1936. *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology*, Oxford University Press, Oxford.
- DALLEY, S., 2000. *Myths from Mesopotamia Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford University Press, Oxford.
- DÖNMEZ, S., 2007. "Albertus Magnus ve Bir Bilim Olarak Etik", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 7/1, ss. 27-44.
- DUFFIN, C. J. – J. P. DAVIDSON, 2011. "Geology and the dark side", *Proceedings of the Geologists' Association*, 122/1, ss. 7-15.
- DUFFIN, C. J., 2012. "A Survey of Birds and Fabulous Stones", *Folklore*, 123/2, ss. 179-197.
- DUFFIN, C. J., 2013. "Some early eighteenth century geological *Materia Medica*", *A History Geology and Medicine*, Ed.: C. J. Duffin, R.T.J. Moody, C. Gardner-Thorpe, The Geological Society, London, ss. 209–233.
- ELIADE, M., 2009. *Dinler Tarihine Giriş*, Çev.: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- HOOKE, S.H., 2015. *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- HOROWITZ, W., 1990. "Two Notes on Etana's Flight to Heaven", *Orientalia, NOVA SERIES*, 59/4, ss. 511-517.
- HOROWITZ, W., 1992. "Two Abnu šikinšu Fragments and Related Matters", *ZA*, 82/1, ss. 112–122.
- KAÇAR, A., 2019. "Eski Mezopotamya Kültüründe Tılsım İnanışı ve Bazı Tılsımlı Objeler", *ArAn*, 13/1, ss. 69-81.
- KOUBKOVÁ, E., 2017. "Fortune and Misfortune of the Eagle in the Myth of Etana", *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East Proceedings of the 60th Rencontre Assyriologique Internationale at Warsaw 21–25 July 2014, Winona Lake, Indiana 2017*.

- MANUTCHEHR-DANAI, M., 2009. *Dictionary of Gems and Gemology*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- MSL X:** LANDSBERBER, B. - E. REINER - M. CIVIL, 1970, *The Series HAR-ra=hubullû: Tablets XVI, XVII, XIX and Related Texts (MSL 10)*, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici, Rome.
- OSBALDESTON, T.A. - R.P.A. WOOD, 2000. *Dioscorides Being an Herbal with Many Other Medicinal Materials Written in Greek in the First Century of the Common Era a New Indexed Vertion in Modern English by TA Osbaldeston and RPA Wood*, Ibidis Press, Johannesburg South Africa.
- Plin. HN** (Pliny Historia Naturalis) = Pliny The Elder, 1962. *Natural History, Vol. X, Books 36-38*, Çev.: D. E. Eichholz, Harvard University Press, Cambridge.
- PODGORNY, I., 2017. "The name is the message: eagle-stones and materia medica in South America", *Geology and Medicine: Historical Connections*, Ed.: C. J. Duffin, C. Gardner-Thorpe, R.T.J. Moody, The Geological Society, London, ss. 195-210.
- POSTGATE, N., 1997. "Mesopotamian Petrology: Stages in the Classification of the Material World", *Cambridge Archaeological Journal*, 7/2, ss. 205-224.
- REINER, E., 1995. *Astral Magic in Babylonia*, American Philosophical Society, Philadelphia.
- SCHUSTER-BRANDIS, A., 2008. *Steine als Schutz- und Heilmittel Untersuchung zu ihrer Verwendung in der Beschwörungskunst Mesopotamiens im 1. Jt. v. Chr.*, Ugarit-Verlag (AOAT 46), Münster.
- SİMKÓ, K., 2015. "The Magical Potential of Stones Used for Cylinder Seals: New Manuscripts of the Text Known from BAM 194 VIII' 9'-14'", *Iraq*, 77, ss. 203-213.
- STOL, M., 2000. *Birth in Babylonia and the Bible Its Mediterranean Setting*, STYX Publications, Groningen.
- ŞAHİNBAŞ-ERGİNÖZ, G., 2020. "Aristoteles'e Atfedilen Bir Mineraloji Kitabı ve Bilim Tarihindeki Yeri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21/2, ss. 445-448.
- THOMPSON, R. C., 1933. "On Some Assyrian Minerals", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 4, ss. 885-895.
- WYCKOFF, D., 1967. *Albertus Magnus The Book of Minerals Translated by Dorothy Wyckoff*, Clarendon Press, Oxford.
- YILDIRIM, N., 2013a. "Kültepe Metinlerinde Geçen Altın Süs Eşyaları", *History Studies*, 5/3, ss. 255-267.
- YILDIRIM, N., 2013b. "Kültepe Metinlerinde Geçen Asurlu Tüccarlara Ait Altından Kült Eşyaları", *AÜDTCFD*, 53/2, ss. 327-343.

SELEUKOSLAR DÖNEMİNDEN DÖRDÜZ KENT İDARİ
YAPILANMASINA BİR ÖRNEK: “SELEUKOS TETRAPOLİSİ”
*A SAMPLE OF AN ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF A TETRAPOLIS
CITY FROM THE SELEUCID PERIOD: “SELEUCIS TETRAPOLIS”*

Meltem TEMİZKAN

Doktorant, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim
Dalı
*Ph.D. Candidate, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Institute of Social Sciences, Department of
History*

mltm92.tnzkn@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5591-502X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **03.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **09.03.2021**
Sayfa-Pages : **109 – 125.**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: TEMİZKAN, Meltem, “Seleukoslar Döneminden Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: “Seleukos Tetrapolisi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 109 – 125.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

109 – 125

Makale Türü: Araştırma Makalesi

SELEUKOSLAR DÖNEMİNDEN DÖRDÜZ KENT İDARİ
YAPILANMASINA BİR ÖRNEK: “SELEUKOS TETRAPOLİSİ”
A SAMPLE OF AN ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF A
TETRAPOLIS CITY FROM THE SELEUCID PERIOD: “SELEUCIS
TETRAPOLIS”

Meltem TEMİZKAN

Öz

Yakın Doğu toprakları üzerinde MÖ 312-64 yılları arasında hüküm sürmüş olan Hellenistik Seleukos Krallığı, Büyük İskender’in komutanlarından biri olan Seleukos I Nikator tarafından kurulmuştur. Bu krallığın merkezi olarak da öncelikle Seleukeia Tigris (Dicle Nehri üzerindeki Seleukeia) ardından Seleukeia Pieria (Çevlik/Samandağ/Hatay) ve en uzun ömürlü krali merkez olan Antiokheia (Antakya / Hatay) belirlenmiştir. Antiokheia kentinin başkent olarak belirlenmesinin ardından yine kurucu kral Seleukos I Nikator tarafından Yakın Doğu topraklarında gerçekleştirilmiş olan idari, ekonomik, askeri ve kültürel işleyişin desteklenmesini sağlayacak diğer kentlerin kuruluş faaliyetlerine geçilmiştir. Krali merkez Antiokheia’ya destekleyecek olan kentler Antiokheia kenti yakınlarında kurulmuştur. Ele geçirilen tüm topraklarda tam bir hâkimiyet sağlamak adına Hellenistik perspektifte askeri güç ve ekonomik getirinin organizasyonu Antiokheia kenti yakınındaki üç kentin kurulmasıyla şekillenmiştir. Bu kentler Seleukos I Nikator tarafından MÖ 300-299 yılları arasında Antiokheia’nın yakınında bulunan Seleukeia Pieria (Çevlik / Samandağ / Hatay), Laodikeia (Lazkiye / Suriye) ve Apameia (Hama/Suriye) olarak

Abstract

The Hellenistic Seleucid Kingdom, which governed over the Near East between 312-64 BC, was established by Seleucos I Nicator, one of the commanders of Alexander the Great. Firstly Seleuceia on Tigris (Seleuceia on the river Tigris) was determined as the center of this kingdom, then Seleuceia Pieria (Cevlik/Samandag/Hatay) followed by the Antioch (Antakya/Hatay), which was the longest lasting royal center. After the city of Antioch was determined capital, the founding king Seleucos I Nicator started the establishment of other cities which would support the administrative, economic, military and cultural system in the territory of the Near East. The cities that would support the kingdom's center Antioch were established near the city of Antioch. The organization of military power and economic gain in Hellenistic perspective shaped the establishment of three cities near the city of Antioch in order to gain full control over all the seized lands. These cities were determined by Seleucos I Nicator as Seleuceia Pieria (Cevlik/Samandag/Hatay), Laodiceia (Latakia/Syria) and Apameia (Hama / Syria), located near Antioch, between 300-299 BC. These cities, which were tried to be compared with each other in

belirlenmiştir. İdari, mali ve mimari açıdan birbirlerine benzetilmeye çalışılmış olan bu kentler kardeş kent “*tetrapolis*” olarak adlandırılmışlardır. Bu çalışmada, krali merkez Antiokheia’yı günümüz Suriye coğrafyasından iki kentle destekleyerek oluşturulan Seleukos Tetrapolisi’nin / Suriye Tetrapolisi’nin antik ve modern kaynaklara göre siyasi, ticari, sosyo-kültürel ve mimari anlamdaki birliğinin analizi hedeflenmiştir.

administrative, financial, and architectural terms, were named as sister cities “*tetrapolis*”. In this study, it was aimed to analyze the political, commercial, socio-cultural and architectural unity of the Seleucis Tetrapolis /Syrian Tetrapolis, which was created by supporting the royal center Antioch with two cities that are geographically part of today's Syria, according to ancient and modern sources.

Anahtar Kelimeler: Seleukoslar, Seleukos I Nikator, Antiokheia, Tetrapolis. **Keywords:** Seleucids, Seleucos I Nicator, Antioch, Tetrapolis.

Extended Abstract

*The Hellenistic Seleucid Kingdom was established on the territory of the Near East by Seleucos I Nicator, one of the commanders of Alexander the Great. The capital of the Seleucid Kingdom, which ruled between 312-64 BC, was firstly identified as Seleuceia Tigris (Seleuceia on the river Tigris) by the founding king Seleucos I Nicator. This center was strategically located in the north of Babylon near the city of Opis. The fact that it connects the Tigris River and Euphrates Rivers and has the characteristics of a commercial base also played a role in the choice of this city as the royal center. However, with the Battle of Ipsos between the commanders of Alexander the Great in 301 BC, Seleucos I Nicator expanded its area of activity. The king included Mesopotamia and Syria territory under his rule. This situation caused the king to establish a new capital. Thus, Seleucos I Nicator moved the capital from Seleuceia Tigris to Seleuceia Pieria (Cevlik/Samandag/Hatay). As a matter of fact, that the Seleucids moved their royal centers to the coastline of the Eastern Mediterranean shows that they wanted to have an active role in maritime trade. Besides, it was aimed to govern satraps better. However, it was seen that Seleucos I Nicator disposed to establish a new royal center to facilitate the administration of the new Hellenistic cities to be established throughout the kingdom. At this point, in contrast with Seleuceia Pieria, the King established the city called Antioch near Daphne, which is located in today’s Antakya/Hatay because it is in the center and in the interior. The longest-lasting royal center of the Seleucids (300-64 BC) has been designated as Antioch (Antakya/Hatay). After the city of Antioch was determined capital, the founding king Seleucos I Nicator started the establishment of other cities which would support the administrative, economic, military and cultural system in the territory of the Near East. The cities that will support the royal center Antioch were established near the city of Antioch. This situation emphasized that Seleucos I Nicator aimed to maintain a solid dominance and to spread the Hellenic culture. The desire to create political, commercial, architectural, and cultural unity in the region, which includes Syria and its immediate surroundings and is located at a strategic point in the Eastern geography, was shaped by the establishment of three other cities near the city of Antioch. These cities were established by Seleucos I Nicator between 300-299 BC. It is understood that the city union was formed with Seleuceia Pieria (Cevlik/Samandağ/Hatay), Laodiceia (Latakia/Syria), and Apameia (Hama/Syria), which were located near the royal center Antioch. These cities, which have been tried to be compared with each other in administrative, financial, and architectural terms, named “*tetrapolis*”, the sister city. Under the favor of this city union created by the Seleucids, a safe zone was provided*

within the kingdom. At the same time, with this administration, economic empowerment was aimed, and these cities were enriched with Hellen cultural elements. In addition, Seleucos I Nicator provided military and commercial support for this tetrapolis and established two separate cities. These two cities, which support the Seleucis tetrapolis in commercial and military terms, were determined as Seleuceia and Apameia, which were established on the east and west sides of the Euphrates River.

The name of the capital city Antioch, which is the center of this tetrapolis, was named after the father of Seleucos I Nicator, Antiochos. Seleuceia Pieria was named after Seleucos I Nicator's own name, Apameia was named after Seleucos I Nicator's wife Apama, and Laodiceia was named after Seleucos I Nicator's mother Laodike. The king found it appropriate to give Hellen names to these cities. Seleucos I Nicator gave the names of his family members to these cities and laid the foundations of the Hellen cultural elements. In addition, these cities were tried to be designed architecturally similar to each other by Seleucos I Nicator. Antioch was designed as a Hellenistic cultural plan, a grid plan (Hippodamus plan), and equipped with Hellen city institutions as a capital. Seleuceia Pieria, which was a port city, supported the Seleucid Kingdom both commercially and militarily. The use of the city of Apameia as an army training center by the Seleucids showed that security measures were taken against the Ptolemaios, another Hellenistic state. Laodiceia, on the other hand, was established by Seleucos I Nicator at a strategic point as a port city. In this study, the reasons why Seleucos I Nicator created a tetrapolis in a strategic region and the reflections of the "Hellenization" policy tried to be applied in these cities were examined. It is aimed to analyze the political, commercial, socio-cultural, and architectural unity of the Seleucis Tetrapolis/Syrian Tetrapolis, which was created by supporting the Seleucid royal center Antioch, with two cities from today's Syrian geography.

Giriş

Makedonya Kralı Büyük İskender'in (MÖ 356-323) Babylonia (Babil) kentindeki ani ölümü kurmuş olduğu imparatorlukta tam anlamıyla bir varisin bulunmamasından dolayı onun komutanları (*diadochoi*) arasında paylaşılmıştır.¹ Büyük İskender'in komutanları arasında yapılan paylaşım süreci uzun bir dönemi kapsamıştır. Bu paylaşım sürecinde MÖ 321/320 yılında Kuzey Suriye yakınlarındaki Triparadeisos'ta yapılan toplantı öncesinde Seleukos I'in (MÖ 312-281) komutanlar arasında etkin bir güce sahip olan Perdikkas'ı öldürmesi, kendisine diğer komutanlar tarafından Babil Satraplığı'nın/Eyaleti'nin verilmesiyle sonuçlanmıştır.² Ancak MÖ 319 yılında diğer bir komutan olan Antigonos'un en güçlü halef konumuna gelerek Babil gelirlerini Seleukos I'den istemesi üzerine, Seleukos I, MÖ 316/315 yılında Babil Eyaleti'ni bırakarak İskenderiye'ye sığınmıştır. MÖ 312 yılında ise Seleukos I küçük bir ordu ile birlikte Babil Eyaleti'ni Antigonos'tan geri almıştır.³ Seleukos I, MÖ 301 yılına kadar bu eyaleti yönetmiş ve başkent olarak Dicle Nehri üzerindeki Seleukeia Tigris kentini kurmuştur.⁴

¹ Mansel, 2014: 476-482.

² Appianus, *Syriake*, 53.

³ Sherwin White, 1987: 14-15; Yıldırım - Temizkan, 2017: 118-119.

⁴ Cohen, 2013: 157.

Seleukeia Tigris, Babil'in kuzeyinde Opis⁵ kenti yakınlarında ve Dicle Nehri'ni Fırat Nehri'ne bağlayan bölgede kurulmuştur. Bu kentin Seleukos I tarafından hangi tarihte kurulduğu net olarak bilinmemektedir. Ancak Büyük İskender'in generallerinin kral unvanını almasıyla birlikte, kendi adlarına kentler kurmaları⁶ bir gelenek halini almış ve bu gelenekle Seleukos I'in de MÖ 305/304 yılında kral unvanı almasıyla kentin kurulduğu kabul edilmiştir. Babil valisi olan Seleukos I'in başkentini Seleukeia Tigris olarak belirlemede kentin önemli bir ticari üs niteliği taşıması dikkate alınmıştır.⁷ Ayrıca MÖ 1. yüzyıl itibariyle yaklaşık 600.000 nüfusa sahip olan kentte, çeşitli halkların bir arada yaşadığı, kentin kozmopolit bir yapı içerisinde olduğu anlaşılmıştır.⁸ Hellenistik ve Roma dönemlerinde ticari ve siyasi açıdan önemini korumuş olan kentin Roma döneminde metropolis olarak tanımlandığı görülmüştür.⁹ Seleukos I'in Eskiçağ'ın en önemli kentlerinden biri olan Babil'de gerçekleştirdiği idari görevi ve bu görev sırasında kazanmış olduğu deneyim, kralın daha sonrasında kuracağı kentlerin belirlenmesi ve bu kentlerin pek çok açıdan desteklenmesi için oldukça yararlı bir kazanım olmuştur.

Komutanlar arasında devam eden savaşlar ve buna bağlı olarak toprak kazanımları ya da kayıpları MÖ 301 yılına kadar devam etmiş ve bu yıl itibariyle Seleukos I ele geçirmiş olduğu toprakların sınırlarını genişleterek, Mezopotamya ve Suriye topraklarını etkinlik alanına katmıştır.¹⁰ Egemenlik alanının genişlemesi Seleukos I'in yeni bir başkent arayışına neden olmuştur.¹¹ Kralın egemenlik sahası içerisinde bulunan ve Eskiçağ'ın deniz ticaretinde aktif rol oynadığı bilinen Doğu Akdeniz, ticari bir cazibe merkezi olarak algılanmıştır. Bu anlamda Seleukoslar'ın idari merkezleri olarak Doğu Akdeniz'in sahil şeridinin seçilmiş olması öncelikle deniz ticaretinde aktif bir limanın ve karayolu bağlantılarının göz önünde bulundurulduğunu işaret etmektedir.¹²

Seleukos I, öncesinde bölgeyi yöneten Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Antigonos'un, belirlemiş olduğu günümüz Antakya yakınlarındaki krali merkez olan Antigoneia kentini (MÖ 307/306) bu kentin sahil şeridi olan günümüz Samandağ yakınlarına taşımayı uygun görmüştür. Bu amacın yanı sıra Seleukos I'in başkenti Seleukeia Tigris'ten Seleukeia Pieria'ya (MÖ 300) taşınmasında, satraplıkların daha iyi kontrol edilmesi amaçlanmıştır. Ancak sonrasında ülkenin diğer bölgelerinde kurulacak olan yeni Hellenistik kentlerin yönetiminin kolaylaştırılması için Seleukos I, yeni bir krali merkez kurma girişiminde bulunmuştur. Seleukeia Pieria'ya göre daha merkezi ve iç tarafta olması nedeniyle kral, günümüz Antakya/Hatay'a lokalize edilen ve Daphne yakınlarındaki Antiokheia olarak adlandırılan kenti kurmuştur.¹³

⁵ Opis kentinin yeri tam olarak tespit edilemese de, Dicle Nehri yakınlarında olduğu düşünülmektedir. Roisman, 2011: 573. Ayrıca Büyük İskender'in Opis kentine hareket edişi ve kent hakkında detaylı bilgi için bkz. Droysen, 2020: 571-579.

⁶ Bu generallerden Lysimakhos Lysimakheia, Kassandros Kassandria, Antigonos Antigoneia kentlerini kral unvanını aldıktan sonra kurmuşlardır. Downey, 1961: 58; Ogden, 2017: 159.

⁷ Sherwin White, 1987: 18-20; Bryce, 2014: 166; Ogden, 2017: 157-163.

⁸ Strootman, 2014: 67.

⁹ Bryce, 2014: 166.

¹⁰ Downey, 1961: 61.

¹¹ Downey, 1961: 56-57; İplikçioğlu, 2007: 46; Yıldırım - Temizkan, 2018: 647.

¹² Pamir, 2001: 1.

¹³ Downey, 1961: 57-68; Temizkan, 2017: 43.

Seleukos I Nikator'un Antiokheia'nın yanı sıra ele geçirmiş olduğu yerlerde kalıcı bir hâkimiyet sürdürebilmek ve Hellen kültürünü yaymak amacıyla merkez Antiokheia'ya bağlı kentler inşa ettirdiği anlaşılmıştır. Kralın bu kentlerden Suriye ve yakın çevresini içine alan ve Doğu coğrafyasının stratejik bir noktasında bulunan bölgede, gerek siyasi ve ticari, gerekse mimari ve kültürel anlamda bir birlik oluşturma isteği özellikle diğer üç kentin kurulmasıyla şekillenmiştir.¹⁴ Bu kardeş kentler yani *tetrapolis* kullanımı sözlük karşılığıyla motamot olarak *tetra* "dört" *polis* "şehir" anlamlarına sahiptir. Ancak zaman içerisinde *tetrapolis* sözcüğü temel anlamından kopmadan "dördüz kentler, kardeş kentler" olarak da tanımlanmışlardır.¹⁵ Seleukos I'in kurmuş olduğu bu kentler stratejik bir noktada yer alarak kralın ölümünden sonra da Seleukos Krallığı'nın siyasi, ekonomik ve mimari gücünü ve Hellenistik kent modelini temsil etmiştir.¹⁶

Seleukoslar Dönemi Tetrapolisleri

Tetrapolis uygulamasının genel anlamda kent birliğinin oluşturulması ve oluşturulan bu birliğin hem stratejik noktalarda kurularak güvenliğin sağlanması, hem de ekonomik getirinin ve sosyo-kültürel bağların güçlenmesi adına uygulanan bir yöntem olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Yunan coğrafyasından Anadolu'ya geçildiğinde Seleukoslar döneminde Persler'den kalan eyalet sisteminin daha küçük bir prototipi oluşturulmuş ve krallığın eyalet sistemi ile yönetildiği gözlemlenmiştir. Bu krallık yaklaşık yirmi beş eyalete bölünmüş ve *strategos* (satrap/vali) tarafından yönetilmiştir. Ancak bu eyaletlerin Pers dönemindeki eyaletlerden daha küçük olduğu ve Seleukoslar'ın sahibi olduğu topraklarda kalıcı bir hâkimiyet sağlama adına farklı bir uygulamaya giderek, bu eyaletleri bir kentleşme sürecine tâbi tuttıkları anlaşılmıştır.¹⁷ Bu girişime bağlı olarak Seleukos kralları tarafından *katoikia*¹⁸ ve *politeiamalar*'ın¹⁹ oluşturulduğu ve koloni faaliyetlerine geçildiği de bilinmektedir. Bu durum Seleukoslar'ın ele geçirmiş oldukları yerlerde "Hellenleştirme" politikasının da uygulanmaya çalışıldığını göstermiştir.

¹⁴ Butcher, 2003: 108; Ogden, 2017: 173.

¹⁵ Butcher, 2003: 108; Cohen, 2006: 29. Seleukoslar'ın yanı sıra bu sistem Eski Yunan coğrafyasında da kullanılmıştır. Bu kullanımlara örnek olarak Attica Tetrapolisi (Marathon, Oenoe, Trikorythos, Probalinthos) ve Doric Tetrapolisi (Erineus, Boium, Cytnium, Pindus) örnek olarak verilebilir. Attica Tetrapolisi, Marethoian tetrapolisi olarak da bilinmektedir. Marethoian, modern Maraton kentinin bulunduğu yerde, Oinoe, Marathon'un hemen batısında, Trikorynthos Kato Souli'de, Probalinthos ise Vrana da dâhil olmak üzere Nea Makre ve Vrexiza bölgesinde yer almıştır. Tzavella, 2012: 115-116. Dorica Tetrapolisi olarak da adlandırılan Doris ise, adını Dor sakinlerinden alan küçük bir alanda kurulmuştur. Korint Körfezi'nin kuzey kıyısında, Yunanistan'ın dağlık bir bölgesi olan Aetolia'nın kuzeydoğusuna lokalize edilmiş ve o bölgeye ait yüksek dağ zincirlerinin yanı sıra güneydeki Parnassus Dağı, doğu ve kuzeydeki Eta Dağları arasında kurulmuştur. Müller, 1839: 43-45; Anthon, 1855: 521.

¹⁶ Sherwin White, 1987: 16.

¹⁷ Mansel, 2014: 514-515.

¹⁸ Seleukoslar özellikle askeri güçlenmenin sağlanması adına, "katoikia"lar kurmuş ve bu "katoikia"lar hem ordugâh olarak, hem de kentleşmeye dayalı kalıcı hâkimiyet kurma noktasında *Hellenizm*'i yayma amaçlı kullanılmıştır. Akalın, 2006: 66.

¹⁹ *Politeuma*'lar Hellen yerleşim yerlerindeki ayrıcalıklı vatandaşları ifade etmiş ve bu vatandaşlar kendi meclislerini ve kanunlarını oluşturmuş ayrıca dini inançlarında da serbest bırakılmıştır. Bekaroğlu, 2016: 628.

Seleukos Kralı Seleukos I'in de hem "Hellenleştirme" bağlamında, hem de ülkenin stratejik bir noktasında bulunan ve bugünkü Suriye coğrafyasının da iki kentini içine alan bir bölgede tetrapolis oluşturduğu ve bu tetrapolisin de yönetim açısından krallığı desteklediği anlaşılmıştır.²⁰

Krallığı askeri ve ticari açıdan destekleyen bu tetrapolisleri de yine benzer nedenlerle güçlendirmeyi hedefleyen diğer kentlerin kurulduğu bilinmektedir. Bu çalışmanın inceleme konusu olan Seleukos tetrapolisini de kurucu kral Seleukos I'in iki ayrı kentle ticari ve askeri açıdan desteklediği anlaşılmıştır.²¹ Seleukos tetrapolisini ticari ve askeri açıdan destekleyen bu iki kent Seleukeia ve Apameia²² olarak belirlenmiştir. Bu iki kent, Fırat Nehri'nin doğu ve batı yakasına kurulmuş, Fırat Nehri'nin doğusu ile batısını birbirine bağlayarak önemli geçit noktalarını kontrol altında tutmuştur.²³ Antikçağ yazarlarından Plinius bu iki kentten "*Seleucia ad Euphraten*", "*Fırat Seleukeia'sı*" olarak bahsetmiş²⁴ ancak daha sonra bu iki kentin oluşturduğu alan antik Yunancada "geçit" anlamına gelen "*Zeugma*"²⁵ (günümüz Gaziantep) olarak anılmıştır.²⁶ Bu iki kent arasına Seleukos I'in bir köprü yaptırdığı ve kentler arasındaki ulaşımı desteklediği de anlaşılmıştır.²⁷ Stratejik konumu nedeniyle Hellenistik Dönem'de kentin bir Makedon askeri kolonisi, (*katoikia*) modelinde kurulmuş olduğu düşünülmüştür.²⁸ Hellenistik idari sisteminin bir yansıması olan inanç üzerindeki hegemonya akropol tepesi üzerinde bir Tyche tapınağı inşa edilmesi ve Tyche tapınağının Zeugma sikkeleri üzerinde de yer almasıyla kendini görünür kılmıştır.²⁹

Seleukis Bölgesi olarak da adlandırılan Seleukos tetrapolisi yani kardeş kent/dördüz kent, Antiokheia (Antakya/Hatay), Seleukeia Pieria (Çevlik/Samandağ/Hatay), Apameia (Hama/Suriye) ve Laodikeia (Lazkiye/Suriye) kentlerinden oluşmuştur.³⁰ Bu kentler MÖ 300-299 yıllarında

²⁰ Grainger, 1990: 127.

²¹ Grainger, 2010: 58. Ek olarak bu kentler Seleukoslar sonrasında Roma döneminde de siyasi ve ticari anlamda etkin bir şekilde kullanılmıştır. Fırat Nehri'nin en önemli geçitlerinden biri olan Zeugma, zamanla Roma İmparatorluğu'nun askeri anlamda önemli bir kenti haline gelmiştir. Ayrıca ticari yollardan gelen mallar Zeugma'dan Antiokheia'ya ulaşmakta ve Akdeniz yoluyla bütün Roma topraklarına dağılmıştır. Yıldırım, 2012: 95-97. 4. yüzyılda Zeugma'dan Antiokheia'ya ve Antiokheia'dan Zeugma'ya ulaşan yol güzergâhları hakkında detaylı bilgi için bkz. Önal, 2006: 16-18.

²² Apameia kenti şehir surlarının inşa tekniği, Hellenistik Dönem karakterini yansıtmıştır. Bu Hellenistik kent, tıpkı tetrapolis kentlerinde olduğu gibi Hippodamus tarzında bir plana sahip olmuştur. Kentin Fırat Nehri'ne bağlı olarak Hellenistik Çağ'da önemli bir pozisyona sahip olmasıyla birlikte dönemin sonlarında Seleukos-Part ve Roma-Part ilişkileri nedeniyle önemi artmış ve bu devletler arasında tampon bölge olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Ergeç, 2002: 203-204.

²³ Appianus, *Syriake*, 11. 9; Plinius, *Naturalis Historia*, 5. 86; Görkay, 2017: 149; Yıldırım, 2012: 95.

²⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 5.82; Görkay, 2017: 150.

²⁵ Zeugma, antik yolların kesişme noktasında stratejik bir yerde kurulmuştur. Kentin Hellenistik Dönem'den önce askeri işlevi tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu iki kentten Fırat'ın batı yakasında kurulmuş olan Seleukeia gerek savunma, gerekse stratejik açıdan bölgeye daha hâkim ve daha elverişli bir coğrafyaya sahip olmuştur. Görkay, 2017: 150.

²⁶ Wagner, 1976: 48-51; Cohen, 2006: 190.

²⁷ Grainger, 1990: 128.

²⁸ Görkay, 2017: 149.

²⁹ Ergeç, 2002: 206; Cohen, 2006: 195-196.

³⁰ Strabon, *Geographika*, XVI. 2. 4; Downey, 1961: 79; Cohen, 2006: 95.

Seleukos I tarafından kurulmuştur. Bu kentlerin merkez Antiokheia'ya coğrafi açıdan oldukça yakın oldukları görülmekte ve tıpkı Antiokheia ile Seleukeia Pieria gibi, yani bir liman kenti ve hinterlandının birlikteliğine benzer şekilde Apameia ve Laodikeia'nın da ticari açıdan birbirini desteklediği anlaşılmıştır.³¹

Hellenistik dönem ile birlikte daha önceden var olan kent adları Yunan-Makedon isimleri ile değiştirilmiştir. Büyük İskender ile birlikte başlayan bu gelenek, kendisinden sonra gelen bazı komutanları tarafından devam ettirilmiştir. Seleukos I tetrapolis olarak adlandırılan kentlerden ilk kurduğu olan Seleukeia Pieria'ya kendi adını vermiştir. Bu kent tetrapolisin inşa edileceği coğrafyanın ilk krali merkezidir. Bu kentin ardından Seleukos Krallığı'na uzunca bir zaman başkentlik edecek olan Antiokheia kentinin adı Seleukos I'in babası Antiokhos'un adını taşımıştır. Tetrapolisi oluşturan diğer iki kentten ilki günümüz Hama yakınlarında kurulmuş ve Seleukos I'in eşinin adı olan Apameia olmuştur. İkinci kent ise günümüz Lazkiye kentinde kurulmuş ve adını Seleukos I'in annesinden alarak Laodikeia olarak belirlenmiştir.³² Bu şehirlerin bazı özelliklerinin aynı olması ve benzer şekilde tasarlanmaya çalışılması ayrıca Seleukoslar'ın Suriye ve yakın çevresinde "yeni bir Makedonya" düzeni kurmak istediğini göstermiş ve Seleukoslar tarafından bu birlik sayesinde siyasi, ticari, askeri ve sosyo-kültürel anlamda da ülke içerisinde güvenli bir bölge oluşturma amaçlanmıştır. Strabon, bu birliğin birbirleri ile uyumlu olmalarından dolayı "kız kardeş/dördüz kentler" olarak nitelendirildiğini ve bu bölgenin Seleukis Bölgesi olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Hedeflenen Makedon idari sistemi var olan ve ele geçirecek olan yeni bölgelerde eyalet sisteminin devamlılığını amaçlamıştır.³³ Böylelikle bu kent seçimleriyle birlikte Seleukos Krallığı'nca gerek deniz, gerekse karada siyasi ve ticari anlamda bir güvenlik çemberi oluşturulmuştur. Orontes (Asi) Nehri deltasında yer alan Seleukeia Pieria ile güneyde Nehr'ül Kebir vadisinin denize açıldığı noktada kurulan Laodikeia arasındaki liman hattı, Akdeniz'de etkin olunabilecek deniz üssünü oluşturmuş ve bu kentler liman kentleri olma özelliğini kazanmıştır.³⁴ Aynı zamanda bu dört kentte darphaneler kurularak ekonomik açıdan zenginleşme sağlanmaya çalışılmıştır.³⁵ Dahası yalnızca ekonomik açıdan değil, kültürel açıdan da bir birlik sağlanmaya çalışılmış ve bu dört kentte tanrıça Tyche'ye tapınım görülmüştür.³⁶ Akdeniz coğrafyasının stratejik noktasında bulunan bu dört kent, Seleukoslar'ın güven ve geleceğini desteklemek amacıyla bölgedeki Hellen nüfus politikasını da şekillendirmiştir.³⁷

Seleukoslar döneminde kurulan bir diğer tetrapolisin Kabalia³⁸ Tetrapolisi olduğu anlaşılmıştır. Kabalia Tetrapolisi Kibyra (Göhlisar/Burdur), Boubon

³¹ Cohen, 1978: 17; Butcher, 2003: 108; Cohen, 2006: 28-29; Hoover, 2018: 110.

³² Strabon, *Geographika*, XVI. 2. 4; Sukenik, 1875-1950: 541; Butcher, 2003: 108; Grainger, 2010: 58; Hoover, 2018: 110.

³³ Strabon, *Geographika*, XVI. 2. 4; Bevan, 1902: 208-209; Green, 1986: 146.

³⁴ Pamir, 2001: 36.

³⁵ Morkholm, 1991: 78-83.

³⁶ Malalas, *Chronographia*, [201-203]; Ogden, 2017: 135.

³⁷ Mansel, 2014: 515.

³⁸ MÖ 6. yüzyıl ve öncesinde Frigya'nın güneyinde, bölgede yaşayan halkın Kaballardan oluştuğu ve bu nedenle bölgenin *Kabalia* ya da *Kabalis* olarak adlandırıldığı düşünülmüştür. Strabon, *Geographika*, XIII. 4. 17; Özüdoğru, 2018: 17. Bölge, erken dönemlerde Kabalia/Kabalis, Hellenistik ve Roma dönemlerinde ise, "Kibyris" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Özüdoğru, 2014: 173.

(Dikmen Tepe/İbecik/Burdur), Balboursa (Dirmil/Altınyayla/Burdur) ve Oinoanda (İncealiler/Seki/Muğla) kentlerinden oluşmuştur.³⁹ Kabalia Tetrapolisi'nin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bu birliğin Seleukos Kralı Antiokhos III Megas (MÖ 223-187) tarafından Roma ile yaptığı Magnesia Savaşı (MÖ 190) sırasında Pergamon ve Rhodos kentlerinin Roma'yı desteklemesine karşı bir askeri üs olarak kurulduğu ve Magnesia Savaşı sonrasında yapılan Apameia Barıştı (MÖ 188) ile bu iki kent Akdeniz ve Ege'de Roma desteğiyle yayılmacı bir politika izlemelerini engellemek amacıyla da oluşturulduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla kral bir güvenlik hattı oluşturma çabasıdır.⁴⁰ Ancak Seleukoslar döneminde tetrapolis uygulamasının merkezi niteliğindeki coğrafya Antiokheia ve yakın çevresinde yer alan Seleukeia Pieria, Apameia ve Laodikeia kentleri ile sağlanmıştır.

Antiokheia

Antiokheia (Antakya/Hatay) Seleukos Kralı Seleukos I tarafından MÖ 300 yılının Mayıs ayında inşa edilmeye başlanmış kadim bir kenttir. Kent coğrafi olarak Anadolu, Mezopotamya ve Güney Suriye'yi birbirine bağlayan önemli bir ticaret merkezidir.⁴¹ Orontes (Asi) Nehri'nin doğu kenarında ve arkasında yükselen Silpius Dağı'nın (Habib-i Neccar Dağı) eteklerine kurulmuş, (Har. 1) aynı zamanda Silpius Dağı'nın üzerinde şehrin akropolisi yer almış ve bu akropolis tarafından kent, koruma altına alınmıştır.⁴²

Antik yazarlardan Malalas Seleukos I'in Antiokheia kentini mimar Xenarios'a yaptırdığını ve kentin inşasında daha önceden bölgede kurulmuş olan Antigoneia'dan getirilen mimari tarzın aktarıldığını belirtmiştir.⁴³ Bu mimari eserlerin büyük bir kısmının Antiokheia'ya Orontes (Asi) Nehri ile taşındığı anlaşılmıştır. Antigoneia kentinde Yunan kültür öğelerini taşıyan yapılar olduğu ve bölgede yeni bir kentin oluşturulmasında bu durumun kolaylık sağladığı anlaşılmıştır.⁴⁴ 225 hektarlık bir alana sahip olan kentin nüfusunun zamanla 17.000 ile 25.000 arasında olduğu kaydedilmiştir.

Antiokheia, Hellenistik kültürün planı olan ızgara plan (Hippodamus plan) şeklinde yapılandırılmıştır. Seleukos I'in ölümünden sonra bir başkent olarak diğer Seleukos kralları döneminde de kültürel anlamda geliştirilmiş ve Hellen kent kurumlarıyla donatılmıştır. Antiokheia'nın kuruluşu dört ayrı semt ile oluşturulmuş ve yapımı tamamlanmıştır.⁴⁵ Seleukos I döneminden itibaren Tyche kentin koruyucu tanrıçası olarak belirlenmiştir.⁴⁶ Antiokheia kentinin

³⁹ Smith, 1873: 357; Özüdoğru, 2018: 17-18.

⁴⁰ Strabon'un aktarımına bağlı olarak Hellenistik Dönem'de etkin rol oynayan Kabalia Tetrapolisi'nin yaklaşık MÖ 82 yılında, özellikle Akdeniz kıyılarındaki korsanlara karşı harekete geçen Roma'lı komutan Murena tarafından dağıtıldığı anlaşılmıştır. Tetrapolis kentlerinden Boubon, Balboursa ve Oinoanda'nın Lykia Bölgesi'ne, Kibyra'nın ise yarı otonom bir kent devleti olarak, MÖ 133 yılında oluşturulan ve Roma Senatus'una bağlanan Asya Eyaleti topraklarına dâhil edildiği gözlemlenmiştir. Strabon, *Geographika*, XIII. 4. 17; Özüdoğru, 2018: 18-19.

⁴¹ Downey, 1961: 15; 67; Cohen, 1995: 84; Morey, 1936: 637.

⁴² Morey, 1936: 637-638; Grainger, 1990: 128; Pamir, 2001: 205.

⁴³ Malalas, *Chronographia*, VIII. 10-15 [201-202]; Downey, 1961: 70.

⁴⁴ Malalas, *Chronographia*, VIII. 14 [201]; Pamir, 2009: 267.

⁴⁵ Morey, 1936: 638-639; Downey, 1961: 77-82; Yıldırım - Temizkan, 2018: 649-650.

⁴⁶ Green, 1986: 147.

hem Seleukos krallarınca dört semtle oluşturulması, hem de sosyo-kültürel anlamda geliştirilmesine bağlı olarak, bu kentin kendi içerisinde bir birlik oluşturduğu ve bu semtlerin bir küçük tetrapolis olarak da tanımlanabileceği ifade edilmiştir.⁴⁷ Kendi içerisinde bir tetrapolis olarak değerlendirilen bu kent, aynı zamanda Seleukos Krallığı açısından stratejik bir noktada yer alan ve dört kentten oluşan bir tetrapolisin de merkezi niteliğindedir.⁴⁸

Seleukeia Pieria

Seleukeia Pieria (Çevlik/Samandağ/Hatay), MÖ 300 yılında Seleukos I Nikator tarafından kurulmuş bir liman kentidir.⁴⁹

Seleukeia Pieria'nın Seleukos Krallığı öncesinde Palaepolis adlı bir liman kenti olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Bu liman kentinin adı Seleukoslar döneminde Seleukeia Pieria olarak değiştirilerek bu krallığın başkenti haline getirilmiştir. Seleukeia Pieria'nın bulunduğu konum itibarıyla Orontes (Asi) Nehri üzerinden Amik Ovası'na ve buradan da Yakınoğu'ya kolay ve güvenli bir geçiş sağlaması kenti hem ticari, hem de askeri yönden ön plana çıkarmıştır.⁵¹ Ayrıca bu kentin tetrapolis içerisinde en büyük alana sahip olduğu ve 300 hektarlık bir bölgeyi kapsadığı anlaşılmıştır. Kent limanının bir gemi filosu için yeterince büyük bir alanda kurulmuş olması, Seleukoslar tarafından askeri ve ticari açıdan üstünlük sağlanmaya çalışıldığını göstermiştir.⁵²

Seleukeia Pieria da Antiokheia gibi ızgara plana sahip bir kent olarak tasarlanmıştır. Kentteki bazı basamaklı merdivenlerin inşa tarihi kesin olmamakla beraber, Seleukeia Pieria'da yapılan kazılarda bazı evlerin dik köşeli sokaklarla kesilmesi ve Hellenistik dönem geleneği olarak adalar üzerinde evlerin inşa edilmiş olması ızgara planın uygulanmakta olduğunu göstermiştir.

Seleukeia Pieria'da tıpkı diğer kentlerde olduğu gibi Tyche tapınımına ait izlere rastlanılmıştır.⁵³ Hellen geleneklerinin uygulanmaya çalışıldığı kentte ayrıca önemli bir ticari merkez olması nedeniyle de Antigoneia'daki darphane Seleukeia Pieria'ya getirilmiştir.⁵⁴

⁴⁷ Morey, 1936: 639.

⁴⁸ Bu merkez önemini Hellenistik dönem sonrasında da korumuştur. MÖ 64 yılı itibarıyla Roma komutanı Pompeius'un Antiokheia kentini işgal etmesiyle bölgedeki Seleukos hâkimiyeti sona ermiştir. Ancak Seleukoslar'ın başkentinin stratejik bir noktada bulunması, iyi bir şekilde tahkim edilerek çeşitli halkları barındırması nedeniyle de Roma imparatorluğu döneminde Antiokheia'ya metropolis (büyük kent) unvanı verilmiştir. Downey, 1961: 148. Bu durum kentin hem coğrafi özellikleri, hem de etnik yapısı nedeniyle önemini her zaman koruduğunu göstermiştir.

⁴⁹ Grainger, 1990: 127.

⁵⁰ Malalas, *Choronographia*, VIII. [12].

⁵¹ Pamir, 2001: 35-36.

⁵² Grainger, 1990: 127.

⁵³ Polybius, *Historiai*, 59. 11; Pamir, 2001: 151-179.

⁵⁴ Newell, 1941: 89; 383.

Apameia

Apameia⁵⁵ (Hama/Suriye) MÖ 300 yılında bir tepe üzerinde günümüz Qalat el Mudiq (Kuzeybatı Suriye) yakınlarında kurulan askeri bir kenttir.⁵⁶

Apameia, Büyük İskender'den hemen sonra yerleşen Makedon askerlerinin yaşam alanını oluşturmuştur. Strabon, Apameia'nın Seleukos I'in burada kenti kurmasından önceki isminin Pella olarak kullanıldığını aktarmıştır.⁵⁷ Bu isim kenti askeri bir üs olarak kullanan Makedon askerlerce verilmiştir. Seleukos I bu coğrafyayı ele geçirdiğinde kente eşi Apama'nın adını uygun görmüş ve kent Apameia olarak adlandırılmıştır.

Kentin 225 hektarlık bir alana kurulduğu ve batısında kuzey-güney doğrultusunda El Ansariye (Bargylos) dağlarının uzanmakta olduğu hemen yanında ise Ghab bataklığının bulunduğu bilinmektedir.⁵⁸ Kent ile ilgili Strabon'un aktarımları şöyledir:⁵⁹

“Apameia, hemen hemen iyi tahkim edilmiş bir şehirdir. Çünkü, içi boş bir ovada bulunan ve Orontes ile çevrili, büyük bataklıklar ve büyük meralarla çevrelenmiştir. Seleukos Nikator ve sonraki krallar, orada beş yüz fil ve ordusunun büyük bir bölümünü tuttu. ... Burada da askerler toplandı. Burası savaş sanatını öğretmek için istihdam edildi.”

Seleukos I Nikator tarafından Apameia'nın iyi bir şekilde tahkim edilerek güvenli bir bölge haline getirilmeye çalışılması ve ordu eğitiminin burada verilmesi kentin özellikle diğer bir Hellenistik devlet olan Ptolemaioslar ile güvenli bir sınır hattının oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Ptolemaios Krallığı'ndan gelebilecek tehlikelere karşı önlem niteliğindeki bu durum özellikle savaş alanında kullanılan fillerin avantaj sağlaması adına stratejik bir noktaya konumlandırılmış ayrıca Ptolemaioslar ve Seleukoslar arasında yaşanan Birinci Suriye Savaşı'nda bu filler etkin bir biçimde kullanılmaya çalışılmıştır. Özellikle kentin ordu eğitim merkezi olarak bilinmesi ve sistemli bir şekilde kullanılması, kentte basılan sikkelere de yansımış ve bu sikkelerde fil figürleri (Res. 1) kullanılmıştır.⁶⁰ Ayrıca tetrapolis içerisinde ortak bir tapınım olan Tyche'nin Seleukoslar döneminde Apameia'da basılan sikkelerde de (Res. 2) kullanıldığı gözlemlenmiştir.⁶¹

Kente Antiokheia ve Seleukeia Pieria'da olduğu gibi ızgara plan uygulanmış ve akropolis inşa edilmiştir. Kent, liman kenti olan Laodikeia'yı ham madde kaynakları açısından desteklemiştir. Ayrıca kentin imar planı olabildiğince Antiokheia ve Laodikeia'ya benzetilmeye çalışılmıştır. Bu imar

⁵⁵ Bu dönemde Orontes Nehri, Axios olarak isimlendirilmiştir. Kent Axios Nehri üzerindeki Apameia olarak da bilinmektedir. Ek olarak Axios, Makedonya'daki bir ırmağın adıdır. Asi Nehri'nin, özellikle kuzeyi için kullanılan “ağır, değerli” anlamındaki Axios'un “Αἰσιος” neredeyse MS 5. yüzyıla kadar Asi Nehri için kullanılan adlardan biri olabileceği kabul edilmiştir. Özellikle Hama yakınlarındaki Apameia kentinin yerinin belirlenmesi adına kullanılan “Axios Nehri üzerindeki Apameia” ifadesinin daha dar bir coğrafya için kullanılmış olabileceği de düşünülmüştür. Hollis, 1994: 158; Yıldırım, 2017: 82.

⁵⁶ Grainger, 1990: 124, 128, 158.

⁵⁷ Strabon, *Geographika*, XVI. 2.10.

⁵⁸ Hollis, 1994: 153; Cohen, 2006: 94-95; Grainger, 2010: 56-57.

⁵⁹ Strabon, *Geographika*, XVI. 2.10.

⁶⁰ Grainger, 2010: 57-58, 100.

⁶¹ Hoover, 2018: 107.

planını Laodikeia'daki gibi, ana caddenin kuzeydoğu eksenli inşa edilmesiyle şekillenmiştir. Bu ana caddenin dışındaki doğu-batı eksenli caddeler yaklaşık 107 metre aralıklarla birbirinden ayrılmış ve aralarında 54 metre mesafe bulunmuştur. Bu sokak sistemi Laodikeia'da 112 x 57 metreye, Antiokheia'da ise 112 x 58 olarak belirlenmiştir. Bu durum kentlerin hem alan genişlikleri hem de sokak sistemleri açısından neredeyse aynı şekilde tasarlandığını göstermiştir.⁶² Seleukos I tarafından bir nüfus politikası uygulandığı düşünülmüş, kentte çeşitli etnik grupların bir arada yaşaması sağlanmıştır.⁶³

Laodikeia

Laodikeia, (Lazkiye/Suriye) Seleukos I tarafından kurulmuş ve kısa zamanda bir liman kenti haline getirilmiştir.⁶⁴ Kent kıyıda, Seleukeia Pieria gibi bir limanın bulunduğu düzlük alan ve arkasında yükselen akropolis üzerinde kurulmuştur. Şehir duvarları, limanı ve akropolisi çevrelemiştir. Şehir doğuda kuzey-güney doğrultusunda uzanan dik kayalık alan ile sınırlanmış, sahilde geniş bir ovaya sahip olmuş ve kent 220 hektarlık bir alana kurulmuştur.

Laodikeia, Seleukeia Pieria ile aynı coğrafi özelliklere sahip, kent mimarisi açısından benzer bir yapı sergilemiş ayrıca liman ve akropolis de Seleukeia Pieria ile benzerlik göstermiştir. Laodikeia, tıpkı Seleukeia Pieria gibi, Seleukos Krallığı'nın denizden kontrolünü sağlamak, Doğu Akdeniz'de askeri ve ticari anlamda etkin olmak için güvenli bir kontrol noktası haline getirilmiştir. Ayrıca kentte diğer kentlerdeki gibi ızgara plan uygulanmıştır.⁶⁵ Liman kenti olan Laodikeia'da da özellikle Roma döneminde Tyche'ye tapınım doğrultusundaki izlere kent sikkelerinde (Res. 3) rastlanılmıştır.⁶⁶

Sonuç

Tetrapolis kent sistemi Seleukoslar döneminde belli merkezlerin siyasi, askeri ve ticari açıdan kontrolünün ve gelişiminin sağlanması açısından yararlı bir politika olarak sürdürülmüştür. Seleukos tetrapolislerinden krali merkez Antiokheia'ya da içeren ve Seleukos/Suriye Tetrapolisi olarak da adlandırılan idari sistem Antiokheia (Antakya/Hatay), Seleukeia Pieria (Çevlik/Samandağ/Hatay), Apameia (Hama/Suriye) ve Laodikeia (Lazkiye/Suriye) kentlerinden oluşmuştur. Tetrapolisi oluşturan kentlerin stratejik bir noktada kurularak krallıkta uygulanmaya çalışılan güvenlik politikasıyla eşgüdümlü olarak siyasi bir birlik hedefi taşıdığı da anlaşılmıştır. Bu kentler benzer yüzölçümlerine sahip olmuş ve kentlerin her biri Seleukos Krallığı'nı kendi içerisinde barındırdığı zenginlikleriyle desteklemiştir.

Antiokheia'nın krali merkez olarak, çevresinde başkenti destekleyecek kentlerin kurulması daha güvenli bir bölge oluşturma çabasının bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Özellikle Seleukeia Pieria ve Laodikeia'nın liman

⁶² Cohen, 2006: 96.

⁶³ Sukenik, 1875-1950: 541; Cohen, 2006: 96.

⁶⁴ Morkholm, 1983: 89.

⁶⁵ Grainger, 1990: 158; Pamir, 2001: 205-210; Grainger, 2010: 106. Kentin imar planı hakkında detaylı bilgi için bkz. Sauvaget, 1934: 81-114.

⁶⁶ Butcher, 2003: 108.

kentleri olarak deniz ticaretinin canlanmasında katkıda buldukları anlaşılmıştır. Ayrıca bu liman kentleri iç bölgelerde bulunan diğer iki kent arasında denge oluşturmuş ve bu kentler gerek ticari, gerekse askeri anlamda birbirini destekleyerek güvenli bir hat oluşturmuştur. Bunun yanında Apameia'nın Seleukoslar'ın ordu ikâmetgahı olarak kullanılması ve buradan bağlantılı olarak diğer bir Hellenistik krallık olan Ptolemaioslar'a karşı bir güvenlik çemberi oluşturulması, bu kentin Seleukoslar için askeri bir üs niteliği kazandığını göstermiştir. Bu kentlerin birbirine mimari anlamda benzer şekilde tasarlanmaya çalışıldığı anlaşılmış, kentlerde nüfus politikasına gidilmesi, tanrıça Tyche'nin de ortak tapınım görmesi Seleukoslar'ın bir güvenlik çemberi oluşturmasının yanı sıra "Hellenleştirme" çabalarının da perçinlendiğini göstermiştir.

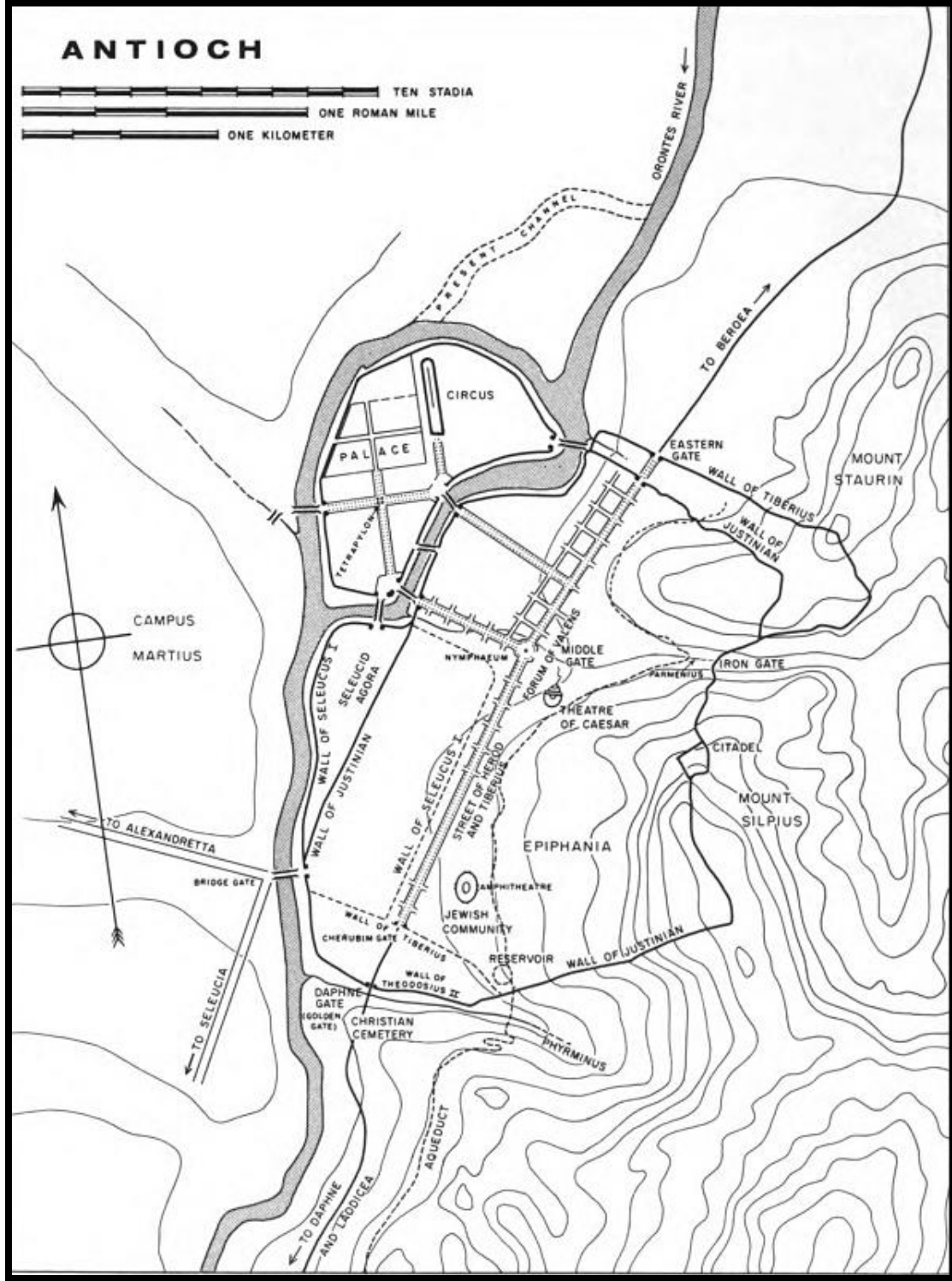
KAYNAKÇA

- AKALIN, A. G., 2006. "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, ss. 65-74.
- ANTHON, C., 1855. *System of Ancient and Mediavel Geography: For the Use of Schools and Colleges*, Harper/Brothers Publishers, New York.
- APPIANUS, *Rhomaika, (Syriake)-Appian's Roman History*, With an English Translation by Horace White, Vol. I-IV. Cambridge, Mass.-London, 1912-1913 (The Loeb Classical Library).
- BEKAROĞLU, M., 2016. "Hellenistik Ve Roma'da Politeuma Nedir?", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, ss. 627-631.
- BEVAN, E. R., 1902. *The House of Seleukos*, Vol. 1, Barnes-Noble Published, New York.
- BMC SELEUCIDS: Percy Gardner, *A Catalogue of Greek Coins in The British Museum, The Seleucid Kings of Syria*, London 1878.
- BRYCE, T., 2014. *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford.
- BUTCHER, K., 2003. *Roman Syria and the Near East*, The British Museum Press, London.
- COHEN, G. M., 1978. *The Seleucid Colonies*, Wiesbaden.
- COHEN, G. M., 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Oxford.
- COHEN, G. M., 2006. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, University of California Press, London.
- COHEN, G. M., 2013. *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, University of California Press, London.

- DOWNEY, G., 1961. *History of Antioch in Syria From Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- DROYSEN, J. G., 2020. *Büyük İskender Tarihi*, Çev.: Bekir Sıtkı Baykal, Panama Yayınları, İstanbul.
- ERGEÇ, R., 2002. “Fırat Seleukeia’sı Yahut Zeugma”, *Anadolu Araştırmaları*, XVI, ss. 201-226.
- GÖRKAY, K., 2017. “Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar Ve Ön Değerlendirmeler”, *Anadolu/Anatolia*, 43, ss. 147-178.
- GRAINGER, J. D., 1990. *Seleukos Nikator-Constructing a Hellenistic Kingdom*, by Routledge, London-New York.
- GRAINGER, J. D., 2010. *The Syrian Wars*, Brill, Leiden, Boston.
- GREEN, P., 1986. “The New Urban Culture: Alexandria, Antioch, Pergamon”, *Grand Street*, Vol. 5, No.2, Ben Sonnenberg Publishing, ss. 140-152.
- HOLLIS, A. S., 1994. “[Oppian], CYN. 2,100-158 And the Mythical Past of Apamea-on-the-Orontes”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn Published, ss.153-166.
- HOOVER, O. D., 2018. “The Personification of Apameia”, *The American Numismatic Society*, Second Series, 30, Ed.: Ute Wartenberg-David Yoon-Oliver D. Hoover, New York, ss. 107-115.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 2007. *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- MALALAS, *Chronographia, The Chronicle of John Malalas*, İng. Çev. Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys-Roger Scott, vd., Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1984.
- MANSEL, A. M., 2014. *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MOREY, C. R., 1936. “The Excavation of Antioch-on-the-Orontes”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 76, No. 5, American Philosophical Society, ss. 637-651.
- MORKHOLM, O., 1983. “The Autonomous Tetradrachms of Laodicea ad Mare”, *Museum Notes (American Numismatic Society)*, Vol. 28, ss. 89-107.
- MORKHOLM, O., 1991. *Early Hellenistic Coinage From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-186 B.C.)*, Ed.: Philip Grierson-Ulla Westermark, Cambridge University Press, Cambridge.
- MULLER, K. O., 1839. *The History and Antiquities of the Doric Race*, Alm. Çev.: Henry Tufnell-George Cornewall Lewis, Second Edition, Vol.1, W. Clowes and Sons, London.
- NEWELL, E. T., 1941. *The Coinage of the Western Seleucid Mints: From Seleucus I to Antiochus III*, Numismatic Studies, No. 4, The American Numismatic Society, New York.

- OGDEN, D., 2017. *The Legend of Seleucus Kingship Narrative and Mythmaking in the Ancient World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ÖNAL, M., 2006. *Zeugma Mühür Baskılarında Krallar, İmparatorlar, İmparatoriçeler, Filozoflar ve Semboller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- ÖZÜDOĞRU, Ş., 2014. “Kibyra’dan Hellenistik Döneme Ait Yeni Veriler Üzerine Değerlendirmeler”, *CEDRUS II*, ss. 171-188.
- ÖZÜDOĞRU, Ş., 2018. “Geç Antikçağ’da Kibyra”, *CEDRUS VI*, ss. 13-64.
- PAMİR, H., 2001. *Seleuceia Pieria*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- PAMİR, H., 2009. “Alalakh’dan Antiokheia’ya Hatay’da Kentleşme Süreci”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/12, ss. 258-288.
- PLINIUS, *Naturalis Historia*, İng. Çev.: H. R. Rackham, Vol. I-V; IX; W. H. S. Jones, Vol. VI-VIII; D. E. Eichholz, Vol. X. Cambridge, Mass. – London, 1938-2004 (The Loeb Classical Library).
- POLYBIUS, *Historiai*, İng. Çev.: W. R. Paton, I-VI, London-New York, 1922-1927 (The Loeb Classical Library).
- ROISMAN, J., 2011. *Ancient Greece from Homer to Alexander: The Evidence*, Çev.: John C. Yardley, Wiley-Blackwell Publishing, United Kingdom.
- SAUVAGET, J., 1934. “Le Plan De Laodiceé-sur-Mer”, *Bulletind’ Etudes Orientales*, 4, ss. 81-114.
- SHERWIN WHITE, S., 1987. “Seleucid Babylonia: A Case Study for the Installation and Development of Greek Rule”, *Hellenism in the East-Theinteraction of Greekand non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, Ed.: Amélie Kuhrt-Susan Sherwin White, London, ss. 1-31.
- SMITH, W., 1873. *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol.1, John Murray Publishers, London.
- STRABON, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV)*, Çev.: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- STRABON, *Geographika*, İng. Çev. H. L. Jones I-VIII. London, New York, 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
- STROOTMAN, R., 2014. *Courts and Elites in The Hellenistic Empires The Near East After The Achaemenids, c. 330 to 30 BCE*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- SUKENIK, E. L., 1875-1950. “The Mosaic Inscriptions in the Synagogue at Apamea on the Orontes”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 23, No. 2, Hebrew Union College Seventy-fifth Anniversary Publication, ss. 541-551.

- TEMİZKAN, M., 2017. *Seleukoslar Döneminde Antiokheia (Antakya)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay.
- TZAVELLA, E., 2012. *Urban and Rural Landscape in Early and Middle Byzantine Attica (4th-12th C. AD)*, The University of Birmingham, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birmingham.
- YILDIRIM, E., 2012. “Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, ss. 93-113.
- YILDIRIM, N., 2017. “Asi Nehri’nin Adı Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 11/2, ss. 77-88.
- YILDIRIM, N. - M. TEMİZKAN, 2017. “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39, ss. 117-131.
- YILDIRIM, N. - M. TEMİZKAN, 2018. “Seleukoslar Döneminde Antiokheia’da Sosyal ve Kültürel Yaşam Üzerine Analizler”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4/4, ss. 645-660.
- WAGNER, J., 1976. *Seleukeia am Euphrat/Zeugma*, Weisbaden.

Har.1.: Antiokeia'nın Antikçağ'daki Kent Planı (Downey, 1961; Temizkan, 2017).

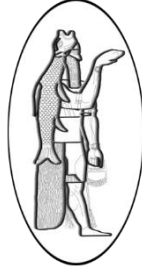
Res.1. Apameia (MÖ 300-281) (BMC Seleucids, II.7).

Res.2. Apameia (MÖ 150/149) (Hoover, 2018).

Res. 3. Laodikeia (MS 124/125) (Butcher, 2003: 238).

ESKİ MISIR TOPLUMUNDA YEME VE BESLENME KÜLTÜRÜ
*FOOD AND NUTRITION CULTURE IN ANCIENT EGYPTIAN
SOCIETY*

Tülay ŞAHİN

Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Ana
Bilim Dalı

*Ph.D. Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs, Department of
Ancient History*

antigone79meister@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3801-4024

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **06.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **11.03.2021**
Sayfa-Pages : **127 – 148.**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ŞAHİN, Tülay, “Eski Mısır Toplumunda Yeme ve Beslenme Kültürü”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 127 – 148.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

127 – 148

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİ MİSİR TOPLUMUNDA YEME VE BESLENME KÜLTÜRÜ

FOOD AND NUTRITION CULTURE IN ANCIENT EGYPTIAN SOCIETY

Tülay ŞAHİN

Öz

Yeme ve beslenme kültürü, insanoğlunun biyolojik ihtiyacını karşılayan basit bir eylem olmanın çok ötesindedir. Beslenme sürecindeki gelişmeler, insanlığın antropolojik gelişimiyle birlikte ilerlemiştir. Avcı- toplayıcı toplulukların yabani bitkileri ve yabani hayvanları yemesinden, yerleşik hayata geçişle birlikte tarımın yapılmasına kadar olan zamanda, beslenme kültürünün de kendi iç dinamikleri değişmiş ve gelişmiştir. Tarımsal faaliyetlerin başlaması beslenme kültürünü en çok etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Özellikle yerleşik hayata geçişle birlikte köylerin, kentlerin ve en önemlisi devletlerin kurulmasıyla beslenme sistemine sosyo-politik, ekonomik, kültürel ve dinsel dinamiklerde etki etmeye başlamıştır. Sınıfsal farkların keskin olduğu toplumlarda bu dinamikler daha sert ve net olmuştur. Toplamların içinde yaşadığı coğrafyanın yeme ve beslenme kültürüne olumlu etkisi olabileceği gibi olumsuz etkisi de olabilir. Verimli bir coğrafyada kurulmuş bir medeniyet kendi kendine yetebilen bir güce sahipken, aynı şartlara sahip olmayan bir medeniyet, üretim noktasında dışarıya bağımlı kalabilmektedir. Tarih boyunca kendi besinini kendi topraklarından sağlayan medeniyetler, kıtlık gibi tehlikelere karşı hazırlıklı olmuş ve bu tehlikeyi kolay atlatabilmiştir. Eski Mısır, bu açıdan

Abstract

Food and nutrition culture is more than the performance of a simple activity to satisfy the biological needs of the humankind. The developments in the nutrition process have progressed in tandem with the anthropological development of humans. The internal dynamics of the nutrition culture have changed and evolved during the time elapsed between hunter-gatherer communities feeding on wild plants and animals and those engaging in agriculture after the transition to sedentism. The start of agricultural activities is one of the most prevailing factors which made an impact on the nutrition culture. Socio-politic, economic, cultural, and religious dynamics have started to affect the nutrition system, especially with the establishment of villages, towns, and states after the transition to sedentary life. These dynamics have been observed more severely and clearly in societies with sharper class differences. Societies have both positive and negative impacts on the food and nutrition culture of the geography where they belong. A civilization established on fertile land has the power to sustain itself, while another civilization which lacks the same conditions may remain dependent on outside resources on the production front. Throughout the history,

oldukça şanslı bir medeniyet olmuştur. Nil Nehri'nin getirdiği bereketle Mısır halkı, tarımsal ürünlerden, deniz ürünlerine kadar çeşitli besinleri yeme ve beslenme kültürüne dahil edebilmiştir. Besinlerde çeşitlilik olmasına rağmen, toplumun her kesimi eşit oranda iyi bir beslenme düzenine sahip olamamıştır. Şüphesiz ki; bu duruma etki eden faktörlerin başında Antik Mısır'ın kendi içinde oluşturduğu sosyo-politik, ekonomik ve kültürel (din) dinamikler gelmektedir. Çalışmamızda bu dinamiklerin Eski Mısır toplumunun yeme ve beslenme kültürüne etkisi ve onu nasıl şekillendirdiği incelenecektir.

civilizations which supplied their food from their own lands were well-prepared for threats such as famine and could overcome these threats with relative ease. In this regard, Ancient Egypt was a rather fortunate civilization. By virtue of the prolificacy of the River Nile, Ancient Egyptians were able to include a variety of foods in their diets, from agricultural products to seafood. While such a variety existed, not all parts of the society could maintain an equally rich diet. The internal socio-politic, economic, and cultural (religion) dynamics within the Ancient Egypt were, without a doubt, the most prevalent reasons for such difference. This study examines how these dynamics have impacted and shaped the food and nutrition culture of the Ancient Egyptian society.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, Yemek, Beslenme, Toplum, Beslenme Kültürü.

Keywords: Ancient Egypt, Food, Nutrition, Society, Nutrition Culture.

Extended Abstract

Nutrition culture is as ancient as the history of humanity. The most fundamental physiological need, eating, has progressed in tandem with the anthropological development of the humankind. Humans, forced to forage for food to survive, had established hunter-gatherer communities and supplied their needs from wild plants and animals. Homo Habilis fed on animal carcass and failed to improve on the hunting front. Homo Erectus, following Homo Habilis, discovered fire and battue and revolutionized the nutrition culture. The discovery of fire improved the cooking methods, and in turn, changed the nutrition system. Neanderthal and Homo Sapiens, who had superior abstract thinking abilities compared to the first periods, utilized fire extensively.

The most significant milestone for nutrition culture is the transition to sedentary life. After transitioning to sedentism, humans have built civilizations and invented agriculture. This transition was not immediate. The mobility of hunter-gatherer communities has gradually decreased, and they adopted a new lifestyle by gathering in campsites. These changes and the start of agricultural activities followed different timelines in different parts of the world such as Near East and China. Each civilization has carried on its agricultural activities under its own dynamics. Ancient Egypt was, without a doubt, the most fortunate of all civilizations. The River Nile was a gift for Egypt, which supplied Egyptians with a plethora of foods from agricultural products to seafood. Egyptians, who benefited from the fruitful waters of the River Nile, owe this success to their ability to calculate the flood stage of the River Nile. They determined the plantation and harvest periods based on these calculations. Egyptians linked the floods to the Egyptian god Hapi and believed him to bring abundance. In Egypt bread became an important substance with agricultural production. Egyptians baked the bread, which used malt yeast, in floor furnace-like ovens. They seasoned and flavoured the bread with anise seeds, cumin, and honey. A significant impact of the River Nile on Egyptian diet is the seafood. After the floods, they collected the fish from the mud, and they fished

with spears, nets, and trawling nets. They consumed Nile Perch regularly, and a sauced fish recipe from the Ptolemaic period was found similar to the modern cooking method. Egyptians rarely ate beef because of the price, but they hunted for birds whose migratory routes were situated right above Egypt. They ate lamb and goat meat and used the milk of these animals. Vegetable consumption was also common in Egypt, such as lettuce, peas, radish, parsley, onion, garlic, leek, pepper, zucchini, cucumber, celery, and chicory. Egyptians also consumed legumes like chickpeas, lentils, and lobia beans. Broad beans are favoured from the times of Pharaohs to today. Fruits like dates, figs, grapes, melons, watermelons, jujube, carob, and olives were in the Egyptian diet. Egyptians are likely to have used butter. They had a variety of plant-based oils, from lettuce and radish oils to more common examples like safflower oil, ben oil, sweet basil oil, and sesame oil. The spices and herbs used by the Egyptians was an evidence to their well-developed palates: oregano, fennel, thyme, juniper, capers, nigella, chervil, anise seeds, sage, cinnamon, cumin, and black pepper. The most note-worthy beverages consumed by Egyptians were beer and wine. Beer was a source of protein and like bread, was used for payment. Wines were not only made of grapes, but of dates, figs, and pomegranates. Archaeological findings, including the tomb of Tutankhamun, proved that the best wines were produced in the river delta. Egyptians enjoyed sweets and used honey, dates, or carob since sugar canes did not grow in the delta. They believed honeybees to represent Pharaohs, and honey itself to be the tears of Ra, and thus considered honey sacred. They also restricted the consumption of certain foods. These restrictions, albeit not clear-cut, were mostly for animal products. As regards pork, certain researchers claim that Egyptians linked pork with evil god Seth and did not consume it; while others think Egyptians were influenced by the Jewish community, whose religion considers pork unclean. On the other hand, archaeological excavations unravelled pig farms, which suggest Egyptians might have also consumed pork. A group of researchers also claimed to find restrictions for certain fishes. This was merely a stigma resulted from the myth of god Osiris since fish was a basic substance for the majority of the society. Another factor affecting the nutrition culture is the socio-economic circumstances. For instance, Pharaohs consumed quality bread, beef, wine, and honey while the common people consumed regular bread, vegetable, beer, date, and carob.

This study draws a detailed picture on how the socio-politic, economic, and cultural (religion) elements impacted and shaped the nutrition culture in Egypt and, in the conclusion part, analyses the similarities between the Ancient Egyptian and modern culinary culture.

Giriş

İnsanoğlunun uygarlık tarihindeki evrimleşme süreci onun beslenme ve yemek kültürünü etkilemiş ve bununla birlikte beslenme alışkanlığını da değiştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Varlığını sürdürmek isteyen insan türü, hem yaşam sürecini devam ettirmek, hem de dış dünyayla (kabile ve kent) uyum sağlayabilmek için gerekli besini bulmak zorundadır.¹

İnsanlık tarihindeki avcı-toplayıcı toplulukları incelediğimizde, bu toplulukların besin ihtiyaçlarını yabani bitkilerden ve yabani hayvanlardan sağladıklarını görürüz. Yabani bitkileri toplayıp, yabani hayvanları avlayan avcı-toplayıcı insanoğlunun besin piramidinin, besin türleri açısından zengin ve çeşitli olmasının sebebi ise; her gün farklı bir hayvan türünü

¹ Wells, 1984: 65.

avlayabilmesidir. Bu çeşitlilikte, insanoğluna farklı lezzetleri tatma olanağı sunmuştur. Homo Habilis'i incelediğimizde, bu insan türünün taştan kesici aletler yapmasına rağmen, avcılıkta kendini çok geliştiremediğini görmekteyiz. Arkeolojik buluntular, Homo Habilis'in yaptığı kesici aletleri daha çok savunma amaçlı kullandığını göstermiştir. Avcılık konusunda kendini geliştiremeyen Habilis, bulduğu ölü hayvanların (leş) etlerini yaptığı kesici aletler vasıtasıyla parçalamıştır. Taş aletlerle ilişkili olduğu öne sürülen kemik kalıntıları, leşçil beslenme bulgusundan başka bir şey değildir.²

Habilis'ten sonra gelen hem düzenli avcılık yapan hem de ateşi bulan Homo Erectus, insanoğlunun yeme ve besin kültüründe bir devrim yaratmıştır. Sürek avının kâşifi olan Homo Erectus'un, meşalelerle büyük hayvan sürülerini kovaladığını ve bu hayvanları uçurum kenarlarında sıkıştırıp, onları atlamaya zorladığını gösteren arkeolojik buluntular vardır.³ Ateşin bulunması ile birlikte beslenme kültürüne pişirme teknikleri girmeye başlamıştır. İnsanoğlunun sindirim sistemini değiştirmekle kalmayan ateş, besinlerin kimyasal ve biyolojik yapısını da değiştirmiştir. Pişen yiyeceklerde parazit ve mikroplar yok olurken; insanlar sevdikleri yiyecekleri de daha rahat çiğneyip, sindirilebilmişlerdir.⁴ Homo Erectus'tan sonra gelen Neanderthalensis ve Sapiens insan türleri de, ateşi günlük yaşamlarında yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Yiyeceklerin pişirilmesi enerji tüketimini azalttığı için, Neanderthalensis ve Sapiens'lerin beyin gelişimlerinin öne açılmıştır.⁵ Bu insan türlerinde soyut düşünme becerisinin ilk dönemlere göre daha çok geliştiğini gösteren arkeolojik buluntular mevcuttur.

Yeme ve beslenme kültüründeki en büyük dönüm noktası, insanoğlunun yerleşik hayata geçmesi ve tarım yapmaya başlamasıdır. Avcı-toplayıcı grupların tarım ile uğraşmasıyla köyler ve kentler oluşmuş, bunun sonucunda toplum ortaya çıkmıştır. Hareketliliği azalan avcı-toplayıcılar, yılın büyük bir kısmını seçtikleri sabit bir yerde geçirmeye başlamışlardır.⁶ Yaşanan olaylar sosyo-kültürel ve politik değişimleri de beraberinde getirmiş, bu da beslenme kültürünün yapısını değiştirmiştir. Arkeolojik bulgular, tarımsal üretimin dünyanın her yerinde aynı anda başlamadığını ortaya koymuştur. MÖ 8500'de Yakın Doğu'da başlayan tarımsal faaliyetler, Çin'de MÖ 7500'de, Güney ve Orta Amerika'da MÖ 3500'de görülmüştür.⁷ Bu tarımsal ürünler içinde en önemlileri Yakın Doğu'da buğday ve arpa, Asya'da pirinç ve darı ile Amerikan kıtasında mısırdır.⁸

Bu çalışmamızda Nil Nehri boyunca uzanan Mısır medeniyetinin, verimli topraklarında yetişen ve tüketilen besinlerin neler olduğu ve bu besinlerin toplumun sosyo-politik ve kültürel (din vs.) dinamiklerinden nasıl etkilendiği ve bu dinamiklerin yeme ve beslenme kültürünü nasıl şekillendirdiği incelenecektir.

² Lewin, 2000: 44.

³ Gezin, 2014: 14.

⁴ Harari, 2015: 25.

⁵ Harari, 2015: 26.

⁶ Standage, 2020: 38.

⁷ Standage, 2020: 20.

⁸ Standage, 2020: 28.

Mısır Coğrafyası

Antik dünyanın gizemli ve görkemli medeniyetlerinden biri olan Mısır medeniyeti, MÖ 3000'de Kral Menes zamanında Nil Nehri etrafında kurulmuştur. Nil Nehri kenarında kurulan Mısır medeniyeti, diğer uygarlıklardan farklı olarak, coğrafi konumundan dolayı kendine özgü bir kültür oluşturmuştur. Nil Nehri, Mısır coğrafyasının ekolojik dengesini etkileyen en büyük etmen olmuştur. Herodot, Mısırlı rahiplere atıfta bulunarak, Mısır'a Nil'in vergisi demiştir.⁹ Nil Nehri'nden uzaklaştıkça toprak çölleşmeye başlar. Uzunca bir vaha oluşturan Nil Nehri'nin toprağa ulaşabildiği kısımda tarım yapılabilen, ulaşamadığı kısımlarda toprak kurumakta ve herhangi bir ürün yetişmemektedir.¹⁰ Bu yüzden de Mısır'ın bereketli kısmına kara ülke, kurak olan kısmına ise kırmızı ülke denmiştir.

Dünyanın en uzun nehri olan Nil, üç ana kola ayrılmıştır. Bu ana kollar, Mavi Nil, Beyaz Nil ve Atabara Nehri'dir. Ekvatorial Afrika'nın göller bölgesinden çıkan Beyaz Nil, Etiyopya'da Mavi Nil ile birleşir ve Atabara Nehri'nin sularının da, bu nehirlerle karışmasıyla kuzey yönünde ilerleyerek şelaleleri oluştururlar.¹¹ Nil Nehri'nin kollarının geçtiği coğrafi yerler, Mısır'ın iklimsel koşullarını ve buna bağlı olarak tarımsal faaliyetlerini etkilemiştir. Etiyopya'dan gelen muson yağmurları, Nil'in taşmasına sebep olmuştur. Alüvyonları getiren taşkınlar, verimli toprakla birleşince normal yağmurdan alınan üründen daha fazla ürün (3-4 katı) alınmaya başlamıştır.¹² Mısırlılar, Nil Nehri taşkınlarının sebebinin, Tanrı Hapi'ye bağlamışlardır. Horus'un dört çocuğundan biri olan Tanrı Hapi, Mısır inancına göre her yıl Nil Nehri'nin taşmasını sağlamış ve Mısır topraklarına bereket getirmiştir. Nil Nehri taşkınlarının tanrısı adı verilen Hapi'ye, Mısırlılar çok saygı duymuş onun adına ilahiler bestelemişlerdir. Tanrı Hapi'ye söylenen ilahilerden biri şöyledir;

“Selam sana Hapi, topraktan çık ve Mısır'a hayat vermek için gel; gelişini koyu karanlıklarla gizleyen sen (Mısırlılar Nil'in nimetlerinden habersizdirler)...Susamış olan herkese hayat vermek için bahçelere yerleşen dalga.. Kendini gösterir göstermez toprak sevinç çığlıkları atar. Bütün karın neşe içinde, sırt gülmekten katılmış haldedir.”¹³

Mayıs ayında yükselmeye başlayan Nil Nehri'nin taşması ekim ayına kadar sürer, kasım ayında sular çekilir ve toprak tarım için uygun hale gelir. Toprağın ortaya çıktığı zamana peret adı verilirken, yılın son dört ayına hasat zamanı yani shemu denmektedir.¹⁴ Mısırlılar, Nil Nehri'nin taşma hareketlerine göre tarımsal bir takvim sistemi geliştirmişler ve mevsimleri taşma zamanı, ekme zamanı ve hasat zamanı olarak ayırmışlardır. Su baskınlarını iyi tahmin edebilen Mısırlılar, sistemli yöntemleri sayesinde kıtlık tehlikesine karşı iyi bir mücadele vermişlerdir. Komşu krallıklar kıtlık tehlikesiyle savaşırken, Mısır Nil Nehri sayesinde bu tehlikeyi kolay atlattır.

⁹ İnan, 1992: 3.

¹⁰ Micerop, 2019: 7.

¹¹ Schlögl, 2019: 7.

¹² Freeman, 2013: 24.

¹³ Vercoutter, 2016: 19.

¹⁴ Freeman, 2013: 25.

Bereketli olan Nil, Mısır'ı tarım ürünlerini kendisi üretebilen bir medeniyet haline getirmiş, bu da onun beslenme kültürünü etkilemiş ve çeşitlendirmiştir. Bunların yanı sıra siyasi yapılaşmanın getirdiği sınıfsal farklar, dini inanışların etkisi yeme ve beslenme kültürünü şekillendirmiştir.

Mısır Toplumunda Yetiştirilen Besinler ve Sosyo-Politik, Kültürel (Dini) Dinamiklerin Bu Besinlere Etkisi

Tahıllar

Nil Nehri'nin getirdiği bereket sayesinde, Mısırlılar zengin bir beslenme yelpazesine sahip olmuşlardır. Mısır medeniyetinin beslenme sistemi hakkındaki bilgilere, duvar resimleri ve yiyecek listelerinden ulaşmaktayız. Mısırlıların iki ana besin maddesi latince ismi *Triticum dicocum* olan gernik buğdayı (kavılca) ve arpadır. Buğday ve arpayı elleriyle toprağa saçan Mısır halkı, kuşların tohumları yemesini önlemek amacıyla keçileri toprağın üzerinde yürütür ve bu tohumların iyice toprağın içine girmesini sağlardı.¹⁵ Mısırlılar tahıl tanrısı Neper'i buğday başakları ile betimlemişlerdir.¹⁶ Ptolemaios Dönemi'ne kadar kullanılan gernik buğdayının lapası yapılmış, kabuklarından ayırmak için havanda dövülmüş ve sonra el değirmeninde öğütülerek un elde edilmiştir.¹⁷ Mısırlılar topladıkları buğdayı, arı kovanı şeklinde olan silo denilen tahıl ambarında ihtiyaç duyulana kadar saklamışlardır. Çeşitli şekillerde ve lezzetlerde ekmek türleri vardı. Mayalı ve mayasız ekmek çeşitleri mevcuttu. Sümerlerden aldıkları bazlama biçimindeki ekmeği geliştiren Mısırlılar, ekmek hamuruna bira mayası katarak, mayalanma işlemini gerçekleştirmişlerdir.¹⁸ Bira, ekmek mayalanmasında önemli bir role sahiptir. Ekmekler; hilal, oval, disk, piramit, altıgen gibi çeşitli şekillerde yapılırken, özel törenler ve büyü için hazırlanan hayvan ve kuşların egzotik şekilleri olan, ekmekler de mevcuttur.¹⁹ Ekmeklerin pişirme yöntemleri de birbirinden farklıydı. Sıcak küller üzerinden, kavurma tavalarına ve ateşin üzerine yerleştirilen toprak testilere ve fırınlara kadar pek çok şekilde ekmek pişirilmiştir.²⁰ Aynı zamanda ekmek pişirmek için Hindistan'daki tandır fırınlarına benzeyen, fırınları kullanmışlardır. Mısırlılar buğday, arpa ekmeklerini tatlandırmak için; bal, anason ve kimyon gibi katkı maddeleri kullanmışlardır.²¹

Mısır toplumundaki sınıfsal ayrımı, ekmek tüketiminde de görmekteyiz. Herkes için temel besin olan ekmek, içine atılan katkı maddeleri ve gördüğü işlemlerden dolayı farklılaşabilmekteydi. Kaba öğütülmüş arpa ve buğday ekmeğini halk yerken, ince öğütülen elekten geçirilen kepeği olmayan ekmeği, zenginler yemekteydi.²² İçinde bal, hurma gibi tatlandırıcı katkı maddeleri bulunan ekmekleri, sadece zengin ve seçkin sınıf yerdi.

¹⁵ Civitello, 2019: 16.

¹⁶ Çetinkaya, 2020: 111.

¹⁷ Bober, 2014: 61.

¹⁸ Gürsoy, 2014: 33.

¹⁹ Brier – Hobbs, 1999: 111.

²⁰ Işın, 2019: 47.

²¹ Brier – Hobbs, 1999: 111.

²² Işın, 2019: 47.

Mısır toplumunda ekmek, ekonomik olarak çok önemli bir besin maddesidir. Bunu gösteren en iyi örneklerinden biri de, işçi ücretlerinin ekmekle ödenmesidir. Ekmek, hem ekonomik hem de kutsal bir yiyecekti. Mumyalar buğday yapraklarından örülmüş kolyeler takar, aynı zamanda yattıkları mezar odalarında çamurla dolu arpa yatakları bulunurdu. Bu arpa yataklarında Osiris'in bir taslağı yer alırdı. Arpa karanlık mezarda filizlendiğinde, hem Osiris'in yenilenmesini hem de ölen kişilerin yeniden doğuşunu sembolize ederdi.²³

Et ve Deniz Ürünleri

Mısırlılar, et tüketiyorlardı ama her öğünde et olmazdı. Kırmızı et olarak sığır tüketimi yaygındı. Sığır etini, toplumun her kesimi yiyemezdi çünkü pahalı bir besindi. Eski Mısır'da bir ineğin fiyatı, bir zanaatkarın yıllık gelirine ve küçük bir çiftçinin yıllık hasadına eşittir.²⁴ Mısırlılar, ineklerden et, yağ ve kemik iliği yanında süt elde etmişler ve süttten krema, tereyağı ve peynir yapmışlardır.²⁵ Çoğu Asyalı ve Sami ırklarında görülen laktoz intoleransı Mısır toplumunda görülmemiş, inek, keçi, eşek sütü anne sütü kesildikten sonra, çocuklara verilmiştir.²⁶ Sığır dışında keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanların etleri de tüketilmiştir. Koyun ve keçi eti, sığır etinden daha ucuz olmasından dolayı halk kesiminin sofralarında yer almıştır. En zengin olan sınıflar bile her gün et yememiştir. Tapınak ve mezar sahnelerinde Texas sığına benzeyen, lir biçiminde uzun boynuzlu ve kısa boynuzlu inek türleri betimlenmiştir.²⁷ Kahverengiden kırmızıya ve benekliye kadar renk çeşidine sahip olan inek türlerinin uzun boynuzlu olanları et için, kısa boynuzlu olanları ise süt için yetiştirilmiştir.²⁸ Mısırlılar avcılık yapmışlar ve bu avladıkları hayvanların etlerini de tüketmişlerdir. Ceylan, antilop, (Afrika antilopu ve Büyük Sahra antilopu) vahşi eşek, geyik ve tavşana kadar birçok hayvanı avlayan Mısırlılar, geniş bir protein zinciri oluşturmuşlardır.

Mısır'da hayvanlar bazı tanrılarla ilişkilidir. Hayvanların, tanrıların sembolü olması o hayvanların tüketilmesine engel olmazken, bazılarının yenilmesi tabu olmuştur. Heliopolis'in ilk büyük tanrısı ve kültü çok eski olan Tanrı Atum'un sembolü koçtur. Mısır kozmogonisine göre yaratıcı ilkenin tanrısı olan ve dünyayı bu ilke ile yaratan Atum kendinden varlandı.²⁹ Bereket, su ve çömlek yapma tanrısı olan Khnum'un sembolü koçtur. Koçbaşı bir tanrı olan Khnum, Nil ile özdeşleşmiştir. Nil ile toprağı birleştirdiği düşünülen Khnum, canlı şeyleri çarkında şekillendirdiği için bir çömlekçi olarak tasvir edilmiştir.³⁰ Mısırlılar bu tanrılara hem saygı göstermişler, hem de sembolleri olan bu hayvanları tüketmekten kaçınmamışlar, onları tabu olarak görmemişlerdir. Doğurganlık ve bereket tanrısı olan Apis'in sembolü boğadır. Boğa kutsal bir hayvandır ve zenginler tarafından tüketilen sığır eti belli bir döneme kadar tabu olarak görülmüştür. Son Sülaleler Dönemi'ne

²³ Brier – Hobbs, 1999: 112.

²⁴ Brier – Hobbs, 1999: 110.

²⁵ İkrâm, 2001: 2.

²⁶ Brier – Hobbs, 1999: 116.

²⁷ Brier – Hobbs, 1999: 118.

²⁸ Brier – Hobbs, 1999: 118.

²⁹ Wilkinson, 2016: 99.

³⁰ Wilkinson, 2016: 194.

rastlayan sığır yeme yasağının nedeni, sığırın etinden ziyade kesilme şekliyle ilgilidir.³¹ Tarihçi Herodot'a göre; Yunanlılar ve Mısırlılar arasında rekabet olduğu için bir Mısırlı, herhangi bir Yunanlı'nın bıçağıyla kestiği sığır etini tüketmez.³² Domuz eti tüketimi konusunda birtakım tabular vardır. Fakat bu tabular değişiklik gösterir. Araştırmalar, Mısırlıların domuz etini kötülük ve fırtınaların tanrısı Seth ile ilişkilendirdiklerini, bu yüzden yemediklerini ortaya koysa da, Mısırlılar domuz eti tüketmekten kaçınmamışlardır. Bazı bilim adamları, Mısırlıların İbrani inancından etkilendiklerini söylemişlerdir. İbrani inancına göre; domuz eti kirli bir besindir. Hatta Tekvin kitabında bu konuyla ilgili şu cümleler geçmektedir;

Eski İbranilerin tanrısı, domuzu, tadılır ya da dokunulursa kirleten pis bir hayvan olarak lanetlemek üzere anlattığı konudan ayrıldı (Bir kez Tekvin Kitabı'nda ve yine Levililer'de anılır)³³

Herodot, Mısırlıların domuzu kirli bir hayvan olarak gördüklerini, birisinin domuzla yanışlıkla dokunması durumunda kendini ırmağa attığını ve tapınaklara domuz çobanlarının alınmadıklarını belirtmiştir.³⁴ Domuz, ter bezleri olmadığı için çamurda yuvarlanarak serinleyen ve ihtiyacı olduğunda kendi leşini yiyen bundan dolayı insanlarda ishal, kusma, bulantı ve baş ağrısı rahatsızlıklarına neden olan trichinosis parazitini taşımaktadır. Ayrıca domuz eti, tavuk etinden bile daha çabuk bozulabilmekte bu da parazit riskini arttırmaktadır. Bütün bunlara rağmen, Mısır coğrafyasında domuz etinin tüketildiği ve domuzun yetiştirildiği görülmüştür. III. Amenhotep zamanında ve I. Seti zamanında domuz eti tüketilmiş hatta Osiris tapınaklarında domuz yetiştirilmesine izin verilmiştir.³⁵ Bir zamanlar Mısır'da yaşayan Romalı yazar Athenaeus Mısırlıların günümüz sandviç tarifine çok benzeyen bir yiyecek yaptıklarını belirtmiştir.³⁶ Yemeklerde servis edilen buğday ekmeğinin üzerine, fırın ekmeği denilen ve içinde domuz eti olan başka bir somun konulmuştur.³⁷ Bu tarif günümüzde yapılan sandviç çeşitlerine benzemektedir. Domuz etine karşı çok katı kısıtlamalar olmasa da dönemin şartlarını düşündüğümüzde, bu kısıtlamaların hijyenik nedenlerden kaynaklanmadığını daha çok dinsel etkilerin söz konusu olduğunu görmekteyiz.

Mısırlıların, kirpi, fare ve sırtlan gibi tatları çok cazip olmayan hayvanları avladıkları ve yediklerine dair birtakım arkeolojik buluntular keşfedilmiştir. Sırtlan konusu, biraz tartışmalı bir konudur. Resimlerde evcilleştirilmiş sırtlanlar olduğu halde etleri acı olduğu için Mısırlıların bu hayvanı yediklerine daha dair net kanıtlar yoktur.³⁸ Araştırmalar sonucunda mumyaların midelerinde fare kemikleri bulunmuş ve farenin yendiğine dair birkaç metinsel ima ortaya çıkarılmıştır.³⁹ Bütün bu bulgular, farelerin bir besin olarak tüketildiğini bize göstermektedir. Eski Mısırlılar Krallık mastabalarında yiyecek ikramı olarak gösterilen kirpiyi, kil ile kaplayarak,

³¹ Özbek, 2020: 66.

³² Özbek, 2020: 66.

³³ Harris, 2020: 43.

³⁴ Herodotos, 2004: 105.

³⁵ Özbek, 2020: 66.

³⁶ Brier – Hobbs, 1999: 120-121.

³⁷ Brier – Hobbs, 1999: 121.

³⁸ Brier – Hobbs, 1999: 122.

³⁹ İkrâm, 2001: 5.

ateşte pişirmişler ve kil kaplama çatladığında dikenlerini bırakan kirpinin yumuşak etini yemişlerdir.⁴⁰

Mısır coğrafyası kuşların göç yolları üzerinde olduğu için kuş türleri oldukça çeşitliydi. Bildırcın, güvercin, kumru, küçük su kuşları, bataklık kuşları, ördek, kaz, deve kuşu tüketilen önemli besinlerdi. Özellikle deve kuşu yumurtası ve ördek yumurtası çok değerliydi. Deve kuşu yumurtasının kabukları süslemelerde kullanılmak üzere saklanmıştı. Kahvaltılarını güvercin, ördek ve kaz yumurtası ile yapan Eski Mısırlılar için⁴¹ kuş faunası çok değerlidir. Kaz, Mısırlı rahiplerin beslenmesinde çok büyük öneme sahiptir. Önemli bir kümes hayvanı olan tavukla ilgili bilgilere Eski Mısır'da rastlanmamıştır. Hindistan ve Suriye yoluyla MÖ 4. yüzyıl'da geldiği düşünülen tavuğun, Ptolemaik Dönem'den önce tek temsili Howard Carter tarafından Teb'te bulunan küçük ostrakon üzerine yapılan mürekkep çizimidir.⁴²

Balık, Mısırlılar için önemli bir deniz ürünüydü. Nil taşkınları sonucunda çok sayıda balık çamurda hapsolmuş ve toplanabilmiştir. Mısırlılar balık tutmak için mızrak, ağ ve trol ağları kullanmışlardır. Halkın en çok tükettiği besinlerden olan balık, Mısır ikliminin şartları nedeniyle çeşitli şekillerde tüketilmiştir. Et gibi, balıkta taze olarak yenirken aynı zamanda hem kurutularak hem de salamura edilerek tüketilmiştir.⁴³ Yayın, yılan balığı, sazan, kefal, kalamar ve bulti (Nil nehrinde yaşayan bir balık. Latince ismi *Lates niloticus*)⁴⁴ gibi balıklar Mısır'da en çok tüketilen balıklardır. *Lates niloticus* ya da bulti balığı Nil Levreği olarak bilinmektedir. Mısırlılar için balık eti gibi balık yumurtası da çok önemli bir besin maddesiydi. Bugün bütün Akdeniz ülkelerinde bottarga olarak bilinen kefal yumurtasını ilk üreten kişiler Mısırlılar olup, bunun için grey mullet denilen özel bir kefal türünü kullanmışlardır.⁴⁵ Nil taşkınları istiridye gibi kabuklu deniz ürünlerini getirirken, kabumbağa ve ağlara takılan timsahları da beraberinde getirmiştir. Fakat bunların tüketilip tüketilmediği bilinmemektedir. Ptolemaik Dönem'e ait olan bir tarifte; balık, yağ, soğan, biber, kişniş ve diğer otlar ile pişirilerek balığın üstüne sos olarak dökülmüş öyle yenmiştir.⁴⁶ Yapılan bu yemek günümüz balık pişirme yöntemine yakın bir tariftir.

Balık tüketimi konusunda da Antik Mısır'da birtakım tabular mevcuttur. Herodot, bu tabunun sadece rahipler için olduğunu açıklarken, Sicilyalı Diodorus bu tabunun herkes için geçerli olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Bu tabu, Tanrı Osiris'in erkeklik organının bir balık tarafından parçalandığı inancından kaynaklanmaktadır.⁴⁸ Greko-Romen Dönemin'e tarihlenen bu tabuya rağmen balık, halkın en önemli besin maddelerinden biri olmuştur.

⁴⁰ İkrām, 2001: 5.

⁴¹ Brier – Hobbs, 1999: 114.

⁴² İkrām, 2001: 5.

⁴³ Gürsoy, 2014: 34.

⁴⁴ Işın, 2019: 45.

⁴⁵ Tallet, 2015: 323.

⁴⁶ Brier – Hobbs, 1999: 114.

⁴⁷ İkrām, 2001: 4.

⁴⁸ İkrām, 2001: 4.

Sebzeler, Meyveler ve Baklagiller

Eski Mısırlıların beslenme sisteminde sebzelerin, meyvelerin ve baklagillerin önemi büyüktür. Toplumun bütün kesimlerinde bu besinler etten daha çok tüketilmiştir. Nohut, mercimek, lobya tüketilen baklagiller arasındadır. Bunun dışında antik dönemden beri var olan, firavunların çok sevdiği ve günümüzde de tüketilen bakla (ful nabad) ve kahverengi fasulye (ful nedames) mevcuttu.⁴⁹ Kahvaltıda yer alan kahverengi fasulye (kuru iç bakla) bugün de isteğe göre yağ, limon suyu, sarımsak, maydanoz, kimyon ve karabiber eklenerek tüketilmiştir.⁵⁰ Marul, bezelye, turp, maydanoz, soğan, sarımsak, pırasa, biber, kabak, salatalık, kereviz, hindiba tüketilen diğer önemli besinler arasındaydı. Herodot, temel besinleri sarımsak, turp, soğan olan işçilerin, piramitleri inşa ettiklerini belirtmiştir.⁵¹ Sarımsak, kereviz gibi hem çiğ olarak tüketilmiş hem de yemeklere hoş bir aroma vermek için kullanılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda Tutankhamun'un mezarında bol miktarda sarımsak bulunmuştur. Mısır'da yetişen marul, uzun yapraklara ve afrodisyak etkisine sahip olduğu için bereket ve doğurganlık tanrısı Min ile ilişkilendirilmiştir.⁵² Antik Mısır'da salatalığın olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Duvar resimlerinde görülen besinin kabak ya da salatalık olup olmadığı belirsizdir. Şalgamın varlığı konusunda tartışmalar olmasına rağmen; Greko-Romen Dönemi'nde bu bitkinin haşlanmış, kızartılmış ve salamura şeklinde tüketildiğine dair kanıtlar mevcuttur.⁵³

Mısırlılar su bitkilerini beslenmelerine dahil etmişlerdir. Çekici bir kokusu olan lotus çiçeğinin köklerini ve çekirdeklerini yiyen Mısırlılar, bataklıkta yetişen, su otu bitkisi olan papirüsün kökündeki tatlı sapı da kemirmişlerdir.⁵⁴

İkliminden dolayı çok sayıda hurma ağacının yetiştirildiği Mısır'da, bu meyve hem kuru hem de taze olarak yenilmiştir. Dom palmyesi diye bilinen hurma ağacından elde edilen hurmaların tadı, fındık tadına benzemektedir. Mısırlılar dom palmyesinden elde ettikleri hurmayı çiğ ve öğüterek tüketmişlerdir. İncir, nar, üzüm (kuru ve taze), kavun, karpuz, hünnap, keçiboynuzu, zeytin, Arabistan kirazı, avokado beslenme zincirinde yer alan önemli meyvelerdir. Kraliçe Hatshepsut, egzotik bitkilerden oluşan bir botanik bahçesi kursa da, son yapılan araştırmalar Firavun Menkaure'nin (Mikerinos) saray bahçesinde zeytin ağacı yetiştirmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.⁵⁵ Ardiç fasulyesi ve badem ithal edilen meyveler arasında yer alır. Kayısının yetiştirilmiş ya da ithal edilmiş olduğu kesin değildir. Günümüz Mısır coğrafyasında bulunan muz, limon, şeftali, badem, domates, mango ve şeker kamışı bölgeye Greko-Romen veya daha sonraki dönemlerde gelmiştir.⁵⁶ Araştırmacılar, elmanın Mısır'da olup olmadığı konusuna soru işaretiyle

⁴⁹ Civitello, 2019: 16.

⁵⁰ Bober, 2014: 77.

⁵¹ İkrâm, 2001: 7.

⁵² İkrâm, 2001: 7.

⁵³ İkrâm, 2001: 8.

⁵⁴ Brier – Hobbs, 1999: 114.

⁵⁵ Gerisch – Wetterstrom, vd., 2008 : 3.

⁵⁶ David, 2003: 365.

yaklaşmışlardır. İthal edilmiş ve küçük ölçeklerde saray bahçelerinde yetiştirildiği düşünülen elmanın, varlığı konusunda net bilgiler yoktur.⁵⁷

Mısır iklimin elverişli olması ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı pek çok sebze, meyve yetiştirilmiş ve ithal edilmiştir. Sebzelerin ve meyvelerin çeşitli olması daha çok Yeni Krallık Dönemi'nde ortaya çıkmış ve bu çeşitlilik Greko-Romen Dönemi'nde de devam etmiştir. Antik Mısır beslenme zincirinde meyve sebze ve baklagillerin bol bir şekilde tüketilmesi onların sağlıklı beslenmeye verdikleri önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yağlar

Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar, Mısır beslenmesinde yer aldığı için hayvansal yağ kullanımı çok fazla olmasa da vardır. Araştırmacılar, Mısırlıların tereyağı tüketmiş olabileceğini belirtmişlerdir. Sütün kullanımı bu görüşü destekler niteliktedir. Bunun dışında Mısırlıların genellikle bitkisel yağları tercih ettiklerini görmekteyiz. Kıyı kesiminde yaşayan Mısır halkı, bitkisel yağı tercih ederken, iç bölgelerde yaşayanlar hayvansal yağları tercih etmiştir.⁵⁸ Bitkisel yağlar içinde en önemlileri marul ve turp yağıdır. Zeytin hem taze olarak tüketilmiş, hem de yağı kullanılmıştır. Yeni Krallık Dönemi'nden itibaren bu yağlara ek olarak aspir yağı, moringa ağacının kabuğundan yapılan ben yağı, balanit cevizinden yapılan balanois yağı ve susam yağı kullanılmış, Deir el-Medina, Malkata ve Tel-el-Amarna 'dan yağ kavanozları çıkartılmıştır.⁵⁹ Hayvansal yağların yanında tohum ve sert kabuklu yemişlerden elde edilen yağlar, Antik Mısır'da kızartma yapma, çörek ve hamur işlerini tatlandırmada kullanılmıştır.⁶⁰

Baharatlar ve Otlar

Baharatlar ve otlar Mısır mutfağının önemli tatlandırıcı unsurlarındandır. En bilinen ve kullanılan otlar kişniş, dereotu ve nanedir.⁶¹ Bunların dışında kullanılan baharatlar ve otlar mercanköşk, rezene, kekik, ardıç, kapari, sedir ağacı, çörek otu, frenk maydanozu, anason, adaçayı, yalancı safran (aspir), tarçın, kimyon ve karabiberdir. Bu baharat ve otların bazıları Mısır coğrafyasına özgü iken, tarçın ve karabiber ithal edilmiştir. Kerevizin keskin ve hoş bir kokusu olduğu için tohumları, yiyecekleri tatlandırmada kullanılmıştır. Mısırlılar yaptıkları ekmeklere, pidelere lezzet vermek için anason ve kimyon eklemişlerdir.⁶² Kimyon genellikle balıklar için özel bir kaplama olarak kullanılırken, bu dönemde hardal tohumlarının da kullanıldığını görmekteyiz.⁶³ Tuz balıkları ve etleri tuzlamada kullanıldığı gibi, aynı zamanda mumyalama işleminde de kullanılmıştır. Bazı hayvansal ürünlerde gördüğümüz tabular çok katı olmasa da tuz içinde geçerli olmuştur. Dinsel törenlere katılan rahiplerin tuzu, kötülük tanrısı Seth ile

⁵⁷ İkrām, 2001: 8-9.

⁵⁸ Gürsoy, 2014: 34.

⁵⁹ İkrām, 2001: 9.

⁶⁰ Bober, 2014: 71.

⁶¹ David, 2003: 365.

⁶² Gürsoy, 2012: 46.

⁶³ Brier – Hobbs, 1999: 115.

ilişkilendirdikleri için tuzdan uzak durduğunun kanıtları mevcuttur.⁶⁴ Antik Mısır'da tuz çeşitlerini de görmekteyiz. Memfis yakınındaki bir gölden çıkan kırmızı tuz ile Habeşistan ve Libya'dan satın alınan mor tuz önemli tuzlar arasındadır.⁶⁵ Bunun dışında sadece ölüleri mumyalamada kullanılan natron denilen mineral tuzu mevcuttur. İthal edilen bir baharat olan tarçın, mumyalama işlemi sırasında kullanılsa da yemeklerde kullanılıp kullanılmadığı net değildir. Ölülerin mumyalanmadan önce bütün iç organları dışarı çıkartılırdı. İçi boşalan vücut, tarçın ve mür gibi baharatlarla doldurulmuştur.⁶⁶ Araştırmacılar, III. Ramses'in Hindistan'dan ithal ettiği tarçını, tanrılara sunduğu bu yüzden bu baharatın sıradan ölümlü insanların sofrasında yer almadığı çıkarımını öne sürmüşlerdir.⁶⁷

İçecekler

Antik Mısır'da önemli içecekler bira ve şaraptır. Protein kaynağı olan bira, sofralarda ekmele beraber yer almıştır. Boza kıvamında olan bira, Mezopotamya coğrafyasında olduğu gibi kamışla içilirdi.⁶⁸ Ekmele mayalandırılmasında kullanılan biranın, karmaşık bir kimyasal yapısı vardır. Eski Mısırlılar tahılı ıslatıp çimlendirmiş, onu elekten geçirip, ekmele için hazır hale getirmiş ve bundan bira ekmeği denilen somunlu bir ekmele yaptıktan sonra, somunları parçalara ayırıp, su dolu büyük bir kaptaki ekmesini yani fermente olması için bırakmıştır.⁶⁹ Fermente işleminin bitmesiyle ortaya çıkan biraya çeşitli baharatlar eklemiştir. Bira, Mısır toplumunda hemen hemen her kesimin sofrasında yer almıştır. Daha çok çalışanlar sınıfının içeceği olan bira, ekonomik olarak ekmele olduğu gibi bir ödeme biçimidir.

Tanrıların ve kralların içeceği olan şarabın hurmadan, üzümünden ve incirden yapılan çeşitleri vardır. En iyi şaraplar Delta Vadisi'nden elde edilmiştir. Şarap sahibinin adı, şarabın kökü ve üretim tarihi şarap şişelerinin üzerine ya da tıpasına işaretlenmiş olup, şarabın kalitesi de "iyi, çok iyi, çok çok iyi" şeklinde etiketinde açıklanmıştır.⁷⁰ Bize şarap hakkında güçlü kanıtlar veren yer ise, Krallar Vadisi'nde bulunan Tutankhamun'un mezarıdır. Yirmi altı adet amphora şarabının olduğu bu mezarda dört adet tatlı tada sahip olan şarapların olması, Tutankhamun'un şarabı sek olarak tercih ettiğinin göstergesidir.⁷¹ Yerli şaraplar yanında ithal edilmiş şaraplarda tüketilmiş olup, mezar odasında bulunan uzun kulplu kavanozların Suriye'den gelmiş olabileceği düşünülmüştür. Kavanozlar, içindeki şarap bitince tekrar kullanıldığı için hangi kralın hangi şarabı içtiğini bilemiyoruz. Greko-Romen ve Kıpti Dönemlere kadar Mısır şarabı çok uzun ömürlü olmayıp, bu dönemlerden sonra amphoraların içinin reçine ile kaplanması ve geçirimsiz hale gelmesiyle daha uzun ömürlü olmuştur.⁷² Yunanlı yazarlar, Mısır şaraplarının koyu renkte olduğunu belirtmiş olsalar da, şarapların hangi renkte olduğu kesinlik kazanmamıştır. Hurma ağacının fermente edilen

⁶⁴ Bober, 2014: 79.

⁶⁵ Bober, 2014: 79.

⁶⁶ Civitello, 2019: 17.

⁶⁷ Bober, 2014: 78-79.

⁶⁸ Işın, 2019: 49.

⁶⁹ Bober, 2014: 66.

⁷⁰ İkrâm, 2001: 6.

⁷¹ Brier – Hobbs, 1999: 117.

⁷² İkrâm, 2001: 6.

özünden yapılan hurma şarabı ve incir şarabı dışında Antik Mısır'da kullanılan "shedeh" kelimesinin nar suyu ya da nar şarabı olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler vardır.⁷³ Şarap açık havaya maruz kalırsa, sirkeye dönüşme olasılığı çok yüksek olduğu için Mısırlıların sirke kullanmış olabileceği güçlü bir olasılıktır. Antik Mısır'da sarhoşluk kabul gören ve özel günlerde hoş görülebilen bir durumdur.⁷⁴

Tatlılar

Mısır'da şeker kamışı sonradan ithal edildiği için tatlılarda bal kullanılmıştır. Bal, yemek dışında tıp alanında ve pratik amaçla faydalanılan bir besindir. Bal arılarının firavunları temsil ettiğine, balın da Tanrı RA'nın gözyaşları olduğuna inanan Mısırlılar, bu besine kutsallık kazandırmışlardır. Bal değerli bir besin olduğu için toplumdaki herkes baldan faydalanamamıştır. Zenginler tatlılarında bal kullanırken, fakirler hurma kullanmıştır. Meyvelerden daha çok rağbet gören keklerde bolca bal kullanılmıştır.⁷⁵ Mısırlılar sevdikleri şeyleri sonsuza dek yanlarında olması için mezarlarına da taşımışlar ve onların da sonsuz olabileceğine inanmışlardır. Bu durum bir tatlı tarifinde karşımıza çıkar. Yeni Krallık Dönemi'nde vezirlik yapan Rekhmire, yer bademini un haline getirip, daha sonra balla karıştırıp kek yaptığını anlattığı tarifi, mezarının duvarına yazdırmıştır.⁷⁶ Bal ve hurma kadar tatlılarda kullanılan bir diğer besin ise, keçiyoynuzudur. Mısırlılar, öğütülmüş keçiyoynuzu sütle karıştırarak çikolatalı pudinge benzeyen bir tatlı yapmışlardır.⁷⁷

Yiyeceklerin Hazırlanması ve Sofra Düzeni

Antik Mısır'da yiyeceklerin hazırlanma yöntemleri ve sofraya düzenleri hakkında arkeolojik buluntulardan bilgi edinsek bile, yeterli bilgilere sahip değiliz. Buğday ve arpayı kuraklık tehlikesine karşı tahıl ambarlarında saklayan Mısırlılar, et, balık gibi hayvansal besinleri tuzlayıp kurutmuşlar, üzüm, incir, hurma gibi meyveleri de kurutup tüketmişlerdir. Metal mangalların ve taş ocakların olduğu Mısır'da, Yeni Krallık Dönemi aşçıları, sebzeleri, balıkları, otları, baharatları et ve kümes hayvanlarının parçalarını pişirmek için büyük metal kaplar kullanmışlardır.⁷⁸

Mısırlılar sadece ziyafetler için sofralarını süslememişler, günlük yemek düzenlerinde de bu titizliği göstermişlerdir. Alçak masa etrafında yemek yiyen Mısır halkı, daha sonra Mezopotamya'nın etkisiyle yüksek iskemleler üzerinde oturarak yemek yemeye başlamıştır.⁷⁹ Çok sayıda yiyecek ve içeceğin olduğu ziyafet sofraları, lotus çiçekleri ile süslenmiş ve müzisyenler yemek yiyen kişilere eşlik etmişlerdir. Duvar üzerine betimlenen tasvirlerde, misafirlerin lotus çiçeklerini kokladıkları, hizmetkârların ve müzisyenlerin samimi bir şekilde sohbet ettikleri görülmektedir.⁸⁰ Bu ziyafetlerde müzisyenler, lavta

⁷³ İkrâm, 2001: 7.

⁷⁴ Picardo, 2015: 140.

⁷⁵ Picardo, 2015: 140.

⁷⁶ Brier – Hobbs, 1999: 122.

⁷⁷ Brier – Hobbs, 1999: 115.

⁷⁸ David, 2003: 366.

⁷⁹ Işın, 2019: 51.

⁸⁰ Çetinkaya, 2020: 111.

(uddan küçük telli çalgı), arp ve davul kullanmışlardır. Seramik kâselerin ve resmi görüşmelerde kullanıldığı düşünülen mavi sırlı, boyalı, Mısır fayansından yapılmış tabaklara bol miktarda yiyeceğin doldurulduğu sofralarda, hizmetçi kızlar tarafından boşalan şarap bardakları yeniden doldurulmuştur.⁸¹ Bazı yemekleri elleriyle yiyen Mısır halkı, kaşık ve bıçakta kullanmıştır. Hizmetkârlar ellerini ve ağızlarını temizlemeleri için yemek yiyen misafirlere su dolu bir kâse ve peçete getirmişlerdir.⁸² Sağlıklarına önem veren ve birçok hastalığın sindirim organlarından kaynaklandığına inanan Antik Mısır halkı, aralıklı oruç tutup, bağırsaklarını temizlemek için müshil kullanmıştır.⁸³

Bütün bu örnekler baktığımızda, yemek yemenin fizyolojik ihtiyaç olmanın ötesinde, Antik Mısır'da titizlikle hazırlanmış bir şölen, bir nevi mutluluk ritüeli olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Sonuç

Eski Mısır, bulunduğu coğrafi konum ve bundan kaynaklanan iklim şartları nedeniyle, Mezopotamya uygarlığından daha fazla yiyecek çeşitliliğine sahip olmuştur. Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında temel besin bira ve ekmek olmasına rağmen, Mısır halkı Sümerlerden aldıkları mayasız ekmeği geliştirip içine bira mayası katarak modern dünyanın tükettiği ekmeğe en yakın olanını yapmışlardır. Gerek Mezopotamya gerek Hitit mutfağına baktığımızda, kırmızı et tüketimi fazla iken Mısırlılar, nadir olarak kırmızı eti tüketmişlerdir. Daha çok sebze tüketiminin olduğu Antik Mısır'da, Nil Nehri'nden avlanan balıklar etten daha fazla tüketilmiştir. Ptolamaik Dönem'den günümüze kadar gelen soslu balık tarifi, bugün modern mutfak kültüründe yapılan balık buğulamayı bize hatırlatmaktadır.

İklimsel etkilerden dolayı yiyeceklerin çok çabuk bozulduğu bu coğrafyada, etler ve balıklar taze olarak tüketildikleri gibi tuzlanıp kurutulmuş bir şekilde yenmiştir. Kurutulmuş et ve balık kültürü günümüzde hala mevcuttur. Bugün Anadolu'da tüketilen pastırma, Urartular zamanından beri var kurutulmuş inci kefal balığı ve İskandinavya'da tørrfisk denilen kurutulmuş balık, beslenme kültürünün sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Domuz, sığır, balık gibi bazı hayvansallar ürünlerden dinsel nedenlerden dolayı kaçınılsa da, çok sıkı kısıtlamalar olmamıştır. Bugün Müslüman ve Yahudi toplumlarında domuz eti tüketilmemektedir.

Baklagiller, sebzeler ve meyveler Mısır mutfağının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Günümüz Mısır coğrafyasında, hala kuru bakla yemeği tüketilmektedir. Bugün Ege'de fava olarak bilinen kuru bakla sevilen bir yemektir. Soğan, sarımsak ve ekmek daha çok piramitleri yapan işçilerin ana besin maddesidir. Sarımsak ve soğanın antioksidan özelliğini düşündüğümüzde buna şaşırılmaması gerekir.

İneğin olmasından dolayı hayvansal yağın tereyağı olabileceği düşünülmüş fakat bu konularda tartışmalar mevcuttur. Mısırlılar, marul ve

⁸¹ Brier – Hobbs, 1999: 123.

⁸² Işın, 2019: 51.

⁸³ Gürsoy, 2014: 35.

turptan sağlıklı bitkisel yağlar üretmişlerdir. Zeytini meyve olarak yemiş ve onun yağını da kullanmışlardır. Zeytinyağı günümüz Ege ve Akdeniz coğrafyasında kullanılan sağlıklı bir yağ çeşididir.

Anasonlu ekmeklerden, kimyonun kullanıldığı balık yemeklerine kadar çeşitli baharat ve otların bulunduğu Mısır mutfağı, bugün modern mutfak kültürünü etkilemiştir. Bu bakımdan Mısır halkına damak zevki gelişmiş, ilk gurmeler diyebiliriz.

En önemli içecekler bira ve şaraptır. Üretim tarihleri ve kalitesi etiketlerinde yazan şarap amphoraları, modern etiketleme yöntemine örnek gösterilebilir. Mısır şarapları, tat olarak günümüze en yakın şarap türleri arasındadır.

Tatlı ekmeklerden, tatlı keklere kadar çeşitli tatlı türleri yapan Mısırlılar, şeker kamışı kullanmamış, tatlandırıcı olarak balı ve hurmayı tercih etmişlerdir. Rafine şeker tüketmedikleri içinde tatlılarını sağlıklı biçimde yapmışlardır. Keçiyoynuzunun öğütülüp sütle karıştırıldığı tatlı, günümüz çikolatalı pudingine benzemektedir. Kolay hazırlanabilen ve günümüzde fast food olarak bilinen yiyeceğe en iyi örnek ise; Romalı yazar Athenaeus'un anlattığı iki ekmek arasına domuz etinin konulmasıyla yapılan yiyecektir ve bu yiyecek günümüz sandviç çeşidine benzemektedir.

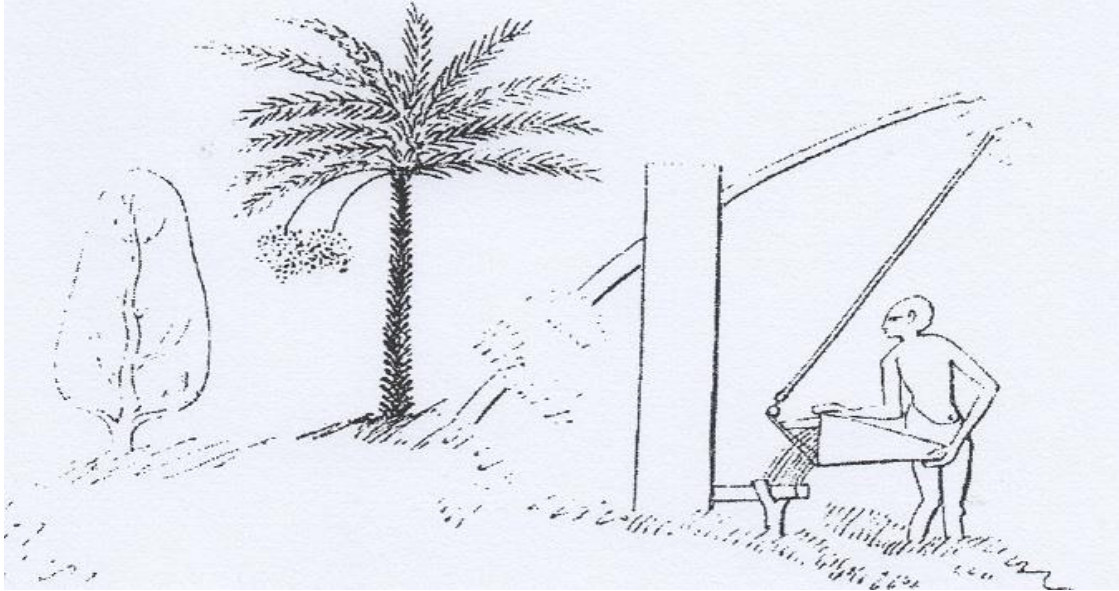
Özetle Antik Mısır'ın beslenme sistemini sınıfsal farklılıklar ve dinsel etkenler belirse de, genel anlamda sebze ve meyvenin çok, kırmızı etin az tüketildiği, şeker yerine balın ve hurmanın kullanıldığı sağlıklı bir mutfak kültürüne sahip olduğu söylenebilir. Mısır resimlerine baktığımızda, şişman insan görmek neredeyse imkânsız gibidir. İnce yapılı kadın ve erkekler çoğunluktadır. Bunun altında yatan nedenler ise; Mısırlıların sağlıklı kalma çabasıdır. Bu yüzden Mısır mutfağı, sağlıklı bir Akdeniz beslenme düzenine sahiptir diyebiliriz. Mutfak kültürleri içinde de daha çok Ege ve Akdeniz mutfaklarına benzemektedir.

Kaynakça

- ALCOCK, J.P., 2006. *Food in the Ancient World*, Greenwood Press, Westport CT.
- BOBER, P.P., 2014. *Antikçağ ve Ortaçağda Sanat, Kültür ve Mutfak*, Çev.: Ülkü Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- BRIER, B. – H. HOBBS, 1999. *Daily Life of the Ancient Egyptians*, Greenwood Press, Westport CT.
- CIVITELLO, L., 2019. *Mutfak & Kültür İnsanın Beslenme Tarihi*, Çev.: Z. Nilüfer Nahya-Saim Örnek, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ÇETİNKAYA, N., 2020. "Mısır Uygarlığı", *Gastronomi ve Yiyecek Tarihi*, Ed.: Atilla Akbaba-Neslihan Çetinkaya, Detay Yayıncılık, Ankara, ss.111-113.

- DAVID, R., 2003. *Handbook to Life in Ancient Egypt*, University of Manchester, New York.
- DE MIEROOP, M. V., 2019. *Eski Mısır Tarihi*, Çev.: Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul.
- FREEMAN, C., 2013. *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev.: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara.
- GERISCH, R. – W. WETTERSTORM – M.A. MURRAY, 2008. “Egypt’s Oldest Olive”, *Ancient Egypt Research Associates Groundbreaking Archaeology*, 9/2, ss. 3.
- GEZGİN, İ., 2014. *Sanatın Mitolojisi*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- GÜRSOY, D., 2012. *Baharat ve Güç*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- GÜRSOY, D., 2014. *Deniz Gürsoy’un Gastronomi Tarihi*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- HARARI, Y.N., 2015. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens İnsan Türünü Kısa Bir Tarihi*, Çev.: Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul.
- HARRIS, M., 2020. *İnekler Domuzlar Savaşlar ve Cadılar*, Çev.: M. Fatih Gümüş, İmge Kitabevi, Ankara.
- HART, G., 1990. *Ancient Egypt*, A. Dorling Kindersley Book, Great Britain
- HERODOTOS., 2004. *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- IŞIN, P. M., 2019. *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- IKRAM, S., 2001. “Diet”, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Ed.: Donald B.Redford, Oxford University Press, Oxford,ss.390-395 (<https://www.academia.edu/3265947/Diet>).
- İNAN, A., 1992. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- LEWIN, R., 2000. *Modern İnsanın Kökeni*, Çev.: Nazım Özüaydın, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- MEHDAWY, M. – A. HUSSEIN, 2010. *The Pharaoh’s Kitchen Recipes From Ancient Egypt’s Enduring Food Traditions*, The American University in Cairo Press, Cairo.
- ÖZBEK, M., 2020. *Beslenme Kültürü ve İnsan*, İmge Kitabevi, Ankara.
- PICARDO, N., 2015. “Beslenme”, *30 Saniyede Antik Mısır Antik*, Ed.: Peter Der Manuelian, Çev.: Cengiz Yücel, Caretta Kitap, İstanbul, ss.140.
- SCHLÖGL, H.A., 2019. *Eski Mısır*, Çev.: Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- SHAW, I. - P. NICHOLSON, 2002. *Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo.

- STANDAGE, T., 2020. *İnsanlığın Yeme Tarihi*, Çev.: Gencer Çakır, Maya Kitap, İstanbul.
- TALLET, P., 2015. “ Food in Ancient Egypt ” *A Companion to Food in the Ancient World*, Ed.: John Wilkins- Robin Nadeau, Wiley Blackwell, ss. 323
- WELLS, C., 1984. *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, Çev.: Bozkurt Güvenç, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- VERCOUTTER, J., 2016. *Eski Mısır*, Çev.: Emine Çaykara, İletişim Yayınları, İstanbul
- WILKINSON, R. H., 2016. *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, Çev.: Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

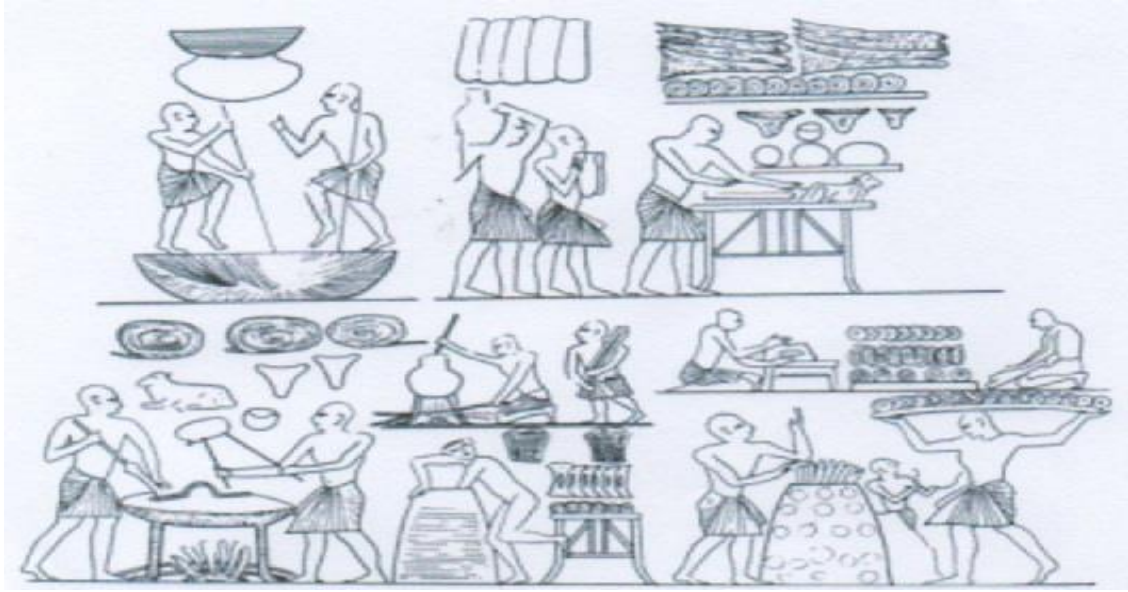
Ekler:

Resim 1. Teb' deki mezar resminin bir ayrıntısı. Şaduf denilen su aracı ile Nil'den su çeken adam. (Alcock, 2006: 7)

144

OANNES
3 (1)

Resim 2. Bira ve ekmek yapan iki adam. Ayakta duran adam bir kaptaki fermente birayı karıştırırken, oturan adam ekmek hamurlarını pişirmek için kalıpları dolduruyor. Niankhpepi'nin Mezarı, Altıncı Hanedanlık. (Mehdawy - Hussein, 2010: 29)

Resim 3. III. Ramses'in Mezarında bulunan pişirme alanı sahnesi. Yeni Krallık, Krallar Vadisi. (Mehdawy - Hussein, 2010: 30)

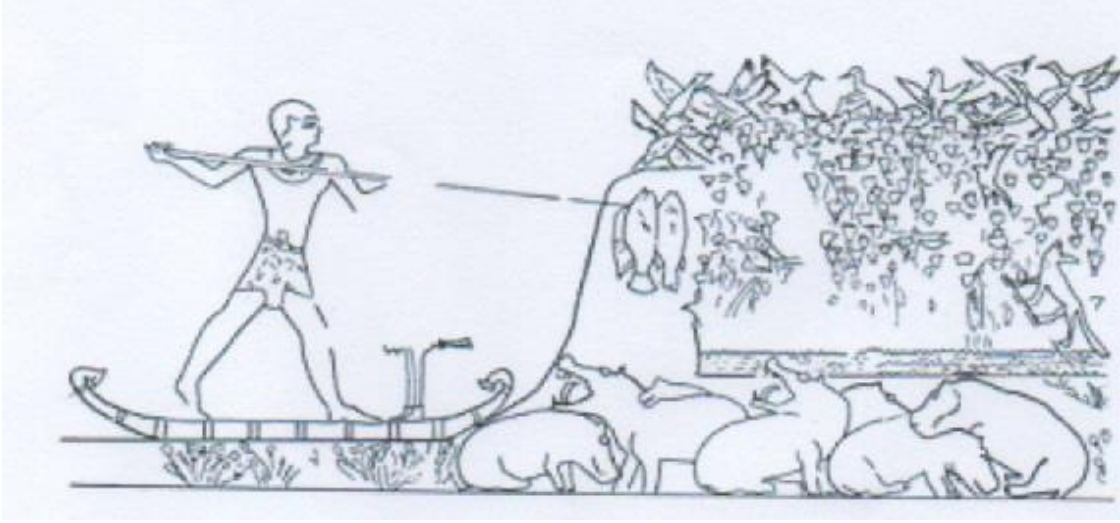
Resim 4. Sığır eti için kullanıldığı gibi iş içinde kullanılmıştır. Menna'nın Mezarı, Yeni Krallık. (Mehdawy - Hussein, 2010: 50)

Resim 5. Sağ tarafta ağla yakalanan su kuşları, sol tarafta kızartmak için hazırlanan su kuşları. Nakht 'ın Mezarı duvar resmi. (Mehdawy - Hussein, 2010: 64)

Resim 6. Sakkara'da bulunan Neferhereneptah'ın Mezar rölyefi . Sunu için yakalanan kuşlar. (Mehdawy - Hussein, 2010: 63)

Resim 7. Zıpkınla balık avlama sahnesi. Senbi'nin Mezarı. 12. Hanedanlık. (Mehdawy - Hussein, 2010: 74)

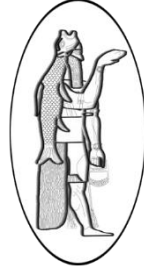
Resim 8. Şarap yapımının ilk aşaması. Bir adam, çardaktan üzüm topluyor. Nakht Mezarı duvar resmi. (Mehdawy - Hussein, 2010: 130)

Resim 9. Şarap yapımından bir sahne. Khaemwast'ın Mezarı. Yeni Krallık. (Shaw - Nicholson, 2002 : 23)

Resim 10. Papirüs üzerine yapılmış bir asilzadenin kuş avı. (Hart, 1990: 44)

ANTİKÇAĞ BULAŞICI ENFEKSİYON HASTALIKLARINDA
SEMPTOMLAR VE TEDAVİ YAKLAŞIMLARI
*SYMPTOMS AND TREATMENT APPROACHES IN CONTAGIOUS
INFECTIOUS DISEASES IN ANCIENT AGE*

Gülseren MUTLU

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Science and Arts, Department of History

mutlu_gulseren@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7434-2036

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **11.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.03.2021**
Sayfa-Pages : **149 – 175.**

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atf – Citation: MUTLU, Gülseren, “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 149 – 175.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

149 – 175

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ANTİKÇAĞ BULAŞICI ENFEKSİYON HASTALIKLARINDA SEMPTOMLAR VE TEDAVİ YAKLAŞIMLARI *SYMPTOMS AND TREATMENT APPROACHES IN CONTAGIOUS INFECTIOUS DISEASES IN ANCIENT AGE*

Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU

Öz

Enfeksiyon hastalıkları salgın yapma özelliği nedeni ile tarih boyunca toplumların dikkatini çekmiştir. Antik kaynaklarda yer alan bulaşıcı hastalıklarla ilgili geniş bilgiler arasında, hastalıkların isimlerinden daha çok semptomlara yer verildiği görülmektedir. MÖ 5. yy'da Hippokratès ile başlayan tıpta bilimsel dönem, antikçağ felsefesi ile birlikte gelişerek Hellen tıbbının belkemiği olan aktif araştırma yöntemlerine olanak tanımıştır. Hellen tıbbı antikçağ toplumlarınca “Tanrılardan başkasının iyileştiremeyeceğine inanılan” bulaşıcı hastalıkların tedavisini, “hekimin dikkatini, belirtilerin üstünde toplaması” anlayışını benimseyerek, tedavi yöntemi olarak uygulamıştır. Hippokratès’in “İnsanların önce genel, sonra kişisel özellikleri dikkate alınmalı ve her hastanın belirgin semptomları ayrı ayrı ele alınmalı” düşüncesi ve buna yönelik “bütüncül tedavi yaklaşımı” bugün modern tıpta uygulanan temel bilginin tarihsel geçmişine dair bir kanıt oluşturmaktadır.

Hellen ve Roma tıbbında bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının tedavisindeki “hasta odaklı” bu anlayışın temeli, Mezopotamya’da “belirtilerin gözlenmesi” ilkesine kadar uzanmaktadır. Covid-19 salgını yaşadığımız şu günlerde, her hastanın bulgu, belirti ve hastalığın seyrinin birbirinden farklı olarak tespit

Abstract

Infectious diseases have attracted the attention of societies due to their epidemic feature throughout the history. Among the extensive information about infectious diseases in ancient sources, it is observed that symptoms are addressed more than the names of diseases. The scientific period in medicine, which started with Hippocrates in the 5th century BC, developed with the ancient philosophy and enabled active research methods being the backbone of medicine in Hellenistic period. Hellenistic medicine applied a treatment method by adopting the understanding of “physician must pay attention to the symptoms” for infectious diseases “believed to be cured by no one but The Gods”. Hippocrates' thought that “First the general and then personal characteristics of people should be taken into consideration, and the visible symptoms of each patient should be considered separately” and his “holistic treatment approach” constitutes an evidence for the historical background of the basic knowledge applied in modern medicine today. The basis of this “patient-oriented” understanding in the treatment of infectious diseases in Hellenistic and Roman medicine goes back to the principle of “observing the symptoms” in

edilmesi, virüse dair her geçen gün yeni bir bilgi ve tedavi yaklaşımının ortaya çıkmasıyla, bugün özellikle bu anlayışın geçerliliği daha çok ön plana çıkmaktadır.

Bu kapsamda, geçmiş uygarlıkların maruz kaldığı hastalıkların neler olduğunun belirlenmesinde iskelet sisteminde yapılan osteolojik değerlendirme çalışmaları, antikçağ hastalıklarından özellikle enfeksiyon hastalıklarının izlerini taşıması yönüyle anlam ifade etmektedir. Bu sebeple çalışmamızda yaklaşık son on yılın Arkeometri sonuçları, antikçağ tıbbında Hippokrates başta olmak üzere, Celsus, Galenos, Thukydides, Plutarkhos, Yaşlı Plinius, Diodoros gibi antik yazarların aktardığı tedavi yöntemleri, arkeolojik bulgular ve modern tıp literatürü kullanılmıştır.

Mesopotamia. In these days when we are going through the Covid-19 epidemic, with the detection of each patient's symptoms and the course of the disease being different from each other and the emergence of a new information and treatment approach about the virus, the validity of this understanding becomes more prominent today.

In this regard, osteological evaluation studies in the skeletal system in determining the diseases that previous civilizations were exposed to make sense in that they bear the traces of ancient diseases, especially infectious diseases. For this purpose, archaeometric results of the last decade, the treatment methods conveyed by ancient authors such as Hippocrates, Celsus, Galen, Thucydides, Plutarch, Pliny the Elder, Diodorus in ancient medicine, archaeological findings and modern medical literature were used in our study.

Keywords: Ancient history, Hippocrates, epidemic, diagnosis, infectious diseases.

Anahtar Kelimeler: Antikçağ, Hippokrates, salgın, teşhis (diyagnoz), bulaşıcı hastalıklar.

Extended Abstract

Infectious diseases are one of the main causes of death in ancient history. Due to its epidemic nature, infectious diseases have been an important threat to societies throughout the history. It is seen that the information about infectious diseases given by ancient authors such as Hippocrates, Celsus, Galen, Thucydides, Plutarch, Pliny the Elder, Diodorus includes the symptoms of the diseases rather than their names. Osteological evaluation studies on skeletons are important due to the fact that some infectious diseases leave marks on bones. Geographical location is one of the most important factors affecting the transmission routes of infectious agents. In paleopathology studies, it has been observed that Anatolia is at a disadvantageous position in this regard.

Before the 5th century BC, ancient people attributed the cause of infectious diseases to divine causes and believed that their treatment was possible with religious practices, prayers and rituals aimed at relieving the anger of The God. In addition, the ancient people realized the effect of catching a small sample of the disease through trial and error or observation before they got the disease, and performed the primitive trial of the vaccine application of modern medicine actually, which is perhaps one of the most effective methods in combating infectious diseases. In Mesopotamia, they tried to treat the disease psychologically by adopting the treatment approach for evil spirits in rituals made by magic in the fight against infectious diseases. Prescriptions in medical tablets contain physical therapy for the treatment of symptoms. In addition, the presentation of symptoms in a classification scheme from head to foot in medical tablets sometimes as a

whole is based on the principle of "observing the symptoms", being a scientific treatment approach.

After the 5th century BC, the words of Hippocrates "... the benefits of medicine... are hidden in achieving to find a cure for the internal disease..." denote that the fight against infectious diseases is a kind of art due to the uncertainties in his treatment. In the post-Hippocrates period, a "treatment approach aimed at eliminating the symptoms" rather than the agent was adopted as the cause of infectious diseases was not scientifically resolved. Since Hippocrates, within the scope of the principle "the physician must observe the patient well, interpret the components of the symptoms correctly and make the right decisions about the course of the disease by making predictions", the treatments with drugs have been tried and herbal, animal and mineral substances have been used. The basis of this understanding lies on the principle of "focusing on symptoms" applied in Mesopotamian medicine, especially in the treatment of infectious diseases. Apart from religious practices, drug treatment shows that the patient is addressed as a whole and the disease is treated with a "holistic approach".

Today, in the treatment approach of the Covid-19 epidemic, the treatment practices applied under the title of supportive treatment and aimed at alleviating the symptoms in order to provide life support to patients, point to a similarity with the ancient practices. In addition, the understanding of "handling and evaluating the patient as a whole", which was applied in ancient age, reflects the parallelism with the multidisciplinary and holistic treatment approach adopted in the Covid-19 epidemic today. Although the specialization in today's modern medical understanding has partly made it difficult to see the whole due to its fragmentation, the epidemic case once again revealed the importance of this approach applied in ancient age. In this context, the importance of living respectfully to nature, nutrition, environment, hygiene and taking into account social conditions has been understood more and the necessity of providing health services as a whole has gained significance.

In Mesopotamia, the person who had contagious disease was thought to be under a spell or struck by evil spirits. They resorted to such methods as not sleeping on the patient's bed, not eating from the patient's plate and isolating the patients. In these applications, a partially scientific thought draws attention. It is important in this sense that they were aware of the contagiousness of the disease and they must have applied perhaps the primitive version of the process of obeying personal hygiene rules in today's modern medicine and isolating the person suffering from the infectious disease at that time.

In Egyptian medicine, since most of the papyri were related to scientific and religious aspects, they were not as rational as in Mesopotamian medicine in addressing symptoms and treating these diseases under the light of empirical knowledge. In Hittite Civilization, as in Mesopotamia, the treatment of infectious diseases was in the form of religious practices since they were mostly attributed to divine causes. However, as understood from the religious rituals performed, there are similarities with today's modern medical practices, especially in two aspects in the fight against infectious diseases. One of them is in the "scape goat" ritual being an application that is included in the definition of infectious diseases and reflecting that they realized the transmission of the disease agent from animal to human, from person to animal. The other thing is the speeches emphasizing that infectious diseases require "collective treatment" in the rituals. As a matter of fact, the treatment of infectious diseases in modern medicine is not only treating individuals but also performing a social treatment.

The diagnosis of tuberculosis disease was made by the smell of the patient's saliva by Celsus. Galen touched upon the contagious nature of infectious diseases through air and water contaminated by "bad seeds" and also stated that the overweight people who are malnourished are at greatest risk of infectious diseases. Also, people

with altered body balance in infectious diseases were seen to be at higher risk. Hippocrates has stated that if the balance and order in the body changes, diseases are encountered. Referring to the role of natural balance on human health, Pliny the Elder has stated that the only cure for infectious diseases of unknown cause is undoubtedly nature.

In this context, since there are still uncertainties about infectious diseases both in ancient times and today, there is a need for new studies on this subject, taking into account all variables of health.

Giriş

Bugün olduğu gibi antikçağ toplumlarında insan hayatını etkileyen, en önemli faktörlerden birisi enfeksiyon hastalıklarıdır. Salgın yapma özelliği nedeni ile enfeksiyon hastalıkları, kitlesel toplum sağlığını tehdit eden bir unsurdur. Geçmiş salgınları araştırmak, bugün salgınların daha iyi incelenmesini sağlayabilir. Bulaşıcı enfeksiyon hastalıkları, Eskiçağ'da karakteristik olarak belirli bir ülkede, çoğunlukla birdenbire ortaya çıkmış olup, vücutta belirli bölgeleri, belirli yaşları hatta belirli iş kollarını seçmiştir¹. Yaşlı Plinius (MS 23-79), Roma İmparatoru Tiberius (MS 14-37) döneminde bir tür deri hastalığı olan “*mentegra*”nın Roma ve çevresinde olduğu kadar, herhangi bir yerde ya da İtalya'nın başka bölgelerinde yayılmadığını bildirmiştir. Hastalık “*çene hastalığı*” adıyla öncelikle çeneyi tutmakta olup daha sonra ise göz dışında ağız içi, boyun, göğüs ve ellere kadar yayılmaktadır. Yaşlı Plinius hastalığın çok az bir temasla dahi bulaşmasıyla, hızlı bulaştırıcılık özelliğine vurgu yapmıştır. Hastalığın özellikle soylular arasında yayılmasına karşın, toplumun alt sınıfında salgın hastalıkların oldukça sık görülen hastalıklar arasında yer aldığını ifade etmiştir². Thukydides'in (MÖ 472-400), tedaviden çok hastalığın belirtilerine yer verdiği MÖ 430 Atina Salgını'nda toplum, zayıf, şişman, sıradan vatandaş, soylu ayırt edilmemiş, toplumun her kesimini hastalık etkilemiştir. Atina'nın üçte biri bu salgında ölmüştür ve devlet adamı Perikles, bu salgına yakalanarak hayatını kaybetmiştir³. Perikles'in hastalığının diğer hastalığa yakalanan insanlardan farklı belirtilerle ortaya çıktığı aktarılmıştır⁴.

Hippokrates (MÖ 460-370), *Epidemiae* adlı eserinde, salgın hastalıkların belirtilerini aktarırken, bulaşıcı enfeksiyon vakalarının hemen hemen tamamında semptom olarak yüksek ateş, en bariz belirti olarak göze çarpmaktadır⁵. Nitekim enfeksiyon dışı birçok hastalıkta “ateş” belirtiler arasında yer alsa da, enfeksiyon hastalıklarının tanısında ateş, bugün de önemli bir bulgu ve belirti olarak karşımıza çıkmaktadır⁶. Salgını yaşadığımız şu günlerde Covid-19 hastalığında hastalığın başlangıcındaki semptomlar değişkenlik göstermekle birlikte en baskın semptomun, yine ateş olarak

¹ Plin. nat. XXVI. 3.

² Plin. nat. XXVI. 1, 2, 3.

³ Thuk. II. LI; Mansel, 1971: 321.

⁴ Plut. 38. 1; Hippokr. *hippokrates Külliyyatı*: 141-142.

⁵ Hippokr. *hippokrates külliyyatı*. 91-149.

⁶ Koch, 2013: 16; Bakır, 2013: 18-19; Çakır, 2013: 16.

bildirildiği görülmektedir⁷. Galenos (MS 129-216), *Methodus Medendi*'de Mısır tıbbından bahsederken yaraların tedavisinin ayrıntılı olarak anlatıldığı *Ebers Papirüsü*'nde bir dua metninde, “beni tüm olası kötülüklerden, kötü şeylerden (salgın), zalim zayıflardan ve her türlü ölümcül ateşlerden kurtar”⁸ şeklinde bir ifadeden söz etmiştir. Bu dua metninde salgın hastalıklar için “ölümcül ateş” tanımlaması kullanılmış olup, aynı zamanda bu ifade, antikçağ insanının en korktuğu olaylar arasında salgın hastalıkların yer aldığı bir kanıttır.

Antikçağda yaşanan birçok bulaşıcı hastalığın adı konulamadığı için çoğunlukla hastalık veba olarak adlandırılmıştır. Oysa antik kaynaklarda çoğunlukla belirtileri ile tanımlanan bazı durumlar, frengi (sifilis) ya da tüberküloz benzeri enfeksiyon hastalıkları olarak teşhisi edilmiştir⁹. Örneğin; Thukydides'in, Peloponnesos Savaşları esnasındaki veba salgını olarak aktardığı hastalığın, ayrıntılı semptomlarının değerlendirilmesi ve Thukydides'in “Atina'da salgın başladığında doktorlar ne olduğunu anlamamışlardı”¹⁰ ifadesinden yola çıkıldığında, konuya dair farklı görüşler ortaya atılmakla birlikte¹¹ hastalığın veba olarak tanısının net konulamadığı anlaşılmaktadır.

Thukydides, salgını anlatırken;

“Hastalar o kadar çok yanıyordu ki kendilerini soğuk suların olduğu kuyulara atmak istiyorlardı.... Yedi veya dokuz gün içinde hastaların birçoğu ölüyordu... Hastalık cinsel organlardan, ayak ve ellerin en uç noktalarına kadar bile taşıyordu. Bazen insanlar bu uzuvlarından bazılarını kaybederek hastalıktan kurtulmak yoluna gidiyorlardı.”¹² ifadelerini kullanmıştır.

Genç Plinius, eserinde, kocasının özel bölgesinde yaralar gören ve sosyoekonomik durumu çok iyi olan bir ailenin, bu yaraların tedavisi için bir umut olmadığını düşünerek, kendilerini göle atmak suretiyle öldürdüklerini yazmıştır¹³. Thukydides ve Genç Plinius'un anlatımlarından antikçağ insanının özellikle bulaşıcı enfeksiyon hastalıkları hakkında yeterli bilgiye ve tedavi yöntemine sahip olamadıkları için oldukça korktukları ve tedavi yaklaşımlarında sıra dışı çözümler bulmaya çalıştıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra Afrika'da kolonileşme döneminin çok önceleri bazı kabileler çiçek hastalığına karşı, çiçek hastalığı kabarcıklarındaki suyu, deri altına zerk etmek suretiyle bir çeşit koruma sağlamışlardır. Antikçağ insanı, deneme yanılma veya gözlemlene yolu ile bazı ciddi hastalıkların insanı bir kez etkilediğini fark etmiş ve hastalığa maruz kalmaktansa, hastalığın küçük bir örneğini kapmanın yollarına başvurarak¹⁴, belki de bulaşıcı hastalıklarla mücadelede ilk sırayı alan aşı uygulamasını ya da toplumsal bağışıklık sağlama yönteminin ilkel bir versiyonunu denemişlerdir.

⁷ Çelik-Köse, 2020: 44; Akbıyık-Avşar, 2020: 112.

⁸ Gal. 11-12.

⁹ Hippok. *aforizmalar*. III. 10; Jackson, 1999: 179.

¹⁰ Thuk. II. XLVIII-LI; Mansel, 1971: 321.

¹¹ Payne, 1889: 6.

¹² Thuk. II. 49.

¹³ Plin. *epist.* VI. 24.

¹⁴ Demirhan Erdemir, 2015: 18-20.

Hippokrates, *Epidemiae*'da salgın hastalıkları ve bireysel vakaları ayrıntıları ile tanımlarken ayrıca salgın hastalıklar ile çevre ilişkini gündeme getirmiş, salgın vakalarında hastalığın apaçık nedeninin solunan hava olduğunu söylemiştir¹⁵. Bu görüşü kabul eden bir diğer antik yazar Genç Plinius, kırsal yaşamın huzur ve dinginliğinden övgü ile bahsetmiştir¹⁶. Roma'lı tıp yazarı Celsus (MÖ 25-MS 50), sağlıklı bir insanın salgın esnasında uyması gereken kuralları sıralamıştır¹⁷.

İçinde yaşadığımız doğa, öngörülemez bir şekilde, insanoğluna kendini hatırlatmakta ve zaman zaman da tehlike unsuru oluşturabilmektedir. Bulaşıcı hastalık; bir mikroorganizma veya onun toksik ürünlerine bağlı olarak ortaya çıkan hastalıktır. Hastalığa sebep olan etkenin, doğrudan ya da dolaylı olarak bulaşması yoluyla, bir başka vücuda girip, üreyip hastalık belirtileri vermesiyle hastalık oluşur. Bulaşıcı hastalıklar dünyada toplu ölümlere neden olan akut hastalıkların en önemlilerinden biridir¹⁸. Pandemi olarak isimlendirilen salgın vakaları bulaşıcı bir hastalığın belirli bir bölgenin dışında çok sayıda canlıya geçerek bütün insanlığı tehdit edecek bir pozisyon alması olarak tanımlanmıştır¹⁹. Epidemi ise, bulaşıcı hastalığın belirli bir bölge içerisinde salgın haline gelmesidir²⁰. Daha çok belirtileriyle tanıdığımız antikçağ bulaşıcı enfeksiyonlarının²¹, dönem şartları düşünüldüğünde, ulaşım ve temasın kısıtlı olması sebebi ile belki de daha bölgesel olduğu ve bu bağlamda pandemiden ziyade epidemi olarak adlandırılmalarının daha doğru olduğu düşünülmektedir. Tarihsel süreçte ekonomik, sosyal, siyasi ve toplumsal değişimin yanı sıra tıp alanındaki ilerlemelerin etkisiyle, hastalıkların görülme varyasyonları da günümüzde oldukça değişmiştir.

Bulaşıcı Hastalıklarının İskelet Sistemi Üzerinde Bıraktığı İzler

Enfeksiyon hastalıkları, antikçağın esas ölüm nedenleri arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Birçok bakteri ve virüs yumuşak dokuyu harap ettiği için zatürre (pnomoni), menenjit gibi bulaşıcı enfeksiyonlar hızlı bir şekilde tedavi edilmediklerinde hastalık kemiklere yayılmadan ölüm gerçekleşmektedir²². Veba, HIV ve (günümüzde Covid-19) bazı viral (virüs kaynaklı) hastalıklar ise hastanın kemiklerine iz bırakmadan hızlı bir ölüme sebep olabilmektedir. Ancak tüberküloz (verem), frengi, cüzzam, osteomyelit ve çocuk felci gibi bazı bulaşıcı hastalıklar, iskelet sistemi üzerinde, yerleri, nitelikleri ve dağılımı bakımından diğer hastalıklardan ayırıcı belirteçler bırakmaktadır²³. Ayrıca bir bölge için zararsız olan bulaşıcı enfeksiyon hastalığı, bir diğer bölge için felaket olabilmektedir. Örneğin tüberküloz buna örnek bir hastalıktır²⁴. Hippokrates, *Aforizmalar*'da "sonbahar veremli kişiler için kötüdür" ifadesini kullanmıştır. Bu ifaden anlaşılacağı üzere veremli hastalar için sonbahar mevsiminde havaların soğumasının, hastalığa olumsuz

¹⁵ Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 308-309.

¹⁶ Plin. *epis*. II. 8. 1-3.

¹⁷ Cels. I. 10.

¹⁸ Akın, 2012: 1354; Koch, 2013: 14-15.

¹⁹ Aslan, 2020: 36-38; Yurdakul, 2015: 1-4.

²⁰ Budak-Korkmaz, 2020: 63.

²¹ Sayılı, 1991: 417; Sullivan, 1995: 143; Kılıç, 2004: 19-20.

²² Jackson, 1991: 178.

²³ Waldron, 2009: 84.

²⁴ Wallnöfer, 1998: 110.

etkilerinin olabileceği düşünülmüştür. Nitekim enfeksiyon hastalığının bu anlamda görüldüğü coğrafyanın iklim özellikleri, hastalığın seyrinde önemli rol oynamaktadır²⁵. Bunun yanında “*enfeksiyon etkenleri*” toplumdaki topluma geçebilmektedir. Enfeksiyon etkenlerinin bulaşma yollarını etkileyen en önemli faktörlerden birisi bu sebeple, bulunulan coğrafi konumun geçiş bölgesinde yer alma özelliğidir. Demografideki değişimler, teknoloji ve endüstrideki gelişmeler, ekonomik gelişmeler, seyahatler, iklim değişiklikleri ve mikroorganizmalardaki değişimler, hastalıkların yayılmasını etkileyen başlıca faktörlerdir²⁶. Bir yörede ilk kez ortaya çıkan hastalıklar, genellikle dışarıdan gelen insanlardan kaynaklanmıştır ve bir halkın mahvolmasına neden olabilmektedir²⁷. Anadolu bu açıdan dezavantajlı bir konumdadır. Arkeometri araştırmaları sonucunda iskeletler üzerinde yapılan çalışmalarda, Anadolu’da en fazla görülen patolojik oluşumlarda ilk sıraları enfeksiyon hastalıkları almaktadır²⁸. Bazı durumlarda enfeksiyon izlerine işaret eden lezyonlardan örneğin, Erzurum/Tetikom insanların Demir Çağı iskeletlerinden M3 nolu bireyin kafatasının iç yüzeyinde gözlemlenen çukurluklar, çoğunlukla sifilis ve çocuk felci belirtisi olabilmekle birlikte, oluşan lezyonun kafatasının iç kısmında sadece görülmesi ve lezyonların ileri düzeyde gelişmemiş olması hastalığı belirlemeye yetmemiştir²⁹.

Arkeolojik kazılardan elde edilen iskeletlerde yapılan çalışmaların, Paleopatoloji³⁰ bilimi açısından yapılan değerlendirme sonuçları bu kapsamda önemlidir. İskelet materyali, Eskiçağ insanının patolojik yapılarının ortaya konulmasında en önemli buluntuyu oluşturmaktadır. Fakat enfeksiyonel hastalıkların çoğu, iskeletler üzerinde benzer belirtiler ya da izler bıraktıkları için, ayırıcı tanıya ulaşmak her zaman mümkün olamamaktadır³¹. Kemikler üzerindeki patolojinin çeşitli nedenleri arasında, anemi (kansızlık), protein eksikliği, bağırsak parazitleri, iskorbüt vd. hastalıklar olabileceği gibi, bu oluşumlar enfeksiyon hastalıklarıyla da ilişkilendirilmiştir³². İskeletler üzerinde yapılan osteolojik değerlendirmelerde, enfeksiyon hastalıklarının en fazla etkisi tibia kemiği üzerine gözlemlenmiştir. Tibia (dizi ayak bileğine bağlayan kemik/kaval kemiği) enfeksiyonlarına, çoğunlukla tehlikeli işlerle uğraşan insanlarda ve genç yaştaki erkeklerde karşılaşılmıştır³³. Van şehrinde yapılan incelemelerde ise bölgede yer alan Erken Demir Çağı uygarlıkları ile benzerlikler saptanmıştır. İskeletlerde yapılan paleopatolojik analiz sonucunda ise bir bireyde ekstra kemik çıkıntıları bulgusuyla tüberküloz saptanmıştır. Elli dokuz yaşında bir erkeğe ait olduğu tespit edilen iskelette, humerus kemiğinde ve sol kol kemiğinde enfeksiyondan kaynaklı lezyonlar tespit edilmiştir. Sacrum kemiğinde de enfeksiyonel bir durum raporlanmış olup, bu bulgular tüberkülozla ilişkilendirilmiştir³⁴. Yine Van/Karagündüz Erken Demir

²⁵ Hippok. *aforizmalar*. III. 10; Waldron, 2009: 84.

²⁶ Koch, 2013: 9-11.

²⁷ Wallnöfer, 1998: 110.

²⁸ Koch, 2013: 9; Sağır-Özer, vd., 2013: 62.

²⁹ Sevim-Yiğit, vd., 2007: 186.

³⁰ Paleopatoloji: Antikçağ’a ait insan ve hayvan kalıntılarındaki anormallikleri inceleyen bilim. (Ayrıntılı bilgi için bknz. Waldron, 2009: 1-7; Dutour, 2011: 165-172.)

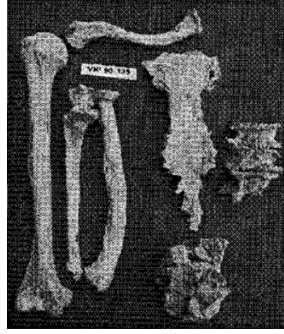
³¹ Waldron, 2009: 84-87.

³² Üstündağ, 2009: 216.

³³ Waldron, 2009: 84-87.

³⁴ Gözlük-Yiğit, vd., 2004: 57-58.

Çağı iskeletlerinden bir tanesinin kaburgasında (costa), diğerinin diz kapağında (patella) ve diğer iskeletin göğüs kemiğinde (sternum) tüberküloz hastalığının neden olduğu lezyonlara rastlanmıştır. Yine iskeletlerin omur gövdelerinde oluşmuş şekil bozukluklarının da (deformite) tüberküloz kaynaklı olduğu düşünülmüştür³⁵.

Resim 1. Tüberküloz bulgusu. Gözlük-Yiğit-Erkman, 2004: 61.

Hellen ve Roma Dönemi'ne ait Stratonikeia'da iskeletlerin analizleri sonucunda patoloji izlerine rastlanılmıştır. Erişkin bir kadın bireyin sol kaval kemiğinin alt kısmında enfeksiyona bağlı kemik yapısında oluşumlar gözlenmiştir³⁶. Tüberküloz dışında Anadolu'ya ilişkin ilk frengi bulgusuna, Roma Dönemi'ne ait Datça/Burgaz'da bir mezar odasından çıkarılan iskeletlerde yapılan paleopatolojik olguların birinde rastlanılmıştır³⁷. Geç Roma Dönemi Kütahya/Çiledir Höyük Tokul Köyü'nde ele geçirilen bir kadın iskelette ise, humerus kemiğinde delikli yapı enfeksiyon varlığına işaret olarak yorumlanmıştır³⁸. Tüm bunlar, antikçağ enfeksiyon hastalıklarının kemiklerde bıraktığı lezyonlara örnekler oluşturmaktadır. Geçiş bölgesi olarak Anadolu'da bugün herhangi bir salgın enfeksiyon olgusunda, ulusal ve uluslararası seyahatler sonrasında teşhis koymak için hastaya sorulacak sorular (anemnez) ve fizik muayene ayırıcı tanıda oldukça önemli rol oynayacaktır³⁹.

Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarına Yaklaşım

MÖ 5. yy Hippokrates Öncesi Dönemde Bulaşıcı Hastalıklar

MÖ 2000'lere tarihlenen Gilgamiş Destanı'nda, "*Senin yaptığın bu tufan yerine veba tanrısı kalkıp insanlara bulaşsaydı daha iyiydi!*" şeklinde yer alan ifadeler, Mezopotamya'da veba gibi ölümcül salgın hastalıkların daha o tarihlerde görüldüğüne işaret etmektedir⁴⁰. Eski Babil kralı Hammurabi, Kanunnamesinin epilog kısmında kanunları değiştirmek isteyen kişiler için koyduğu lanetleme metninde, "*(bu kişilerin?) doktorların bilmediği, pansumanlarla iyi olamayacak bir hastalığa yakalanmaları*" dileğinde bulunmuştur. Mezopotamya'da bulaşıcı hastalıklar hakkında bilinmezlikler söz konusu idi. Özellikle iyileştirilemeyecek bazı hastalıkların tanrılar

³⁵ Sevim-Pehlevan, vd., 2002: 43.

³⁶ Sağır-Özer, vd., 2013: 59-62.

³⁷ Sevim, 1996: 1-4.

³⁸ Surul-Erkman, vd., 2012: 183.

³⁹ Hızel, 2013: 202; Koch, 2013: 9.

⁴⁰ Donbaz, 1999: 321; Kılıç, 2004: 19-20.

tarafından gönderildiği inancı yer almaktadır. Nitekim bedduası; “*Sin onun vücudunu bir elbise gibi cüzzamla kaplasın! Gula onun vücuduna şifasız bir zehir akıtsın!*”⁴¹ şeklindedir. Cüzzam vd. bulaşıcı enfeksiyonların tedavisi doktorlar tarafından bilinmemektedir. Hastalıkların tanrı (ça) yı kızdırma sonucunda ortaya çıktığı ve onun öfkesini dindirmek için bir takım dini uygulamalara başvurdukları bilinmektedir. Bulaşıcı hastalığa yakalanmış olan kişi, büyülenmiş ya da kötü ruhlar tarafından çarpılmış olarak algılanmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla oluşan salgın zamanlarında tanrı (ça) larına gerekli ilgiyi göstermedikleri için suçu kendilerinde bulmuşlardır. Bunun için de “*DO UT DES/veriyorum ki veresin*” anlayışı⁴² ile tanrı (ça) ya adaklar adanmış, ritüeller yapılmış ve veba, kolera gibi tanrı (ça) tarafından gönderilen enfeksiyon hastalıklarını büyü yolu ile tedavi etmeye çalışmışlardır⁴³. Bulaşıcı enfeksiyon vakalarında büyü ile tedavinin yanı sıra droglarla tedavi yöntemlerine yer verildiği bilinmektedir⁴⁴. Hastalıkları büyü ile tedavi eden hekimler *Asûpû* ismini alırken, hayvansal ve bitkisel droglarla tedavi eden şifacılar *Asû* olarak adlandırılmışlardır⁴⁵. Büyüsel metinlerin yer aldığı tabletlere ilaveten ikinci grubu tıbbi tabletler oluşturmaktadır. Bir diğer grup ise kehanet içerikli tabletlerdir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede ilk iki grup tablette yer alan tedavi yaklaşımı değerlendirildiğinde büyüsel metinlerde, kötü ruhlara yönelik ritüeller hastalığı psikolojik anlamda tedavi etmeye yararken, tıbbi tabletlerde yer alan reçeteler, semptomların tedavisine yönelik fiziksel tedaviyi kapsamaktadır⁴⁶. Mezopotamya’da bulaşıcı enfeksiyonlarda uygulanan bu iki yöntem, hastalıklarla mücadelede “*bütüncül yaklaşıma*” işaret etmektedir.

Sumerli hekimler tarafından hazırlanan ilaç hazırlama yöntemleri ve kullanılan drogların yer aldığı tıbbi tablet örneklerinden biri B14221 nolu tablettir⁴⁷. Nitekim tabletlerde yer alan drogların isimlerin birçoğunun ismi hala bilinmemektedir. Babil’de MÖ 3000 yıllarına ait bir tablette, sarımsakla ilgili reçetelere rastlanırken, MÖ 2000’lerde Nippur’da ele geçirilen bir tıbbi tablette, bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının tedavisinde binlerce yıl öncesinde bilinen droglar arasında Ayşegül Demirhan Erdemir’in aktardığı; *allium sativum* (sarımsak), *pimpinella anisum* (anason), *papaver somniferum* (haşhaş), *atropa belladonna* (güzelavratotu), *coriandrum sativum* (kişniş), *brassicaceae* (hardal), *phoenix dactylifera* (hurma), *olea europaea* (zeytin), *ficus carica* (incir), *malus domestica* (elma), *pyrus communis* (armut), *fragaria* (çilek), *glycyrrhiza* (meyan kökü), *lauraceae* (defne), *allium* (soğan), *crocus sativus* (safran), *plantae* (pirasa), *raphanus sativus* (turp), *hordeum vulgare* (arpa), *triticum* (buğday), *sesamum indicum* (susam), *rosaceae* (gül) gibi bitkilerdir. Hastalıkların tedavisinde *hygrophila difformis* (çınar), *salix* (söğüt) gibi ağaç türleri ve hayvansal maddeler ayrıca kükürt, kireç, alçı, tuz, şap gibi kimyasal maddeler kullanılan droglar arasındadır⁴⁸. Tabletlerde yer alan bitkilerin çoğunun ismi henüz bilinmemekle birlikte, kullanılan maddelerin

⁴¹ Sayılı, 1991: 417; Serdaroglu, 1996: 7.

⁴² Donbaz, 1999: 322; Ciziri, 1997: 59.

⁴³ Sayılı, 1991: 429-433; Donbaz, 1999: 322; Retief-Cilliers, 2007: 5-6.

⁴⁴ Andersen-Scurlock 2005: 9.

⁴⁵ Retief-Cilliers, 2007: 4-5.

⁴⁶ Levey, 1961: 61; Oppenheim, 1962: 107; Heessel, 2004: 97; Geller, 2018: 42.

⁴⁷ Retief-Cilliers, 2007: 5. <https://www.penn.museum/collections/object/218008>. 02.03.2021.

⁴⁸ Kramer, 1990: 51; Sayılı, 1991: 429; Demirhan Erdemir, 2015: 34-35.

hazırlanma aşamasında karıştırma, ezme gibi yöntemlerin kullanıldığı bilinmektedir. Mezopotamya'da bulaşıcı hastalıkların ampirik bilgilere dayanan droglarla tedavinin daha popüler olduğu görülmektedir⁴⁹.

Özellikle hastalıkların belirtilerine yer verilen tabletlerde tedavi yaklaşımı hastalıkların belirtilerini ortadan kaldırmaya yöneliktir⁵⁰. Asur tıbbi metinde; “Eğer bir adam, alında ateş varsa ve görmesinde bulanıklaşma varsa...” şeklinde başlayan tıbbi metin, devamında uygulanacak tedavi yöntemini içermektedir. Hatta metnin devamında ateşli hastalıklarda bulaştırıcılık riski düşünülerek olsa gerek, hasta bir odaya kapatılmalıdır ifadesi yer almaktadır⁵¹. Yine bir diğer tıbbi reçetede “Eğer bir adam, yanağına bir darbe almışsa, köknar, papatyaya...” ya da “Eğer adam yüzüne bir darbe almışsa...”⁵² şeklindeki tıbbi tabletlerdeki ifade, öncelikle hastalığın sebebine işaret etmektedir. Nitekim, hastanın yanağına aldığı darbe sebebiyle oluşan travmaya droglarla tedavi yöntemi önerilmektedir.

1951 yılında Fransız araştırmacı Rene Labat (1904-1974) semptomaya yönelik tabletler (SA. GIG ya da *sakikkü*) konusundaki çalışmalarıyla ilk adımı atmış ondan sonra gelen araştırmacılar tarafından incelenen tıbbi tabletlerde “*semptomlara yönelik*” benzer metinler incelenmiştir. Bu tür tablet örneklerinde doktorun hasta üzerinde yaptığı inceleme sonrası, kafatası, baş, ağız, şakak, gözler, burun, saç, yüz, ayaklara kadar vücudun tümünden incelenmiş olduğu, sonrasında belirtilerin hastalığın gidişatı üzerine değerlendirildiği görülmüştür. Ayrıca eğer hastada şu belirti varsa şeklinde başlayan reçetelerde, aynı semptomlar hastalık sürecinde azami dikkatle takip edilerek gözlemlenmiştir⁵³. Semptomların gerek baştan ayaklara kadar bir tasnif şeması içinde, bazen bir bütün teşkil edecek şekilde verilmesi ve ilmi örneklerin mevcut olmasından yola çıkılarak; Mezopotamya'da “*belirtilerin dikkatle gözlemlenmesi anlayışının*”, ilmi bir tedavi yaklaşımı olarak uygulandığı kabul edilmiştir. Bu durum Mezopotamya'da bulaşıcı hastalıkları tabiat dışı olaylardan ayırıp, tabii olaylar şeklinde ele almaları yönünde önemli bir ayırıntıdır⁵⁴.

Mezopotamya'da teşhise ve tedaviye yönelik uygulanan bu yöntemler, modern tıbbın bugün özellikle salgın sürecinde uyguladığı “*bütüncül yaklaşımı*”⁵⁵ yansıtmaktadır. Bu özelliği ile Mezopotamya tıbbı Hellen tıbbına kaynak niteliği taşımaktadır. Bu noktada Hellen tıbbının doğuş yıllarına rastlayan döneme ait *Akad Tıbbi Diyagnoz ve Prognos* kanıt niteliğinde bir eserdir⁵⁶.

Ayrıca Mezopotamya'da hastanın yatağına yatmama, tabağından yemek yememe ve hastaları tecrit etme gibi uygulamalar söz konusudur⁵⁷. Bu

⁴⁹ Levey, 1961: 66; Andersen-Scurlock 2005: 9-10; Teall 2014: 4-5; Masalçı, 2014: 114.

⁵⁰ Oates, 2004: 191; Retief-Chilliers, 2007: 27-30.

⁵¹ Jastrow, 1913: 138-140.

⁵² Levey, 1961: 63; Thompson, 1930: 2-25.

⁵³ Levey, 1961: 61-67; Sayılı, 1991: 423-425; Andersen-Scurlock 2005: 9-11.

⁵⁴ Oppenheim, 1962: 108; Sayılı, 1991: 429-438; Andersen-Scurlock 2005: 9-12; Retief-Cilliers, 2007: 6-7; Adamson, 2008: 94-101; Salin, 2019: 77.

⁵⁵ Tanrıöver-Meten, 2020: 105.

⁵⁶ Uğurlu, 1997: 71; Köroğlu, 2016: 13.

⁵⁷ Sayılı, 1991: 429-433.

uygulamalarda kısmen bilimsel bir düşünce dikkati çekmektedir. Hastalığın bulaşıcılığının farkında olmaları bu anlamda önemlidir ve bugün modern tıpta kişisel hijyen kurallarına riayet ve bulaşıcı hastalığa yakalanan kişiyi izole etme işleminin belki de ilkel versiyonunu o tarihlerde uygulamış olmalılardır.

Mısır'da ise MÖ 3000'lerde bazı enfeksiyon hastalıkları tanınmaktadır. The Manchester Museum mumyalarında yer alan enfeksiyon izleri örneğinde olduğu gibi, Mısır'da çok sayıda enfeksiyon hastalıkları yaşanmıştır⁵⁸. Mısır'da bulaşıcı hastalıklar genellikle bir hayvanla sembolize edilmiştir. Hastalıklar karşısında yaşadıkları endişe ve korku sonrasında ise bu hayvanları tanrılaştırmışlardır. Mısır pantheonu'nda bazı tanrı (ça)lar tüm hastalıklardan koruyucu özelliğe sahiptir. Bazıları ise özel hastalıkların kurtarıcı tanrı (ça)sıdır. Hastalığı veren tanrı (ça) aynı zamanda onun iyileştiricisidir. Tanrı Horus'un kardeşi olan Set-Seth insanları bulaşıcı hastalıklardan koruyan tanrıdır⁵⁹. Sekhmet ise veba salgınlarına sebep olan tanrıçadır⁶⁰. Sekhmet isimli tanrıçanın veba salgınları yolladığı gibi şifasını da kendisinin verdiğine inanılmaktadır⁶¹.

İç hastalıkları ve bulaşıcı hastalıklar Mısır'da, dini anlayışa göre tanrı (ça) lar tarafından verilen ceza olarak düşünülmüştür. Mısır tıbbında papirüslerin çoğunda ilmi tıp ile büyü unsurunun birbiriyle alakalı olduğu görülmüştür. Mısır'da bulaşıcı hastalıklara yaklaşım, cerrahi müdahalelerde olduğu gibi değildir. *Edwin Smith Cerrahi Papirüsü*, salgın hastalıklardan korunmak için bir takım büyü formülü içermektedir⁶². *Ebers Papirüsü*'nün cerrahiye ilişkin kısmında ise çoğunlukla semptomlardan bahsedilmesi ve diyagnoza⁶³ yer verilmesi sebebi ile kısmen de olsa büyüden uzaktır. *Ebers Papirüsü*'nün bazı kısımlarında, büyü unsuru çoğunlukla tedaviye karışmış durumdadır. Büyü unsurunun karıştığı vakaların çoğunun şifa ümidi az olan veba gibi enfeksiyon hastalıklarında olduğu ortaya çıkmaktadır⁶⁴. Bu bağlamda Mısır tıbbı cerrahi müdahalelerde olduğu gibi bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının tedavisi yaklaşımında, semptomları üzerine eğilme ve bunların tedavilerini ampirik bilgi ışığı altında tedavi etme konusunda Mezopotamya tıbbındaki kadar rasyonel görülmemektedir.

Bunun yanı sıra *Ebers Papirüsü*'nün enfeksiyon hastalıkları ile ilgili bir diğer kısmında bitkisel, hayvansal ve mineral tedavi metotları da yer almaktadır⁶⁵. Yine antik Mısır tıbbı için önemli kaynak niteliği taşıyan papirüslere ilaveten Mısır'da piramitlerin yapımı esnasında tutulan kayıtlarda, bulaşıcı hastalıklarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Herodotos (MÖ 484-MÖ 425) *Historia*'da bu konu hakkında, piramitleri yapan işçilerin, ne kadar bayır turpu, ne kadar soğan, kaç baş sarımsak yediklerini gösteren yazıtların bulunduğundan bahsetmiştir⁶⁶. Modern tıpta enfeksiyon hastalıklarının

⁵⁸ Sullivan, 1995: 143.

⁵⁹ Demirhan Erdemir, 2014: 27-31.

⁶⁰ Bayat, 2010: 61.

⁶¹ Sayılı, 1991: 137-145.

⁶² Sayılı, 1991: 115-136; Pinch, 2006: 142-144.

⁶³ Diyagnoz: belirtilere ve bulgulara göre hastalığın belirlenmesi (tanı).

⁶⁴ Sayılı, 1991: 116-146.

⁶⁵ Smith, 1930: 15-39.

⁶⁶ Hdt. II. 125; Demirhan Erdemir, 2014: 23.

tedavisinde halen kullanılan droglar, Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da ateşli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır⁶⁷.

Hitit Uygarlığı'nda salgınlar hakkında, *Zarpiya Ritüeli*, *Uhamuwa Ritüeli*, *Pulisa Ritüeli* ve *Ashella Ritüelleri* ayrıntılı bilgiler içermektedir. Hitit Çağı Anadolu'da salgın hastalıklar, nüfusun çoğunu yok etmiş, devleti zor durumlara düşürmüştür. Salgınlarda başvurulan yöntem, çoğunlukla hastalığın tamamını yok etmeye yönelik majik uygulamalar şeklinde olmuştur. Ayinlerde; "*falanca şöyle der: eğer ülkede veya ordugahta veba çıkar, insanlar ve atlar toplu halde ölmeye başlarsa şu ritüeli yaparım*"⁶⁸ denilmiştir. Bu ritüelde, bulaşıcı hastalıkların tedavisinin bireysel olmaktan çıkıp toplumsal yapılması gereği anlaşılmış olmalıdır. Nitekim, bir orduda salgının yaşanması durumu ve toplu ölümlerin gerçekleşmesine yönelik toplu önlem alınmaya çalışılmıştır.

Başka bir ritüel ise hasta olan organ üzerine hayvanın sağlıklı organın bağlanması (benzer benzeri tedavi eder mantığıyla) ya da hastaya hayvanın o uzvunun yedirilmesi şeklinde olmuştur.⁶⁹ Bu uygulama ile hastalığın bağlanan organlara aktarılması amaçlanmış olmalıdır.

Hititler'de, salgının düşman tarafından yollandığı inancına karşılık olsa gerek, uygulanan majik işlerden bir diğeri; hastalığın bir hayvana ve genellikle keçiyeye (günah keçisi) aktararak düşman ülkesine salmaları olmuştur. Ashella Ritüeli;

"Sonra, ordu komutanları ellerini koçların üzerine koyarlar...(onları) düşman ülkesi sınırı içerisine salarlar; ..."Bak! Bu ordunun insanları, koyunları, atları, katırları ve eşekleri içinde kötü olan ne varsa, şimdi bak onları ordugahtan bu koçlar ve (bu) kadın götürdüler. Onları kim bulursa, bu kötü salgını(da) o ülke alsın!"⁷⁰.

Bu ritüel aslında, bulaşıcı hastalıkların tanımında yer alan, hastalık etkeninin hayvandan insana, insandan hayvana bulaş zincirinin⁷¹ fark edilmesinin en ilkel düşüncesi olabilir.

Bulaşıcı hastalıklardan kurtulmak için yapılan bu ritüellerin yanı sıra kıtlık, çaresizlik ve hastalıklardan kurtulmak için Hititler, tanrı (ça)larına kurbanlar sunmuşlar ve dua etmişlerdir. II. Murşili, Veba Duaları'nı, Hatti Ülkesi'ni kırıp geçiren salgın hastalığı ülkesinden uzaklaştırması için yapmıştır⁷². Dua metninde bu hastalığın sebebi, Hitit kralı II Murşili'nin babasının Mısır üzerine yaptığı sefer sonucunda ele geçirilen esirlerle ülkeye gelmesine bağlanmaktadır⁷³. Bilimsel anlamda değerlendirildiğinde dini ritüellerin yanı sıra Hititler'in burada bulaşıcı hastalığı mantıklı bir sebeple ilişkilendirdikleri söylenebilir.

⁶⁷ Kramer, 1990: 51; Smith-Sullivan, vd., 2011: 91-93; Özgüneş, 2013: 44.

⁶⁸ Bayat, 2010: 77.

⁶⁹ Dinçol, 1995: 3-25; Donbaz, 1999: 326; Bayat, 2010: 77.

⁷⁰ Dinçol, 1985: 9-10.

⁷¹ Bulaş zinciri: Hastalığa sebep olan mikrobu, bulunduğu kaynaktan su ve besinlerle, hava ve temas yoluyla (deri) ve hayvanlarla sağlam kişilere bulaşmasına bulaş zinciri ya da enfeksiyon zinciri denir. Hastalığa sebep olan etken, bulaşma yolları ve bulaştığı konak arasında bir ilişki vardır. (Akın, 2012: 1354; Ellidokuz-Aksakoğlu, 2002: 291-293).

⁷² Ünal, 1980: 478-479; Alp, 2011: 128.

⁷³ Dinçol 1995: 10; Murat-Katırcıoğlu, 2008: 55.

Hititler salgınlardan korktukları ve hastalığın sebebini çoğunlukla doğaüstü güçlerin korkunç ve acımasız öfkelerine bağladıkları için, hastalıkların kötü etkilerini daha çok arttıracak şeyler de yapmışlardır. Yaşadıkları panikle salgın esnasında hastalığın görüldüğü kentler ve köylerden kaçtıkları için, hastalığın süratle yayılmasına neden olmuşlardır. İşledikleri topraklarını terk ettikleri için salgın sonrası ülkede kıtlık vakaları yaşanmıştır⁷⁴. Salgın sonrası yaşanan bu hareketlilik, II. Murşili dönemindeki dinamizm ve yenileşmeyle ilişkilendirilerek, bazen de olumlu şekilde yorumlanmıştır⁷⁵. Ayrıca Hititler, bir tarım toplumu oldukları için droglarla⁷⁶ tedavi uygulamalarında bulunmuşlar ve bulaşıcı hastalıkların tedavisinde Mezopotamya tıbbına daha yakın bir tedavi yaklaşımı benimsemişlerdir⁷⁷.

MÖ 5. yy Hippokrates’le Başlayan Dönemde Bulaşıcı Hastalıklar

MÖ 5. yy’la kadar olan Hellen tıbbının mitolojik döneminde, tapınak tedavisinde (Asklepion) en önemli unsur dindir. Homeros, *İliada* (Ἰλιάς, Iliás) adlı eserinde salgını “kıran” olarak ifade ederek, hastalığın Tanrı (ça)lar tarafından verildiği inancını şu sözleriyle bildirmiştir. “*Apollon, Leto ile Zeus’un oğlu. Krala kızıp orduya kıran salan o;*”⁷⁸ Antikçağ’da hastalıklara ve hastalara yaklaşımda dini inançların rolü Hellen tıbbı ve devamında da etkili olmuştur. Hastalıklardan kurtulmanın ancak tanrı (ça)ların iradesiyle mümkün olduğu inancı, Hellen tıbbının mistik döneminde hakim bir inançtır. Herodotos, Pers komutan Kserkses ve ordusu karşısında Hellenlerin, tanrı (ça)lara dua ettiklerini ve dualarının karşılığında tanrı (ça)dan gelen yardım olarak inandıkları “*dinsel havanın*” yardımı ile düşmana galip geldiklerinden bahsetmiştir⁷⁹. Hippokrates ise, bulaşıcı hastalıkların tedavisinde bilimsel esasa dayanan bir yaklaşımla “*gözlem metodu*” nu uygulamıştır⁸⁰. Bugün Covid-19 salgını klinik belirtiler arasındaki farklılarda da, genetik yapıları aynı olan ancak, hayat tarzları ve alışkanlıkları farklı olan kardeşlerde dahi hastalık seyrinin değiştiği görülmüştür. Aynı zamanda bireyin duygu durumunun yani psikolojisi, fizyolojisi gibi etkenlerin bağışıklığı etkileme ve yönetme özelliği kabul edilmektedir. Bu sebeple de gün ve gün hastalık sürecinin klinik takibinin yapılması oldukça önemli olmaktadır⁸¹.

Hippokrates’le başlayan bilimsel dönemde, hastalıklar daha doğal sebeplere bağlanmış, hastalıkların tedavisi humoral patoloji esasına dayandırılmıştır. Ancak, hastalıkların özgün ve aktif oldukları henüz bilinmemektedir. Enfeksiyonların “*kötü/hastalıklı hava*” ile yayıldığına inanılmaktadır. Galenos, bulaşıcı hastalıklar konusunda, “*hastalık tohumları*” varsayımı üzerine durmuştur. Bu varsayımda iyi ve kötü minik mikropların atmosferde serbestçe dolaştığı düşünülmüştür. Bu kötü tohumlar birleşince hava kötüleşmekte ve hastalık, bu kötü hava ile ya da kötü tohumların su ve

⁷⁴ Dinçol, 1985: 8-10.

⁷⁵ Uzel, 2008: 46.

⁷⁶ Drog: İlaçların hazırlanmasında kullanılan hammaddelere verilen isim.

⁷⁷ Ünal, 1980: 477; Yöket, 2003: 76.

⁷⁸ Hom. *İlias*. I. 1-25.

⁷⁹ Hdt. VIII. 65; Dinçol 1995: 8.

⁸⁰ Diod. XII. 44. 3-45; Thuk. II. XLVII; II. L; II.LI.

⁸¹ Aslan, 2020: 40.

yiyeceklere bulaşması ile oluşmaktadır. Yine “*kötü tohumların*” vücuda girip sessiz kaldıklarına, ancak bir dış uyaranla aktifleştiklerine inanılmaktadır. Ayrıca bu hastalıklara karşı en büyük risk altındakilerin kötü beslenmiş kişilerle çok beslenmiş olan obezlerin olduğu düşünülmektedir. Yani vücut dengesi değişmiş olan insanlar daha riskli görülmüşlerdir. Bu görüşte ayrıca, bireylerin hastalıklara karşı farklı derecede etkilenme durumunun söz konusu olduğu varsayılmıştır⁸².

MÖ 295'te Veba salgınıyla karşı karşıya kalan Roma'da çaresiz kalan halk, Tiber Nehri üzerine inşa ettikleri Asklepion sayesinde hastalıklardan kurtulunca, Hellen tıbbını kabul ederek benimsemiştir⁸³. MS 165-166 yıllarında doğuya sefere giden askerlerin getirdiği enfeksiyon hastalığının⁸⁴, yaklaşık on beş yıl imparatorluğun bir bölgesinden diğerine yayılması⁸⁵ sonrasında ise Romalılar'ın askeri hastaneler (*valetidinarium*) kurmuş oldukları ve komutanların düşman ordusundan ziyade, enfeksiyon hastalıklardan korktukları için sağlıktan sorumlu birliklere, özellikle birliği enfeksiyon hastalıklarından ve dolayısıyla salgınlardan koruma görevi verdikleri bilinmektedir⁸⁶.

Hippokrates döneminin en çok rastlanan salgınlarını göğüs hastalıkları oluşturmaktadır⁸⁷. Antikçağ'ın en büyük belası olan akciğer tübekülozu Hellen ve Roma'nın yoksul kentlerinin hastalığı olarak kabul edilmektedir. Bu enfeksiyon, kötü havalandırılan, kalabalık, hijyenik olmayan evlerde yaşayanlarda sık rastlanılmaktadır. Bulaşıcı evresi uzun olan kronik bir hastalık olduğu için, kalabalık merkezlerle ilişkisi olan gruplarda bile uzun süre endemik kalabilmektedir. Hastalık daha çok tükürükle insandan insana bulaşmaktadır⁸⁸. Celsus, akciğer enfeksiyonunun en tehlikeli hastalıklardan olduğunu söylemiştir. Ayrıca, çok yüksek ateşle seyreden bir hastalık olduğunu, hastaların bazen kan tükürdüklerini bildirmiştir. Hatta, hastalığın kesin teşhisini şu şekilde ifade etmiştir. Hastanın tükürüğü ateşe atılırsa kötü bir koku çıkaracaktır⁸⁹. Görülen o ki, laboratuvar ve ileri tıp yöntemlerinin olmadığı bir dönem olan antikçağ için tükürükten çıkan koku ile hastalığın diyagnozunun konulması, antikçağ tıbbı için olağanüstü bir yöntemdir.

Yaşlı Plinius, sebebi bilinmeyen hastalıklara yine Tiberius Caesar (MÖ 42-MS 37) döneminde rastlanıldığını bildirmiştir. Fakat hastalığın çaresinin “*evrensel olarak kullanılan ilaçlardan başka birşey olmadığını*” ifade etmiştir. Bu ifadesinde Yaşlı Plinius, doğanın yararlarından emindir. Kendisinin kırsal yaşam, deniz, gün ışığına önem verdiği bilinmektedir. Kendi evinin Roma'ya yaklaşık on yedi mil uzakta, işe gidiş geliş mesafesinde bir villa olduğunu anlatmaktadır. Bu sebeple huzurlu bir yaşam için zengin Romalıların özellikle ılıman bir iklim, güneşli bir hava, sulak bir araziye tercih ettiklerinden bahsetmektedir⁹⁰. Şehir hayatının kalabalığı, enfeksiyon hastalıklarının

⁸² Gal. 4-5; Nutton, 1983: 1-34.

⁸³ Bayat, 2010: 143.

⁸⁴ Jackson, 1999: 34.

⁸⁵ Jackson, 1999: 172-173.

⁸⁶ Jackson, 1999: 126; Bayat, 2010: 144.

⁸⁷ Serdaroğlu, 1996: 16.

⁸⁸ Jackson, 1999: 180.

⁸⁹ Cels.. III. 22-23.

⁹⁰ Plin. *nat.* XXVI. 6.

yayılmadaki sakıncaları beraberinde getirdiği için, bugün olduğu gibi antikçağ insanı da böyle durumlarda kır yaşamının dinginliğine göç etmiş olmalıdır⁹¹.

Gerek Galenos'un, bulaşıcı hastalıklar konusunda, "hastalık tohumları" varsayımı ve Celsus'un hastanın tükürüğünün kokusuyla teşhis koyması, gerekse Yaşlı Plinius'un, doğanın evrensel olarak kullanılan en yararlı ilaç olduğunu ifade etmesi ve Hippokrates'in tedavi yaklaşımı ile Hellen ve Roma Uygarlığı antikçağ'da tıbbi gelişmeler bakımından bulaşıcı hastalıkların teşhis ve tedavisinde oldukça önemli bir kırılma yaratmıştır.

Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Tedavi Yaklaşımları

Hippokrates, harici hastalıkların tedavisinin hiç de zor olmadığını, ancak hakkında daha az bilgi sahibi oldukları enfeksiyon hastalıklarının, tamamen tedavisinin bir sanat olduğunu bildirmiştir⁹². Bulaşıcı hastalıkların tedavisinde geleneksel ve dini yöntemlerden ziyade, akla ve gözleme dayalı bir tedavi yaklaşımının benimsenmesi Hippokrates sonrası tıbbın öğretileri ile mümkün olmuştur⁹³. Herodotos'un anlattığı gelenek ise, tedavi yöntemi olarak gözlemin bundan çok daha önceki yıllarda uygulandığına işaret etmektedir. Asur'da kent meydanına konulan hastalar için, oradan geçenlerin daha önce benzer bir rahatsızlık geçirmişler ise, nasıl baş ettiklerini hastalarla paylaştıklarını yazmıştır⁹⁴. Bu aslında Hippokrates'ten çok daha önce Mezopotamya'da deneyim ve gözlemin hastalıkların tedavisi konusunda önemli olduğuna işaret etmektedir.

Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*'nda salgın hastalıkları teşhis etmeye yarayan etkenleri sıralarken;

"...Önce insanların genel, sonra bireysel yaradılışını ve her rahatsızlığın belirgin özelliğini göz önüne almalıyız...- hem genelde hem özelde iklim ve yöre koşullarını, hastanın adetlerini, yaşam tarzını, uğraşlarını ve yaşını göz önüne almalıyız. Sonra konuşmasını, kişisel tutumunu, suskunluklarını, düşüncelerini, uyuma veya uyuyamama alışkanlıklarını ve rüyalarını, bunların doğasını ve zamanını göz önüne almalıyız. Sonra, hasta saçlarını yoluyor mu, kaşınıyor mu veya hastanın gözleri yaşarıyor mu, bunlara dikkat etmeliyiz. Hastanın nöbetlerine, dışkılarına, idrarına, balgamına, kusmuğuna bakmalıyız. Hastanın durumunda bir değişiklik var mı, bu değişiklikler ne sıklıkla meydana geliyor ve değişimlerin doğası nedir, ölüme veya krize neden olan belli değişiklikler var mıdır bakmalıyız. Terleme, titreme, üşüme, öksürük, aksırık, hıçkırık, soluk alma tarzı, geğirme, sessiz veya gürültülü gaz, kanama ve hemoroite de dikkat etmeliyiz. Bütün bu belirtilerin ne anlama geldiğine karar vermeliyiz..."⁹⁵ şeklinde ifade etmiştir.

Hippokrates, burada hastanın kendisinden yola çıkılarak tanının konulmasının önemine işaret etmektedir. Hekimin gözlemlediği belirtilerin, bir bütün olarak doğru yorumlanmasını ve hastalığın mutasyonunda hangilerinin anlam ifade ettiğinin üzerinde durulması anlayışını benimsemiştir.

⁹¹ Uzel, 2008: 46.

⁹² Hippokr. *hippokrates külliyyatı*. 159.

⁹³ De Vries, 2001: 3; Bayat, 2010: 68.

⁹⁴ Hdt. I. 197.

⁹⁵ Hippokr. *hippokrates külliyyatı*. 105.

Hippokrates ayrıca belirtilerin tek başına bir şey ifade etmediğinin de altını çizerek, hastadan alınacak anemnezin ve hekim tarafından yapılan gözlemin, hastalığın bir nevi tanısının (diyagnoz) konulmasında etkili olduğunu bildirmiştir⁹⁶. Hippokrates için hastanın durumu önemlidir. Hastaya sorulan sorular (anamnez) ve diyagnoz için kullandığı başlıca yöntem; herşeyi gözlemlerle, hastalığın yerine hastayı ele al, dürüstçe değerlendir, doğayı destekle, şeklindedir⁹⁷. Bu hususta Hippokrates'in "*Ortam insanı kalıba döker ve insan ortama tepki verir. Fauna ve flora gibi insan da çevresinin ürünüdür*" sözüyle, doğa ve yerel etkenlerin, insanın bazı hastalıklara yakalanmasında etkili olduğu ifade edilmiştir. Hippokrates, *Airs, Waters, Places* isimli eserinde, hastalıklara yakalanmada doğanın insan sağlığı üzerindeki etkin rolünü daha geniş açıklarken⁹⁸ hastalıkların, "*doğal dengenin bozulmasının sonuçları*" olduğunu özellikle vurgulamıştır⁹⁹. Nitekim eczacılık bilimi ve modern tıbbın temelinde, doğanın insana sunduğu çeşitli şifa kaynakları ve antikçağ insanının deneyimleri bulunmaktadır. Belki de hazırlanan ilaçlardan çok, hastalığı besleyen çevresel ve toplumsal etkenlerin ortadan kaldırılması hastalıkla mücadelede daha etkili olacaktır. Hippokrates'in, "*Sebepl olmaksızın hiçbir hastalık meydana gelmez...tedaviyi hastalığın sebebine göre yapmalıdır.*"¹⁰⁰ şeklinde aktarılan ifadesi, bu durumu daha net açıklamaktadır. Bunun yanı sıra doğanın ekolojik düzeninin bozulmasında insan faktörü çok önemlidir. Bu dengenin bozulmasında insanoğlu faktörü göz ardı edilmemelidir. Bio çeşitlilikteki denge değişimi bunun yanı sıra kaynakların dağılımında yaşanan adaletsizlik insanoğlunun ihtiyaçları noktasında arz talep dengesinin bozulmasına neden olmaktadır. Şehirleşme sürecinin getirdiği doğal yaşamdan uzaklaşma sonucunda da, insanın doğal dengesinde bozulma ve bunu belki de telafi etmek amacıyla insanların yabancı hayatla olan yakınlaşmasını artırması en büyük etken olsa gerektir. Çünkü insanlarla çevre arasındaki ilişki, hastalıkların insanlar üzerindeki etkisini belirlemede önemlidir. Antikçağ hekimi olarak Hippokrates, bu dengenin bozulmasında havadaki nem ve rüzgarların etkisi gibi birçok etkeni prognozu¹⁰¹ ile ilk fark edenlerden biri olarak kabul edilmiştir¹⁰². Çevre ve iklimin insan üzerindeki etkisine vurgu yapan Herodotos,

"Dünyanın her bakımdan en sağlıklı insanları, Libyalılar'dan sonra Mısırlılar'dır; Bunu bence Mısır'ın mevsim değişikliği bilmeyen havasına borçludurlar; zira insanı hasta eden şeylerin başında alıştığı şeylerden kopması gelir ve buda her zaman doğru olan bir şeydir ki,, en çok mevsim değişikliklerinden ileri gelir..."¹⁰³ demektedir.

Bu sözünde sağlık ile yaşanan çevre arasındaki ilişkiye değinmiştir. Ayrıca, insan vücudunun alıştığı denge ve düzenin değişmesi halinde hastalıklarla karşı karşıya kalındığını ifade etmektedir. Herodotos'un bu ifadesini bir Hippokrates bir hekim olarak şöyle ele almıştır:

⁹⁶ Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 189-190.

⁹⁷ Demirhan Erdemir, 2015: 194-201.

⁹⁸ Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 163-172.

⁹⁹ Mcneill, 1998: 1-5, 300-360.

¹⁰⁰ Bayat, 2010: 117.

¹⁰¹ Prognoz: hastalığın seyri hakkında öngörü.

¹⁰² Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 163-200.

¹⁰³ Hdt. II. 77.

“hekim gerekli gözlemleri yaptığı sürece, sakinlerin genel doğası kadar o yörede hangi hastalıkların önemli olduğunu da bilecektir, hem yazın hem kışın hangi salgınları bekleyeceğini de önceden kestirecektir” demektedir¹⁰⁴.

Hippokrates, genel kural olarak insanların (hasta olan) bünyelerinin ve alışkanlıklarının yaşadığı doğanın izlerini taşıdığını, başlıca belirleyici etkenlerin ise iklim değişikliği, yaşanılan yerin tipi ve içilen suyun türü olarak belirtmiştir¹⁰⁵.

Yaşlı Plinius, Eskiçağ insanının sebebi bilinmeyen çok sayıda hastalığa maruz kaldığını ve bu hastalıklar karşısında evrensel olarak kullandıkları ilacın şüphesiz ki doğa olduğunu bildirmiştir¹⁰⁶. Hastalıkların yayılmasında en önemli etkenin kent yaşamındaki kalabalıklar olması sebebiyle Genç Plinius’da, Caninius Rufus’a yazdığı mektubunda, balık tutmak, kitap okumak, ava gitmek gibi etkinliklerini yapabildiği kır hayatına özendiğini anlatmıştır¹⁰⁷. Yine Genç Plinius, kan tükürmeye başlayan kölesi Zosimos’u iyileşmesi için Mısır’a göndermiştir¹⁰⁸.

Celsus, salgın durumunda sağlıklı bir insanın hastalık olan bölgenin dışına yolculuğa çıkılmasını önermiştir. Fakat bunun pek yaşamsal olmadığını düşünerek daha çok açık ve güneşli havada yürümeyi tavsiye etmiştir. Ayrıca enfeksiyon hastalıklarında bedensel bir yorgunluktan, soğuk ve sıcaktan kaçınmayı tavsiye etmiştir. Sabah erken kalkmamayı, çıplak ayakla yürümemeyi doğru görmüş, özenle hazırlanmış bir diyetin en iyi tedavi olduğunu bildirmiştir. Hazımsızlığa yol açmaması için günde sadece bir öğün yemeği ve devamında hafif bir öğünü önermiştir. Diyetle değişkenliği tavsiye ederken, enfeksiyon vakalarında bir gün şarap, bir gün su içilmesinin doğru olacağını söylemiştir¹⁰⁹. Celsus’un önerilerinden bazıları, modern tıpta fiziksel aktivitenin riskleri arasında yer almaktadır. Hastalık durumunda yapılan aktivitenin tipi, şiddeti, enfeksiyona etken mikroorganizma, kişinin risk oranı (örneğin bir atletin riski, düzenli egzersiz yapan bir kişiye göre daha fazladır) ve enfeksiyonun derecesi risk oranlarını değiştirebilmektedir. Bu sebeple de modern tıp uygulamalarında öneriler ve uygulanan tedavinin kişiye özel verilmesi gereği vurgulanmaktadır¹¹⁰. Celsus yine, sağlıklı insanlar için en önemli şeyin, insanın yaşamına çeşitlilik katmak olduğunu belirtmiştir. Kasaba ve kır yaşamını, hayatına dahil etmesinin önemini açıklarken, yelken açma, avlanma, çiftliklerde vakit geçirme gibi etkinliklerin sık sık yapılmasını önermiştir. Çünkü hareketsiz bir yaşamın bedeni zayıf düşürüp enfeksiyonlara yakalanmada dirençsiz bıraktığını, hareketin ve çalışmanın bedeni güçlendirip gençliği uzattığını söylemiştir¹¹¹. Vitruvius’ta, sağlığa uygun yerlerin seçilmesinin iyileştirici gücüne vurgu yapmıştır¹¹². Şehirlerin inşasında dikkat edilmesi gereken hususların başında, yüksek yerlerin tercih edilmesi

¹⁰⁴ Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 166

¹⁰⁵ Hippokr. *hippokrates külliyatı*. 187-188.

¹⁰⁶ Plin. nat. XXVI. 6.

¹⁰⁷ Plin. *epist.* II. 8.

¹⁰⁸ Plin. *epist.* V. 19.

¹⁰⁹ Cels. I. 10, I. 1.

¹¹⁰ Yardım, 2020: 173.

¹¹¹ Cels. I. 10, I. 1.

¹¹² Vit. I. 4. 9; I. 7. 1.

gerektiğini bildirmiş, bölgenin ılıman iklime sahip, sis ve buzu olmayan, konumu güney ve batıya bakmayan yerlerin tercih edilmesi gereğine inanmış ve bunu uygulamıştır.¹¹³ Şehirlerin kuruluşunda sağlık her şeyden önce geldiği için, Vitruvius, şehir ve yerleşik düzene geçiş bölgelerinde, öncelikle o yörelerde otlayan koyunları kurban etme merasimini anlatmıştır. Mezopotamya'da karaciğer falına kadar uzanan bu uygulamalarda, bölgedeki hayvanlardan kesilecek ilk kurbanın ciğerinin solgun ve bozuk olması durumunda, başka koyunların kesildiğini, bölgenin suyu ve yetişen ürünleri ile yetişen hayvanların ciğerlerinin sağlıklı olacağına inandıkları için, kesilen hayvanın ciğerinin özelliği, o bölgeye yerleşim kararı vermelerini sağlamıştır¹¹⁴.

Tedavi yaklaşımlarında Hippokrates'in, "*Hastalık belirtilerini tür ve cinslerine göre ayıramayan tabipler, tedavi yöntemi bulmada hataya düşerler*". Bu ifadeden anlaşılacağı gibi, hastalıkların belirtileri tedavisi için oldukça önemlidir¹¹⁵. Pnömoni, kabakulak, malarya ve diğer enfeksiyon hastalıkları ve semptomlarının tedavisinde başlıca gözlem, muayene ve palpasyon (elle hissederek) yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca koku duyusunun kullanımı ve oskültasyon (kaba tipte hastayı sarsma) yöntemi uygulanmıştır¹¹⁶. Ayrıca hastalığın seyri esnasında görülen dönem noktalarının (krizis), yani hastalıkların seyrini değiştiren ani değişimlerin son derece önemli olduğunun farkına varılmıştır¹¹⁷. Hippokrates'te dahil, felsefi tıbbın birtakım yönleri, bilimsel tıpçılar (Empedokles vd.) tarafından kabul edilmiştir. Empedokles, MÖ 5.yy'da Doğa Üzerine (Peri Physesos) adlı eserinde evrenin dört elementten oluştuğunu ileri sürerek, bunlar arasındaki denge kavramını benimsemiştir. Hippokrates tarafından kabul edilen bu denge kavramı insan vücuduna uygulanmıştır. Evrenin bir parçası olan insanda dört elementin karşılığı olarak, dört temel sıvıdan (kan, balgam, safra, kara safra) meydana gelmiştir. Hastalık bu dengenin bozulması ile ortaya çıkmaktadır¹¹⁸.

Hippokrates, bu bağlamda salgın vakalarında hastalığın apaçık nedeninin solunan hava olduğunu söylemiştir. Solunan havanın miktarı mümkün olduğu kadar az ve niteliği olabildiğince farklı olmasına dikkat edilmesini önermiştir. Salgın esnasında hastanın rejimini değiştirmeyi tavsiye etmemiş, yiyip içtiklerinin miktarında yavaş yavaş azaltmaya gitmeyi doğru bulmuştur. Hastanın derin ve sık nefes almasını önlemek amacıyla hastanın zayıflatılması tavsiye edilmiş ve böylece vücudun yükü hafifletilmiş olacaktır¹¹⁹. Hippokrates'in görüşünü benimseyen sonraki dönem hekimlerde, hastaların şikayetlerinin, hastalık etkenleri ile hasta arasındaki mücadeleden ortaya çıktığı tezi kabul edilerek; her bedenin hastalıkla mücadelesinin de bu anlamda farklı olduğu, hastalarda ortaya çıkan belirtilerin de farklı olacağı gerçeğinden hareketle, hastadaki bütün belirtilerin ve hastalığın seyrinin dikkatle takip edilmesinin önemli olduğu kabul edilmiştir¹²⁰. Hippokrates, bedene bütünsel olarak yaklaşmanın gereğini, her

¹¹³ Vit. I. 4. 1-8.

¹¹⁴ Vit. I. 4. 9; Bayat, 2010: 54-55.

¹¹⁵ Bayat, 2010: 118.

¹¹⁶ Demirhan Erdemir, 2015: 199.

¹¹⁷ Hippok. *aforizmalar*. I. 1.

¹¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkznz. (Fairbanks, 1898)

¹¹⁹ Hippok. *hippokrates külliyyatı*. 308-309.

¹²⁰ Nutton, 1983: 34; Bayat, 2010: 176.

hastanın doğasının farklı olmasına bağlamıştır. Dolayısıyla aynı hastalığa ve aynı tedaviye farklı hastalar, farklı cevaplar verebilmektedir¹²¹. Bu noktada antik dönem hekimlerinin ileri görüşlülüğü, hastalığı değil hastayı ele almaları noktasında dikkat çekici olmuştur¹²². Modern zamanların ünlü Rus hekim Mudrov'un "*Biz hastalığı değil, hastalıklı insanı tedavi ediyoruz*"¹²³. Şu sözleriyle örtüşmekte ve Hippokrates'in enfeksiyon hastalıklarının tedavi yaklaşımında benimsediği anlayışının tarihi süreçte kabul gören bir uygulama olduğunu göstermektedir.

Hippokrates'le birlikte her ne kadar akılcı tedavi yaklaşımı benimsenmiş, yaralanmalarda askeri cerrahlar, büyü işlemlerini bilmedikleri için hastaları tedavisine yönelik pratik yardımlar vermişlerse de uygulanan tedavi yöntemlerinin temel olarak semptomları ortadan kaldırmaya yönelik olduğu görülmüştür. Kullanılan yağlar ve merhemlerle ovma uygulaması, kök ve bitkilerle yaranın iyileştirilmesi şeklinde olmuştur¹²⁴. Bugün Covid-19'un tedavi yaklaşımında, destek tedavi başlığıyla uygulanan ve temel amacı hastalara yaşam desteği vermek için semptomları azaltmaya yönelik tedavi uygulanmaktadır¹²⁵. Covid-19 salgınıyla salgın hastalıklarla mücadelede insanların ve doktorların salgını tedavi anlamında ne derece savunmasız kaldığı bir kez daha ortaya çıkmıştır. Enfeksiyon hastalıklarında bulaşma riskini ortadan kaldırmak için alınacak birtakım önlemler arasında, izolasyon başta gelirken, hastanın klinik bakımı esnasında, uygun önlemlerin yanında, hastanın enfeksiyon kontrolüne odaklanılmıştır. "Evde izlenme" kriterlerine uygun olan hastalar ise hekimin kontrolünde eve gönderilmekte, destek tedaviye ihtiyacı olup olmadığı ya da ağır hastalık tablosu gelişimi için riskler olup olmadığı sıkı bir şekilde gözlemlenmektedir¹²⁶. Bu anlamda WHO (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından Covid-19 hastalığının tedavisinde antikçağ'da MÖ 5.yy sonrası dönemde olduğu gibi bütüncül bir yaklaşımın önem kazandığı görülmektedir¹²⁷. Modern tıp dünyası ile antik dünyanın paralellik arz ettiği husus, bedeni bir bütün olarak tedavi etmenin öneminin özellikle anlaşılması noktasında olmuştur. Celsus'un enfeksiyon hastalığı durumundaki seyahat önerisi, günümüz şartlarında düşünüldüğünde birtakım sorunları beraberinde getirecek olsa da, temiz hava ve kır yaşamının bu dönemde imkanı olan kişiler açısından önemli olduğu ön plana çıkmaktadır. Celsus, tüm bunlara rağmen güvende olmanın mümkün olmadığını da belirtmeden geçmemiştir¹²⁸.

Bir klinik gözlemci olan Galenos'un, hastaların vücut semptomları ile duyguları arasındaki ilişkiden yola çıkarak tedavi yöntemi olarak "*tabiyatı destekleme*" geleneğini savunan Hippokrates'e uygunluk sağlamış, koruyucu tıp anlayışıyla, hijyen yoluyla hastalıkların önlenebileceğini aktarılmıştır¹²⁹. Modern tıp bulaşıcı hastalıkların kontrolünde, salgın başlamadan önce asıl yapılması gerekenlerin koruyucu hekimlik olduğunun Covid-19'la bir kez daha

¹²¹ Hippok. *hippokrates külliyatı*. 189-190.

¹²² Demirhan Erdemir, 2015: 182-195.

¹²³ Demirhan Erdemir, 2015: 133.

¹²⁴ De Vries, 2001: 3.

¹²⁵ Çakır, 2013: 17.

¹²⁶ Türken-Köse, 2020: 39-40; Akbıyık-Avşar, 2020: 113.

¹²⁷ Tanrıöver-Meten, 2020: 105; Özaras, 2013: 37.

¹²⁸ Cels. I. 10.

¹²⁹ Demirhan Erdemir, 2015: 232.

anlaşılmıştır¹³⁰. Hippokrates, bu durumu “*hekim hastalığı biçimine, mevsim ve yaş itibarıyla meydana gelme sıklığına göre, nedeninin karşıt ilkesi ile tedavi etmeli*” şeklinde ele almıştır¹³¹. Bu bağlamda etiolojisi en net tıp disiplinlerinden olan enfeksiyon hastalıkları için, “*tedavi etmektense hastalığa yakalanmayı önle*” gibi kurallar önem kazanmıştır. Bu amaçla bulaş zincirini kırma ve kişisel hijyen kurallarına uyulması oldukça önemli olmuştur¹³². Koruyucu tıp ve hijyen konusunda Roma’da MÖ VI. Yy’da, kanalizasyon şebekelerinin inşası ve Etrüskler zamanında da ateşli hastalıklarla bataklikler arasındaki bağlantı tespit edilmiş olup batakliklerin kurutulması çabasına girilmiştir¹³³. MÖ 1.yy’da Marcus Varro, batakliklerin yakınlarında ev inşa edilmemesini öğütlemiştir. Çünkü buralarda havada dolaşan, çok küçük zerrecikler haline, vücuda ağız ve burundan girip hastalık yapan canlılardan bahsetmiştir¹³⁴. O dönem hasta muayene odalarının bol ışıklı ve havadar olmasına dikkat edilmiştir¹³⁵. Salgın zamanlarında kaplıca ve şifa tapınaklarına daha fazla ilgi olmuş¹³⁶ bu sebeplede hastalıklardan iyileşmek için antikçağ insanı şifa tapınaklarının sükûnetine ve sıcak kaplıcaların dinginlik veren atmosferini tercih etmiş, su kaynaklarının tedavi edici gücünden yararlanmayı bilmişlerdir¹³⁷. Kehanet merkezleri de, enfeksiyon hastalıkları için insanların başvurdukları yerlerden biri olmuştur¹³⁸. Düzenli olarak hamamlara gitme adeti, salgın hastalıkların yayılmasını önliyordu¹³⁹. Genç Plinius, Clusinius Gallus’a yazdığı mektupta evini ayrıntılarıyla anlatırken, geniş ve ferah hamam odasından bahsetmiştir¹⁴⁰. Roma İmparatorluğu’nda hamamların oldukça yaygın olarak kullanıldığı, umumi hamamların dışında, hamamların kalabalığından uzak olmak isteyen zenginlerin evlerinde özel banyolar şeklinde hamam odaları inşa ettirdikleri görülmektedir.

Sonuç

Bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının, bugün olduğu gibi antikçağ tarihinde en korkutucu yanı tedavisinin bilinmemesi olmuştur. Yüzyıllardır da insanoğlunun yaşadığı çaresizliği gözler önüne sermesi bakımından dikkat çekmiştir.

MÖ 5. yy öncesinde, Mezopotamya’da tıp ve din iç içedir. Tıbbi tabletlerde yer alan ilaç yapımında kullanılan malzemeler, ilaç yapım yöntemleri ve reçeteler gibi ilmi yöntemlerin yanı sıra bulaşıcı hastalıkların, tanrısal kaynaklı olduğu ve bu hastalıkların tedavisinin çoğunlukla tanrı (ça) nın öfkesini dindirmeye yönelik dini uygulamalarla mümkün olduğuna inanılmıştır. MÖ 5. yy sonrasında Hippokrates “*...tıbbın faydası,...iç hastalığına çare bulmayı başarılmasında gizlidir...*” sözünde özellikle kastettiği,

¹³⁰ Öztekin, 2020: 9.

¹³¹ Hippok. *hippokrates külliyatı*. 307.

¹³² Çakır, 2013: 17.

¹³³ Bayat, 2010: 147.

¹³⁴ Demirhan Erdemir, 2015: 223.

¹³⁵ Yöket, 2003: 78.

¹³⁶ Jackson, 1999: 171.

¹³⁷ Mutlu-Türkmen, 2020: 632-634.

¹³⁸ Friedell, 1999: 79.

¹³⁹ Jackson, 1999: 44.

¹⁴⁰ Plin. *epist.* II. 17. 11.

tedavisindeki bilinmezlikler nedeni ile bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarıyla mücadelenin bir nevi sanat olduğudur.

Hippokrates sonrası dönemde, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkış sebebinin bilimsel olarak hala çözümlenememesi sebebi ile etkene yönelik değil, “*semptomları ortadan kaldırmaya yönelik bir tedavi yaklaşımı*” benimsenmiştir. Hippokrates’ten itibaren, “*Hekimin hastayı iyi gözlemlemesi, belirtilerin bileşenlerini doğru yorumlaması ve hastalığın seyri hakkında önceden tahminde bulunup doğru kararlar verebilmesi*” ilkesi kapsamında droglarla tedaviler denenmiş, bitkisel, hayvansal ve mineral maddeler kullanılmıştır. Bu anlayışın temeli, Mezopotamya tıbbında özellikle bulaşıcı hastalıkların tedavisinde uygulanan “*belirtilere odaklanma*” ilkesine dayanmaktadır. Ayrıca bu yaklaşımla droglarla tedaviye ilaveten dini uygulamalar ile hastanın bir bütün olarak hem fiziksel hem de psikolojik bakımdan tedavisi yapılmıştır.

Bugün Covid-19 salgını tedavisinde, destek tedavi başlığıyla uygulanan ve temel amacı hastalara yaşam desteği vermek için semptomları azaltmaya yönelik yapılan tedavi uygulamaları, antikçağ uygulamalarıyla bir benzerliğe işaret etmektedir. Ayrıca antikçağ’da uygulanan “*hastanın bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi*”, anlayışı, bugün Covid-19 salgınında benimsenen “*multidisipliner ve bütüncül tedavi yaklaşımıyla*” paralelliği yansıtmaktadır. Günümüz modern tıp anlayışındaki uzmanlaşma, her ne kadar geneli parçalara ayırmasından dolayı bütünü görmeyi kısmen zorlaştırmış olsada, yaşanan salgın vakası, antikçağda uygulanmış olan bu yaklaşımın önemini bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda doğaya saygılı yaşam, beslenme, çevre, hijyen ve toplumsal koşulların dikkate alınmasının önemi daha çok anlaşılmalı, sağlık hizmetlerinin bir bütün olarak sunulması anlayışının etkinleştirilmesi gereği, önem kazanmıştır.

Mısır tıbbı bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının tedavisi konusunda, semptomların üzerine eğilme ve bunların tedavilerini ampirik bilgi ışığı altında tedavi etme konusunda Mezopotamya tıbbındaki kadar rasyonel görülmemektedir. Hititlerde, hastalığın bulaşıcılığı konusunda hastalık etkeninin hayvandan insana, insandan hayvana geçişinin fark edildiğini yansıtan ritüeller bulunmaktadır. Bu ritüellerde bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin bireysel olmaktan çıkıp, toplumsal yapılması gereğine işaret eden söylemler yer almaktadır. Yine modern tıpta bugün hastalara uygulanan bireysel izolasyon ve temaslara uygulanan karantina yöntemlerinin ilkel düşüncesine, antikçağ uygarlıklarından Mezopotamya, Hititler, Hellen ve Roma’da rastlanılmaktadır. Bulaşıcı hastalıklarda vücut dengesi değişmiş olan insanlar daha riskli görülmüşlerdir. Hippokrates, vücutta denge ve düzenin değişmesi halinde hastalıklarla karşı karşıya kalındığını ifade etmiştir. Doğal dengenin insan sağlığı üzerindeki rolüne değinen Plinius The Elder, sebebi bilinmeyen bulaşıcı hastalıkların tek tedavisinin şüphesiz ki doğa olduğunu bildirmiştir. Yine Celsus tarafından tüberküloz hastalığı hastanın tükürüğünün kokusuyla teşhis edilmiştir. Galenos, bulaşıcı hastalıkların “*kötü tohumlar*” tarafından kirlenen hava ve su vasıtası ile hastalığın bulaşıcılık özelliğine değinmiş ayrıca, bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarına karşı en büyük risk altındaki kişilerin, kötü beslenen kilolu insanlar olduğunu bildirmiştir. Antikçağ bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının teşhis ve

tedavisindeki bu yaklaşımlar, bugün modern tıbbın temellerini oluşturan bilimsel yaklaşımın ilk adımlarını oluşturmaktadır.

Bulaşıcı hastalıklarla ilgili gerek antikçağda gerekse bugün hala bilinmezlikler söz konusudur. Antikçağ hastalıklarını tıpa tıp günümüz hastalıklarıyla eşleştirmek şüphesiz mümkün olamamakla birlikte çalışmada, tarih boyunca daha üstün olan şeyleri yapmanın yolunu bir şekilde bulmuş olanları görmeyi teşvik eden bir bakış açısı benimsenmiştir. Bu bağlamda bilimin önderliğinde, sağlığın bütün değişkenleri dikkate alınarak yapılacak yeni çalışmalarla, bulaşıcı enfeksiyon hastalıklarının bilinmezlerinin aydınlatılması umut edilmektedir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın oluşmasında vermiş olduğu desteklerden dolayı Denizli Sağlık Müdürlüğü Bulaşıcı Hastalıklar Birim Sorumlusu Dr. Hüseyin DEĞİRMENCİ'ye teşekkür ederim.

Kaynakça

a. Antik Kaynaklar

Cels. *De Medicina*. AULUS CORNELIUS CELSUS.

De Medicina, Çev.: W. G. Spencer, Cambridge, 1971.

Diod. *Bibliothèque*. S. DIODOROS.

Bibliothèque, In Twelve Volumes V, Books XII, 41-VIII, Çev.: C. H. Oldfather, Harvard University Press, London, 1950.

Gal. *Methodus Medendi*. GALENOS.

Methodus Medendi, Çev.: Sir William Henry Allchin, London, 1908.

Hdt. *Historia*. HERODOTOS.

Herodot Tarihi, Çev.: Müntekim Ökmen, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1991.

Hippokr. *Hippokrates Külliyatı*. HIPPOKRATES.

Hippokrates Külliyatı, Çev.: Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Aforizmalar. HIPPOKRATES.

Aforizmalar, Çev.: Eyüp Çoraklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Hom. Ilias. HOMEROS.

İlyada, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

Plin. Epist. GENÇ PLINIUS/G. PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS,

Epistulae, Çev.: Betty Radice, 1969. (The Loeb Classical Library).

Genç Plinius'un Mektupları, Çev.: Levent Keskin, Doğubatı Yayıncılık, Ankara, 2018.

Plin. nat. YAŞLI PLINIUS/GAIUS PLINIUS SECUNDUS.

Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap), Çev.: İnanç Pastırmacı, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

The Naturalis Historia, John Bostock, London, 1855.

Plut. Peric. PLUTARKHOS.

Pericles, Çev.: Bernadotte Perrin, Harvard University Press, London, 1916.

Thuk. *Peloponnesos.* THUKYDIDES.

Peloponnesos Savaşları, Çev.: Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul, 2019.

Vitr. De Arch. VITRUVIUS.

De Architectura (Mimarlık Üzerine), Çev.: Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2020.

b. Modern Kaynaklar

ADAMSON, P. B., 2008. "Eski Mezopotamya'da Cerrahi", Çev.: Gökhan Kağnıcı, *Tarih Okulu*, 93/1, ss. 93-104.

AKBIYIK, A. - Ö. S. AVŞAR, 2020. "Enfeksiyonu Hastalığının (Covid-19) Epidemiyolojisi", *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 2, ss. 109-116.

AKIN, L., 2012. Bulaşıcı Hastalıkların Epidemiyoloji, *Halk Sağlığı Temel Bilgiler*, Eds. Çağatay Güler-Levent Akın, C. 3, s. 1354-1360.

ALP, S., 2011. *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Popüler Bilim Yayınları, Ankara.

ANDERSEN, B. R. - J. SCURLOCK, 2005. "Ancient Mesopotamian Medicine: The Undervalued Profession", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. 1, Ankara, ss. 9-12.

ASLAN, R., 2020. Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19, *Ayrıntı Dergisi*, 8/65, ss. 35-41.

BAKIR, M., 2013. "Enfeksiyon Hastalıklarında Genel Belirti ve Bulgular", *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds. Halil Kurt- Sibel Gündeş- Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, ss. 18-21.

- BAYAT, A. H., 2010. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- BUDAK, F. - Ş. KORKMAZ, 2020. “Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği”, *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi (SAYOD)*, S. 1, ss. 62-79.
- CİZİRİ, Ş., 1997. *Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık*, Doruk Yayıncılık, Ankara.
- ÇAKIR, N., 2013. Enfeksiyon Hastalıklarında Temel Yaklaşımlar, *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds. Halil Kurt- Sibel Gündeş-Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, s. 14-17.
- ÇELİK, D. – Ş. KÖSE, 2020. “Erişkinlerde Covid-19: Klinik Bulgular”, *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, S. 30 (Ek), ss. 43-48.
- DEMİRHAN ERDEMİR, A., 2014. *Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitapevleri Yayınları, İstanbul.
- DEMİRHAN ERDEMİR, A., 2015. *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp (Külliyat)*, Cilt 1, İstanbul Tıp Kitabevi, İstanbul.
- DE VRIES, J., 2001. “Healing in the 21st Century Complementary”, *Medicine and Modern Life, Mainstream Publishing e Book*, London.
- DİNÇOL, A. M., 1985. M. Ali Dinçol, “Ashella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Belleten XLIX*, S.193, ss. 1-40.
- DUTOUR, O. 2011. “Paleopathology: An Archaeological Approach of Diseases”, *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*, S. 14, s. 165-172.
- DONBAZ, V., 1999. “Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 319-336.
- ELLİDOKUZ, H. - G. AKSAKOĞLU, 2002. “Enfeksiyon Hastalıklarına Epidemiyolojik Bakış”, *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, C. 11, S. 4, s. 291-294.
- FAIRBANKS, A., 1898. *The First Philosophers of Greece*, Kegan Paul, Trench Presss, London.
- FRIEDEL, E. 1999. *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara.
- GELLER, M. J. A., “Babylonian Hippocrates”, *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, De Gruyter, 2018, ss. 42-54.
- GÖZLÜK, P. - A. YİĞİT - A. C. ERKMAN, 2004. “Van Kalesi ve Eski Van Şehri İnsanlarındaki Sağlık Sorunları”, *XIX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (26-31 Mayıs 2003), Ankara, ss. 51-62.
- HEESSEL, N. P. “Dignosis, Divination and Disease: Towards an Understanding of the Rationale Behind the Babylonian Diognastic Handbook”, *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, Eds.: Horstmanshoff HFJ, Stol M., Brill Publishing, Leiden, 2004, ss. 97-114.

- HIZEL, K., 2013. "Seyahatle İlişkili Enfeksiyonlar", *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds. Halil Kurt- Sibel Gündeş- Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, ss. 200-202.
- JACKSON, R., 1999. *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, Çev.: Şenol Mumcu, Homer Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- JASTROW, M., 1913. "The Medicine of the Babylonians and Assyrians", *Section of the History of Medicine*, Vol. 10, s.109-175.
- KILIÇ, O., 2004. *Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Tarih Şubesi Yayınları No:5, Elazığ.
- KOCH, R., 2013. "Dünyada ve Ülkemizde Enfeksiyon Hastalıklarının Tanı ve Tedavisindeki Gelişmelere Önemli Katkıları Olan İki Örnek Bilim Adamı", *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds. Halil Kurt- Sibel Gündeş- Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, ss. 5-13.
- KÖROĞLU, K., 2016. *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 1990. *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev.: Muazzez İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LEVEY, M., "Some Objective Factors of Babylonian Medicine in the Light of New Evidence", *Bulletin of the History of Medicine*, C. 35, S. 1, (January-February 1961), ss. 61-70.
- MANSEL, A. M., 1971. *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MASALCI, G., 2014. "Antik Mezopotamya'da Droglarla Tedavi", *XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (25-28 Mayıs 2014)* ss.111-119.
- MCNEILL, W. H., 1998. *Plagues and Peoples*, New York: Anchor Press.
- MURAT, L. - F. KATIRCIOĞLU, 2008. "Hititler'de Tıp", *Bilim ve Ütopya Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi*, S. 170, ss. 53-59.
- MUTLU, G. - M. B. TÜRKMEN, 2020. "Antik Çağ Kas İskelet Sistemi Hastalıklarında Kaynak Sularının Kullanımı ve Günümüz Balneoterapi Uygulamalarına Yansıyan İzleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXV, S. 2, ss. 631-654.
- NUTTON, V., 1983. "The Seeds of Disease: An Explanation of Contagion and Infection from the Greeks to the Renaissance", *Medical History*, C. 27, ss. 1-34.
- OATES, J., 2004. *Babil*, Çev.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- OPPENHEIM, A. L., "Mesopotamian Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, C. 36, S. 2, (March-April 1962), ss. 97-108.
- ÖZARAS, R., 2013. "Antibiyotik Dışı Tedaviler", *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds.: Halil Kurt- Sibel Gündeş- Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, ss. 37-40.

- ÖZGÜNEŞ, İ., 2013. “Antimikrobiyal İlaçların Etki Mekanizmaları”, *Enfeksiyon Hastalıkları*, Eds.: Halil Kurt-Sibel Gündeş- Mehmet Faruk Geyik, Nobel Tıp Yayınları, İstanbul, ss. 44-48.
- ÖZTEK, Z., 2020. “Pandemi Mücadelesi ve Yan Kazanımlar”, *Journal of Health and Society, (Covid-19 Özel sayı)*, Ed.: Ayşe Akın, Bireklam Arısı Yayınları, Ankara, ss. 6-14.
- PAYNE, J. F., 1889. *Plague Ancient and Modern or the Black Death and Sweating Sickness*, Adlard and Son, Bartholomew Close, London.
- PINCH, G., 2006. *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, California.
- RETIEF, F. P. - L. CILLIERS, 2007. “Mesopotamian Medicine”, *South African Medical Journal*, Vol. 97, S. 1, ss. 27-30.
- SAĞIR, M. - İ. ÖZER - Z. SATAR - E. SAVAŞ GÜLEÇ, 2013. “Stratonikeia İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi”, *XXVIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (28 Mayıs-1 Haziran 2012), Pagasus Görsel İletişim Yayınları, Çorum, ss. 59-68.
- SALIN, S., 2019. “3 Umşatu in omen and medical texts: An overview”, *Science, Technology, and Medicine in Ancient Culture*, Vol. 61, ss. 61-80.
- SAYILI, A., 1991. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SERDAROĞLU, Ü., 1996. *Eskiçağ'da Tıp*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- SEVİM, A., 1996. “Datça/Burgaz İskeletlerinin Paleoantropolojik Değerlendirilmesi”, *XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları, (29 Mayıs-2 Haziran 1995), Ankara, ss. 1-18.
- SEVİM, A. - C. PEHLEVAN - A. AÇIKKOL - H. YILMAZ - E. GÜLEÇ, 2002. “Karagündüz Erken Demir Çağı İskeletleri”, *XVII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (28 Mayıs-01 Haziran 2001), Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları, Ankara, ss. 37-40.
- SEVİM, A. - A. YİĞİT - P. GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU - Ö. DURGUNLU - S. ÖZDEMİR, 2007. “Erzurum/Tetikom Demir Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açısından Değerlendirilmesi”, *XXI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 177-192.
- SMITH, G. E., 1930. *Ebers Papirüsü*, Çev.: Cyril P. Bryan, Geoffrey Bles Press, London.
- SMITH, J. M. - S. J. SULLIVAN - G. D. BAXTER, 2011. “Complementary and Alternative Medicine: Contemporary Trends and Issues”, *Physical Therapy Reviews*, C. 16, S. 2, ss. 91-95.
- SULLIVAN, R., 1995. “A Brief Journey Into Medical Care and Disease in Ancient Egypt”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, C. 88, ss. 141-145.

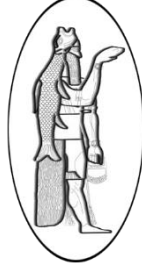
- SURUL, Ö. - A. C. ERKMAN - M. TÜRKTÜZÜN - Y. ALKAN - S. SAĞIR - Ö. ŞİMŞEK, 2012. “Çiledir Höyük ve Tokul Köyü Şapel Kazısı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *XXVII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, (23-28 Mayıs 2011)*, İsmail Aygül Ofset Yayıncılık, Ankara, ss. 179-190.
- TANRIÖVER, M. D. - G. METAN, 2020. “COVID-19 Salgınında Pandemi Hareket Planı: Hastanenin ve COVID-19 Alanlarının Hazırlanması”, *Covid-19 Pandemi Raporu (20 Mart-20 Kasım 2010)*, Eds.: Arzu Topeli İskit- Mine Durusu Tanrıöver- Ömrüm Uzun, Hacettepe Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TEALL, E. K., 2014. “Medicine and Doctoring in Ancient Mesopotamia”, *Grand Valley Journal of History*, 3/1, ss. 1-8.
- THOMPSON, R. C., 1930. “Assyrian Prescriptions for Treating Bruises or Swellings”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, C. 47, S. 1, ss. 1-25.
- TÜRKEN, M. - Ş. KÖSE, 2020. “COVID-19 Bulaş Yolları ve Önleme”, *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, S. 30 (Ek), ss. 36-42.
- UĞURLU, M. C., 1997. “Hipokrat”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 2, ss. 67-78.
- UZEL, İ., 2008. *Anadolu Tıp Tarihi'ne Giriş*, Ege Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., 1980. “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten*, C. XLIV, S. 175, Ankara, ss. 475-495.
- WALDRON, T., 2009. *Palaeopathology*, Cambridge University Press, New York.
- WALLNÖFER, H., 1998. *Eski Meksika Tıbbının Gizemleri, Azteklerin Unutulmuş Tedavi Yöntemleri*, Okyanus Yayınları, İstanbul.
- YARDIM, N., 2020. “Enfeksiyon Hastalıklarında Beslenme ve Fiziksel Aktivite”, *Journal of Health and Society, (Covid-19 Özel sayı)*, Ed.: Ayşe Akın, Bireklam ArısıYayınları, Ankara, ss.170-174.
- YOKET, Ü., 2003. “Eskiçağ'da Tıp”, *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, C.12, S. 2, ss. 76-78.
- YURDAKUL, E. S., 2015. “Tarihte Önemli Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Tıp Tarihi ve Etik AD*, Ankara, C.1, S. 3, ss, 1-6.

İnternet Kaynağı

<https://www.penn.museum/collections/object/218008>.

<http://www.perseus.tufts.edu>

<https://archive.org>.

ÜNYE'DE TÜRK VARLIĞININ BAŞLANGICI ÜZERİNE
ON THE BEGINNING OF THE TURKISH PRESENCE IN ÜNYE

Rukiye SATAN SÖNMEZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana
Bilim Dalı

M.A. Candidate, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of History

rkystnsnmz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1948-4338

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **11.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.03.2021**
Sayfa-Pages : **177 – 187.**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: SATAN SÖNMEZ, Rukiye, “Ünye’de Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 177 – 187.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

177 – 187

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ÜNYE'DE TÜRK VARLIĞININ BAŞLANGICI ÜZERİNE

ON THE BEGINNING OF THE TURKISH PRESENCE IN ÜNYE

Rukiye SATAN SÖNMEZ

Öz

Orta Karadeniz bölgesinde yer alan Ünye tarih boyunca farklı topluluklara ev sahipliği yapan bir cazibe merkezidir. Ünye ilçesi coğrafi olarak 41 derece kuzey paraleli ve 37 derece doğu meridyenleri arasında yer alır. Ordu ili sınırları içerisinde yer alan Ünye, İl'in en büyük ilçesidir. Ünye İlçesinin iskâna açılması tarih öncesi devire denk gelmektedir. Bölgede bulunan arkeolojik veriler ile alt Paleolitik döneme işaret eden kalıntılar ele geçmiştir. Ünye'nin bilinen ilk ahalişi Gaşkalar olmakla beraber onlar hakkında bilgiler sadece Hitit kaynakları ile sınırlıdır. Ünye'ye Türk yerleşimi açısından yapılan genel değerlendirmeler Anadolu'nun fethi 1071 tarihi ile başlatılmaktadır. Ancak bu genel söylemin aksine Karadeniz bölgesinde ve Ünye'de varlığı bilinen ilk Türk topluluğu Kimmerlerdir. Orta Asya kökenli olan Kimmerler çeşitli sebepler ile yerlerinden oynatılarak Kafkaslar üzerinden Anadolu topraklarına yönelmişlerdir. Onların Türklüğu meselesi tartışılırken özellikle son yıllarda çıkan arkeolojik buluntular Kimmerlerin Türk olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kimmerlerin Karadeniz sahasında bıraktığı izler Amasya, Ünye ve kazılarında görölmektedir. Kimmerlerin ardından gelen bir diğer Türk unsuru ise İskitlerdir. İskitler çok geniş bir coğrafyaya yayılmakla kalmamış döneminde ki bütün toplulukları etkileyerek kendilerinden uzunca bir süre

Abstract

Located in the Middle Black Sea region, Ünye is an attraction center that has hosted different communities throughout history. Ünye district is geographically located between 41 degrees north parallel and 37 degrees east meridians. Ünye, located within the borders of Ordu province, is the largest district of the province. The opening of Ünye District to settlement coincides with the prehistoric period. Archaeological data found in the region and ruins indicating the lower paleolithic period were found. Although Ünye's first known inhabitants were Kashkas, the information about them is limited only to Hittite sources. General evaluations made in terms of Turkish settlement in Ünye started with the conquest of Anatolia in 1071. However, contrary to this general discourse, the first Turkish community known to exist in the Black Sea region and Ünye were the Cimmerians. Cimmerians of Central Asian origin were displaced for various reasons and turned to Anatolian lands through the Caucasus. While the issue of their Turkishness is being discussed, especially the archaeological findings in recent years prove that the Cimmerians are Turkish. The traces left by Cimmerians in the Black Sea area can be seen in Amasya and Ünye their excavations. Another Turkish element that came after the Cimmerians is the Scythians. The Scythians did not only

bahsettirmişlerdir. İskitler bölgeyi terk etmeden görülen farklı topluluklar ise Yunan kolonileridir. Yunan kolonileri bölgeye daha çok ticari amaçlı gelmişlerdir. Bu süreçte yazılan İlkçağ kaynakları Karadeniz bölgesi ve burada yaşayan halklardan bahsetmektedir.

spread over a very wide geography, but also influenced all the communities in their period and made themselves talk for a long time. The different communities seen before the Scythians leave the region are the Greek colonies. Greek colonies came to the region mostly for commercial purposes. Ancient sources written in this process mention the Black Sea region and the people living here.

Anahtar Kelimeler: Gaşkalar, Kimmerler, İskitler, Ünye, Orta Karadeniz Bölgesi.

Keywords: Kashkas, Cimmerians, Scythians, Ünye, Middle Black Sea Region.

Extended Abstract

Located in the Middle Black Sea region, Ünye is an attraction center that has hosted different communities throughout history. Ünye district is geographically located between 41 degrees north parallel and 37 degrees east meridians. Ünye, located within the borders of Ordu province, is the largest district of the province. Since it is located in the middle of Ordu and Samsun cities, it is in intensive communication with the two cities.

The opening of Ünye District to settlement coincides with the prehistoric period. With archaeological data found in the region, ruins indicating the lower paleolithic period were discovered. In addition, as a result of the drilling works carried out in Ünye's Tozkoparan locality, traces of the Chalcolithic Age and the Early Bronze Age as well as the Upper Paleolithic period were observed. Although Ünye's first known inhabitants were Kashkas, the information about them is limited only to Hittite sources. According to the Hittite sources, it was understood that the Kashkas were communities from the North, they lived in tribes and they were described as godless. The Hittites, who struggled against the Kashkas, built walls to protect their cities. Although there is no definite information about the region where the Kashkas live, their religion, language and race, it is known that they lived in the Middle Black Sea region and Ünye.

General evaluations made in terms of Turkish settlement in Ünye started with the conquest of Anatolia in 1071. However, contrary to this general discourse, the first Turkish community known to exist in the Black Sea region and Ünye were the Cimmerians. Cimmerians, originating from Central Asia, left their places due to the turmoil in Central Asia and migrated to the west, came to Anatolia by turning to the Caucasus and then to the south. While the issue of Turkishness is being discussed, archaeological findings especially in recent years prove that the Cimmerians are Turkish. The traces left by Cimmerians in the Black Sea area can be seen in Amasya and Ünye their excavations. There are horse burials, iron swords and typical arrowheads in the kurgan burial chambers in Amasya Gümüşhacıköy. The descriptions on the phiale silver pot obtained in the Ünye excavations point to the traces of the Cimmerians in this region. The mountain goat motif pictured on this bowl in Ünye is one of the symbols seen in the geography of the Turks from the Chinese border to the Danube River for centuries. In this sense, the silver pot uncovered proves the first Turkish presence in the region and the Turkishness of the Cimmerians.

Cimmerians did not stay in this geography for a long time and retreated further north to Crimea. Another Turkish element that came after the Cimmerians is the

Scythians. Different theses have been presented regarding the origin and names of the Scythians. There are different views of their origin as an Iranian, Slavic and Turanian community. However, studies and archaeological findings in recent years reveal that their origin is the Turkish community of Central Asian origin. The Scythians did not only spread to a wide geography during their lifetime, but also influenced all the communities in their period and made themselves talk for a long time. The Scythians in the Anatolian geography from which they came after the Cimmerians had struggles with the powerful states of the period. It is known that the Urartians, one of the states they struggled with, collapsed and then fought with Assyria and Medes. The existence of some community of the Scythians in the Black Sea region was written by the authors of the Ancient Age. In addition, the findings obtained as a result of excavations in the Black Sea region show that they lived in the region. As a result of the archaeological studies carried out in Terme, Salıpazarı and Mesudiye in the surrounding districts of Ünye, which have been found in recent years, besides the runic inscriptions, the mountain goat motif that defines the Turks has been found. So the first Turkish settlement Ünye and the neighbourhood starting with Cimmerians, has consolidated with Scythians. The ruins remained from Scythians, fairly increases and concretizes the oldest Turkish traces in the region.

The commercial colonies that emerged when Scythians were dominating the region is one of the important milestones of history of the region. With these colonies, the North and South coasts of Black Sea have been opened to international business. Moreover, they ensured us to learn the presence of Scythians in the region by their inscription about the communities in the region. In the mentioned sources, Ksenophon's work titled "The Return of the Ten Thousands" contains his observations with the region. He mentions the city of Ordu today, in which Ünye was located during his travel, as Kotyora. Ksenophon gives information about the community, lifestyles and geography of the region. While he said that this is a colonial city of Sinope, he explained the behavior of the people in the region towards them. He stated that the people of the region did not treat them humanely and helpfully and that they also became aggressive against this attitude. Our source, mentioned after Ksenophon, tried to show the mentioned places on the map while defining the Black Sea region in his work titled Black Sea Travel by Arrianus. While the name of Ünye was mentioned as Oinoe in the work of Arrianus, a stream was mentioned. Along the coast are the mentioned castles. Again, one of the mentioned works, the definition of the region was made in the work named Strabo's Geography and it was stated that the Black Sea coast came under Roman rule after it was mentioned as colonial cities. In addition, after mentioning Themiskyra, Terme and Çarşamba towns in his work, Strabon mentioned a settlement and community named Sidene. He mentions that this place is a fertile plain although not as well watered as Themiskyra and has castles along the coast. Since the exact location of the mentioned Sidene plain is unknown, it is thought that this place is in Ünye or Bolaman district.

Giriş

Ünye, Orta Karadeniz bölgesi içerisinde yer alan Ordu ilinin ilçelerinden birisidir. İlçe 41 derece kuzey paraleli ve 37 derece doğu meridyenleri arasındadır. Ordu ilinin en büyük ilçesi olup kuzeybatısında yer alır. Doğusunda Fatsa, batısında Terme, güneyinde Çaybaşı, Akkuş ve Kumru ilçeleriyle komşudur. İlçenin yüzölçümü yaklaşık 440 km² günümüz nüfusu ise yaklaşık 69.250'dir. İlçenin Ordu il merkezine uzaklığı 76 kilometre,

Samsun il merkezine uzaklığı ise 86 kilometredir. Bu özelliği ile her iki il merkeziyle de yoğun bir iletişim halindedir. Karadeniz bölgesinin dağlık yapısına uygun olarak Ünye'deki dağlar kıyıya paralel olarak uzanır. Bu dağ silsilesi akarsular tarafından derin bir şekilde yarılmış olup, belirgin bir şekilde eğimli ve engebeli bir topografyaya sahiptir. Çok sayıda ırmak, çay ve derelerin bu dağların içinde açtıkları derin vadiler ile denize doğru ilerlemektedir.

Karadeniz bölgesi tarih boyunca pek çok farklı topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bu topluluklardan bazılarının izleri günümüze kadar devam ederken bazılarının kalıntıları müzelerde sergilenen topluluklar halini almıştır. Ünye'ye yerleşen Türklerin Anadolu'ya dolayısıyla da bu bölgeye gelişi genel kanı olarak Selçuklular dönemi ile birlikte başlatılmaktadır. Oysaki son yıllarda ele geçen bilgi ve belgeler gerçeğin böyle olmadığını ortaya çıkarır niteliktedir. Hal böyle olunca Ünye'ye Türk yerleşiminin tarihi gelişimini bir kere daha gözden geçirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Ünye Orta Karadeniz bölgesinde ki en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Bunun sebebi bölgenin insan yaşamına elverişli coğrafi konumudur. Bitki örtüsü, yeryüzü şekilleri ve bağlantı yolları burayı bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Orta Karadeniz kıyısındaki pek çok yerleşim yeri bu tür özellikleri dolayısıyla tarih öncesi dönemden itibaren iskâna açılmıştır.¹

Ünye'deki en eski insanlık izleriyle ilgili olarak yapılan kazılarda Yüceler köyü Cevizdere mevkiinde Alt Paleolitik döneme ait önemli bulgular ele geçirilmiştir.² Burada ortaya çıkan el baltası Orta Karadeniz'in döneme ait bilinen en eski buluntusudur.³ Ünye'nin Tozkoparan mevkiinde yapılan araştırmalarda yine elde edilen kalıntılara göre kazıyıcıların Orta ve Üst Paleolitik döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca burada yapılan sondaj faaliyetleri sonucunda Kalkolitik Çağ ve ilk Tunç çağına ait izler görülmektedir.⁴

Bölgenin iklim şartları ve coğrafi yapısı sebebiyle kazı çalışmalarında yeterince malzeme çıkmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte bu tür araştırmaların artmasıyla bölgeye yerleşimin daha ayrıntılı bir şekilde anlaşılacağı de açıktır.

Tarihi kayıtlarda Ünye'de yaşadığı bilinen ilk topluluk Gaşka/Kaşkalar'dır. Hitit yazılı metinlerinden elde edilen bilgilere göre Gaşkalar, MÖ II. binde Karadeniz bölgesine hâkim olmuşlardır. Hititlerin kuzeyinde kalan bölgede varlıklarını sürdüren Gaşkalar hakkında ilk ve sınırlı bilgiler Hititlerin dua metinleri ve anlaşmalarında geçmektedir.⁵ Bu kaynaklarda Gaşkaların saldırılarına karşı surlar inşa eden Hititler başarılı olamamışlardır. Sebep olarak Karadeniz coğrafyasının yüksek dağları ve zorluğu gösterilmiştir. Gaşkaların boylar halinde yaşaması ve birbirinden bağımsız saldırılar düzenlemesi Hititleri epey zor durumda bırakmıştır. Hititler yaşadığı zorluklardan kurtulmak için çareyi tanrılarına yakarmakta

¹ Emir, 2012: 10.

² Kökten, 1962: 276.

³ Aktaş, 2018: 27.

⁴ Özsait, 2007: 295.

⁵ Pehlivan, 1991: 1-42.

bulmuşlardır. Bu yakarışlarda tanrı tanımaz olarak bahsettikleri Gaşkaların, tanrılarını yıktıkları, köylerini yaktıkları ve insanların köle yaptıklarından bahsedilmektedir. Hitit metinlerinde Gaşkaların savaşçı özellikleri ve isimleri ve az da olsa yaşam tarzlarına dair bilgiler yer almaktadır. Bu metinlerde Gaşkaların göçebe bir topluluk olduğu, hayvancılık ve dokumacılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Yine onların merkezi bir devlet yapısına sahip olmadığı, boylar halinde yaşadıkları Hitit belgelerine yansımıştır. Ancak kaynaklar Gaşkaların etnik kökeni, dilleri ve dinleri hakkında yeterince bilgi içermediği için bu konuda çok fazla bir şey söylenemez.⁶

Gaşkalar, II. Sargon döneminde yani MÖ 722-705 arasındaki bir tarihte Karadeniz bölgesinin boşaltarak Dicle boyları ve Kızılırmak'ın güneyindeki sahaya inmişlerdir.⁷ Böylece Hititler zamanından bu tarihe kadar Ünye'nin Gaşka hâkimiyetindeki yerlerden birisi olduğu bellidir. Ancak o zamanlarda Ünye'nin yerleşime açılıp açılmadığı hususunda mevcutta elimizde bir bilgi ya da belge mevcut değildir. Haliyle buradaki Gaşka hâkimiyetinin içeriğini değerlendirirken bu hususu göz önünde tutmamız gerekir.

Ünye'de Türk Varlığının Başlangıcı

Gaşkalardan sonra Ünye'ye yerleşen ikinci topluluk Kimmerlerdir. Kimmerlerin kimliği ve Ünye ile bağlantıları bizim bu çalışmamız açısından çok önemlidir. Çünkü burada ortaya koyacağımız tezde Kimmerleri Ünye'ye yerleşen ilk Türkler olarak kabul etmekteyiz.

Dünyada diğer pek çok eskiçağ topluluğu gibi Kimmerler üzerine de etraflıca araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda onların kökeni, anayurdu, siyasi tarihleri, sosyal, kültürel ekonomik ve dini yapıları üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak özellikle Taner Tarhan'ın yaptığı çalışmalar Kimmerlerin Türklükle ilgileri konusunda önemli bir yol gösterici olmuştur. Taner Tarhan'a göre Kimmerler Orta Asya kökenli ve Türk kültürünün ilk temsilcileri olarak kabul edilir. Bu görüşü destekleyen yazılı kaynakların ve arkeolojik malzemelerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır.⁸

Kimmerler bugünkü Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan bozkıra hâkim olan ilk göçebe kavimdir.⁹ Kimmerlerin Anadolu'ya gelişi Orta Asya'da meydana gelen nüfus hareketlilikleri ile ilgilidir. MÖ XI. yüzyıldan beri Orta Asya'da varlığı bilinen ve IX. yüzyılda bölgenin en güçlü topluluğu haline gelen İskitler Hunlar tarafından yerlerinden oynatıldığında Kimmerlerin arazisine girmişlerdi. Kimmerler de onların önünden çekilerek batıya doğru göç etmeye başlamış, Kafkasya'ya, oradan da Anadolu'ya gelmişlerdir.¹⁰

İskitlerin önünden batıya doğru ilerleyen Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyindeki alana yayılmıştır. Doğu Anadolu'da bu sırada Urartular ve Asurlular arasında büyük bir güç mücadelesi vardır. Kafkaslardan güneye doğru inen Kimmerlerin bölgede göçükmesiyle birlikte bölgenin siyasi durumu

⁶ Kıymet, 2014: 83.

⁷ Günaltay, 1987a: 285-286.

⁸ Tarhan, 2002: 599.

⁹ Czeglédy, 1998: 13-14.

¹⁰ Tellioğlu, 2005: 238.

büyük ölçüde değişecektir. Kafkasya'dan gelen bu göçmenler Urartu ülkesine büyük zararlar verdikten sonra İç Anadolu'ya yönelecektir.¹¹

Asur yazıtlarına göre Kimmerler II. Sargon devrinde Güney Kafkasya'ya gelmişlerdi.¹² Buradan güneye yönelen Kimmer akınları önce Urartuları ardından Asurluları tehdit etmeye başlamıştı.¹³ Ancak Asur Kralı II. Sargon, ülkesini Kimmer akınlarından korumayı başarmıştır. Doğu Anadolu'dan İç Anadolu'ya yönelen Kimmer akınları Friglere büyük zarar verecektir. MÖ 696/695 civarında Frigya topraklarına saldıran Kimmerler, başkent Gordion'u ele geçirerek Frig Devleti'ni ortadan kaldırmıştır.¹⁴ Büyük kısmı İç Anadolu bölgesine yerleşerek bozkır-göçebe geleneklerini devam ettirirken¹⁵ bir kısmı kuzeye çıkmış, Karadeniz Bölgesi'nde bugünkü Ereğli'den doğuda Trabzon'a kadar olan alanı ele geçirmiştir.

Kimmer hâkimiyetinin Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerini kapsadığı anlaşılmaktadır. Onların egemenlik kurduğu yerler arasında Ünye de vardır. Ancak Kimmerlerin aynı zamanda Ünye'ye yerleştiği de arkeolojik kanıtlarla tespit edilmiştir. Daha önce Gaşkalar da buraya hâkim olmasına rağmen onların Ünye'ye yerleştiğine dair kaynağa sahip değiliz. Ancak Kimmerlerin Ünye'yi iskâna açtığıyla ilgili çok açık delile ulaşılmıştır. Karadeniz bölgesinde Kimmerlerden kalma iki buluntu vardır. Bunlardan birisi Amasya Gümüşhacıköy'de bulunan kurganda insan ve at gömüsü bulunan mezarlar oda şeklinde örülmüş duvarlarla çevrilidir.

Kurganın içinde bulunan materyaller ise ölü hediyesi olarak bilinen uzun demir kılıç, tunç balta, gem parçaları ve tipik ok uçlarından oluşmaktadır. Diğerleri ise Kimmerlerin son eserlerinden biri olarak kabul edilen ve MÖ VI. yüzyıla ait olduğu düşünülen phiale tipi gümüş kaptır ve bu kap Ünye'de bulunmuştur.

Bu kapta badem şeklindeki beş tümseğin ortasına beş dağ keçisi motif kabartma olarak işlenmiştir. Orta kısmında ise yıldız motifinin uçlarında tomurcuklar gözükmektedir.¹⁶ Dağ keçisi motifi Türklerin en çok kullandığı sembollerden birisidir. Mağara ve kaya resimlerinde sıkça kullanılan bu figüre Çin sınırından Doğu Avrupa'ya kadar Türklerin yayıldığı her yerde rastlamak mümkündür.¹⁷ Ünye'de bulunan Kimmerlere ait kapta da bu motife rastlanması hem bölgedeki en eski Türk izi olması bakımından oldukça değerlidir hem de Kimmerlerin Türklükle ilişkisi açısından oldukça kıymetlidir.

Kimmerlerin Karadeniz'in güney kıyılarındaki hâkimiyeti uzun süreli olmayacaktır. Çünkü onları takip ederek Anadolu'ya ve Karadeniz bölgesine gelen İskitler Kimmerlerin bölgeden ayrılarak daha kuzeye çekilmelerine sebep olmuşlardır. Böylece Ünye ve çevresini terk eden Kimmerler Kırım civarına göç ederek bölgeyi boşaltmışlardır.

¹¹ Durmuş, 2020: 248.

¹² Minns, 1970: 188.

¹³ Tansuğ, 1949: 538.

¹⁴ İplikçioğlu, 1994:77.

¹⁵ Tarhan, 1984: 111-113.

¹⁶ Tarhan, 1983: 117.

¹⁷ Somuncuoğlu, 2008: bkz.

Kimmerlerin ardından Karadeniz bölgesine yerleşen İskitler, tarihçilerin kökeni ve ana vatanı hakkında farklı fikirler ileri sürdüğü bir topluluktur. Herodotos onların yaşadığı coğrafya, gelenek ve göreneklere, savaş teknikleri gibi konularda ayrıntılı bilgi vermektedir.¹⁸ İskitler buldukları bu coğrafya üzerinde farklı topluluklar ile temas ederek kendilerinden bahsettirmişlerdir. Yazılı kaynaklarda adı geçen İskitleri her topluluk farklı şekilde anlatmaktadır.¹⁹ Mesela İranlılar onlara Saka derken²⁰ Hintliler benzer bir isimle Şaka,²¹ Asurlular Aşguzay²² adını verir. Tevrat'ta ise onlar Aşkenaz ismiyle anılmaktadır.²³

İskitlerin adı ve tarihi ile ilgili yazılan kaynaklardan elde edilen bilgiler ve arkeoloji çalışmaları sonucunda bulunan materyaller ışığında İskitlerin kökeni hakkında birden fazla görüş oluşmaktadır. Bu görüşlerden bazıları İskitlerin, İran, Turan ve Slav bir topluluk olduğu şeklinde değerlendirmeleri bulunmaktadır. İran kökenli olduğunu savunanlar XIX. yüzyılda yapılan çalışmalarda İskitlerin dini anlayışı ile İran dini kıyaslanarak bu iki din anlayışı arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. İskitlerin Slav kökenli olduklarını savunan Ruslardır. Ruslar, İskitlerin yayıldıkları coğrafya sebebi ile Sibiryaya civarında bulunan kalıntılar sonucu bu bağlantıyı kurarak İskitlerin Batı-Sibiryalı olduğunu savunan görüşleri bulunmaktadır.²⁴ Turani bir topluluk oldukları meselesi İskitlerin tarihi incelemeye başlandığı ilk dönemlerde batılı tarihçiler tarafından desteklenmemiştir. Ancak zaman ilerledikçe yapılan kazı çalışmalarının artması ve yazılı kaynaklarda bahsi geçen yaşam tarzı ile İskitlerin Ural-Altay kökenli bir topluluk olduğu gerçeği inkâr edilemez hale gelmiştir. İskitlerin antropolojik, filolojik ve kültürel bakımdan Hun ve Göktürklerle pek çok ortak özelliği bulunması,²⁵ mitolojik²⁶, sanatsal²⁷ ve inanç bakımından²⁸ benzerlikler İskitlerin kökenini netleştirmeye başlamıştır.

İskitlerin etnik kökeni hakkında yapılan çalışmalar sürecinde yayıldıkları coğrafya ve bu coğrafyada bıraktıkları izlerde son derece önemlidir. İskitler Orta Asya bozkırlarından yukarıda sözünü ettiğimiz üzere Kimmerleri batıya göç etmeye zorlayan topluluktur. İskitlerin yayılma alanı Çin sınırından Tuna Nehrine kadar uzanmaktaydı. Onların Karadeniz bölgesinde gözükmeleleri Kimmerlerin ardından olmuştur. Kimmerleri takip ederek Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya giren İskitler ile dostça geçinmek isteyen Urartu Kralı II. Rusa bunda çok başarılı olamamıştır. MÖ 590'da Urartu Devleti'nin kuzey bölgesini ele geçiren²⁹ İskitler karşısında fazla dayanamayan Urartular kısa sürede yıkılmıştır.³⁰ Bu gelişmeyle bölgedeki güç dengeleri değişmeye

¹⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV.

¹⁹ Durmuş, 2008: 3.

²⁰ Pliny, *Natural History*, II.

²¹ Ruben, 1944: 197.

²² Günaltay, 1987b: 558.

²³ Kitabı Mukaddes, 10, 8.

²⁴ Memiş, 1987: 13.

²⁵ Grousset, 24-26.

²⁶ Ögel, 2014: 207.

²⁷ Ögel, 1988: 33-35, 54-55, 216.

²⁸ Tarhan, 1969: 145-170.

²⁹ Frye, 1962: 66.

³⁰ Durmuş, 1997: 279-281.

başlamıştır. Asurlulara karşı İskitler, Babilliler ve Medlerle işbirliği yapmıştır. Bu ittifakın sonucunda Asurlular tarih sahnesinden çekilmiştir.³¹

İskitler Doğu Anadolu'nun siyasi yapısını önemli ölçüde değiştirdikten sonra İç Anadolu'ya yönelmişlerdir. Herodot'un kayıtlarından İskitlerin bu bölgenin hâkimiyetini ele geçirdiği çok açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu dönemde bazı İskit boyları kuzeye yönelerek Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamıştır. Özellikle antik Yunan kaynaklarında bu gelişme ile ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. İskitlerin Sinop'tan Trabzon'a kadar olan alanı ele geçirdiğini yazan bu kaynaklardan Ünye ve çevresinin de İskit egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır³². Tarihi kaynaklar Karadeniz sahilindeki İskit yerleşim alanını bu şekilde tarif ederken son dönemde ele geçen bazı arkeolojik buluntular bu bilgileri somutlaştırmaktadır. Bu bağlamda İskitlere dair Salıpazarı, Terme ve Mesudiye civarında bulunan runik yazılı malzemelerin yanı sıra bu kayaların üzerinde Türkleri betimleyen semboller özellikle dağ keçisi gibi motiflerin var oluşu onların bölgede yaşadıklarının kanıtıdır.³³ Ünye'de İskit dönemine ait bilinen henüz bir materyal ve bulgu olmasa da, çevrede çıkan malzemeler Ünye ve yakın çevresinde de onlara dair bir buluntunun var olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Bölgede yapılacak yüzey ve kazı çalışmaları bu zamana kadar bilinenleri değiştirebilecek öneme sahiptir.

İskit hâkimiyetinden sonra bölgeye gelen Ksenophon'un seyahatinden edindiğimiz bilgilere göre bölgede kolonicilerden farklı kökene ve kültüre sahip çeşitli topluluklar yaşamaktadır. Bazı araştırmacılar bunları İskit bakiyesi olarak kabul eder. O sebeple bunların Ordu ve çevresindeki yayılma alanı bizim için önemlidir. Ksenophon'un Onbinlerin Dönüşü adlı eserinde yazıldığı üzere Perslere yenilen Yunan ordusu ülkelerine geri dönebilmek için Mezopotamya'dan kuzeye yönelerek Karadeniz'e ulaşmıştır. O, Çoruh vadisinden itibaren Skythen ülkesi olarak bahsettiği İskitlerin yerleşim yerlerinden geçerken bölge halklarını anlatmıştır. Bunlar Makronlar, Kolhlar, Khalybler ve Tibarenler gibi birbirinden farklı özelliklere sahip topluluklardır.³⁴ Ksenophon, Ünye ve çevresinden bahsettiği bölümde ise bölgenin adının Kotyora (Ordu) olduğunu, orada bulunan halkların çoğunlukla vahşi topluluklardan oluştuğunu yazar. Tibaranoslar denilen bu topluluk genellikle dağlık kesimlerde yaşardı. Onların sahil boyunca birkaç sağlam kalesi dışında yerleri yoktu. Hayvancılık ve denizcilik ile uğraşan bu halk Mossynoikoi adlı bir başka toplulukla komşuydu.³⁵ Böylece biz MÖ 401'de Ünye ve çevresinde koloniciler dışında halkların yaşadığını çok açık bir biçimde anlayabiliyoruz.

Ünye ve çevresi hakkında bilgi bulunan diğer bir kaynak Arrianus'un Karadeniz seyahatiyle ilgili notlardır. O Kotyora'nın Sinope kolonisine bağlı bir yer olduğunu yazar. Ayrıca eserde bulunan haritada Ünye'nin hemen yanında Phadisane adlı bir kaleden bahsetmiştir.³⁶ Bölgenin ilkçağdaki durumu hakkında en önemli kaynaklardan bir diğeri Strabon'dur. O, yöreye hâkim

³¹ Durmuş, 2020: 255.

³² Koromila, 1991: 33-35.

³³ Yılmaz, 2018: 264.

³⁴ Tellioglu, 2004: 48.

³⁵ Ksenophon, *Anabasis*, V.VI.VII.VII.

³⁶ Arrianus'un *Karadeniz Seyahati*, XVI.

olan Mithradates hanedanlığından bahsederken bölgenin siyasi, coğrafi ve kültürel durumunu da anlatmıştır. Bu kısımda Terme'den sonra Sidene isimli bir yerleşim yerinden bahsetmektedir.³⁷ Bahsi geçen yerin Terme ve Ordu arasında bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Buranın Bolaman olduğu ve bu sınırlar içerisinde Ünye'nin de yer aldığı düşünülmektedir. Ancak bu konuda daha somut bilgiler elde edilene kadar net bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü Ünye ve civarından bahseden ilkçağ kaynakları bölgeyi genel olarak değerlendirmiştir. Ancak bunlardan Ünye ve çevresinde aktif bir yaşam izi var olduğu açıkça fark edilmektedir.

İskit hâkimiyeti sırasında ortaya çıkan kolonicilik faaliyetleri, Karadeniz bölgesinin tarihini derinden etkileyecek bir dönemi başlatmıştır. Kolonicilerle birlikte Karadeniz havzasının sahil kesiminde ticaret yapmak için bölgeye gelen tüccar topluluklar ortaya çıkmıştır. Ancak onlar bölgeye geldiğinde Aşkenaz adıyla andıkları bir toplulukla karşılaşmışlardır. Aşkenaz ismi İskitler için kullanılan bir ifadedir.³⁸ Böylece İskitlerin kolonicilerden önce bölgede var olduğu çok açıktır. Pek çok tarihçi Karadeniz'in yerleşim ve medeniyet tarihini kolonicilerle birlikte başlatsa da aslında bundan önceki geçmişi yok sayarak gerçekleri çarpıtmaktadır.

Sonuç

Ünye'deki Türk varlığını Kimmerler ile birlikte başlatmak tarihi gerçeklere uygun düşer. Tarih öncesi yerleşimciler ve Gaşkalardan sonra Karadeniz bölgesine göç eden Kimmerler bölgenin üçüncü yerleşimcileri olmuşlardır. Son yıllarda gelişen Kimmerler hakkında ki araştırmalar Kimmerlerin Orta Asyalı ve Türk olduğu konusunda çok güçlü kanıtlar ortaya koymaktadır. Dolayısıyla MÖ VII. yüzyılda bölgeye gelen Kimmerler ile birlikte bölgedeki Türk varlığını da başlatabiliriz. Kimmerleri takip ile Karadeniz bölgesine gelen ve onları Kırım ve çevresine çekilmek zorunda bırakan İskitler bölgedeki diğer bir Türk topluluğudur. Ünye ve çevresinde ki İskit hâkimiyeti çok daha uzun süreli olmuştur. MÖ V. yüzyılın sonunda bölgedeki varlığı bilinen Grekçe bilmeyen topluluklar İskitlerin yöredeki kalıntısı olmalıdır. Selçuklulardan sonra başlayan göçler ile birlikte Türkler, Ünye ve çevresine yeniden gelmişlerdir. Ancak bu sefer daha kalıcı olmuşlar ve günümüze kadar aynı bölgede yaşamışlardır.

Kaynakça

AKTAŞ, E., 2018. *Roma imparatorluk Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz Yerleşim Yerleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Aydın.

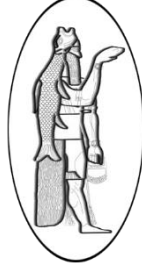
Arrianus'un Karadeniz Seyahati, 2005. Çev.: Murat Arslan, *Odin Yayıncılık*, İstanbul.

³⁷ Strabon, *Geographika*, XII.1. - Işık, 2001: 98,99.

³⁸ Tellioglu, 2004: 54.

- CZEGLÉDY, K., 1998. *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri* Çev: E. Çoban, İstanbul.
- DURMUŞ, İ., 2020. "Asur Devleti'nin Kimmer/İskit İlişkisi", *Eski Mezopotomya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul, ss. 245-262.
- DURMUŞ, İ., 2008. *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- DURMUŞ, İ., 1997. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Bellekten*, ss.273-286.
- EMİR, O., 2012. "Eskiçağ 'da Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/13, ss.9-26.
- FRYE, N. R., 2009. *The Heritage of Persia*, Çev.: Füsün Tayanç- Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- GROUSSET, R., 2019. *Bozkır İmparatorluğu*, Çev.: Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- GÜNALTAY, Ş., 1987. *Yakınşark- II, Anadolu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- GÜNALTAY, Ş., 1987. *Yakın Şark IV, II Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- HERODOTOS., 1991. *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- IŞIK, A., 2001. *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 1994. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- KIYMET, K., 2014. *MÖ. II. Binde Orta Karadeniz Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, 2015. Kİtab-ı Mukaddes Şirketi, Tekvin Bap 10, İstanbul.
- KOROMILA, M., 1961. *The Greeks in the Black Sea*, Center For Hermeneutical, Athens.
- KÖKTEN, İ. K., 1962. "Anadolu Ünye'de Eski Taş Devrine (Paleolitik) Ait Buluntular", *AÜDTCFD*, 20/¾, Ankara, ss.275-279.
- KSENOPHON., 1974. *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev: Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 1987. *İskit'lerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- MINNS, E. H., 1970. "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History*, III, Cambridge.
- ÖGEL, B., 1984. *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖGEL, B., 2014. *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÖZSAİT, M., 2007. "Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Ünye", *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. II. , Kocaeli, ss.293-300.

- PEHLİVAN, M., 1991. "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, Van, ss.1-44.
- PLINY., 1947. *Natural History*, II, Çev.: Harris Rackham, Penguin Classics. London.
- RUBEN, W., 1944. *Eski Hind Tarihi*, Çev.: C.Z. Sarıbay, İdeal Matbaa, Ankara.
- SOMUNCUOĞLU, S., 2008. *Taştaki Türkler*, İlke Basın Yayın, İstanbul.
- STRABON., 2000. *Antik Anadolu Coğrafyası, XII, XIII, XIV*, Çev.: A. Pekman, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- TANSUĞ, K., 1949. "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve MÖ. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7, S.4, ss.535-550.
- TARHAN, M.T., 2002. "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, ss.597-610.
- TARHAN, M. T., 1983. "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantıları*, C. 1, İstanbul.
- TARHAN, M. T., 1969. "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, ss. 145-170.
- TELLİOĞLU, İ., 2005. "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, ss. 237-245.
- TELLİOĞLU, İ., 2004. *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon.
- YILMAZ, E., 2018. "Samsun'da Taş Pişmiş Toprak ve Ahşap Üzerinde Görülen "Tamga ve Türk Runik Yazı" Örnekler", *Amisos*, ss. 259-286.

ANADOLU'DA MÖ 2. BİNDE ÜRETİLEN ÇİVİ YAZILI VE
HİYEROGLİFLİ MADENİ ESERLER
*METAL ARTIFACTS WITH CUNEIFORM AND HIEROGLYPHIC
INSCRIPTIONS PRODUCED IN ANATOLIA IN 2ND MILLENIUM B.C.*

Kurtuluş KIYMET

Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Arts and Science, Department of History

kurtuluskiymet@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5013-5494

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **15.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **16.03.2021**
Sayfa-Pages : **189 – 233.**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KIYMET, Kurtuluş, “Anadolu’da MÖ 2. Binde Üretilen Çivi Yazılı ve Hiyeroglifli Madeni Eserler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 189 – 233.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021
189 – 233
Makale Türü: Araştırma Makalesi

ANADOLU'DA MÖ 2. BİNDE ÜRETİLEN ÇİVİ YAZILI VE
HİEROGLİFLİ MADENİ ESERLER
*METAL ARTIFACTS WITH CUNEIFORM AND HIEROGLYPHIC
INSCRIPTIONS PRODUCED IN ANATOLIA IN 2ND MILLENIUM
B.C.*

Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş KIYMET

Öz

Anadolu'da MÖ 2. bine ait, hiyeroglif yazılı ve çivi yazılı bazı madeni eserler bulunmuştur. Bunların bir kısmı Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na, büyük bir kısmı da Hitit Devleti dönemine tarihlenmektedir. Çoğu tunçtan üretilen bu eserler arasında gümüş ve altın olanları da vardır. Yazıtlı madeni eserlerin büyük bir kısmını mühürler ve kaplar oluşturmakta, adak eşyası olarak kullanılan silahlar ve aletler de bulunmaktadır. Bu eserlerin üzerinde yer alan çivi yazılı ve hiyeroglif metinler kısa olup etraflı tarihi bilgiler vermekten yoksundur; bu kapsama girmeyen tek eser, Boğazköy'de bulunan tunç tablettir. Bu eserlerden bazılarının buluntu yeri bilinmemekle birlikte, tamamının Anadolu kökenli olduğu öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Madeni Eserler, Çivi Yazısı, Hiyeroglif, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Hititler.

Abstract

Some metal objects with cuneiform and hieroglyphic inscriptions had been found in Anatolia. Some of them are dated to the Assyrian Trade Colonies Period, most, to the Hittite Period. Most of these metal objects are produced of bronze; however, there are also silver and gold items. Most of the inscribed metal objects include seals and vessels; weapons and tools build a smaller group. Cuneiform and hieroglyphic texts on these objects are short, without any extensive historical information; the bronze tablet found in Boğazköy is the only object out of these. The original places of some of these artefacts are still unknown; however, their origins are supposed to have been Anatolia.

Keywords: Metal Objects, Cuneiform, Hieroglyph, Assyrian Trade Colonies Age, Hittites.

Extended Abstract

Some metal artifacts with cuneiform and hieroglyphic inscriptions had been found in Anatolia dating back to 2nd millenium BC. Some of them are dated to the Assyrian

Trade Colonial Period and most, to the Hittite Period. Most of these metal objects are produced of bronze; however, there are also silver and gold items. Most of the inscribed metal artifacts are seals and bowls and there are also weapons and tools used as votive objects. While the only items that survived from the Colonial Period were weapons, they were more diverse in the Hittite Period. There are very few works bearing both forms of writing. Cuneiform and hieroglyphic texts on these objects are short, without any extensive historical information; the bronze tablet found in Boğazköy is the only object out of these and is known for its contribution to the historical geography of Southern Anatolia. Hieroglyphic texts are slightly longer in bowls and discussions are ongoing about their perceptions and chronology. Especially the hieroglyphs on the Ankara² Silver Bowl have sparked discussions about both the history of Luwian hieroglyphs and the historical geography debate. The main significance of the silver deer rhyton, which bears a short hieroglyph, is due to the fact that the scene at the mouth allows comparison with the cuneiform texts. The scenes on the bowls are among the major sources of Hittite depiction. Seals, on the other side, are philologically valuable because of the names they bear on them. One of the documents that give the most solid evidence in dating, thanks to its in situ preservation and the inscription on it, is the spearhead of Anitta. Although the original location of some of these artifacts is unknown, it has been suggested that all of them are of Anatolian origin.

Only cuneiform texts can be seen in the metalworks dated to the period of Assyrian Trade Colonies. These are the spearhead of Anitta, two spearheads (Anum-Hirbi's metal weapons), and the sword of Diyarbakır. The cuneiform metalworks dated to the Hittite Age consist of the sword of Boğazköy, Ortaköy bronze artifacts (ax and spearheads), bronze ax whose origin is unclear (where it was found is unknown), a pitchfork (hayfork), a bronze tablet, an Alacahöyük seal and Tarkondemos seal. Hieroglyphs were used more in the metalworks from the Hittite Period to the present day. Metalworks with hieroglyphic inscriptions from this period are rithons, bowls, and seals. These should include a bronze pendant tip, a silver ingot, and a gold disc preserved at the Oriental Institute Museum in Chicago. It is unclear where the Chicago disk is originated, and it is controversial whether it is a Hittite artifact since it has the characteristics of Eastern Mediterranean Art as well as Hittite Art.

As stated above, the evidence that cuneiform was written on the metal dates back to the beginning of the 2nd millennium BC in Anatolia. Hieroglyphics have not been found on metal objects during this period. However, given the ongoing discussions about the age of Anatolian hieroglyphs, it is not impossible to find metalworks with hieroglyphic inscriptions in the Assyrian Colony Period. The finds that support this idea are the hieroglyphs seen on some vases found in Kültepe and dated to that period. If hieroglyphs were used at the beginning of 2nd millennium BC, it can be expected to have been written with hieroglyphs, at least on metal seals, during the establishment of the Hittite State. The Hittites adopted cuneiform writing from Northern Syria during the reign of Hattušili I. During this period, clay tablets were used. Since the discovery of cuneiform writing on metalworks during the Assyrian Colony Period, numerous metals may have been used to write cuneiform since the foundation of the Hittite State.

It may be questioned whether writing on metalworks had a religious-ritual meaning in the Hittites. In the Hittite period, cuneiform and hieroglyphs were used both on everyday objects and religious works. The use of writing on objects in daily use, such as seals, is related to a practical reason, such as showing the seal owner. However, it can be considered whether the inscription engraved on votive objects has religious meaning. If writing has been seen as a way of communicating with God and the Gods, it is also important to engrave the words to be conveyed to God in metalworks made for religious purposes. At the beginning of these words comes the name of the person presenting the offering. However, votive objects are not just made of metals, therefore, the question arises whether writing on a metal votive object has a special significance.

Perhaps the idea that was intended to be conveyed (mostly who presented the offering) was scraped into a durable substance such as metal, which was hoped to be permanent and frozen almost forever. The concept of a long-term preservation of the idea through writing is reinforced by using the durability of metal.

Metal pots are used both in the cult and at the palace. Although it is not clear which metal will be preferred in the construction of a pot type, some trends have been determined in this regard. Silver and bronze were used in the production of the cult paraphernalia mentioned in this article. Of these, precious metals such as gold and silver for animal-shaped pots are especially preferred because they are cheap for technological reasons. Gold, which is not affected by air and water, is a shiny metal that is suitable for forging, does not tarnish and rust, and silver is also a bright and easily formed metal that is very resistant to rusting and oxidation. Such features must have made both metals the main candidates for use in objects made for the Gods. In addition, the Hittites' access to silver was relatively easy. About 70-80 percent of the silver mines known today are under the Hittite rule. The reason why the Hittites did not use iron tools widely, although they knew iron, was not due to a technological deficiency, but entirely due to economic reasons. When iron is heated and ready for processing, a large number of specialist blacksmiths need to work at the same time, since it is necessary to process all of them before they cool down.

Giriş

Hititler yazı yazmak için farklı maddelerden yapılmış nesnelere kullanmışlardır. Madeni nesnelere bunlar arasındadır. Dini içerikli olsun veya olmasın günümüze küçük bir miktarı ulaşabilen bu madeni eserler üzerinde hem çivi yazısının hem de hiyeroglifin kullanıldığı görülmektedir. Aşağıda MÖ 2. binde Anadolu'da kullanılmış çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı madeni nesnelere sıralanmıştır. Bunların büyük bir kısmı mühürlere oluşmaktadır. Mühürlerin üzerindeki isimler mülkiyeti ifade etmektedir ve bu isimleri Tarkondemos Mührü örneğinde olduğu gibi başka yazılı belgelerde geçen tarihsel varlığı kanıtlanmış şahıslarla karşılaştırma imkânı vardır. Öte yandan hiyerogliflerin okunuşu hemen her zaman sorunludur ve birbirinden çok farklı tercümelemleri sürülebilmektedir.

Bir adet tablet, mühürler ve hiyeroglifli diğer madeni eserler başlığı altında (2.3.) sıralanan kurşun levha, tunç kolye ve gümüş külçe, günlük kullanım amaçlı nesnelere gibi görünmektedirler. Bunların dışındakiler (tören kapları, adak nesnelere) dinsel içeriklidirler ve yapımlarında gösterilen özen açıkça fark edilmektedir. Bütün yazıtlı madeni eserler arasında Hitit tarihi ile ilgili tartışmalara en fazla katkı sağlayanı tunç tablettir. Diğerleri de hem kral isimlerini hem de Hitit tarihinden bilinen Walwaziti, Taprammi gibi görevli isimlerini taşımaktadırlar. Bu madeni eserlerde görülen krallar, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen Anum-Hirbi ve Anitta ile başlayıp, Hitit döneminde IV. Tuthaliya ile bitmektedir. Eski Hitit dönemi krallarından Ammuna ve eğer ileri sürülen fikirler doğru ise Orta Hitit döneminden I./II. Tuthaliya ve II./III. Tuthaliya gibi krallar da bunlar arasındadır.

Makalede bütün yazıtlı madeni eserler doğal olarak çivi yazılı ve hiyeroglif yazıtlı olanlar olmak üzere iki başlık altında toplanmışlardır. Her bir eser, üzerindeki yazıtlarla birlikte tanıtıldıktan sonra değerlendirme bölümünde Anadolu'da en eski yazıtlı madeni eserlerin Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar uzandığı ifade edilmiş ve Hitit Çağı'nda yazının madeni eserlerde kullanımının ne kadar eskiye uzanabileceği tartışılmıştır. Ardından, elimizde bulunan yazıtlı madeni eserlerin çoğunluğunun dini içerikli olmasından hareketle Hititler'de dini-ritüel açıdan madeni eserlerde yazıyı kullanmanın özel bir öneminin olup olmadığı tartışmaya açılmıştır; bununla birlikte bu konuda yeterli veri olmadığı şimdiden söylenmelidir. Son olarak adak nesnelere yapıldıkları madenle olan ilişkileri değerlendirilmiş olup, bu eserlerin yapımında hangi madenin kullanılacağı konusunda belirli bir eğilimin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmış; bu konuda dini ve ekonomik sebepler açısından bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Çivi Yazılı Eserler:¹

Anitta'nın Mızrak Ucu:

1954 yılı Kültepe kazılarında bulunan tunç hançer üzerinde Eski Asur lehçesiyle "kral Anitta'nın sarayı" yazmaktadır. Üzerinde yazıtın yanı sıra bir de ay sembolü bulunmaktadır. Bu mızrak ucu höyükte resmi depo binasında açığa çıkarılmıştır ve kârumun Ib katıyla çağdaştır².

İki Mızrak Ucu (Anum-Hirbi'nin Madeni Silahları):

Kahramanmaraş'a bağlı Hasancık köyünde bulunan ve tunçtan yapılmış iki mızrak ucunun üzerindeki Akadca çivi yazısı, Eski Asur yazısı ile özdeştir. Birinin üzerinde "Anumhirwi", diğesinde ise "Anumhirwi'nin (malıdır)" yazmaktadır. Bu isim Koloni Çağı'ndan tanıdığımız Kültepe'de bulunan meşhur mektubun sahibi Anum-Hirbi'dir³.

Diyarbakır Kılıcı:

1.09 m. uzunluğunda kabzası iki adet aslanla süslenmiş tunç bir kılıçtır. Aslan tasvirlerinin yanı sıra, asılmasına yarayan kabzadaki delik ve üzerindeki yazıt, kılıcın bir adak nesnesi olduğu göstermektedir. Üzerindeki Eski Asur lehçesindeki yazıt nedeniyle MÖ 1800 civarına tarihlenir, yazıt şöyledir:

"Azizum'un oğlu Luluanum, kendi hayatı ve çocuklarının hayatı için beyi, Huteşalum'un efendisine (tanrıya), 12 mina (ağırlığında) bir kılıç adadı."⁴

¹ Çorum'un Alacahöyük ilçesi Büyükhırka köyünde bulunan kurşun tablet sureti bu makaleye dâhil edilmemiştir. Bu suret Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait bir tabletin üzerine kurşun dökmek yoluyla yapılmıştır, ancak çok sonraki bir zamana aittir. Ya demir devrinden Osmanlı Devleti'ne kadar olan bir zaman dilimine ya da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine tarihlenmektedir. Tablet kendisi mevcut değildir. Bu tür suretler 19. yüzyılda Anadolu'da eski eser pazarında dolaşımdadır: Taş – İpek, 2015: 185 vd.

² Balkan, 1955: 25-26; Özgüç, 1956: 29 vd.; Özgüç, 1999: 55-56, Lev. 107, 1a-c.

³ Donbaz, 1998: 174, 178 vd.

⁴ Güterbock, 1965: 197 vd.

Boğazköy Kılıcı:

1991'de Boğazköy'de sur dışında Aslanlı Kapı yakınlarında bulunmuştur. Tunç kılıcın uzunluğu 79 cm.'dir. Üzerindeki Akadca yazıtta şunlar yazmaktadır:

“Büyük kral Duthaliya Aşšuwa ülkesini yerle bir ettiği zaman, bu kılıçları efendisi Fırtına Tanrısı'na adak olarak sundu”.

Çoğul ifadenin kullanılması (GİR^{HL.A}) nedeniyle kılıçların birden fazla olması beklenmelidir. Çivi yazısı işaretlerinin Orta Hitit özellikleri göstermesi ve Aşšuwa seferinden söz etmesi sebebiyle, adı geçen kral I./II. Tuthaliya'dır. Bir taraftan kaya anıtlarındaki kılıç tasvirleri bir taraftan Kastamonu'dan yazısız başka bir kılıç Anadolu'da bu silahların üretildiği göstermektedir; bu nedenle yazıtlı kılıç çok büyük ihtimalle adak olarak sunulmak üzere Hattuša'da üretilmiştir⁵.

Ortaköy Tunç Eserleri (Balta ve Mızrak Uçları):

Şapinuwa şehri üst terasının güneydoğu kenarında dini nitelikli iki yapı olan C ve D binalarında, üzerinde LUGAL.GAL “Büyük Kral” yazan tunç balta ve orak biçimli mızrak uçları açığa çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra Ortaköy'ün diğer yazılı belgeleri Hitit büyük kralı ve kraliçesinin (II./III. Tuthaliya-Taduhepa) burada ikamet ettiğini kanıtlamaktadır⁶.

Kökeni Belirsiz Tunç Balta:

25 cm. uzunluğundaki tunç baltanın nereden geldiği belirsiz olup özel bir koleksiyonda yer almaktadır. Üzerinde tek satırlık Akadca yazıt enlemesine yazılmış olup, baltanın sağ ve sol kenarlarına neredeyse bitişiktir:

“Tabarna Ammuna, Büyük Kral. Doğru sözlerini her kim değiştirirse, ölecektir”⁷.

Eski Hitit Çağı kralı Ammuna'ya ilişkin çok az sayıdaki belge arasında yer almaktadır⁸.

Yaba:

Sivas'ın Yıldızeli ilçesinde Karacaören köyü yakınlarında bulunan iki adet yabadan bir tanesi üzerinde kısa bir yazıt yer almaktadır⁹. Üç çatalı tunç yaba 44,4 cm uzunluğundadır. MÖ 13. yüzyıla tarihlenmektedir, ancak gerçek buluntu yeri belirsizdir. Yaba üzerindeki Sumerogram şu şekilde okunmuştur: URUDUGAG.KISLAH “yaba, dirgen”. GAG, “kazık” anlamına gelirken, KISLAH, “harman yeri” anlamındadır. Böylece Hitit Çağı'nda tarımla ilgili araçların üzerinde de çivi yazısı bulunabileceği anlaşılmıştır. Bir tarım aleti olan ve hasat sonrası ortaya çıkan tahıl saplarının toplanması ve dağıtılmasında kullanılan yaba (dirgen)¹⁰, tarım dışında tanrıların sembolü olarak, savaşta ve

⁵ Ünal – Ertekin, vd., 1990-1991: 46 vd.; Ünal, 1993a: 727 vd.; Ünal, 1996: 59-60; Ünal, 2018: 483-485.

⁶ Süel – Süel, 2004: 231; Süel, 2005: 698; Süel – Süel, 2006: 18-20. Süel, 2008: 462, 467, 473-474.

⁷ Salvini, 1993: 85 vd.

⁸ Klengel, 1999: 73-74.

⁹ Yalçıklı, 2000: 113 vd.

¹⁰ Tekin, 2018: 208.

alet olarak (Iliada'ya göre (I, 463-464) etlerin kızartılmasında) kullanılmaktadır¹¹. Anadolu'da en eski örnekleri MÖ 2. binin başlarına tarihlenmektedir. Hitit tapınak envanterlerinde bu tür bir kült aleti bulunmamaktadır, ancak tapınak görevlileri ile ilgili bir direktif metninde "hububatlarınızın hepsini alırlar ve onları tanrıların ambarlarına boşaltırlar"¹² ifadesi görülmektedir¹³. Sivas'ta bulunan bu iki yaba bir tapınağa ait olsa bile tarımsal amaçlarla, bununla birlikte tapınakta kütle ilgili ritüeller sırasında da kullanılabilceği akılda tutulmalıdır.

Tunç Tablet:

Hititler'in maden üzerine yazı yazdıkları Hititçe kil tabletlerden bilinmektedir. Hattuşa'da 1986'da bulunan tunç tablet bu konuda elimizdeki tek örnektir. Boğazköy'de Yukarı Şehir'de Yerkapı surlarının iç cephesinde ve Sfenksli Kapı'ya yakın bir yerde açığa çıkarılmıştır. Tablet uzun kenarı 35 cm, kısa kenarı ise 23.5 cm. olup 5 kg. ağırlığındadır. Üst kısa kenarda zincirlerin geçirildiği iki adet delik bulunmaktadır. Zincirlerin her biri 31 cm. uzunluğunda ve on üç parçadan oluşmaktadır. Her iki yüzü de yazılı olan tablet dört sütunludur ve toplamda 352 satır mevcuttur¹⁴. Günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan tabletin çivi yazısı işaretleri levhanın üzerine tunçtan daha sert bir kalemle kazınmış olmalıdır¹⁵. Aynı tableten yedi adet yapıldığı ve bir tanesinin Kurunta'nın Tarhuntaşa'daki sarayında muhafaza edildiği tabletin kolofonunda yazmaktadır¹⁶.

Tunç tablet, içeriğinde başka madenler de olmakla birlikte çoğunlukla bakır ve kalaydan oluşmaktadır. Yüzde 31.64 ile yüzde 37.83 arası bir kalay oranına sahiptir ve bu, Eski Yakınoğuş'ta sık rastlanan bir durum değildir. Hitit metinlerine göre kalay adak değeri olan nesnelere kaplamak için de kullanılmaktadır. Bu kadar yüksek kalay oranı tabletin görünüşünü gümüşe benzetmek, onu daha parlak göstermek amacıyla yapılmış olabilir. Kalay gibi nadir ve değerli metaller kullanmak nesnelere ritüel önemini artırmaktadır. III. Hattuşili ile II. Ramses arasındaki barış antlaşması da gümüş bir tablete yazılıp Mısır'a gönderilmiştir. Muhtemelen IV. Tuthaliya ile Kurunta arasındaki antlaşma sadece politik açıdan önemli değildi, dini bir değere de sahipti¹⁷. Aynı tableten yedi adet yapıldığı ve bunlardan altısının Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı başta olmak üzere çeşitli tanrıların huzuruna konduğu kolofonda ifade edilmektedir¹⁸.

¹¹ Yalçıklı, 2000: 123 vd.

¹² Süel, 1985: 79.

¹³ Yalçıklı, 2000: 128.

¹⁴ Neve, 1988: 266-268; Otten, 1988a; Otten, 1988b: 271-277; Dinçol – Dinçol, 2005: 1 vd. Antlaşmanın çevirileri ve bibliyografya için ayrı bkz. Beckman, 1996: 108 vd.; Karauğuz, 2002a: 93-106.

¹⁵ Ünal, 2002: 188.

¹⁶ Ay. IV 44-51.

¹⁷ Zimmermann vd., 2010: 227-228. Kalay tunç yapımında kullanıldığı için ekonomik anlamda önemlidir. Buna ek olarak ritüel açıdan da değeri olduğu Hitit büyü ritüellerinden anlaşılmaktadır. Diğer metaller kadar sık geçerse de başta Ambazzi'nin ritüeli olmak üzere kalay, diğer bazı metaller ve taşlarla beraber hastalığı ortadan kaldırmak amacıyla bir tür aracı olarak kullanılmaktadır: Alparslan – Doğan-Alparslan, 2009: 185 vd.

¹⁸ Ay. IV 44-51.

IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşsa kralı Kurunta arasındaki antlaşmayı içeren metin Hitit tarihi ve tarihi coğrafyası hakkında pek çok tartışmayı doğurmuştur. Bir taraftan tunç tablet ve onunla aşağı yukarı aynı zamanda bulunan kimi Boğazköy mühürleri¹⁹, diğer taraftan Hatip kaya anıtı²⁰, Kurunta adlı bir Hitit kralının varlığını ortaya koymuştur. Bunlara ek olarak Tarhuntaşsa ülkesi²¹ ile yapılan diğer antlaşmalar²² ve Hattuşa Yukarı Şehir'deki II. Suppiluliuma dönemine tarihlenen Hiyeroglifli Oda'daki yazıt da²³ adı geçen ülkenin Geç Tunç Çağı'nda Hitit dünyasında taşıdığı önemi açığa vurmaktadır.

Alacahöyük Tunç Mührü:

Sfenksin arkasındaki sondajda bulunan, sapı askı delikli damga mühürdür. Yüzeyde süsler ve çivi yazısı ile "hayat" anlamında iki adet TI işareti görülmektedir²⁴.

Tarkondemos Mührü:

Aşağıda hiyeroglifli eserler bölümünde (2.2) incelenecektir. Hem çivi yazılı hem de hiyerogliflidir.

Hiyeroglifli Eserler:

Riton ve Kâseler:

Üzeri yazıtlı madeni eserler arasında kaplar hem üzerlerindeki yazıt ve tasvirler hem de biçimleri açısından önemli bir yer tutmaktadır. Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'da bol miktarda madeni kap üretildiği arkeolojik ve filolojik belgelerden anlaşılmaktadır. Kastamonu-Kınık buluntuları, Chicago grubu, Norbert Schimmel koleksiyonu ve Şarkışla grubu, kapları da içeren belli başlı madeni eser toplulukları arasındadır²⁵. Bunlara başka buluntular da eklenebilir²⁶. Bu arkeolojik belgeler Hitit çivi yazılı metinlerinde bahsi geçenlerin²⁷ çok az bir kısmıdır. Maşat Höyük'ten bir envanter metni (HKM 108 üst kenar 1), sadece bu yerleşim yerinde kullanılan on üç adet gümüş

¹⁹ Otten, 1988a: 4-5; Dinçol – Dinçol, 2005: 5.

²⁰ Bahar, 1996a; Bahar, 1996b; Dinçol, 1998; Dinçol – Dinçol 1996; Karauğuz, 2002c: 73-76; Ehringhaus, 2005: 101-107; Harmanşah, 2015: 36-37; Özcan, 2016a: 146-149.

²¹ Tarhuntaşsa Ülkesi'nin sınırları tablette görülen çok sayıda yer adı ve bunların lokalizasyonu üzerinde henüz tam anlamıyla uzlaşamaması sebebiyle tartışmalıdır; bununla beraber, otuzun üzerinde yer adı, sekiz dağ adı ve bir ırmak adı sayesinde, ülkenin sınırları aşağı yukarı tahmin edilmektedir: Yakar, 2014: 503. Bu makalede üzerinde durulmasına gerek olmayan Tarhuntaşsa ülkesinin yeri konusunda yürütülen tartışmalar için bkz. Houwink ten Cate, 1992: 249; Martino, 1999: 291 vd; Dinçol – Yakar, vd., 2000: 12 vd.; Karauğuz, 2002a: 72-73; Ünal, 2002: 192-198; Dinçol – Dinçol, 2005: 6-8; Karauğuz – Özcan, 2008: 469; Melchert, 2007: 507 vd.; Doğan-Alparslan, 2011: 53-54; Harmanşah, 2015: 35-37; Yakar, 2014: 503-504; Alparslan – Doğan-Alparslan, 2015: 100-101; Bahar, 1994-1995: 221-229; Bahar, 2005: 87 vd; Bahar, 2015: 278-279; Ünal, 2018: 794.

²² Hout, 1989; Beckman, 1996: 102 vd; Karauğuz, 2002a: 72 vd.

²³ Hawkins, 1995: 19 vd.; Özcan, 2016b: 13-16.

²⁴ Koşay – Ünal, vd., 1965: 196, 213 (Al. P. 51).

²⁵ Emre – Çınaroğlu, 1993: 701-702.

²⁶ Reeves, 2003: 176-178.

²⁷ Savaş, 2006.

rithondan söz etmektedir²⁸. II. Murşili'nin, tanrı Telipinu'ya methiye ve duasında şu cümleler dikkati çeker:²⁹

“Gümüş [ve altınla] donatılmış yüce tapınaklarınız sadece Hatti Ülkesi'nde var ve başka hiçbir ülkede sizin için böylesi yoktur. [Kaplara], gümüş ritonlar, altın ve değerli taşlarınız sadece Hatti Ülkesi'nde var... Ayrıca tapınaklarınıza (ait) ritonlarınıza, [kaplarınıza] ve aletlerinize saygıyla muamele edilir. [Onlar] sayılır ve tanrının aletlerine hiç kimse yaklaşamaz”.

Hatti ile Mısır arasında alınıp verilen hediyeler arasında rithonların olduğu da bilinmektedir³⁰.

• Geyik Biçimli Riton:

Eser, New York'ta The Metropolitan Museum of Art'ta Norbert Schimmel koleksiyonunda yer almaktadır³¹. MÖ 14.-13. yüzyıla tarihlenen geyik biçimli gümüş rithon (içki sunma kabı) iki parçadan oluşmaktadır; başı ve kıvrılmış ön bacaklarıyla gövde kısmı. Her iki kısım boyunda birbirine bitleştirilmiştir; ek bölgesi kakmalı bir boyun bandı ile kapatılmıştır. Başı ayrıntılı işlenmiştir. Kabın ağız kenarı bir frizle süslenmiş olup, geyik başının ağız kısmında bir akıtacak deliği yoktur ve içi boştur. Boynuzlar ve tutacağı ayrı olarak eklenmiştir. Dini sahnenin tasvir edildiği yerdeki iki hiyeroglif yazıt altın kakmadır. Sahnenin nereden başlaması gerektiği, neyi ifade ettiği ve hiyerogliflerin okunuşu uzun tartışmalara sebep olmuştur³². Eserin sahte olup olmadığı başka bir tartışma konusudur³³. Öte yandan rithonun ağız kısmındaki sahnenin benzerleri mühürler üzerinde ve tamamlanmamış bir Alacahöyük kabartmasında görülmüştür³⁴, ayrıca bu sahne ve kabın kendisi ile çivi yazılı metinler arasında bağlantı kurulabilmektedir³⁵. Belgelerde gümüş kaplardan – geyik biçimli olanlar dâhil – söz edilmektedir³⁶. S. Alp bu kabın metinlerde görülen GAL *lulayamaš* veya BIBRU *lulayamaš* olduğunu söylemektedir³⁷.

Frizdeki tasvirde soldan sağa doğru şunlar görülmektedir: Bir ağaç, onun dibinde bir geyik, geyiğin üst kısmında duvarda asılı bir tulum ve sadak, önlerinde yere saplı iki mızrak, X biçimli bir taburede oturan sağ elinde kap sol elinde kuş tutan bir tanrı, onun önünde sunak, geyik üzerinde bir tanrı, ardından libasyon yapan bir figür, elinde ekmek ya da müzik aleti taşıyan bir

²⁸ Reeves, 2003: 175.

²⁹ CTH 377.A: KUB 24.1 + Öy. I 25-27, Öy. II 1-2, Öy. II 16-19; Singer, 2002: 55; Kassian – Yakubovich, 2007: 429-433. Ayrıca bkz. Reeves, 2003: 177.

³⁰ Dönmez, 2014: 65-67.

³¹ Muscarella, 1974: No 123; Muscarella, 1992: 6-7; Bittel, 1976: 8-19, Tafeln I-V; Rithonla ilgili bibliyografya için bkz. Taracha, 1996: 71, dn. 2; ayrıca bkz. Darga, 1992: 37-40; Akurgal, 1995: 1995: Şek. 27, Lev. 64a-68; Alp, 1999: 86-87; Woudhuizen, 2013: 333 vd.

³² Alp, 1988: 17 vd.; Alp, 1993: 93-100; Taracha, 1996: 71 vd.; Hawkins, 2006: 52; Woudhuizen, 2013: 333 vd.

³³ Akurgal, 1995: 1995: Şek. 27; Ünal, 1993b: 22.

³⁴ Güterbock, 1981/1983: 1 vd.; Alp, 1988: 21-23; Alp, 1993: 99-100; Darga, 1992: 40; Taracha, 1996: 72.

³⁵ Darga, 1992: 39; Ünal, 1993b: 22; Alp, 1988: 17 vd.; Alp, 1993: 93-100; Alp, 1999: 87; Erkut, 2005: 37 vd.; Ertem, 2007: 213 vd.

³⁶ Ünal, 1993b: 21-22.

³⁷ Alp, 1999: 71.

erkek ve son olarak diz çökmüş vaziyette sağ elinde bir kap taşıyan başka bir erkek. Sahnenin başlangıcının ağaç tasviri ile olması gerektiği mühürlerdeki benzer tasvirlerden hareketle iddia edilmiştir³⁸.

Hiyeroglif yazıtlardan ilki, oturan tanrının üzerinde, diğeri geyik üzerindeki tanrı ve onun önündeki libasyon yapan erkeğin arasında yukarıda durmaktadır. İlk hiyeroglif kartuş dört, ikincisi iki işaretten oluşmaktadır. İlki Tanrı Aştabi olarak okunmuştur³⁹ (*á-s-tá-bi*: L. 19-415-29-66). Hawkins, her iki kartuşta ortak olan işaretin “tanrı” (L. 360) olduğunu düşünmektedir⁴⁰. Böylece iki işaret gurubundan ilkinin *á-x-DEUS_x-FILIA* okunmuştur; burada, FILIA oturan figürün dişiliğini belirtmekte olup, *á-* işaretinden hareketle onun Geyik Tanrının kızı Tanrıça Ala olduğunu iddia etmiştir. İkinci işaret gurubunu ise *DEUS_x.CERVUS_x* (Geyik Tanrı) olarak düşünmüş; geyiğin üstündeki tanrının önünde bulunan “geyik boynuzu”nun alışıldık L. 102 gibi olmadığı ve onun bir türevi olması gerektiğini söylemiştir. Geyik Tanrı'nın çivi yazılı kaynaklarda eşiti ^DKAL/LAMMA'dır. Aynı tanrı Kurunta/Kuruntiya/Runtiya şeklinde fonetik olarak okunmaktadır⁴¹. Cinsiyeti konusunda uzlaşma bulunmayan oturan tanrının Kırların Koruyucu Tanrısı⁴² ve geyik üstünde duran tanrının da aynı tanrının farklı görünümü olabileceği söylenmektedir⁴³. H. G. Güterbock, her iki tanrının aynı cinsiyette olması gerektiğini, Hititler'in çok sayıda Koruyucu Tanrısı olduğunu, bunların hem tanrı hem tanrıça olabildiklerini ifade etmiştir⁴⁴. Elinde bir litus ve şahin tutan geyik üstündeki tanrının kimliğinin Kırların Koruyucu Tanrısı/Geyik Tanrı (^DLAMMA.LİL) olduğu, firizdeki sahne ile bağlantılı çivi yazılı belgelerden ve hiyerogliften hareketle kabul edilmiştir.⁴⁵ Bu konuyu son olarak ele alan F. Woudhuizen ise dört işaretten oluşan hiyeroglif grubunu *á-sa^{UTNA} infans^m* şeklinde okuyarak Aşsuwa ülkesinden bir görevlinin adağı ile karşı karşıya olduğumuzu düşünmüştür⁴⁶.

Böylesine değerli bir nesne üzerinde bulunan yazıtın da altın kakma olması tesadüf değildir. Altın Hititler için gümüşte olduğu gibi bir değer ölçüsü olmamasına rağmen insanlar ve tanrılar için önemli kabul edilirdi. Bir yapı ritüeli altının sonsuz, saf ve kuvvetli oluşundan söz etmektedir⁴⁷. Dolayısıyla tanrılara adak olarak sunulan nesnenin üzerinde tanrının adının altınla yazılması, onun sonsuzluğa taşımanın bir yolu olarak görülmüş olmalıdır.

• Yumruk Biçimli Rithon:

Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde yer alan gümüş kap, bilek kısmıyla birlikte ortalama büyüklükte bir erkek yumruğu biçimindedir⁴⁸. Tek bir metal levha kullanılarak işlenmiştir ancak tutamağı kayıptır. Parmaklar, ne olduğu

³⁸ Güterbock, 1981/1983: 1 vd.

³⁹ Alp, 1988: 18; Alp, 1993: 94-97; Darga, 1992: 39-40; Taracha, 1996: 73.

⁴⁰ Hawkins, 2006: 52.

⁴¹ Hawkins, 2006: 51-52.

⁴² Darga, 1992: 39; Güterbock, 1989: 114; Alp, 1999: 86.

⁴³ Darga, 1992: 40; Taracha, 1996: 73-74.

⁴⁴ Güterbock, 1989: 115.

⁴⁵ Taracha, 1996: 73-74; Güterbock, 1989: 114-115.

⁴⁶ Woudhuizen, 2013: 336-337.

⁴⁷ CTH 413.1.A: KBo 4.1 Vs. 41-43; Alparlan – Doğan-Alparlan, 2011: 80.

⁴⁸ Güterbock – Kendall, 1995: 45 vd.

belirsiz bir nesnenin etrafında sıkıca kenetlenmiştir; silindir biçimli gibi görünen bu nesnenin uçları, yumruğun her iki tarafında görülmektedir. Başparmak tarafında rithonun yüksekliği 16.3 cm., küçük parmak tarafında 12.5 cm.'dir. Bileğin ağız kısmının çevresi ise 28 cm.'dir.

Kabın üzerindeki tasvir, bilek kısmında ve 2.8 cm. genişliğinde, bir bilezik etkisi verecek şekilde işlenmiştir. Burada geyik biçimli rithonda olduğu gibi bir kült sahnesi söz konusudur. Sahnenin başlangıcını oluşturabilecek bir yapı veya sunaktan sonra ayakta ve adım atarken bir Fırtına Tanrısı tasviri görülmektedir. Yüzü sağ taraftaki sunağa dönüktür ve sol eliyle bir boğanın yularını tutmaktadır. Sahne kırık olduğu için boğanın arka yarısı görülmektedir. Tanrı, yukarı kaldırdığı sağ elinde topuz tutmaktadır. Boynuzlu bir başlık ve kısa bir tunik giymekte olup sakallıdır. Örgülü uzun saçı beline kadar uzanmakta ve dışa doğru bükülmektedir. Boğanın karşısında üzerinde kurbanların bırakıldığı bir sunak ve onun da yanında yüzü tanrıya dönük olarak içki sunan bir kral tasviri yer almaktadır. Tören kıyafetli kral sakalsız ve küpelidir. Elinde ucu kıvrık asa tutmaktadır. Kralın arkasında yerde gövdesi sağa, başı sola dönük, kanatlarını açmış bir kuş yer almakta, ancak gerçek bir kuş mu yoksa kuş biçimli bir kap mı olduğu tam anlaşılamamaktadır. Takip eden sahnede yüzleri sola dönük birbiri ardı sıra yedi figür görülmektedir. Bunlardan kralın arkasında yer alan, kırık kısımda olduğu için kısmen görülmektedir; diz çökmüş vaziyette ve elinde bir kap tutmaktadır. Ardından gelen beş erkek görevli sakalsız ve tören kıyafetlidir. İlki yukarı kaldırdığı elinde muhtemelen bir ekmek tutmakta, diğer ikisi lir çalmakta, dördüncüsü çalpara çalmakta ve diğeri ise bir asa taşımaktadır. En arkada yer alan sakallı figür kıyafet, duruş ve kemerli ince beli ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bir dağ tanrısı⁴⁹ ya da kral Tuthaliya'nın koç maskeli biçimidir⁵⁰. "Büyük Kral Tuthaliya" (III. Tuthaliya) olarak okunan hiyeroglif yazıt içki sunan kralla sunak arasında yukarıda bulunmaktadır.

Ankara2 Gümüş Kâsesi (?):⁵¹

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde kökeni belirsiz bir gümüş kâse yer almaktadır. Üzerindeki iki hiyeroglif yazıttan uzun olanında sadece bir işaret eksiktir. İkinci ve daha kısa yazıtta ise kâsenin kayıp olan parçası nedeniyle birkaç işaret yoktur. Her iki yazıt kabın dış yüzünde, kenarın hemen altında ve birbirlerine zıt taraflarda kazanılmışlardır⁵².

Üç cümleli birinci yazıt J. D. Hawkins tarafından şöyle okunmuştur:

"Bu tası Asmaya, Hatti Ülkesi adamı, kendine ithaf etti, hükümdar Maza-Karhuna'nın huzurunda. Tuthaliya Labarna, Tarziwa memleketine hücum ettiği zaman. (İşte) o sene yaptırdı."

İkinci yazıtta kâtibin adı zikredilir:

"Bu tası ikinci (derece) kâtip Benti? [...] yazdı (?)."

Yazıtta iki şahıs adı, yer adı ve fiiller logogramla değil hecelerle yazılmıştır. Hawkins iki tarihleme önerisi getirmiştir: İlki hiyerogliflerin uzun

⁴⁹ Güterbock – Kendall, 1995: 53.

⁵⁰ Alp, 1999: 29.

⁵¹ Geç Hitit olasılığı nedeniyle kâse, bir soru işareti ile gösterilmiştir.

⁵² Hawkins, 1997: 7 vd.; Hawkins, 2005: 193 vd.

yazıtlar halinde çok miktarda görüldüğü IV. Tuthaliya dönemidir. İkincisi yazıtta geçen *tara/i-wa/i-za* yer adından hareketle yapılanıdır. Bu adın çivi yazılı metinlerindeki karşılığı *ta-ru-i-ša* olabilir. Taruiša ise I./II. Tuthaliya'nın yıllıklarında (CTH 142) anlatıldığı üzere Aşsuwa seferi sırasında tahrip edilen kentlerden biridir. Boğazköy'de bulunan tunç kılıç üzerinde de "Büyük kral Duthaliya Aşsuwa ülkesini yerle bir ettiği zaman" ifadesi görülmektedir. Bu durumda yazıt I./II. Tuthaliya dönemine MÖ 15. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başlarına tarihlenebilir. Bu durum, hiyeroglif yazısının tarihi açısından bir tartışma doğurmaktadır. Böylesine ayrıntılı bir hiyeroglif yazıt bu dönemde yazılabilir mi? Hawkins, Kargamış kralı Maza-Karhuha'yı ise I./II. Tuthaliya'nın çağdaşı olarak düşünmektedir.

1997-2015 yılları arasında farklı yazarlar tarafından defalarca incelenen⁵³ bu hiyeroglif yazıt özellikle tarihsel-kronolojik açıdan pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Yazıtta adı geçen şahıslar kimdir, kâse nerede ve ne zaman üretilmiştir? Sahte midir? Hakkında kesin bir sonuca ve sabit bir okumaya ulaşılamasa da ortografik, paleografik incelemeler ve tarihsel birtakım görüşler Hawkins'in iddialarının değişmesine neden olmuştur. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

- Hawkins'in okuması kimi yazarlar tarafından değiştirilmiş ve bundan hareketle farklı sonuçlar ortaya atılmıştır.
- Yazıtın IV. Tuthaliya dönemine veya imparatorluk sonrasına (Geç Hitit) tarihlenmesi gerektiği iddia edilmiştir, ancak Geç Hitit görüşü ağırlık kazanmıştır.
- Bahsi geçen Tuthaliya, Geç Hitit dönemine ait bir Tuthaliya'dır.
- Hatta, II. Şuppiluliuma'nın soyundan gelen ve Hitit Devleti'nin yıkılışından hemen sonra hükmeden bir V. Tuthaliya tartışma konusu edilmiştir.
- Kâsenin Kargamış-Suriye kökenli olma ihtimali söz konusudur.
- Kâsenin Geç Hitit Çağı'na tarihlenmekle birlikte yazıtın I./II. Tuthaliya'dan söz etmesi de iddialar arasındadır.
- Maza-Karhuha, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışında sonra Kargamış çevresindeki bir yerden yerel bir kraldır.
- Maza-Karhuha ve Asmaya gibi isimler Hurri-Luvi bölgelerini düşündürmektedir.
- Okuma değişiklikleri yazıtta düşünülenin aksine farklı coğrafyalardan söz ediliyor olabileceğini akla getirmektedir.

Ankara3 Tunç Kâsesi:

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından 2008'de satın alınmış tunçtan, 19 cm. çapında ve 5.5 cm. derinliğinde bir kâsedir. Başka tunç

⁵³ Hawkins, 1997: 7 vd.; Hawkins, 2005: 193 vd.; Mora, 2007: 515 vd.; Carruba, 2008: 143-149; Yakubovich, 2008: 14-16; Simon, 2009: 247 vd.; Dunford, 2010: 51 vd.; Freu, 2010-2011: 185 vd.; Oreshko, 2012: 28 vd.; Giusfredi, 2013: 665 vd.; Weeden, 2013: 1 vd.; Woudhuizen, 2015: 15-16; Ünal, 2018: 485-486.

eserlerle birlikte bu kâseyi müzeye getiren kişi Kırşehir'de bulunduğunu söylemiştir. Üzerindeki 19 işaretli hiyeroglif, MÖ 13. yüzyıla tarihli bir adak yazıtıdır:⁵⁴

“Bu kâseyi arabacı Zazaya/Ziziya (iyi adam) verdi. Yüzbaşının payı (?)”.

Farklı okumalar şu şekildedir:

“Bu kâseyi arabacı Zazaya/Ziziya, iyi adam, yüzbaşı (olarak) bey(ine) verdi”⁵⁵.

“Arabacı Zazaya/Ziziya, bu kâseyi Yüzbaşı Tarna(n)zi'ye verdi”⁵⁶.

Kastamonu Kınık Kâsesi (Taprammi Çanağı):

1990 yılında Kastamonu'nun Devrekâni ilçesine bağlı Kınık köyünde bir baraj inşaatı sırasında iş makinesi tarafından bir grup Hitit madeni eseri açığa çıkarılmıştır. Boğa rithonları ve kâseleri içeren, bazıları parçalanmış otuz bir adet tunç eser Kastamonu Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadır. Bunlardan 18.7 cm. çapında ve 6.4 cm. yüksekliğinde olan bir tanesi, kısa hiyeroglif yazıtı ve tasvirleriyle dikkati çekmektedir⁵⁷.

Kabın dış yüzü, kabartma şeritlerle birbirinden ayrılmış üçü figürlü dört banttandır oluşmaktadır. Alt taraf bir dairenin etrafına yerleştirilmiş on beş yapraktan oluşan bir rozetten ibarettir.

İkinci bant yan yana sıralı, birbirinin aynı olan üç figür grubundan oluşmaktadır. Bu figürlerin her birinde, ortadaki ağaca ön ayaklarını yaslamış arka bacakları üzerinde oturan karşılıklı iki grifon görülmektedir.

Üçüncü bant av ve hayvan dövüşü sahnesi olarak adlandırılabilir. En başta beş dallı bir ağaç, elindeki mızrağı yaban domuzuna saplamaya çalışan bir avcı ve avcıyla ağaç arasında bir sadak görülmektedir. Peşinden aslanla boğanın mücadelesi, boğanın arkasında ise kuyruğu yukarı kalkık atlamaya hazır bir aslan daha yer almaktadır. Tekrarlanan aslan boğa mücadelesinin ardından mızrağıyla geyik avlayan bir avcıyla ve en sonda ön ayaklarını karşılıklı kaldırmış iki aslanla sahne tamamlanmaktadır.

Yine bir avı resmeden dördüncü bant ise tasvirler açısından en zengini olup istisnalar dışında üst üste iki sıra halinde tasarlanmıştır. Sol başta, kâsenin dibindeki volütlü ağacın benzeri bir ağaç, onun yanında ok atan bir avcı ve yuları avcının beline bağlı bir tuzak geyiği görülmektedir. Bu sahneyi takiben çok miktarda geyik ve yaban keçisi görülmektedir; bunlar yaşayan, ölü, ölmek üzere olan, bedeni devrik, bedenine ok saplanmış, yerde çırpınan şekilde tasvir edilerek av sahnesine gerçeklik katılmıştır. Üçüncü ve dördüncü bantlarda figürlerin arasındaki boşluklarda rozet ve bitki motifleri dikkati çekmektedir.

⁵⁴ Çiftçi – Hawkins, 2016: 238 vd.

⁵⁵ Poetto, 2017: 89.

⁵⁶ Simon, 2017: 87.

⁵⁷ Çınaroğlu, 1990-1991: 53 vd.; Emre – Çınaroğlu, 1993: 675 vd.; Czichon, 1998: 12 vd.

Babil 3 isimli taş kâsenin üzerindeki hiyeroglifler sayesinde kısmen anlaşılabilen hiyeroglif yazıt bu kâsenin Taprammi adlı yüksek bir görevli tarafından adak olarak sunulduğunu gösterir⁵⁸.

“Bu kâseyi Tanrı(nın) kâtibi iyi adam, *254 (unvan), Taprammi adadı.”

Taprammi, Ugarit ve Boğazköy mühürlerinden bilinmektedir. Kargamışlı İni-Teşup'un çağdaşı olup, IV. Tuthaliya döneminde Hitit Devletine hizmet etmiş olmalıdır. Adı Luvice *tapra*- “emretmek” filinden gelmektedir.

Şarkışla Kâsesi:

Şarkışla'da Hitit Çağı'na tarihlenen ve şu an özel bir koleksiyonda yer alan, bir tören baltasının da dâhil olduğu çeşitli tunç eserler bulunmuştur⁵⁹. Bunlar arasında yer alan bir kâsenin iç tarafına, ağız kısmının hemen altına iki adet hiyeroglif yazıt kazınmıştır. Hiyeroglif yazıtlardan biri nesnenin sahibinin adını, diğeri unvanını vermektedir. İsim *Kan-266c-x(=zi?)* olarak okunmuştur. Son işaretin *-zi* okunması, bir öncekinin ZITI okunması olasılığını doğurmaktadır. İkinci yazıtın ortasında üst üste iki hiyeroglif vardır: AURIGA ve L. 39. İkinci işaret *-ni* olarak da okunabilir. Ortadaki işaretlerin her iki tarafında BONUS₂ VIR₂ görülmektedir. Bu hiyeroglif grubunun *Tarupasani* şeklinde bir isim olarak okunması da önerilmiştir⁶⁰.

Mühürler:

Buluntu Yeri Belirli Olanlar:

• Troia Mührü:

1995'te bulunan iki yüzeyi de dışbükey olan tunç bir mührüdür. MÖ 12. yüzyılın ikinci yarısına, Hitit Devleti'nin yıkılmasından hemen sonraki döneme tarihlenen bir tabakada (Troia VIIb) açığa çıkarılmıştır. Troia kökenli mi yoksa ithal mi olduğu belirsizdir, bu nedenle Troia'da Luvice'nin kullanıldığını kanıtlamak için yeterli değildir. Diğer yandan Klasik Çağlar öncesine ait, Troia'da gün ışığına çıkan ilk ve tek yazıttır. İki tarafı da hiyeroglifle yazılmış olan mührün bir tarafında erkek bir kâtibin, diğer tarafında bir kadının (belki kâtibin eşi) adı bulunmaktadır. Her iki isim de eksiktir. Erkeğin tarafı şu şekilde okunmuştur: BONUS₂. SICRIBA *x-x-nu*. Kadın tarafının okunuşu ise şöyledir: BONUS₂. FEMINA (*x?*) *pa-x-x-x*⁶¹.

• Boğazköy'den Mühürler:

2004-2005 yıllarında Yukarı Şehir'de Sarıkale adı verilen kayalığın önünde ele geçirilen buluntulardan biri de MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihli yarı küre biçimli tunç bir damga mührüdür (Bo 2005/13)⁶². Mührün halka sapı ve tabanı çevreleyen şeridi gümüştür. Halka saplı mührün tabanında görülen beş hiyeroglif, L. 370 (sağlık) işaretinin yanı sıra mührün sahibinin adı ve mesleğini vermektedir: “İçki sunucu (URCEUS) *Katuwa*”.

⁵⁸ Hawkins, 1993: 715 vd.

⁵⁹ Bittel, 1976: 19 vd.; kâse için bkz. 19-20, Tafeln VI, fig. 6a-b.

⁶⁰ Poetto, 1979: 3-5, tavola III-IV; Mora, 2007: 516-517.

⁶¹ Hawkins – Easton, 1996: 111 vd.

⁶² Seeher, 2007: 30, 39.

Dışbükey alanda yine beş işaretten biri L. 370'tir. Buna ek olarak URCEUS-*pi-li* adı okunmaktadır⁶³.

Tabak biçimli tunç ve gümüşten yapılma bir damga mühür (Bo 86/357). Çapı 2.95 cm., yüksekliği 1.67 cm.'dir. Mührün düz yüzeyinin ortasında şerit biçimli ve köprü gibi kavis yapmış, dar bir askı bulunur. Askının altı oyuktur. Kavisli yüzey ise gümüş ve tunç kullanılarak yapılan şeritlerden oluşur. Merkezde iki hiyeroglif işaret *Lili* şeklinde okunmuştur⁶⁴.

Disk biçimli, iki yüzü dışbükey, kenar kısmı yivli, halka saplı, 1.6 cm yüksekliğinde ve 3 cm. çapında tunç bir düğme mühür (Bo 97/28). Halka sapı kırıktır. Her iki yüzey zarar görmüş olup hiyeroglifler görülmemektedir, ancak bir yüzeyin dış çemberinde diğer bazı mühürlere bilinen çivi biçimli motifler fark edilmektedir⁶⁵.

Disk biçimli, iki yüzü dışbükey, kenar kısmı yivli, halka saplı, 1.2 cm. kalınlığında ve 3.7 cm. çapında tunç bir düğme mühür. Diskin ortasından eksenini boyunca geçen ve sapın her iki ucunu tutan bir dingil mevcuttur. Her iki yüzeyde bitki motifleri görülmektedir. Bir yüzde hiyeroglif işaretler *Lu-pa-ki* diye okunurken, diğer yüz zarar gördüğünden hiyeroglifler okunaklı değildir⁶⁶. Az sayıda rastlanan bu tür mührün en belirgin özelliği tunçtan iki adet dışbükey diskin birbirine lehimlenmiş olmasıdır⁶⁷.

Bir halka üzerine sabitlenmiş bakır yüzük mühür Büyük Tapınak'ta E. Chantre tarafından bulunmuştur. Bakır levha 3 mm. kalınlığında olup üzerinde on bir hiyeroglif işaret görülmektedir⁶⁸.

Halkası yivli tunç yüzük mühür. 2.15 cm. çapında. Hiyerogliflerin bulunduğu bölüm genişletilmiş. Burada *Zu-á-la* ismi okunmaktadır⁶⁹.

• Alacahöyük Altın Yüzük Mührü:

Alacahöyük'te ele geçirilen Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait altından bir mührüdür. 1,9 cm. yüksekliğinde ve 2,5 cm. genişliğindedir. Yüzük halkası, daire biçimli baskı yüzüne tutturulmuştur. Baskı yüzünde *La-la-su* şeklinde okunan bir isim ve "hayat" anlamındaki hiyeroglif işareti görülmektedir. Hiyerogliflerin etrafını üç telli saç örgüsü çevrelemektedir⁷⁰.

• Sivas Altın Yüzük Mührü:

Sivas'ın Kangal ilçesine bağlı Yarhisar köyü yakınlarında bir tarlada bulunan ve saf altından yapılmış yüzük mühür 14.16 gr. ağırlıkta ve 2.5. cm. çapındadır. Kıvrılarak halka haline getirilen yüzük, bitişme kısmına doğru daralmaktadır. Üst yüzeyde bordür yivleri arasında hiyeroglif işaretler yer almaktadır. Mühür tasvir alanının iki ucunda kanatları açık çift başlı kartallar, onların yanında birer kaide üzerinde duran ve üst kısımlarında

⁶³ Herbordt, 2006: 184-185.

⁶⁴ Dinçol – Dinçol, 2008: 8, 62 (302 nolu mühür. Taf. 29/302a-d).

⁶⁵ Seeher, 1998: 231-235.

⁶⁶ Boehmer – Güterbock, 1987: 69, Nr. 214, Taf. XXV; Dinçol – Dinçol, 2008: 7-8, Abb. 5.

⁶⁷ Dinçol – Alparslan, 2013: 396, resim 8; 397.

⁶⁸ Chantre, 1898: 29 Abb. 21, 158 Abb. 126; Boehmer – Güterbock, 1987: 75-76, Abb. 55a.

⁶⁹ Boehmer – Güterbock, 1987: 77, Nr. 249, Taf. XXXI a-f.

⁷⁰ Koşay, 1941: 5, Lev. XI; Boehmer – Güterbock, 1987: 51; Mora, 1987: IIb 1.6.; Darga, 1992: 74; Özgüç, 2002: 175, 564, Katalog No: 138.

üçgen işaretlerinin olduğu gaga ağızlı testiler bulunmaktadır. Merkezde hörgüçlü bir boğa, onun üst tarafında bir üçgen ve haç yer almaktadır. Boğanın altında ise iki üçgen arasında bir, ön bacakları ile testi arasında ikinci bir hiyeroglif görülmektedir. Bütün hiyeroglif işaretler şu şekilde sıralanmış ve okunmuştur: Haç + Boğa + A ve TA = (Baş) sâki *X-(m)u(wa)-a-ta*. Mührün sahibinin bir içki sunucu olduğu anlaşılmaktadır⁷¹.

• Alacahöyük Mührü:

Alacahöyük madeni mührünün sap kısmı kaybolmuştur ancak, mühür diskinin arkasına bağlandığı yerlerin izinden üçayaklı olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 15. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir⁷². Disk çapı 2 cm. olan mühürdeki hiyeroglif işaretler mühür sahibinin adını vermektedir: *Gaga / Kaga / Kaka*⁷³.

• Konya Mührü:

Konya'nın Cihanbeyli ilçesine bağlı Çorca Köyü'nde bulunan sapı üçayaklı mühür. Tepesinde bir silindir bulunmaktadır. Gümüş diskli ve demir üçayaklıdır⁷⁴. Hiyeroglif işaretler *HALPA-VIR*^{ZI} olarak okunmuştur. Dolgu süsleri ise haçlar, daireler ve üçgenlerdir⁷⁵.

• Aksaray Mührü:

Aksaray'ın Çardak Köyü'nde bulunan ve tunç olduğu sanılan üçayaklı mühür. Tepesinde silindir biçimli bir halka olup, onun altındaki aslan pençeli üçayak, disk biçimli zemine tutturulmuştur. Hiyerogliflerde *Ar²-la²-na* ayırt edilmiştir. Bunların yanı sıra *BONUS₂.SCRIBA* görülmektedir⁷⁶. Hiyerogliflerin okunuşu *Ara/i²-na* olarak da önerilmiştir⁷⁷.

• Diyarbakır Mührü:

Diyarbakır, Kavuşan Höyük'te Demir Çağı'na ait, zengin buluntuları olan 2-3 yaşlarındaki bir çocuk mezarında ele geçirilen tunçtan bir Hitit mührüdür. MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Yarı küre biçimli mührün tabanı 2,7 cm.'dir. Küre bölümün merkezden yüksekliği 1,6 cm.'dir. Tabanda bitki motiflerinin olduğu bir şerit ve ortasında hiyeroglif yazıt vardır. Küre kısımda ise yine bitki motifli bir şerit bulunmaktadır, ancak tepesi zarar gördüğü için burada hiyeroglif olup olmadığı belli değildir. Zeminin merkezindeki işaretler şu şekilde okunmuştur: *LINGUA+CLAVUS-nú* *BONUS₂ PASTOR* *BONUS₂*. *LINGUA+CLAVUS-nú* ifadesi mührün sahibi *Hatanu*'yu ifade etmekle birlikte okunuşu tartışmalıdır⁷⁸.

⁷¹ Ökse – Akyurt, vd., 1992: 217 vd.

⁷² Koşay – Ünal, vd., 1965: 169, 213 (Al. P. 52); Dinçol – Dinçol, 2002: 430; Koşay – Ünal, vd., 1965: 169'da mührün madeni oluşu bir soru işareti ile verilmiştir.

⁷³ Dinçol, 1982: 59-60.

⁷⁴ Güterbock, 1939: 91-92, Pl. 19, 5a-5b; Mora, 1987: XIIa 3.1.

⁷⁵ Mora, 1987: XIIa 3.1.

⁷⁶ Güterbock, 1949: 54, 56-57, Resim 15-3, 19-1.

⁷⁷ Mora, 1987: XI 3.11.

⁷⁸ d'Alfonso, 2010: 1 vd.

• **Kargamış Mührü:**

Kargamış'tan yarı küre biçimli tunç bir mühür. Kötü durumda olan taban ve küre kısmında dış çerçevede bitki motifleri, ortada ise hiyeroglifler çok silik olarak görülmektedir⁷⁹.

• **Ortaköy-Şapinuwa'dan Gümüş Damga-Yüzük Mühür:**

Tepelerarası mevkiinde D Binasının kuzeybatısında G alanındaki işliklerde yürütülen kazılarda gümüşten bir damga yüzük mühür (Or. 15/8) bulunmuştur⁸⁰. Buradaki buluntular Orta Hitit Çağı'nın sonuna II./III. Tuthaliya dönemine tarihlenmektedir. Yuvarlak mühür yüzeyinin çapı 2.3 cm'dir. Mührün yüzeyi düz bir dış halka ve ortasında yarı küre biçimli dışbükey bir merkezi bölge olmak üzere iki alandan oluşmaktadır. Parmağa takılan halka kırıktır ancak yuvarlak mührü tutturulduğu, arka yüzeydeki geriye kalan parçalardan anlaşılmaktadır.

Önyüz dış dairede hafif oyuk bir çizgi ile belirtilmiş, ortasında noktaların olduğu, birbirinden düzenli aralıklarla ayrılmış beş adet yumurta biçimli (alt uçları mührün kenarına gelecek şekilde) motif bulunmaktadır. Bunların arasında ise üçgen (iyilik işareti), nar ve diğeri kelebekten oluşan dolgu motifleri görülmektedir.

Bu dolgu motifler hiyerogliflerin yer aldığı ortadaki dışbükey dairenin solunda da tekrarlanmaktadır. Bunların sağında iki grup hiyeroglif seçilmektedir. Bir şahıs adının içeren ortadaki hiyeroglifler yukarıdan aşağıya şu işaretlerden oluşmaktadır:

ma-mara/i+ra/i-zi/a (Mam(a)ri/ a(n)zi/ a olarak okunmalı)

L. 110 – L. 462+L. 383 – L. 376

Bu gurubun sağındakiler ise şunlardan oluşmaktadır:

BONUS₂ FEMINA

L. 370 – L. 79

Yukarıdaki isim Hitit çivi yazılı kaynaklarında görülmemekte olup anlamı kesin olarak saptanamamıştır.

Buluntu Yeri Belirsiz Olan Mühürler:

• **Tarkondemos Mührü:**

Anadolu hiyerogliflerinin çözümü 19. yüzyılın başlarından itibaren aşama aşama gerçekleşmiştir. Bu konu 1812'de Suriye'de "Hama Taşları"nın keşfine kadar gitmektedir. Çözüm konusunda çift dilli ve yazıtlı belgelerin fazlasıyla yardımı dokunmuştur. Bunlar arasında Tarkondemos mührü, Karatepe yazıtları ve Altintepe küpleri üzerindeki ölçü birimleri bulunmaktadır. Hiyeroglifli belgeler 19. yüzyılda Hititler'le ilgili tutulmuş ancak onların anlaşılması için çift dilli belgeler beklenmiştir.

⁷⁹ Mora, 1987: V 2.5.

⁸⁰ Süel – Weeden, 2019: 661 vd.

Günümüzde Tarkondemos Mührü olarak bildiğimiz gümüş bir mühür A. H. Sayce'nin ifadesi ile "Hititçe'nin çözümünün Rosetta Taşı" olmuştur⁸¹.

19. yüzyılın ortasında İstanbul'da yaşayan bir numizmatist tarafından İzmir'de ele geçirilmiştir⁸². Mührü ilk gözlemleyenler, yüzey eğimi nedeniyle onu, bir kılıç kabzasının tepesine tutturulabilen bir disk veya oyma süs olarak kabul etmişlerdir. Mührün arkasında onarma izleri görülmekte, başka bir metal parçasının lehimlendiğini gösteren izler bulunmamaktadır. Bununla birlikte bir tutamak iliştilmiş olmalıdır⁸³.

1931'de Baltimore'daki Walters Art Gallery koleksiyonuna katılan dışbükey mühür, 1 cm. yüksekliğinde 4.2 cm. çapındadır⁸⁴.

Mührün baskı yüzünde dış çemberde çivi yazısı, ortada kaya anıtlarından bildiğimiz yerel bir kralın tasviri ve hiyeroglif yazıtlar bulunmaktadır. Hiyeroglifleri ilk okuma denemesinde A. H. Sayce, Kral (L. 17) ve Ülke (L. 228) işaretlerini tespit ederek hiyerogliflerin, dış taraftaki çivi yazılı metinle aynı olduğunu anlamış⁸⁵, bununla birlikte yazı ve dilin çözümünde bir anahtar gibi görünen mühür aslında 1990'lara kadar sürecek olan pek çok tartışmayı doğurmuştur⁸⁶. Alman doğubilimci A. D. Mordtmann, çivi yazısı kısmında okuduğu Tarkudimmi adını, klasik kaynaklarda geçen Kilikyalı prens Tarkondemos'un adına benzetmiştir⁸⁷.

Günümüzde mührün üzerindeki yazıtlar, "Mira Ülkesi Kralı Tarkašnawa" olarak okunmaktadır. Aynı ifade İzmir'de Karabel ve Karakuyu yazıtlarında, ayrıca Boğazköy mühürlerinde de saptanmıştır. Mira kralı Tarkašnawa, IV. Tuthaliya ile çağdaştır⁸⁸.

Çeşitli Müzelerde Yer Alan Madeni ve Hiyeroglif Yazıtlı Diğer Mühürler:

• Damga Mühürler:

Tutamağı çekiç başlı, baskı kısmı disk biçimli gümüş (?) alaşımli bir mühür. Eski Hitit Çağı'na tarihli mührün ortasında dağ keçisi başı resmi sâ hecesini ya da *Tuwarsa* adını yansıtmaktadır⁸⁹.

Çekiç başlı, baskı kısmı disk biçimli gümüş veya gümüş alaşımli bir mühür. Baskı yüzünde saç örgüsü ve helezon bantları arasında, biri oturan

⁸¹ Sayce, 1882: 294; Sayce, 1903: 135.

⁸² Sayce, 1882: 295; Sayce, 1903: 136; Ceram, 1994: 77; Latacz, 2004: 56.

⁸³ Güterbock, 1977: 11. British Müzesi'ndeki kopyalar hakkında verilen bilgiler bu mührün bir kılıca tutturulan gümüş bir oyma süs olduğu yönündedir: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=181019001&objectId=1430426&partId=1, Erişim Tarihi 08.10.2017.

⁸⁴ <http://art.thewalters.org/detail/5130/seal-of-tarkummuwa-king-of-mera/>, Erişim Tarihi 08.10.2017.

⁸⁵ Sayce, 1882: 299; Sayce, 1903: 140-141; Latacz, 2004: 57.

⁸⁶ Alp, 1950: 66-69; Güterbock, 1977: 11 vd.; Hawkins – Morpurgo-Davies, 1998: 243 vd.

⁸⁷ Mordtmann, 1872: 625; Sayce, 1882: 298; Sayce, 1903: 138; Latacz, 2004: 57.

⁸⁸ Hawkins, 1998: 1 vd.; Hawkins – Morpurgo-Davies, 1998: 243 vd.; Hawkins, 1999: 9; Işık – Atıcı, vd., 2011: 1 vd.; Latacz, 2004: 88-89; Taşkın, 2016: 229, 231-232, 242-246.

⁸⁹ Dinçol, 1983: 174-175, Levha I.

diğerleri ayakta üç insan figürü bulunmaktadır⁹⁰. Ortadaki kesin bir anlamı olmayan işaretin L. 173 veya L. 283 olabileceği ifade edilmiştir⁹¹.

Yukarıda tarif edilen mührün gümüşten bir eşi Walters Art Gallery'dedir⁹².

Bulutlu yeri Adana dolayları olan baskı kısmı disk biçimli, yukarı doğru incelen konik saplı madeni bir mühür. Baskı kısmındaki hiyeroglif işaretler *Na-ZITI*⁹³ ismini göstermektedir⁹³.

Üst kısmında 1 cm. uzunluğunda silindir bir kısım ile aslanpençesi biçimli uçayağa bağlı baskı diskinden oluşan gümüş veya gümüş alaşımli mühür. Aslanpençesi yivle belirtilmiştir. Baskı yüzeyinde on küçük üçgen arasında on daireden oluşan bir çerçeve bandı ve onların ortasında hiyeroglif işaretler bulunmaktadır. Hiyeroglifler *Aria*, *E/Iria* veya *Yar(r)i* biçiminde bir ismi ifade etmektedir. İsmi solundaki işaretler ise kesin olmamakla beraber “çoban” veya “zanaatkârların başı” unvanlarıdır⁹⁴.

Baskı diskinin arkasında görülen izlerden üçayaklı bir tutamağa sahip olduğu anlaşılan gümüş (?) alaşımli bir mühür. Baskı yüzünün dış çerçevesinde ok ucuna benzeyen ve alt kısmı çentikli çok miktarda üçgen yer almaktadır. Ortada hiyeroglifle yazılmış isim *Asu-he-li* ya da *A-šu-ha* olarak okunmaktadır. İsmi sağ ve solundaki unvanların okunuşu ise belirsizdir⁹⁵.

Tepesinde silindir biçimli bir halka, aslanpençesi şeklinde uçayağı olan belki gümüş alaşımli mühür. Baskı yüzeyinde çerçeve bandında çok miktarda stilize “hayat” işareti (L. 440) yer alır. Ortadaki hiyeroglif işaretlerden mührün sahibinin “Arabacı” unvanını taşıyan *À-su-muwa* olduğu anlaşılmaktadır⁹⁶.

Louvre Müzesi'nde yer alan halka saplı disk biçimli tunç bir mühür. Bir yüzeyde dış çemberde bitki motifleri ve 8 deseni, ortada hiyeroglifler, diğer yüzde yine dış çemberde geometrik desenler ve bitki motifleri, ortada hiyeroglifler görülmektedir. Her iki yüzdeki hiyeroglifler *À-pa* olarak okunmuştur⁹⁷.

Baskı kısmı disk biçimli, üçayaklı tutamağı olan ve tepesinde bir halka bulunan tunç bir mühür. Baskı yüzünde ortada hiyeroglifler: L. 177-*za/i*. Dış çemberde ise L. 440 işaretleri tekrarlanmıştır⁹⁸.

Borowski koleksiyonunda yer alan kare tabanlı, tutamağında bir delik olan tunç bir mühür. Tabanın ölçüleri 1.5 x 1.6 cm.'dir. Baskı kısmında sola dönük dört ayaklı bir hayvan (belki antilop) ve biri hayvan tasvirinin üstünde, diğeri altında iki hiyeroglif ya da sembol bulunmaktadır⁹⁹. *Tu-s₃-lâ*¹⁰⁰ ya da L. 398²(-) *sâ²*(-) LUNA²¹⁰¹ okunmuştur.

⁹⁰ Dinçol, 1983: 175-178, Levha II.

⁹¹ Dinçol, 1983: 177; Güterbock, 1977: 7.

⁹² Güterbock, 1977: 7-8; Boehmer, 1988: 51; Dinçol – Dinçol, 2002: 430.

⁹³ Dinçol, 1983: 178-178, Levha III.

⁹⁴ Dinçol, 1983: 179-180, Levha IV; Dinçol – Dinçol, 2002: 562 (Ekler), Resim 136.

⁹⁵ Dinçol, 1983: 180, Levha V.

⁹⁶ Dinçol, 1983: 181, Levha VI.

⁹⁷ Mora, 1987: V 2.3.

⁹⁸ Mora, 1987: VII 4.10.

⁹⁹ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 36, tav. XXXVI; Mora, 1987: XI, 3.12.

Borowski koleksiyonundan tunç bir mühür. Aslanpençesi şeklinde sona eren üçayaklı tutamağı, disk biçimli tabana tutturulmuştur. Üçayağın üzerinde bir silindir ve buna takılmış yarı halka biçimli askısı vardır. Baskı yüzündeki hiyeroglifler *Zi/za-zi/za-la* olarak okunmuştur¹⁰².

Borowski koleksiyonundan tunç bir mühür. Üçayaklı tutamağı, disk biçimli tabana tutturulmuştur. Üçayağın üzerinde bir silindir yer almaktadır. Baskı yüzündeki hiyeroglifler bir kâtibin adını vermektedir: *Ki-i-li veya Ki-ja-li*. Bu adın her iki tarafında BONUS₂.SCRIBA görülmektedir¹⁰³.

Borowski koleksiyonundan tunç bir mühür. Aslanpençesi şeklinde sona eren üçayaklı tutamağı, disk biçimli tabana tutturulmuştur. Üçayağın üzerinde bir silindir yer almaktadır. Baskı yüzünün kenarında bir daire çizilmiştir ve hiyeroglifler bu dairenin ortasında yer almaktadır ve bir kadın adını vermektedir: L. 35, L. 329.1, L. 209. Bu işaret grubunun solunda BONUS₂.FEMINA görülmektedir¹⁰⁴.

Borowski koleksiyonundan tunç bir mühür. Üçayaklı tutamağı, disk biçimli tabana tutturulmuştur. Üçayağın üzerinde bir silindir yer almaktadır. Üç adet hiyeroglif, baskı yüzünün kenarına çizilen dairenin ortasındadır. Bunlar *Ma-la-(s)* olarak okunmuştur. Mala, Hitit çivi yazılı belgelerinde Fırat Irmağı'nın adıdır¹⁰⁵.

Borowski koleksiyonundan delikli çekiç başlı iyi korunmuş tunç bir mühür. 3.3. cm. yüksekliğindedir. Baskı yüzünde basit bir dairenin ortasında üç farklı türde spiral ve onların merkezinde tek bir hiyeroglif görülmektedir: L. 199.1 "Fırtına Tanrısı"¹⁰⁶.

Walter's Art Gallery'de yer alan MÖ 14. yüzyıla tarihli gümüş alaşımli üçayaklı bir mühür. Mühür sahibinin adı ve unvanı okunamamıştır¹⁰⁷.

Buluntu yeri Elazığ olması muhtemel ve Elazığ Müzesi'nde yer alan gümüş veya gümüş alaşımli bir mühür. Tepesinde bir silindir mevcut olup, aslanpençesi biçimli üçayağı bir diske tutturulmuştur. Baskı yüzeyinde dar bir bant içinde kısa çizgiler, mührün ortasında ise hiyeroglifler görülmektedir. Mühür sahibinin adı *Tuwazi* olarak okunmuştur¹⁰⁸.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan ve Bor'da satın alınan, disk biçimli baskı yeri gümüş, üçayaklı tutamağı olan bir mühür. Mührün ortasında sağa dönük ve adım atar durumda, iki kolu yukarıda mantolu bir erkek figürü yer almaktadır. Bu figürün arkasında beş adet, önünde üç adet hiyeroglif işareti yukarıdan aşağıya sıralanmıştır¹⁰⁹.

¹⁰⁰ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 36, tav. XXXVI.

¹⁰¹ Mora, 1987: XI 3.12.

¹⁰² Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 27, tav XXVII.

¹⁰³ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 28, tav XXVIII.

¹⁰⁴ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 29, tav XXIX.

¹⁰⁵ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 30, tav XXX.

¹⁰⁶ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 35, tav XXXV.

¹⁰⁷ Güterbock, 1977: 10; Dinçol – Dinçol, 2002: 430.

¹⁰⁸ Dinçol – Dinçol, 1983: No. 1.

¹⁰⁹ Hogarth, 1920: 37, Nr. 188.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan, disk biçimli baskı yeri gümüş, üçayaklı tutamağı olan bir mühür. Baskı yerinin iki yüzünde de hiyeroglifler yer almaktadır. Aslanpençeli üçayak, hiyeroglifler işlendikten sonra tutturulmuştur. Arka yüzde tutamağın altında sekiz (?) hiyeroglif bulunmakta, baskı yüzünde ise dar bir dış çember içinde kısa dikey çizgiler, ortada ise altı hiyeroglif görülmektedir¹¹⁰.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan, üçayaklı tutamağı olan tunç bir mühür. Baskı yüzünde on iki hiyeroglif görülmektedir¹¹¹.

Haluk Perk Müzesi'nde, tutamağı lehimli yerinden kırılıp kaybolmuş, baskı kısmı dikdörtgen biçimli tunç bir mühür bulunmaktadır. Ölçüleri 1.3 x 1.4 cm; kalınlığı: 0,3 cm.'dir. Hiyeroglifler BONUS₂.FEMINA REL-*na* "İyi Kadın Kwanna/Kwinna" olarak okunmuştur¹¹².

Haluk Perk Müzesi'nde yer alan, üçayaklı tutamağı disk biçimli baskı yüzüne tutturulmuş tunç bir mühür. Diskin çapı 2.1 cm., sap uzunluğu 1.7 cm.'dir. Baskı yüzünün kenarında iki daireden oluşan bir bant ve onun içinde çok sayıda üçgen bulunmaktadır. Ortadaki hiyeroglifler L. 345 (URCEUS) ve L. 215 (ha) olarak okunmuştur. URCEUS, "saki, içki sunucu" olarak tercüme edilen bir meslek adıdır. *-ha* ise fonetik tamamlayıcıdır. Hiyerogliflerin etrafında boşluk doldurma olarak kullanılan üç adet yıldız görülmektedir¹¹³.

Haluk Perk Müzesi'nde yer alan ve sadece disk biçimli baskı yüzü korunmuş olan tunç? bir mühür. Üçayaklı tutamağının ilştirildiği izler hâlâ görülmektedir. Yukarıdan aşağıya sıralı üç adet hiyeroglif L. 329 (REL), L. 55 (*ni*) ve L. 209 (*i(a)*)'dır. REL işaretinin değeri *kwi/a*'dır. Burada söz konusu olan isim REL-*ni-i(a)* ya da *Kwini(ya)* olarak okunmaktadır. İsmi her iki tarafında L. 326 (SCRIBA) "kâtip" işareti bulunmaktadır. İsmi altında sağda ve solda ise doldurma işareti olarak yıldız kullanılmıştır¹¹⁴.

Konya-Karapınar civarında bulunmuş ve satın alma yoluyla Konya Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılmış gümüş bir mühür. Üçayaklı tutamağı disk biçimli baskı yüzüne tutturulmuştur. Kulpun uç kısmı üstü üste bindirilmiş disk ve silindir şeklinde tasarlanmıştır¹¹⁵. Mührün baskı yüzünde yukarıdan aşağıya üç işaret (L.104 – L.329 – L.278) bir şahıs adı olarak okunmuştur: *Sa-ku-li*. Sağdaki ve soldaki işaretler L.370 ve L.390, BONUS₂ DOMINUS sahibinin unvanını temsil etmektedir. Mühür MÖ 13. yüzyıla tarihlenmektedir¹¹⁶.

• Düşme Mühürler:

Yarı küre biçimli gümüş bir mühür. Düz yüzeyde dış çemberde yatay spiraller ve bitki motifleri, ortada hiyeroglifler bulunmaktadır. Küre yüzeyde dış çemberde dikey spiraller (8 biçimli) ve bitki motifleri, ortada hiyeroglifler yer almaktadır. Her iki yüzde *zu/L. 285-wa/i*, ayrıca düz yüzeyde L. 155,

¹¹⁰ Hogarth, 1920: 37, Nr. 189.

¹¹¹ Hogarth, 1920: 37, Nr. 190.

¹¹² Taş, 2016a: 40-41.

¹¹³ Taş, 2012: 326.

¹¹⁴ Taş, 2012: 327.

¹¹⁵ Karauğuz, 2002b: 93-95.

¹¹⁶ Dinçol – Dinçol, 2003: 68-69.

BONUS₂, küre yüzeyde iki adet BONUS₂ ve boşluk dolduran haç işaretleri görülmektedir¹¹⁷.

Yarı küre biçimli, halka saplı gümüş bir mühür. Tabanda dış çerçevede bitki motifleri ve spiraller, ortada hiyeroglifler görülmektedir. Hiyeroglif işaretlerin her iki yanında nar motifleri (L. 155) ve altında üçgenler (BONUS₂) yer almaktadır. Küre kısımda aynı şekilde dış çemberde bitki motifleri, iç içe spiraller, küçük üçgen ve çemberler, ortada ise hiyeroglifler bulunmaktadır. Hiyeroglifler *Pa-lá/i/u-wa-i* olarak okunmuştur¹¹⁸.

Borowski koleksiyonundan yarı küre biçimli halka saplı gümüş bir mühür. Düz yüzeyin dış çemberinde rozetler ve bitki motifleri, küre tarafında ise dış çemberde bitki motifleri ve birbirine dolanmış şeritler, ortada ise hiyeroglifler görülmektedir¹¹⁹: L. 414-VIR^{ZI} ve BONUS₂. L. 398. Sadece küre kısmında L. 370 iki kere tekrarlanmaktadır¹²⁰. Diğer bir okunuş L. 414-ZITI^{ZI} olarak yapılmıştır¹²¹.

Sadberk Hanım Müzesi'nde yer alan yarı küre biçimli içi boş tunç bir mühür. 2 cm. çapında ve 1 cm. yüksekliğindedir. Orta eksende şimdi kayıp olan sapın geçirildiği karşılıklı iki delik yer almaktadır. Her iki yüzeyde dış çemberde dekoratif motifler görülmekte, ortada ise aynı hiyeroglif isim okunmaktadır: L. 115, L. 370, *Tapasu*¹²².

1982 yılında Metropolitan Sanat Müzesi'ne bağışlanan halka saplı gümüş bir mühür. MÖ 14.-13. yüzyıla tarihlenmektedir ve hiyeroglif yazıtlıdır. 2.54 cm. çapında ve 1.3 cm. yüksekliğindedir. Yarı küre mühürlere benzemektedir, ancak müzenin web sayfasında küre kısmına ait tek bir fotoğraf görülmektedir; burada dış çemberde birbirine dolanmış şeritler ve bitki motifleri ortada hiyeroglifler bulunmaktadır¹²³.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan yarı küre biçimli tunç bir mühür. Küre kısmı zarar görmüştür. Her iki yüzeydeki işaretlerin aynı olduğu düşünülmektedir¹²⁴. Mührün iyi korunmuş tarafında *Ma-na-pa-da-ta*¹²⁵ ya da *Ma-na-pa-ti* ismi okunmakta ve BONUS₂.SCRIBA işaretleri görülmektedir¹²⁶.

Çorum'da eski eser kaçakçılarının üzerinde polis tarafından bir mühür yakalandığı haberi 2015'in Aralık ayında web sayfalarına yansımıştır. Fotoğraflardan anlaşıldığına yarı küre biçimli, üzerinde hiyerogliflerin yer aldığı, çok büyük ihtimalle tunç bir mühürdür¹²⁷.

¹¹⁷ Mora, 1987: V 2.1; Laroche, 1969: 88, fig. 28.

¹¹⁸ Mora, 1987: V 2.2.

¹¹⁹ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 16, tav. XVI A-B; Mora, 1987: V 4.1; Darga, 1992: 207, 219 A, 219B.

¹²⁰ Mora, 1987: V 4.1.

¹²¹ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 16, tav. XVI A-B.

¹²² Dinçol, 1990: 155-156, Taf. XI 3-6; Dinçol – Dinçol, 2008: 8-9, Abb. 8.

¹²³ <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/326717>, Erişim Tarihi 22.09.2017; Kossak, 1982-1983:19.

¹²⁴ Hogarth, 1920: 46, Nr. 312; Mora, 1987: IIb 2.7.

¹²⁵ Alp, 1950: 101.

¹²⁶ Mora, 1987: IIb 2.7.

¹²⁷ <http://www.haberturk.com/gundem/haber/1167986-corumda-yapilan-operasyonda-kral-muhru-ele-gecirildi>, Erişim Tarihi 15.09.2017.

• Yüzük Mühürler:

Borowski koleksiyonundan gümüş ve tunç yüzük mühür. Yarı dairesel yüzük halkası, disk biçimli baskı yüzüne tutturulmuştur. Baskı yüzünde, dış çember ve orta bölümde çok miktarda hiyerogliflerle dikkati çekmektedir¹²⁸. Yüksek sınıftan bir rahibeye aittir¹²⁹.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan ve Kahire'de satın alınan halka sapa tutturulmuş disk biçimli bir levhadan oluşan gümüş bir yüzük mühür. Samsun kökenli olduğu bir soru işareti ile belirtilmiştir¹³⁰.

Ashmolean Müzesi'nde yer alan ve Konya'da satın alınan, altın yüzük mühür. Ortada Şauşga olması muhtemel bir tanrıça sola dönük vaziyette boynuzlu konik bir başlık ve uzun manto giymiş, elinde bir başak (?) tutarken görülmektedir. Tanrıça bir sfenksin üzerinde durmaktadır. Aslan başlı sfenksin bir de boynuzlu konik başlık giyen tanrı başı vardır. Bu sahnenin her iki tarafında birbirlerine dönük olarak iki aslan ve onların üzerinde de "büyük" anlamına gelen hiyeroglif işaretleri görülmektedir. Bunların her iki yanında da içe dönük olarak dikey bir hançeri sıkıca tutan insan elleri bulunmaktadır: L. 46 (Prens). Sahneyi mührün iki ucunda palmetler sonlandırmaktadır¹³¹. Mührün üzerindeki şahıs adı GAL-UR.MAH olarak okunmuştur¹³².

Haluk Perk Müzesi'nde yer alan tunç bir yüzük mühür. Yarı dairesel yüzük halkası, disk biçimli baskı yüzüne tutturulmuştur. Diskin çapı 2.4 cm., mührün yüksekliği 2.4 cm.'dir. Baskı yüzünün kenarında iki daireden oluşan bir bant ve onun içinde çentikler bulunmaktadır. Ortada bulunan hiyerogliflerden yukarıdan aşağıya sıralanmış üç işaret bir kadın adını vermektedir: L. 35 (na), L. 19 (á), L. 376 (zi/a). *na-á-zi/a* şeklinde sıralaması olan işaretler *á-na-zi/a* şeklinde okunmalıdır. Bu ismin her iki tarafında L. 370 (BONUS₂) ve L. 79 (FEMINA) görülmektedir: BONUS₂.FEMINA *á-na-zi/a*. "İyi Kadın *Ánazi/a*"¹³³.

Hiyeroglifli Diğer Madeni Eserler:

• Mızrak Ucu:

Bir antikacı tarafından Niğde'de eskiciden satın alınan tunç mızrak ucu¹³⁴ 1986'da Sadberk Hanım Müzesi'ne getirilmiştir. 16.5 cm. uzunluğunda, 3-5 cm. genişliğinde ve 2.3 cm. kalınlığındadır. Keskin kenarlarındaki bazı zararlar dışında iyi korunmuştur ve bir yüzünde hiyeroglifler bulunmaktadır. Benzerleri Anadolu'dan çok Yunanistan'da Miken mezarlarında bulunduğu için ithal olduğu düşünülmektedir. M.Ö.14-13. yüzyıla tarihlenen bu silahın ithalatı, Orta Anadolu'da Miken seramiklerine de rastlandığı için şaşırtıcı olmamalıdır.

¹²⁸ Poetto – Salvatori, 1981: Nr. 26, tav XXVI.

¹²⁹ Darga, 1992: 207, 218A, 218B.

¹³⁰ Hogarth, 1920: 22 fig. 21, 38 Nr. 194; Güterbock, 1942: 2; Dinçol – Dinçol, 2002: 84, Resim 10.

¹³¹ Hogarth, 1920: 22 fig. 22, 38 Nr. 195; Güterbock, 1942: 2; Boehmer, 1975: 453 (377e).

¹³² Alp, 1950: 93.

¹³³ Taş, 2012: 325.

¹³⁴ Bilgi, 1989.

Tarihlemeye yardımcı olan başka bir konu, üzerindeki hiyerogliflerdir¹³⁵. Bunlar, eser ithal edildikten sonra üzerine kazınmış olmalıdır. Hiyerogliflerin diziliş ve biçimleri M.Ö. 14-13. yüzyıl mühürlerinden bilinmektedir. Sağ sütundaki işaretler L. 97 – L. 312 – L. 376, mızrak ucunun sahibinin veya onu adayın kişinin adını vermektedir: *Walwaziti*^{zi}. Unvanı sol sütunda yer almaktadır: L. 363 – L. 326: “Büyük Kâtip”. L. 175, *-la* işareti ise fonetik tamamlayıcıdır. Bu isim çivi yazılı metinler ve hiyerogliflerden bilinmektedir¹³⁶; onlardan biri III. Hattuşili ve Puduhepa döneminin önemli bir kâtibidir ve eğer tesadüf değilse aynı şahıs söz konusudur. Puduhepa, Hattuşa'da, Hişuwa Bayramı'nın da aralarında olduğu Kizzuwatna tabletlerini arayıp bulması için başkâtip Walwaziti'yi görevlendirmiştir. Adı geçen görevli aynı zamanda, II. Muwatalli döneminde başkent Tarhuntaşşa'ya taşındıktan sonra Hattuşa'yı idare eden başkâtip Mitannamuwa'nın oğludur.

• Boğazköy Kurşun Levhası:

Boğazköy-Büyükale'de, 1937 yılında rulo halinde tek yüzü yazılı bir kurşun levha bulunmuştur. İşaretleri iyi korunmayan bu kurşun levha MÖ 14. veya 13. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu levha Kayseri-Kululu ve Kırşehir Yassihöyük'ten bilinen Demir Devri kurşun levhalarının bir öncüsü niteliğindedir¹³⁷.

• Boğazköy'den Tunç Pandantif/Kolye Ucu:

1.7 cm. çapında ve 0.15 cm. kalınlığında disk biçimli, üzerine silindirik şekilde yivli bir halka illeştirilmiş kolye ucudur. Disk biçimli halkanın kenarları hafifçe yükseltilmiş olup, iki adet hiyeroglif işaret ortada yer almaktadır: L. 39 (*ta*) – L. 191 (SOL). Bu işaretler *Tatiwata* adını verirler¹³⁸.

• Gümüş Külçe:

New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde ve Norbert Schimmel koleksiyonunda MÖ 15.-13. yüzyıllara tarihli gümüş bir amorf külçe yer almaktadır. Üzerinde bulunan hiyeroglifler tam anlamıyla okunamamakla beraber işaretlerden birinin “ülke” diğeri “kâtip” olması mümkündür; ancak yazıt, külçenin işlevini belirlemede yetersizdir. Üçüncü işaret, eğer hiyeroglifse ne olduğu belirsizdir. 7.8 x 9 cm. ölçülerinde, kalınlığı 5 cm., ağırlığı ise 200 gr.'dır. Pürüzlü kenarları antik çağda külçeden parçalar koparıldığını göstermektedir. Norbert Schimmel koleksiyonundaki gümüş geyik rithonu ile birlikte bulunduğu söylendiği için bir gümüş işçisinin bu külçeyi eserini yapmak veya onarmak için kullandığı düşünülmüştür. Değişim aracı olarak kullanılmış olabileceği de hesaba katılmıştır¹³⁹. Hitit metinlerine göre metal işçileri bütün metaller üzerinde çalışmış görünmektedir. Bununla birlikte KI.LAM festivaline bakılacak olursa ayrı ayrı metaller üzerinde uzmanlaşan özel meslekler de söz konusudur. Bunlardan LÜ^{MES} KÜ.BABBAR

¹³⁵ Dinçol, 1989.

¹³⁶ Soysal, 2017: 14

¹³⁷ Bittel, 1938: 18; Özgüç, 1971: 62, dn. 95; Akdoğan – Hawkins, 2009: 7.

¹³⁸ Dinçol – Dinçol, 2008: 62-63 (310. Taf. 30/310a-b).

¹³⁹ Muscarella, 1974: No 128; Muscarella, 1992: 55;

http://www.metmuseum.org/art/collection/search/327405?sortBy=Relevance&who=Hitite&ft=*&offset=0&rpp=20&pos=11, Erişim Tarihi 22.09. 2017.

DÍM.DÍM. ve LÚ KÙ.BABBAR, gümüş kuyumcusunu karşılamaktadır¹⁴⁰. Dolayısıyla bu külçe bir kuyumcuya ait olabilir.

MÖ 2. Binde Anadolu'da gümüşün ödeme aracı olarak kullanıldığı hem Koloni Çağı hem de Hitit metinlerinden anlaşılmaktadır¹⁴¹. Hititçe belgelerde ağırlık olarak adlandırılan gümüş, mal ve hizmet alımında kullanılırdı; ancak henüz para söz konusu değildi çünkü standart bir biçim tespit edilmemiştir¹⁴². Vergiler bakır, gümüş (külçe), kalay ve demirle (bıçak, külçe...) alınırdı¹⁴³. Ayrıca hırsızlık ve başkasına zarar vermenin cezası gümüşle ödenirdi. Ancak gümüşün bütün ekonomik işlemler için kullanılmadığı bilinmektedir; Hitit kanunlarına göre hizmet ve zararlar arpa ile de ödenirdi¹⁴⁴. Değerli metaller saraylar tarafından sermaye olarak da biriktirilirdi¹⁴⁵.

Hitit envanter metinlerinde gümüş külçelerin (PAD KÙ.BABBAR) küçük ağırlıklarla vergi (*MANDATTU*) olarak verildiği söylenmektedir. Bunlardan birinde Lakarwa kenti, Arinna'nın Güneş Tanrıçası için (CTH 244.6.A: KBo 18.156), bir diğerinde Arpa kenti, Şapinuwa'nın Fırtına Tanrısı için (CTH 244.6.B: KBo 18.157) gümüş külçeler vermektedir¹⁴⁶.

Arkeolojik bulgulara göre külçelerin düzensiz kenarları onların istenilen miktarda kesilerek ya da kopararak kullanıldıklarını kanıtlamaktadır¹⁴⁷. Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki külçenin kenarları da bu şekilde düzensiz bir şekle sahiptir. Kültepe metinleri arıtılmış gümüşün tüccarlar tarafından mühürlendiğini söylemektedir. Ancak az sayıdaki örneğe dayanarak bunun külçeler üzerinde yapıldığını söylemek mümkün değildir. N. Schimmel koleksiyonundaki külçe, üzeri yazıtlı örnekler arasında bilinen en eskisidir. Acmhöyük külçelerinin çoğunlukla tek yüzünde yer alan ve bir-iki çizgiden oluşan işaretler ise miktarla ilgili olmalıdır. Kaneş karumunda bulunan gümüş ve kalay külçelerin birinin üzerinde + - işaretleri vardır¹⁴⁸.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Kültepe ve Acmhöyük'te gümüş külçeler tespit edilmiştir. Hitit Çağı'nda bunlara Boğazköy'den bir örnek eklenebilir. Boğazköy gümüş külçesi tıpkı N. Schimmel koleksiyonundaki gibi düzensiz kenarlı olup 240 gr. ağırlığındadır¹⁴⁹. Anadolu'da bu külçeler değerli eşyaların yapımında da kullanılmıştır. Bunlar küçük parçalara bölünmeye elverişlidir ve farklı biçimlere sokulmuşlardır.

• Chicago Altın Diski:

Chicago Doğu Enstitüsü Müzesi'nde altın ve gümüşten oluşan on dört parça eser bulunmaktadır. Bu madeni eserlerin İzmir'de bulunduğu söylentisi tamamen dedikodudan ibarettir; çünkü bu eserler bir taraftan Hitit bir taraftan Kenan özellikleri sergilemektedir. Kenan bölgesinin sanat

¹⁴⁰ Siegelová, 1993:117-118.

¹⁴¹ Floreano, 2001; Savaş, 2006: 75-76; Dönmez, 2013a; Dönmez, 2013b; Taş, 2016b: 62 vd.

¹⁴² Müller-Karpe, 2006: 487; Siegelová – Tsumoto, 2011: 278; Taş, 2016b: 66.

¹⁴³ Siegelová – Tsumoto, 2011: 278.

¹⁴⁴ Floreano, 2001: 215-216.

¹⁴⁵ Müller-Karpe, 2006: 488; Siegelová – Tsumoto, 2011: 277.

¹⁴⁶ Koşak, 1982: 145-146; Floreano, 2001: 229-230; Siegelová – Tsumoto, 2011: 277.

¹⁴⁷ Öztan, 1997: 237.

¹⁴⁸ Öztan, 1997: 242, 244-245.

¹⁴⁹ Müller-Karpe, 2006: 487.

özelliklerinin Kilikya'nın doğusuna İzmir kadar batıya yayılmış olabileceği pek olası olmadığından her iki kültürün (Hitit-Kenan) birleşebileceği bir bölge olan Kuzey Suriye'de bir yerde yapılmış olmaları daha olasıdır. Aralarında, bir göğüs süsü olabilecek 19.7 cm. çapında altın bir disk yer almaktadır¹⁵⁰. Kenarları içe doğru kıvrılmış olup iç içe altı halkadan oluşmaktadır. En geniş üç halka çeşitli tasvirler, daha dar olan iki halkada bitki motifleri, ortada ise on yapraklı bir rozet görülmektedir. Dıştaki geniş halkada kanatlı güneşi taşıyan iki boğa adam tasviri on dört defa tekrarlanmakta, aralarında bir ağaç yer almaktadır. Onun içindeki geniş halkada ise boğa ve aslan tasvirleri, daha içerideki geniş halkada ise on bir defa tekrarlanan maske görülmektedir. Bu maskelerin arasında Hitit mühürlerinde yaygın bir hiyeroglif olan L. 369 "hayat" sembolü fark edilmektedir. Mısır hayat sembolü *ankh*'a benzeyen bu döngüsel haç, Hitit mühürlerinde genellikle boşluk doldurma motifi olarak kullanılmaktadır. Altın disk, Hitit ve Suriye-Filistin şehir devletleri (Kenan) geleneklerinin karışımı gibi görünmektedir, yapım tekniği ise Kıbrıs özellikleri taşımaktadır.

Değerlendirme:

Kronolojik Açıdan Madeni Eserlerde Yazıyı Kullanmak

MÖ 2. binin başlarında Mezopotamya ile Anadolu arasında sürdürülen yoğun ticaretin iki temel sonucu olmuştur: Mezopotamya kültürünün Anadolu'ya taşınması ve Anadolu topluluklarının çivi yazısı ile tanışması. Çivi yazısı bir kez tüccarlar tarafından Anadolu'ya girince, onun faydası da anlaşılmış, yerel beyler bu icadı derhal kullanmaya başlamışlardır. Anum-Hirbi'nin meşhur mektubu, Harşamna kralı Hurmeli'nin mektubu bunun açık kanıtlarıdır. Bu kadar erken bir dönemde çivi yazısının Anadolu yöneticiler tarafından madeni eserler üzerinde de kullanıldığı Anitta'nın mızrak ucu, Anum-Hirbi'nin silahları ve Diyarbakır kılıcından anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da maden üzerine çivi yazısı yazıldığına dair kanıtlar MÖ 3. bine uzanmakla birlikte¹⁵¹ bu alışkanlık Anadolu'da MÖ 2. binin başlarına tarihlenmektedir. Bu dönemde madeni nesne üzerinde hiyerogliflere şimdilik rastlanmamıştır. Ancak Anadolu hiyerogliflerinin yaşı konusunda sürdürülen tartışmalar düşünüldüğünde Koloni Çağında hiyeroglif yazıtlı madeni eserlerin bulunması imkânsız değildir. Konya-Karahöyük mühürleri ve seramik eserleri üzerindeki işaretlere göre Anadolu'da hiyeroglif yazının ilk örnekleri Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ve hatta MÖ 3. binin sonlarına kadar uzanmaktadır¹⁵². Yine Koloni Çağı'na tarihlenmek üzere Kültepe'den bazı kaplarda görülen hiyeroglifler, daha kesin kanıtlar sağlamakta olup bunlardan biri üzerindeki (Dönem: Kültepe-Kaneş Ib – MÖ 1830-1700) işaretler grubu Hititçe bir şahıs adı olarak açıklanmak istenmiştir (TARKASNA-174-li: *Tarkasna-sili* veya *Tarkasna-salı*)¹⁵³.

MÖ 2. binin başlarında hiyeroglif kullanılıyorsa Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında da en azından madeni mühürler üzerine hiyeroglifle yazılmış

¹⁵⁰ Kantor, 1975: 145-155.

¹⁵¹ Ünal, 2002: 178.

¹⁵² Alp, 1994: 269-288.

¹⁵³ Poetto, 2018[2019]: 17 vd.

olması beklenebilir. Hititler I. Hattuşili döneminde çivi yazısını Kuzey Suriye'den alarak kendilerine uyarlamışlardır. Bu dönemde kil tabletler kullanılıyordu. Koloni Çağı'nda madeni eserler üzerinde çivi yazısına rastlandığına göre Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasından itibaren çeşitli madenler çivi yazısını yazı yazmak için kullanılmış olabilir. I. Hattuşili, Hititçe yıllıklarında seferlerinin beşinci yılını anlatırken, kendisinin altından bir heykelini yaptırdığını, onu sahibesi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın yanına diktirdiğini ve etrafındaki duvarları baştan aşağı gümüşle kaplattığını söylemektedir. Eski Yakınoğu krallarının yazıtlı heykel ve stel diktirme alışkanlıkları ve Hattuşili'nin Kuzey Suriye'de bu çevrenin kültürü ile teması düşünüldüğünde, bu kayıp altın heykelin üzerine seferlerinin en azından bir kısmının yazılmış olabileceği ihtimalinden söz edilmiştir¹⁵⁴.

Dini-Ritüel Açıdan Madeni Eserlerde Yazıyı Kullanmak

Hititler'de madeni eserlere yazıt kazımanın dini-ritüel bir anlamı olup olmadığı sorgulanabilir. Bu konuda açık bir kanıt öne sürülemezse bile en azından yazının eskiçağ toplumları açısından taşıdığı dini anlam düşünüldüğünde ve Hititler'in metalleri, bir dayanıklılık sembolü olarak görmelerine bakılacak olursa, özellikle adak nesnelere üzerinde yazıyı kullanmış olmalarının özel bir önemi olduğu tahmin edilebilir.

Hem iletişim hem de bilgi birikimi açısından faydası anlaşıldığından, yazının bir insan icadı olmayıp mitsel birtakım kahramanlar ve tanrılar tarafından insanlara armağan edildiği, bu tanrıların aynı zamanda kâtiplerin de koruyucusu olduğu fikri eskiçağ toplumlarında yaygındır¹⁵⁵. İnsanlar yazı yoluyla başkalarıyla haberleştikleri için aynı yolu izleyerek tanrılarla da haberleşebilecekleri fikrini geliştirmişlerdir; dolayısıyla yazının önemi sadece insanlar arasında değil doğaüstü ile de iletişimi sağlamasından kaynaklanmaktadır¹⁵⁶. Mezopotamya'dan Roma'ya kadar bütün antikçağ boyunca, madeni olsun ya da olmasın tapınaklara adak olarak sunulan nesnelere üzerine, çeşitli konularda yazılar yazmak ve bunların kimler tarafından adandığını özellikle ifade etmek belki de bu durumla ilgilidir.

İnsanlar sadece tanrılarla değil, istediklerini elde edebilmek ya da başkalarına zarar vermek amacıyla başka doğaüstü güçlerle de iletişime geçebileceklerini kabul etmişler ve bunun için yine yazıyı kullanma ihtiyacını duymuşlardır. Başta heykelcik (çoğunlukla kil ve balmumun yapılmış olmak üzere) ve kurşun levhalar üzerinde çeşitli içerikte yazılar yazmak büyü yoluyla istenileni elde etmenin bir yolu haline gelmiştir¹⁵⁷. Bu uygulamaların Hitit Anadolu'sunda da olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Bryce, 2018: 3-5, 8.

¹⁵⁵ Mezopotamya için bkz.: Black – Green, 2017: 207-208, 225-226; Mısır için bkz.: Wilkinson, 2016: 166-167, 215-217; Pinch, 2019: 289-290, 317-320; Antik Yunan ve Roma için bkz.: Blanck, 2000: 13-15; McCants, 2012: 89, 91; Frampton, 2019: 36-42

¹⁵⁶ Goody, 2013: 167-168, 174.

¹⁵⁷ Mezopotamya için bkz.: Scurllock, 2006: 49-50, 202; Mısır için bkz.: Budge, 2016: 71 vd.; Antik Yunan ve Roma için bkz.: Ogden, 2015.

¹⁵⁸ Hititler'de kil heykelcikler üzerine büyü yapılacak kimsenin isminin yazılması ile ilgili örnekler: Werner, 1967: 64-65, 67; Haas, 1994: 883; Hutter, 1991: 39; Beal, 2001: 67; Haas, 2003: 589-590.

Bir taraftan tanrılardan talepte bulunma, onları memnun ve teskin etme girişimleri, diğer taraftan demonlar gibi doğaüstü güçlerden iyi ya da kötü amaçlı olarak istenenler ve onları yönlendirip uzaklaştırma çabaları, kalıcılık ve değişmezlik özelliği olan yazı ile yapıldığında bunun sürekli gerçekleşeceği düşünülmüş olmalıdır¹⁵⁹. Yazıya ilişkin bu fikri, Hititler'in madenlerin dayanıklılık, süreklilik ve kalıcılığıyla ilgili düşünceleri¹⁶⁰ ile birlikte değerlendirdiğimizde, kalıcı bir nesne üzerinde yine bu özellikteki yazının kullanılması, tanrılar hakkındaki düşüncenin onlara sürekli olarak ulaştırılabileceği anlayışını getirmiş olabilir.

Adak Nesnelерinin Yapıldıkları Madenle Olan İlişkileri

Madeni kaplar hem kùltte hem de saray çevresinde kullanılmaktadır. Bir kap türünün yapımında hangi metalin tercih edileceği kesin olarak ayırt edilemese de bu konuda bazı eğilimler belirlenebilmiştir. Yukarıda gördüğümüz kùlt gereçlerinin yapımında gümüş ve tunç kullanılmıştır. Bunlardan hayvan biçimli kaplar için altın ve gümüş gibi değerli madenler, teknolojik sebeplerle ucuz oldukları için özellikle tercih edilmektedir¹⁶¹. Altın, havadan ve sudan etkilenmeyen dövülmeye elverişli, kararıp paslanmayan, ışıltılı bir maden olup, gümüş de yine paslanmayan, parlak, kolayca biçimlendirilen ve oksitlenmeye karşı oldukça dirençlidir¹⁶². Bu gibi özellikler her iki madeni tanrılar için yapılan nesnelerde kullanılmaya başlıca aday yapmış olmalıdır. Ayrıca Hititler'in gümüşe erişimi de nispeten kolaydır; bugün bilinen gümüş madenlerinin yüzde 70-80 kadarı Hitit egemenliğindedir¹⁶³. Hititler demiri bilmelerine rağmen demirden araç gereçleri yaygın bir şekilde kullanmadılar; bu, teknolojik bir eksiklikten değil, tamamen ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Demir, ısıtılıp işlenmeye hazır hale getirildiğinde, soğumadan tümünün işlenmesi gerektiğinden, çok sayıda uzman demircinin aynı anda çalışması gerekmektedir¹⁶⁴.

Hitit metinlerine göre tunç, belli şartlar için yüksek kaliteli bir malzeme olarak kabul edilmektedir. Pratik amaçlar için kullanılmıştır: Mızrak uçları, lambalar ve tıbbi aletler: Genelde değerli metallerin kullanıldığı özenle hazırlanmış kaplar, nadiren tunçtan yapılmıştır. Baltalar, oraklar, bıçaklar ve iğneler gibi tunç aletler (bunlar genellikle bakırdan imal edilmiştir), pratik bir amaçtan ziyade sembolik bir değere sahip görünmektedir. Bazen, heykeller ve diğer kùlt aletlerinin tunçtan yapıldığı, MÖ 13. yüzyılda ise demir heykellerin daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Gümüş ve altınla kıyaslandığında tunç, alt bir rol oynamıştır.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Örnek olarak Eski Mısır'da yazı, "her yıl bereketli bir hasat sağlamak için gerekli olan büyülere ve dualara değişmez bir şekil vermek için kullanıldı": Goody, 2013: 57.

¹⁶⁰ Alparslan – Doğan-Alparslan, 2011: 80, 83.

¹⁶¹ Siegelová, 1993: 115.

¹⁶² Savaş, 2006: 4-6.

¹⁶³ Alparslan – Doğan-Alparslan, 2011: 80; Anadolu'daki gümüş yatakları için bkz. Savaş, 2006: 7; Dönmez, 2013a: 95-97.

¹⁶⁴ Aktüre, 2003: 47.

¹⁶⁵ Siegelová – Tsumoto, 2011: 279-280.

Sonuç

Hitit çivi yazılı belgeleri, çok miktarda madeni eserden söz etmektedir. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmıştır, bunlar arasında da çok azı hiyeroglifle veya çivi yazısı ile yazılmış bir yazıt içermektedir (Tablo 1). Hititler çivi yazısı için çoğunlukla kil tabletleri tercih etmiş olmakla birlikte bunun için altın, gümüş, demir ve tuncu da kullanmışlardır¹⁶⁶.

Çoğunlukla tunç ve gümüş kullanılarak (Tablo 2) üretilen madeni eserler Anadolu'da Çanakkale-İzmir'den Diyarbakır'a kadar olan coğrafyada bulunmuşlardır (Harita). Başta mühürler olmak üzere kimi eserlerin buluntu yeri belli değildir; bununla birlikte üzerlerindeki hiyeroglif ve ikonografik özelliklerden dolayı Hitit olarak adlandırılmaktadırlar. Sadece İzmir, Çorum, Sivas ve Diyarbakır'da iki farklı yazı türüyle yazılmış eserler bulunmuştur (Tablo 3). Bu makalede bahis konusu edilen eserlerin buluntu yeri kesin değilse Tablo 2'de bir soru işareti ile gösterilmiştir. Tablo 3'te sadece buluntu yeri belli olan madeni eserlerden hareketle iller sıralanmıştır. Tarkandemos Mührü İzmir'den elde edilmiştir, ancak buluntu yeri belirsizdir. Bununla birlikte içeriğinden dolayı İzmir'de bulunmuş olma ihtimali yüksek olduğundan Tablo 3'e İzmir de eklenmiştir; aynı durum harita için de geçerlidir. Bir taraftan bu mühür bir taraftan yukarıda ilgili bölümde ifade edilen İzmir'den Hitit çağına tarihli kaya anıtları Batı Anadolu'da yerel bir kralın yazılı belgelere yansıyan kanıtları olarak değerlendirilmelidir.

MÖ 2. bine ait madeni yazılı belgelerin çoğu hiyeroglifli mühürlerdir. Hiyeroglif baskılardan anlaşıldığına göre günümüze ulaşmamış madeni mühürler de söz konusudur. Kimi madeni mühürlerin üzerinde ise hiyeroglif tespit edilememiştir. Hitit olarak tanımlanan fakat Türkiye sınırları dışında bulunmuş hiyeroglif yazıtlı mühürlerin olduğu hatırlatılmalıdır. Buluntu yeri belirsiz ancak Türkiye dışında satın alınmış mühürler söz konusudur. Taştan yapılmış, sadece tutamağı metal olan mühürler de vardır.

Bu makalede hiyeroglifli madeni mühürler, buluntu yeri belirli olanlar ve olmayanlar şeklinde iki başlık halinde değerlendirilmiştir. Buluntu yeri belirli olanlar arasında üç farklı mühür tipi söz konusudur, bunlar damga, düğme ve yüzük mühürlerdir. Buluntu yeri belirsiz mühürler de damga, düğme ve yüzük mühür olmak üzere üç başlık halinde değerlendirilebilir. Bunlara Tarkandemos Mührü dördüncü bir tür olarak eklenebilir ancak ilgili bölümde ifade edildiği üzere bir mühür olmayabileceği akılda tutulmalıdır. Tarkandemos Mührü, düğme mühürler arasında değerlendirilebilecek yarı küre mühürlere şekil açısından kısmen benzemektedir ve yüzey kısmında çivi yazılı çerçeve içinde hiyeroglifler görülmektedir (Tablo 4).

Hitit dünyasında krali mühürler çivi yazılı ve hiyerogliflidir. Görevli mühürleri ve halka ait mühürlerde ise sadece hiyeroglif bulunur¹⁶⁷. Tarkandemos Mührü, ortasındaki hiyeroglif ve onu çevreleyen çivi yazısı ile Hitit kral mühürlerini hatırlatmaktadır. Nitekim üzerinde bir yerel kralın adı okunmaktadır. İncelenen bütün madeni mühürler arasında sadece

¹⁶⁶ Ünal, 2002: 177-178.

¹⁶⁷ Dinçol – Alparslan, 2013: 393.

Alacahöyük'te bulunan bir mühür üzerinde çivi yazısı saptanmıştır ve onda da hiyeroglif yoktur.

Anadolu'nun geleneksel mührü damga mühürler olduğu için¹⁶⁸ günümüze ulaşan madeni mühürler arasında da damga mühürler ağırlıktadır (Tablo 4).

Hitit Çağı'ndan günümüze ulaşan madeni kapların çok az bir kısmında hiyeroglif rastlanmıştır. Toplam altı adet kaptan ikisi rithon diğerleri ise kâsedir. Rithonlar ve Ankara² kâsesi gümüşten, Ankara³, Kınık ve Şarkışla kâseleri ise tunçtan imal edilmiştir. Bunlar tapınaklara ait adak nesnelere olmalıdır.

Yazıtlı tunç nesnelere pratik bir amaç taşıyanlar en başta mühürlerdir. Tunç tableti de bu yönde düşünmek mümkündür ancak, taraflar arasında yapılan bir antlaşmanın tanrıların huzuruna konması ve renginin de büyü ritüellerinde de sık kullanılan gümüşe benzetilme çabası düşünüldüğünde onun da sembolik bir değeri olduğu hesaba katılmalıdır. Mızrak ucu, kılıçlar ve baltalar da birer kült nesnelere dirler. Bütün bu tunç nesnelere arasında bir adet yaba ve kolyenin günlük kullanım amaçlı olduğu söylenebilir. Bu şekilde kullanılan diğer yazıtlı nesnelere arasında kurşun levha ve gümüş külçe de bulunmaktadır. MÖ 2. bin Anadolu'suna ait bütün bu yazıtlı madeni eserlerin büyük kısmının mühür ve adak nesnelere olduğu görülmektedir. Adaklar ise çoğunlukla silahlardan ve kaplardan oluşmaktadır.

MÖ 3. Binin sonuna tarihlenen az sayıda örnek bir kenara bırakıldığında yazı Anadolu'da MÖ. 2. Binin başında kullanılmaya başlanmıştır. Daha en başından itibaren yani Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yazının hem günlük ihtiyaçlar için hem de dini amaçlı olarak üretilen nesnelere üzerinde kullanıldığı görülmektedir. Hititler bu alışkanlığı fazlasıyla devam ettirmişlerdir. Yazının Hitit Çağı'nda I. Hattuşili döneminde madeni eserler üzerinde kullanılmış olabileceği şimdilik sadece bir tahmin olarak öne sürülebilir. Hitit kralı Güneydoğu Anadolu seferinden dönüşünde pek çok ganimet getirmiştir. Bu eserler arasında yazıtlı madeni eserlerin olduğu da düşünülebilir. Bununla beraber adak nesnelere üzerinde yazının kullanılması fikri Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da olduğuna göre Hititler bu fikre yabancı olmasalar gerektir.

Hitit Çağı'nda hem günlük nesnelere üzerinde hem de dini eserlerde çivi yazısı ve hiyeroglif kullanılmıştır. Mühürler gibi günlük kullanımda yer alan nesnelere yazının kullanılması mühür sahibini göstermesi gibi pratik bir sebeple ilgilidir. Bununla birlikte adak nesnelere üzerine yazı kazınmış olmasının dini bir anlamı olup olmadığı düşünülebilir. Yazı tanrı ve tanrılarla iletişimin bir yolu olarak görülmüş ise dini amaçlı yapılmış madeni eserlerde de tanrıya iletilecek sözlerin kazınması önem arz etmektedir. Bu sözlerin başında da adağı sunan kişinin adı gelmektedir. Ancak adak nesnelere sadece metallere ibaret değildir, o halde madeni bir adak nesnesine yazı yazılmasının özel bir önemi var mıdır sorusu akla gelmektedir. Belki de iletirmek istenen fikrin (çoğunlukla adağı kimin sunduğu) metal gibi dayanıklı bir maddeye kazınarak kalıcı olması istenmiş ve adeta sonsuza kadar

¹⁶⁸ Dinçol – Alparslan, 2013: 395.

dondurulması sağlanmıştır. Fikrin yazı sayesinde uzun süre korunması anlayışı metalin dayanıklılığı kullanılarak pekiştirilmiştir.

Bunlara ek olarak dini içerikli yazıtlı eserlerde gümüş madeninin belirli bir önemi olduğu söylenebilir. Bu önem söz konusu madenin rengi ve paslanmaması özelliğinden hareketle tanrılara layık olmasından ve bunun yanı sıra ekonomik açıdan kısmen daha kolay elde edilebiliyor oluşundan kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- AKDOĞAN, R. – J. D. HAWKINS, 2009. “Kırşehir-Yassıhöyük'ten Ele Geçen Luvi Hiyeroglif Yazılı Kurşun Levha”, *AMM* 2007-2008, ss. 7-14.
- AKTÜRE, S., 2003. *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKURGAL, E., 1995. *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir.
- ALP, S., 1950. *Zur Lesung von manchen Personennamen auf den hieroglyphenethitischen Siegeln und Inschriften = Hitit Hiyeroglif Mühür ve Kitabelerindeki Bazı Şahıs Adlarının Okunuşları Hakkında*, Ankara.
- ALP, S., 1988. “Einige weitere Bemerkungen zum Hirschrhyton der Norbert Schimmel-Sammlung”, *Imparati F. (ed.), Studi di storia e filologia anatolica dedicati a Giovanni Pugliese Carratelli*, (Eothen 1) Firenze, ss. 19-23.
- ALP, S., 1993. *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara.
- ALP, S., 1994. *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara.
- ALP, S., 1999. *Hititler'de Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara.
- ALPARSLAN, M. – M. DOĞAN-ALPARSLAN, 2009. “Die Bedeutung von Zinn im Licht der Hethitischen Texte”, *TÜBA-AR* 12, ss. 183-188.
- ALPARSLAN, M. – M. DOĞAN-ALPARSLAN, 2011. “Symbol der ewigen Herrschaft: Metall als Grundlage des hethitischen Reiches”, *Anatolian Metal V*, Yalçın Ü. (ed.), Bochum, ss. 79-84.
- ALPARSLAN, M. – M. DOĞAN-ALPARSLAN, 2015. “The Hittites and their Geography: Problems of Hittite Historical Geography”, *European Journal of Archaeology* 18 (1), ss. 90-110.
- BAHAR, H., 1994-1995. “Konya Çevresi Tarih Araştırmaları – 1: Hititler'den Romalılar'a Kadar İsauria Bölgesi”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9-10, ss. 219-241.

- BAHAR, H., 1996a. "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı", *Arkeoloji ve Sanat* 73, Temmuz-Ağustos 1996, ss. 2-8.
- BAHAR, H., 1996b. "Yenin Bir Hitit Anıtı", *Tarih ve Toplum* Haziran 150, ss. 22-25.
- BAHAR, H., 2005. "Tarhuntašša Araştırmaları 1994-2002", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002 – Acts of the Vth International Congress of Hittitology, Çorum, September 02-08, 2002*, Süel A. (ed.), Ankara, ss. 83-117.
- BAHAR, H., 2015. "Eskiçağda Konya", *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Editör: Hasan Bahar Konya, ss. 271-297.
- BALKAN, K., 1955. *Kanis Kārum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler/Observations on the Chronological Problems of the karum Kanis*, Ankara.
- BEAL, R. H., 2001. "Hittite Military Rituals", *Ancient Magic and Ritual Power* (RGRW 129), Ed.: P. Mirecki – M. Meyer, Leiden – New York – Köln, ss. 63-76.
- BECKMAN, G., 1996. *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atlanta.
- BİLGİ, Ö., 1989. "A Unique Spearhead From Sadber Hanım Museum", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç / Tahsin Özgüç'e Armağan*, Emre K. – Mellink M. – Özgüç N. (ed.), Ankara, ss. 29-31.
- BITTEL, K., 1938. "2. Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1937", *MDOG* 76, ss. 13-47.
- BITTEL, K., 1976. *Beitrag zur Kenntnis hethitischer Bildkunst. Vorgetragen am 21. Juni 1975*, (SitzBHeidAkWiss-PhilHistKlas Abh 1976/4), Heidelberg.
- BLACK, J. – A. GREEN, 2017. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar, İfritler, Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul.
- BLANCK, H., 2000. *Antikçağda Kitap*, Çev.: Z. A. Yılmaz, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.
- BOEHMER, R. M. – H. G. GÜTERBOCK, 1987. *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy. Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*, (Boğazköy-Hattuša 14), Berlin.
- BOEHMER, R. M., 1975. "Kleinasiatische Glyptik", Winfried Orthmann, *Der Alte Orient*, (Propyläen Kunstgeschichte XIV), ss. 437-453.
- BOEHMER, R. M., 1988. "Früheste Abbildungen von Lautenspielern in der althethitischen Glyptik", *Documentum Asiae minoris antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, Neu E. – Rüter C. (ed.), Wiesbaden, ss. 51-58.
- BRYCE, T., 2018. "The Annals and Lost Golden Statue of the Hittite King Hattusili I", *Gephyra* 16, ss. 1-12.
- BUDGE, E. A. W., 2016. *Antik Mısır Büyüleri*, Çev.: Faruk Gültekin, İstanbul.

- CARRUBA, O., 2008. *Annali Etei del Medio Regno*, (StudMed 18) Pavia.
- CERAM, C. M., 1994. *Tanrıların Vatanı Anadolu*, İstanbul.
- CHANTRE, E., 1898. *Mission en Cappadoce: 1893 – 1894*, Paris.
- CHICHON, R. M., 1998. “Taprammi Çanağı Kompozisyonu Üzerine”, *Argos Gemicileri* 6, ss. 12-20.
- ÇINAROĞLU, A., 1990-1991. “Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?) Eseri”, *Müze/Museum* 4, ss. 53-58.
- ÇİFÇİ, M. – J. D. HAWKINS, 2016. “A New Inscribed Bowl in Ankara Museum”, *CollAn* 15, ss. 238-246.
- D'ALFONSO, L., 2010. “A Hittite Seal from Kavuşan Höyük”, *Anatolian Studies* 60, ss. 1-6.
- DARGA, M., 1992. *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- DİNÇOL, A. M., 1983. “Adana, Hatay ve İstanbul Müzelerinde Bulunan Hitit Hieroglif Mühürleri Hethitische Hieroglyphensiegel in den Museen zu Adana, Hatay und Istanbul”, *AnAr* 9 ss. 173-212 / 213-249.
- DİNÇOL, A. M., 1989. “The Hieroglyphic Signs on the Spearhead” Appendix in Önder Bilgi “A Unique Spearhead From Sadber Hanım Museum”, *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç / Tahsin Özgüç'e Armağan*, Emre K. – Mellink M. – Özgüç N. (ed.), Ankara, ss. 29-31.
- DİNÇOL, A. M., 1990. “Neue hethitische Hieroglyphensiegel in den staatlichen Museen zu Istanbul, Ereğli, Karaman und im privaten Sadberk-Hanim-Museum”, *OrNS* 59, ss. 150-156.
- DİNÇOL, A. M., 1998. “The Rock Monument of the Great King Kurunta and its Hieroglyphic Inscription”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996 - Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, September 16-22, 1996*, Alp S. – Süel A. (ed.), Ankara, ss. 159-166.
- DİNÇOL, Ali M. – M. ALPARSLAN, 2013. “Hitit Mühürçülüğü (Gliptik)”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, (Anadolu Uygarlıkları Serisi 2), Alparslan M. – Doğan-Alparslan M. (ed.), İstanbul, ss. 392-404.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 1983. “Elazığ Müzesinde Bulunan İki Hitit Hieroglif Mührü”, *Anadolu Araştırmaları* 9, ss. 285-288, Lev. 1-2.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 1996. “Hatip Anıtı'ndaki Hiyeroglif Yazıt”, *Arkeoloji ve Sanat* 73, ss. 8-9.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 2002. “Große, Prinzen, Herren. Die Spitzen der Reichsadministration im Spiegel ihrer Siegel / Büyükler, Prenslar, Beyler. Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk = Die Hethiter und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter, Kunst-Und Ausstellungshalle der Bundesrepublik*

- Deutschland, 18 Januar – 28 April 2002*, Jacob, Wenzel (ed), Bonn, ss. 82-87/428-431.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 2003. “Zwei hethitische Hieroglyphensiegel aus Yozgat und Konya”, *Archaeological Essays in Honour of Homo amatus: Güven Arsebük İçin Yazılar*, Özbaşaran M. – Tanındı O. – Boratav A. (ed.), İstanbul, ss. 67-69.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 2005. “Anadolu’da Bulunan İlk Çivi Yazılı Tunç Tablet ve Yeni Bir Hitit Kralının Ortaya Çıkışı”, *Anadolu Araştırmaları* 18, ss. 1-13.
- DİNÇOL, A. M. – B. DİNÇOL, 2008. *Die Prinzen- und Beamtensiegel aus der Oberstadt von Boğazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichszeit*, (Boğaz 22) Mainz am Rhein.
- DİNÇOL, A. M. – J. YAKAR – B. DİNÇOL – A. TAFFET, 2000. “The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntašša - A Geographical and Archaeological Assessment”, *Anatolica* 26, ss. 1-29.
- DİNÇOL, B., 1982. “Bir Alacahöyük Mührünün Okunuşu Hakkında” *AnAr* 8, ss. 59-60.
- DOĞAN-ALPARSLAN, M., 2011. “Anadolu’nun Kayıp Başkenti Tarhuntašša”, *Aktüel Arkeoloji* 21 (Mayıs-Haziran), ss. 47-56.
- DONBAZ, V., 1998. “Inscribed Spear Heads Some Tablets at the Gaziantep Archaeological Museum”, *Altorientalische Forschungen* 25/1, ss. 173-185.
- DÖNMEZ, S., 2013a. *Hitit Döneminde Anadolu’da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- DÖNMEZ, S., 2013b. “Hitit Dönemi’nde Değişim Araçları Ve Ölçü Birimleri”, *JASSS Volume 6 Issue 8*, October 2013, ss. 813-832.
- DÖNMEZ, S., 2014. “Hititler Döneminde Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Bağlı Metal Dolaşımı”, *History Studies* 6/1 January, ss. 61-79.
- DURNFORD, S. P. B., 2010. “How old was the Ankara Silver Bowl when its inscriptions were added? ”, *AnSt* 60, ss. 51-70.
- EHRINGHAUS, H., 2005. *Götter Herrscher Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei*, Mainz am Rhein.
- EMRE, K. – A. ÇINAROĞLU, 1993. “A Group of Metal Vessels from Kınık-Kastamonu”, *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink M. J. – Porada E. – Özgüç T. (ed.), Ankara, ss. 675-713.
- ERKUT, S., 2005. “Hititçe ^{GİS}Eya ve Onun Türkçe Karşılığı Hakkında”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002*, I. Cilt, Ankara, ss. 37-42.
- ERTEM, H., 2007. “Noel Ağacının Kökeni Hakkında”, *Refik Duru’ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru*, Yayına Hazırlayanlar/Editors:

- Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Aslihan Yurtsever, İstanbul, ss. 213-216.
- FLOREANO, E., 2001. "The Role of Silver in the Domestic Economic System of the Hittite Empire", *Altorientalische Forschungen* 28/2, ss. 209-235.
- FRAMPTON, S. A., 2019. *Empire of Letters: Writing in Roman Literature and Thought from Lucretius to Ovid*, New York: Oxford University Press.
- GIUSFREDI, F., 2013. "Further Considerations on the Ankara Silver Bowl", *Time and History in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona, 26- 30 July 2010*, Feliu L. - Llop J. - Albà A. M. - Sanmartín J. (ed.), Winona Lake, Indiana, ss. 665-679.
- GOODY, J., 2013. *Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim. Okur-Yazarlık, Aile, Kültür ve Devlet Üzerine İncelemeler*, Çev.: Osman Bulut, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- GÜTERBOCK, H. G., 1939. "Un cachet hittite de Çorca", *RHA* 5/35, ss. 91-92.
- GÜTERBOCK, H. G., 1942. *Siegel aus Boğazköy 2. Teil: Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel*, (AfO Beiheft 7) Berlin.
- GÜTERBOCK, H. G., 1949. "Yeni Eti Hiyeroglif Yazıtları ve Mühürleri. Neue hethitische Hieroglypheninschriften und Siegel", *TTAED* 5, ss. 53-60/60-65.
- GÜTERBOCK, H. G., 1965. "A Votive Sword with an Old Assyrian Inscription", *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1961*, Editors: Hans G. Güterbock - Thorkild Jakobsen, (AS 16) Chicago, ss. 197-198.
- GÜTERBOCK, H. G., 1977. "The Hittite Seals in the Walters Art Gallery", *Journal of the Walters Art Gallery* 36, ss. 7-16.
- GÜTERBOCK, H. G., 1981/1983. "A Note on the Frieze of the Stag Rhyton in the Schimmel Collection", *Anadolu/Anatolia XXII*, ss. 1-5.
- GÜTERBOCK, H. G., 1989. "Hittite kursa "hunting bag"", *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*, Leonard A. - Williams B. B. (ed.), (SAOC 47) Chicago, ss. 113-119.
- GÜTERBOCK, H. G. - T. KENDALL, 1995. "A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist", *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Carter J. B. - Morris S. P. (ed.), Austin, ss. 45-60.
- HAAS, V., 1994., *Geschichte der hethitischen Religion* (HdO), Leiden.
- HAAS, V., 2003. *Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Berlin - New York.
- HARMANŞAH, Ö., 2015. *Place, Memory and Healing: An Archaeology of Anatolian Rock Monuments*, London-New York.
- HAWKINS, J. D., 1993. "A Bowl Epigraph of the Official Taprammi", *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink M. J. - Porada E. - Özgüç T. (ed.), Ankara, ss. 715-717.

- HAWKINS, J. D., 1995. *The Hieroglyphic inscription of the sacred pool complex at Hattusa. With an archaeological introduction by Neve P.*, (StBoT Beiheft 3) Wiesbaden.
- HAWKINS, J. D., 1997. "A Hieroglyphic Luwian Inscription on a Silver Bowl in the Museum of the Anatolian Civilizations, Ankara", *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, ss. 7-24.
- HAWKINS, J. D., 1998. "Tarkasnawa King of Mira: 'Tarkondemos', Boğazköy sealings and Karabel", *AnSt* 48, ss. 1-31.
- HAWKINS, J. D., 1999. "Karabel, 'Tarkondemos' and the Land of Mira - new Evidence on the Hittite Empire Period in Western Anatolia", *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 23, ss. 7-14.
- HAWKINS, J. D., 2005. "A Hieroglyphic Luwian Inscription on a Silver Bowl", *Studia Troica* 15, ss. 193-204.
- HAWKINS, J. D., 2006. "Tudhaliya the Hunter", *The Life and Times of Hattušili III and Tudhaliya IV – Proceedings of a Symposium held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003, Leiden*, Hout Th.P.J. van den (ed.), Leiden, ss. 49-76.
- HAWKINS, J. D. – D. F. EASTON, 1996. "A Hieroglyphic Seal from Troia", *Studia Troica* 6, ss. 111-118.
- HAWKINS, J. D. – A. MORPURGO-DAVIES, 1998. "Of Donkeys, Mules and Tarkondemos", *Mír Curad - Studies in Honor of Calvert Watkins*, Jasanoff J. – Melchert H. C. – Oliver L. (ed.), Innsbruck, ss. 243-260.
- HERBORDT, S., 2006. "Siegelfunde aus den Grabungen in Tal von Sarıkale", *Archäologischer Anzeiger* 2006/1, ss. 183-187.
- HOGARTH, D. G., 1920. *Hittite seals, with particular reference to the Ashmolean collection*, Oxford.
- HOUT, Th. P. J. van den, 1989. "A chronology of the Tarhuntassa-Treaties", *JCS* 41, ss. 100-114.
- HOUWINK TEN CATE, Ph. H. J., 1992. "The Bronze Tablet of Tudhaliyas IV and its Geographical and Historical Relations", *ZA* 82, ss. 233-270.
- HUTTER, M., 1991. "Bemerkungen zur Verwendung magischer Rituale in mittelhethitischer Zeit", *AoF* 18, ss. 32-43.
- IŞIK, F. – M. ATICI - R. TEKOĞLU, 2011. "Die Nachhethitische Königsstele von Karakuyu beim Karabel-Pass. Zur kulturellen Kontinuität vom bronzezeitlichen Mira zum eisenzeitlichen Ionia", *Studien zum antiken Kleinasien VII*, Schwertheim E. (ed.), (Asia Minor Studien 66) Münster, ss. 1-33 (Taf. 1-11).
- KANTOR, H. J., 1957. "A Syro-Hittite Treasura in the Oriental Institute Museum", *JNES* 16/3, ss. 145-162.
- KARAUĞUZ, G., 2002a. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.

- KARAUĞUZ, G., 2002b. Konya Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bir Hitit Hiyeroglif Mührü”, *Archivum Anatolicum* 5, ss. 93-95.
- KARAUĞUZ, G., 2002c. “M.Ö. II Binde Konya Bölgesi Hitit Kaya Anıtları ve Yazıtları Üzerine Bazı Gözlemler”, *AMMK* 2001, ss. 54-103.
- KARAUĞUZ, G. – K. ÖZCAN, 2008. “Hitit İmparatorluk Döneminde Anadolu Yerleşme Sistemine İlişkin Hipotetik Yaklaşımlar “Tarhuntaşsa Eyaleti Yerleşme Sistemi””, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005, Parte II*, Archi A. – Francia R. (ed.), (*SMEA* 50) Roma, ss. 463-477.
- KASSIAN, A. S. – I. S. YAKUBOVICH, 2007. “Murşili II's Prayer to Telipinu (CTH 377)”, *Tabularia Hethaeorum – Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Groddek D. – Zorman M. (ed.), (*DBH* 25) Wiesbaden, ss. 423-454.
- KLENGEL, H., 1999. *Geschichte des hethitischen Reiches*, (HdO) Leiden-Boston-Köln.
- KOSSAK, S., 1982-1983. “Curatorial Reports and Departmental Accessions”, *Annual Report of the Trustees of the Metropolitan Museum of Art* 113, ss. 15-53.
- KOŞAK, S., 1982. *Hittite inventory texts (CTH 241-250)*, (TH 10) Heidelberg.
- KOŞAY, H. Z., 1941. “Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri”, *Belleter* V/17-18, ss. 1-8, Levha I-XI.
- KOŞAY, H. Z. – A. ÜNAL – A. ÇİZGEN, 1965. “1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu”, *TAD* XIV/1-2, ss. 161-215.
- LAROCHE, E., 1969. “Les dieux de Yazilikaya”, *RHA* 27/84-85, ss. 61-109.
- LATACZ, J., 2004. *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford.
- MARTINO, S. De, 1999. “Ura and the boundaries of Tarhuntaşsa”, *AoF* 26, ss. 291-300.
- MCCANTS, W. F., 2012. *Kültür Mitleri. Tanrıları Yaratmak, Ulusları İcat Etmek*, Çev.: Merve Tabur, İthaki Yayınları, İstanbul.
- MELCHERT, H. C., 2007. “The Borders of Tarhuntassa Revisited”, *VITA – Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, Alparslan M. – Doğan-Alparslan M. – Peker H. (ed.), İstanbul, ss. 507-513.
- MÜLLER-KARPE, A., 2006. “Hititler'de Metal Külçeler”, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Editörler: Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta, Bochum, ss. 487-494.
- MORA, C., 1987. *La glittica anatolica del II millennio A.C.: Classificazione tipologica. Vol 1: I sigilli a iscrizione geroglifica*, (StudMed 6) Pavia.
- MORA, C., 2007. “Three Metal Bowls”, *VITA – Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, Alparslan M. – Doğan-Alparslan M. – Peker H. (ed.), İstanbul, ss. 515-521.

- MORDTMANN, A. D., 1872. "Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 26, ss. 465-696.
- MUSCARELLA, O. W., 1974. *Ancient art in the Norbert Schimmel Collection*, Mainz.
- MUSCARELLA, O. W., 1992. "Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection", *The Metropolitan Museum Of Art Bulletin* XLIX/4, ss. 5-64.
- NEVE, P., 1988. "Boğazköy-Hattusas 1986 Kazıları", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara 6-10 Nisan 1987*, Ankara, ss. 249-269.
- OGDEN, D., 2015. *Eski Yunan ve Roma'da Büyücülük. Bölüm 1: Bağlama Büyüleri. Yunan ve Roma Dünyasında Beddua Levhaları ve Voodoo Bebekleri*, Çev. Çiğdem Dürüşken – Eyüp Çoraklı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ORESHKO, R. N., 2012. "Hieroglyphic Luwian Inscription On The Ankara Silver Bowl: An Essay Of Epigraphic And Historical Reinterpretation", *VDI (Journal of Ancient History 2 (281))*, ss. 3-28, (Rusça, İngilizce özet).
- OTTEN, H., 1988a. *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tutalijas IV.*, (StBoT Beiheft 1) Wiesbaden.
- OTTEN, H., 1988b. "Die Bronzetafel", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara 6-10 Nisan 1987*, Ankara, ss. 271-277.
- ÖKSE, T. – M. AKYURT – M. TÖRNÜK, 1992. "Sivas Yöresinde Bulunan Bir Altın Yüzük Mühür", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXX, ss. 217-225.
- ÖZCAN, A., 2016a. "Hatıp Kabartması", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Editör: T. Yiğit, Ankara, ss. 146-149.
- ÖZCAN, A., 2016b. "Hiyeroglifli Oda", *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Editör: T. Yiğit, Ankara, ss. 13-16
- ÖZGÜÇ, T., 1956. "Anitta Hançeri/The Dagger of Anitta", *Belleten* 20, ss. 29-32 / 33-36.
- ÖZGÜÇ, T., 1971. *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı / Kültepe and its Vicinity in the Iron Age*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 1999. *Kültepe-Kaniş/Neša Sarayları ve Mabetleri. The Palaces and Temples of Kültepe-Kaniş/Neša*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 2002. "Alacahöyük. İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi/Alacahöyük. Ein Kultort im Kerngebiet des Reiches", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk = Die Hethiter und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter, Kunst-Und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar – 28 April 2002*, Jacob, Wenzel (ed), Bonn, ss. 172-175, 468-469, Katalog No 138.
- ÖZTAN, A., 1997. "Acemhöyük Gümüş Hazinesi", *Belleten* LXI/231, ss. 233-271.
- PINCH, G., 2019. *Mısır Mitolojisi. Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, Çev: E. Duru, Say Yayınları, İstanbul.

- POETTO, M. – S. SALVATORI, 1981. *La collezione anatolica di E. Borowski*, (StudMed 3) Pavia.
- POETTO, M., 1979. “Spigolature di Luvio geroglifico”, *Rivista degli studi orientali* 52/1-2, ss. 1-5.
- POETTO, M., 2017. “The Hieroglyphic Luwian Inscription ANKARA 3: A New Exegetic Approach”, *NABU* 2, ss. 88-90.
- POETTO, M., 2018[2019]. “A Hieroglyphic graffito on a pitcher from Kültepe”, *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research* 2, ss. 17-25.
- REEVES, L. C., 2003. *Aegean and Anatolian Bronze Age Metal Vessels: A Social Perspective. Volume I: Text*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of London, London.
- SALVINI, M., 1993. “Un documento del re ittita Ammuna”, *SMEA* 32, ss. 85-89.
- SAVAŞ, Ö. S., 2006. *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Binyılında) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara.
- SAYCE, A. H., 1882. “The Bilingual Hittite and Cuneiform Inscription of Tarkondemos”, *Transactions of the Society of Biblical Literature* 7, ss. 294-308.
- SAYCE, A. H., 1903. *The Hittites. The Story of a Forgotten Empire*, London.
- SCURLOCK, J., 2006. *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*, Leiden-Boston.
- SEEHER, J., 1998. “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1997”, *Archäologischer Anzeiger*, Heft 2, ss. 215-241.
- SEEHER, J., 2007. “Boğazköy/Hattuša 2004-2005 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *28. KST 2. Cilt, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale*, Ankara, ss. 27-42.
- SIEGELOVÁ, J., 1993. “Metalle und Metallurgie. A II. In den heth. Texten”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8, ss. 112-119.
- SIEGELOVÁ, J. – H. TSUMOTO, 2011. “Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia”, *Insights into Hittite History and Archaeology*, (Colloquia Antiqua 2) Genz H. – Mielke D.P. (ed.), Leuven-Paris-Walpole, ss. 275-300.
- SIMON, Z., 2009. “Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches”, *ZA* 99, ss. 247-269.
- SIMON, Z., 2017. “Philologische Bemerkungen zur hieroglyphen-luwischen Inschrift ANKARA 3”, *NABU* 2, ss. 86-88.
- SINGER, I., 2002. *Hittite Prayers*, (SBL Writings from the Ancient World 11) Atlanta.
- SOYSAL, O., 2017. *Çivi Yazılı Belgelerde ve Hitit Mühürlerindeki ziti- İsimleri Hakkında Bazı Görüşler*, (Özel Yayın).

- SÜEL, A., 1985. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara.
- SÜEL, A., 2008. “Hitit Devleti'nin Bir Diğer Başkenti: Şapinuva”, Hazırlayanlar: Taner Tarhan – Aksel Tibet – Erkan Konyar, *Muhibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 457-474.
- SÜEL, M., 2005. “Ortaköy-Şapinuva 'D' Yapısı Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum”, Süel A. (ed.), *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002 – Acts of the Vth International Congress of Hittitology, Çorum, September 02-08, 2002*, Ankara, 687-700.
- SÜEL, A. – M. SÜEL, 2004. “2002 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları”, 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 26-31 Mayıs 2003 Ankara*, II. Cilt, Ankara, ss. 229-234.
- SÜEL, A. – M. SÜEL, 2006. “Ortaköy Araştırmaları”, *İdol. Arkeologlar Derneği Dergisi* Yıl: 8 Sayı: 28, ss. 14-21.
- SÜEL, A. – M. WEEDEN, 2019. “A Silver Signet-Ring from Ortaköy-Sapinuwa”, “*And I Knew Twelve Languages*”. *A Tribute to Massimo Poetto on the Occasion of His 70th Birthday*, Edited by Natalia Bolatti Guzzo and Piotr Taracha, Warsaw, ss. 661-666, Fig. 1-9.
- TARACHA, P., 1996. “Two Spears on the Stag Rhyton in the Schimmel Collection”, *Anadolu Arşivleri/Archivum Anatolicum 2*, ss. 71-77.
- TAŞ, İ., 2012. “Haluk Perk Koleksiyonu'ndan 3 Yeni Hitit Mührü”, *Ömer Çapar'a Armağan*, Turgut Y. – Kaya M. A. – Sina A. (ed.), Ankara, ss. 323-328.
- TAŞ, İ., 2016a. “Haluk Perk Müzesi'ndeki İki Hitit Mührü”, *TAD 35/60*, ss. 39-43.
- TAŞ, İ., 2016b. “Anadolu'nun Kadim Uygarlığı Hititlerde Ölçü ve Ölçümleme”, *Kantarın Topuzu: Teraziler, Ağırlıklar, Ölçü Aletleri*, Kurator: Naim Arnas, İstanbul, 2016, ss. 59-67.
- TAŞ, İ. – Ö. İPEK, 2015. “Çorum İli, Alaca İlçesi Büyükhırka Köyü Kurşun Tablet Sureti”, 5. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu 10 Aralık 2015 Çorum*, Yayına Hazırlayanlar: Önder İpek – Resul İbiş, Çorum, ss. 185-194.
- TAŞKIN, S., 2016. *Luvya. Batı Anadolu ve Ege'nin İ.Ö. 2. binyıl Tarihi'ne Yeni Bir Bakış*, İstanbul.
- TEKİN, H., 2018. *Madeni Eser Tipolojisi*, Ankara.
- ÜNAL, A. – A. ERTEKİN – İ. EDİZ, 1990-1991. “1991'de Boğazköy-Hattuşa'da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı – The Hittite Sword from Boğazköy-Hattusa, Found in 1991 and its Akkadian Inscription”, *Müze/Museum 4*, ss. 46-49, 50-52.
- ÜNAL, A., 1993a. “Boğazköy Kılıcının Üzerindeki Akadca Adak Yazıtısı Hakkında Yeni Gözlemler”, *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Mellink M. J. – Porada E. – Özgüç T. (ed.), Ankara, ss. 727-730.

- ÜNAL, A., 1993b. “Boğazköy Metinlerinin Işığı Altında Hititler Devri Anadolu'sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasındaki İlişkilerden Örnekler”, *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, ss. 11-31.
- ÜNAL, A., 1996. *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years*, Ankara.
- ÜNAL, A., 2002. *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2018. *Eski Anadolu Siyasi Tarihi. Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60.000-1180)*, Ankara.
- WEEDEN, M., 2013. “After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palistin in Northern Syria ”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 56-2, ss. 1-20.
- WERNER, R., 1967. *Hethitische Gerichtsprotokolle (StBoT 4)*, Wiesbaden.
- WILKINSON, R. H., 2016. *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, Çev.: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul.
- WLOUDHUIZEN, F. C., 2013. “On the Reading of the Luwian Hieroglyphic Legends of the Schimmel Rhyton”, *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri XII*, ss. 333-344.
- WLOUDHUIZEN, F. C., 2015. *Luwian Hieroglyphic: Texts, Grammar, Indices*, Heiloo.
- YAKAR, J., 2014. “The Archaeology and Political Geography of the Lower Land in the Last Century of the Hittite Empire”, *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Armağan Erkanal'a Armağan*, Editörler: Nazlı Çınardalı-Karaaslan – Ayşegül Aykurt – Neyir Kolankaya-Bostancı – Yiğit H. Erbil, Ankara, ss. 501-510.
- YAKUBOVICH, I., 2008. “Hittite-Luvian Bilingualism and the Development of Anatolian Hieroglyphs”, *Acta Linguistica Petropolitana* 4, ss. 9-36.
- YALÇIKLI, D., 2000. “Zwei Bronzegabeln aus Zentralanatolien”, *Istanbuler Mitteilungen* 50, ss. 113-128 (mit einem Beitrag von Aygül Süel).
- ZIMMERMANN, T. – L. ÖZEN – Y. KALAYCI – R. AKDOĞAN, 2010. “The Metal Tablet from Boğazköy-Hattuša: First Archaeometric Impressions”, *JNES* 69/2, ss. 225-229.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.britishmuseum.org>.

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=181019001&objectId=1430426&partId=1, Erişim Tarihi 08.10.2017.

<https://thewalters.org>.

<http://art.thewalters.org/detail/5130/seal-of-tarkummuwa-king-of-mera/>, Erişim Tarihi 08.10.2017.

<https://www.metmuseum.org>.

<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/326717>, Erişim Tarihi 22.09.2017.

http://www.metmuseum.org/art/collection/search/327405?sortBy=Relevance&who=Hittite&ft=*&offset=0&rpp=20&pos=11, Erişim Tarihi 22.09.2017.

<http://www.haberturk.com>.

<http://www.haberturk.com/gundem/haber/1167986-corumda-yapilan-operasyonda-kral-muhru-ele-gecirildi>, Erişim Tarihi 15.09.2017.

<https://pixelmap.amcharts.com>. Erişim Tarihi 20.10.2017. Haritanın hazırlanmasında kullanılmıştır.

Tablolar:

Tarih	Dönem	Çivi Yazılı Eserler	Hiyeroglifli Eserler			
MÖ 2. Bin	ATKÇ	Anitta'nın Mızrak Ucu				
		İki Mızrak Ucu				
		Diyarbakır Kılıcı				
	Hitit	Boğazköy Kılıcı		Kaplar	Mühürler	Diğerleri
				Geyik Biçimli Riton	Tarkondemos	Mızrak Ucu
			Ortaköy Eserleri	Yumruk Biçimli Riton	Troia	Kurşun Levha
			Tunç Balta	Ankara2 Kâsesi (?)	Boğazköy	Külçe
			Yaba	Ankara3 Kâsesi	Alacahöyük (2 adet)	Kolye Ucu
			Tunç Tablet	Taprammi Çanağı	Sivas	Altın Disk
			Alacahöyük Tunç Mührü	Şarkışla Kâsesi	Konya	
			Tarkondemos Mührü		Aksaray	
					Diyarbakır	
					Kargamış	
					Ortaköy	
		Diğer Mühürler				

Tablo 1: MÖ 2. bine tarihli, yazıtlı madeni eserler.

Maden	Eserler	Çivi Yazılı	Hiyeroglifli	Buluntu Yeri
Altın	Mühürler		X	Çorum-Sivas
	Disk		X	İzmir?
Gümüş	Ritonlar		X	?
	Kâse (Ankara2)?		X	?
	Tarkonde mos Mührü	X	X	İzmir?
	Mühürler		X	Çorum-Konya-Elazığ?-Samsun?
	Külçe		X	?
Tunç	Mızrak Uçları	X		Kayseri-Kahramanmaraş-Çorum-?
	Kılıçlar	X		Çorum-Diyarbakır
	Baltalar	X		Çorum-?
	Yaba	X		Sivas
	Tablet	X		Çorum
	Mühürler	X	X	Çorum-Çanakkale-Diyarbakır-Gaziantep-Adana?-Aksaray-Konya?
	Kâseler (Ankara3-Taprammi-Şarkışla)		X	Kırşehir?-Kastamonu-Sivas
Kolye Ucu		X	Çorum	
Kurşun	Levha		X	Çorum
Demir	Mühür (Konya Mührü-Demir ve Gümüşten)		X	Konya
Bakır	Mühür		X	Çorum

Tablo 2: Yapıldıkları madene göre eserler ve bulunduğu iller.

Harita¹⁶⁹: Çivi Yazılı ve Hiyeroglifli Madeni Eserlerin Bulunduğu İller

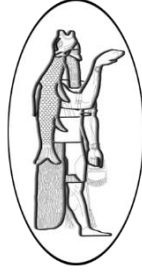
İller	Çivi Yazılı	Hiyeroglifli
Çanakkale		X
İzmir?	X	X
Kastamonu		X
Çorum	X	X
Konya		X
Aksaray		X
Sivas	X	X
Kayseri	X	
Kahramanmaraş	X	
Gaziantep		X
Diyarbakır	X	X

Tablo 3: Madeni eserlerin bulunduğu iller ve o ilde bulunan madeni eserlerde saptanan yazı türü.

¹⁶⁹ <https://pixelmap.amcharts.com> kullanılarak hazırlanmıştır.

Buluntu Yeri Bilinen Mühürler	Damga	Çerçeve içinde hiyeroglif (Boğazköy)
		Giyos çerçeve içinde çivi yazısı (Alacahöyük)
		Hiyeroglif (Konya Mührü-Aksaray Mührü)
	Düğme	Çerçeve içinde hiyeroglif (Troia-Boğazköy (4 adet)-Alacahöyük-Diyarbakır-Kargamış)
		Üçlü çerçeve içinde hiyeroglif (Boğazköy)
	Yüzük	Oval yüzük-hiyeroglif (Boğazköy-Sivas Altın Yüzük Mührü)
Damga Yüzük - giyos çerçeve içinde hiyeroglif (Alacahöyük-Ortaköy)		
Buluntu Yeri Bilinmeyen Mühürler	Damga	Çerçeve içinde hiyeroglif
		Çerçevesiz hiyeroglif
		Dörtgen baskı yüzlü
		Giyos çerçeveli betim
	Düğme	Çerçeveli hiyeroglif
	Tarkondemos	Çivi yazılı çerçeve içinde hiyeroglif
	Yüzük	Damga yüzük-çerçeve içinde hiyeroglif
		Oval yüzük-hiyeroglif

Tablo 4: Madeni Mühür Türleri.

ANTİK KAYNAKLARDA HELLEN RESİM SANATI
GREEK PAINTING IN ANCIENT SOURCES

Fuat YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Trakya University, Faculty of Letters, Department of Archaeology

fuatyilmaz@trakya.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0677-0028

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/1, Mart - March 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Derleme Makale-Review Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **11.02.2021**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **15.03.2021**
Sayfa-Pages : **235 – 247.**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: YILMAZ, Fuat, “Antik Kaynaklarda Hellen Resim Sanatı”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 235 – 247.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

3/1, Mart - March 2021

235 – 247

Makale Türü: Derleme Makale

ANTİK KAYNAKLARDA HELLEN RESİM SANATI*

GREEK PAINTING IN ANCIENT SOURCES

Dr. Öğr. Üyesi Fuat YILMAZ

Öz

Plinius *Doğa Tarihi (Naturalis Historia)* adlı eserinin 35. Kitabında resim sanatını detaylı bir şekilde ele almıştır. Burada, resim sanatının Mısırlılar tarafından icat edildiğini, sonra Helenlere geçtiğini bildirmektedir. Pausanias, MÖ 5. yüzyılda, Thasoslu Polygnotos'un Delphi'deki Knidos toplantı yapısı (Leskhe) için yaptığı iki resmi tanımlamıştır. Aristoteles de Polygnotos ile Zeuxis'i karşılaştırarak Polygnotos'un hüznü yansıtmadaki başarısını vurgulamıştır. Vitruvius, Atinalı Agatharkhos tarafından yapılan sahne dekorunun başarısının Anaksagoras ile Demokritos'un sanatını etkilediğini yazmaktadır. Herakleialı Zeuxis ile Ephesoslu Parrhasios sanatsal düzeyi yükseltmişlerdir. Dönemin en ünlü ressamlarından biri olan Apelles aynı zamanda Büyük İskender'in de saray ressamıdır. MÖ 5. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl başlarında etkin olan sanatçılar Eupompos, Makedonyalı Pamphilos ile enkaustik resmi geliştiren öğrencisi Sikyonlu Pausias, Thebaili Aristides ile Atinalı Nikias'tır.

Antik Hellen resimlerinin bazılarını Roma dönemi kopyalarından tanımaktayız.

Abstract

Pliny discussed in detail the art of painting in the 35th book of his work, *History of Nature (Naturalis Historia)*. Here, he reported that the art of painting was invented by the Egyptians, then it was passed on to the Greeks. In 5th Century BC, Pausanias defined two paintings made by Polygnotus of Thasos for Lesche of the Cnidians at Delphi. Aristotle also compared Polygnotus and Zeuxis and emphasized Polygnotus' success on reflecting sadness. Vitruvius wrote that the success of the stage decoration made by Agatharchus of Athens which affected the art of Anaxagoras and Democritus. Zeuxis of Heraclea and Parrhasius of Ephesus further developed the concepts of art. Apelles, one of the most famous painters of the period, was also the court painter of Alexander the Great. The artists who were active in the late 5th and early 4th century BC were Eupompos, Pamphilos of Macedonia, and his student Pausias of Sicyon, who developed encaustic painting, Aristides of Thebes and Nikias of Athens.

We recognize some of the Ancient Greek

* Bu makale Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda 2008 yılında tamamlanmış olan "Arkaik Dönem Batı Anadolu Resim Sanatı", başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Pompei buluntusu *Andromeda ve Perseus* resmi olasılıkla Nikias'tan kopya edilmiştir. Yine Pompeii buluntusu olan İskender Mozaïği de Eretreialı Philoksenos'un bir resim örnek alınarak yapılmıştır. Doğa manzaralarının içeren resimler Hellenistik çağda yapılmaya başlanmıştır. Vatikan Müzesi'nde korunan *Odysseus* resimleri bu tür resimlerin Roma devri kopyasıdır. Augustus Dönemi'nde dekorasyon amaçlı son derece süslü manzara resimlerinin öne çıktığı anlaşılmaktadır.

paintings at their Roman period copies. The *Andromeda and Perseus* painting, which was found in Pompeii, was probably copied from Nikias. The *Alexander Mosaic*, which is also a Pompeii finding, was made by taking a painting of Philoxenus of Eretria as an example. Paintings of natural landscapes began to be made in the Hellenistic era. The *Odysseus* paintings, which are preserved in the Vatican Museum, are Roman period copies of such paintings. It is understood that during the Augustus period, highly ornate landscape paintings for decoration came forward.

Anahtar Kelimeler: Plinius, Vitruvius, Enkaustik, Duvar Resmi, Hellenistik, Roma Dönemi.

Keywords: Pliny, Vitruvius, Encaustic, Mural Painting, Hellenistic, Roman Period.

Extended Abstract

Examples of painted panels of ancient period painters have not survived to the present day. We can see the reflections of art of painting on material remains such as vases, sarcophagi, tomb steles, plates and mosaics. Especially, the wall paintings obtained from the buildings give most of the information about painting art. Another source of information on the art of Ancient Greek painting is what ancient authors narrated. Authors give detailed information about the painters and their works. Plato, Aristotle, Plutarch, Strabo, Quintilianus, Dionysios of Halicarnassus, Lucianus of Samosata, and Pausanias give valuable information on Greek painting.

*Vitruvius and Pliny provide the most detailed information on paintings and painters. Vitruvius, besides providing comprehensive information on architecture, also mentions painting art and painters related to architecture in his work, *Ten Books on Architecture (De architectura libri decem)*. Pliny discussed in detail the art of painting in the 35th book of his work, *History of Nature (Naturalis Historia)*, which he prepared at the quality of an Encyclopedia. Pliny indicates that the Egyptians claim that they had invented painting themselves it and passed from them 6000 years later to Greeks; and that some of the Greeks claimed that this art was created by the Sicyonians and some by the Corinthians. After mentioning the use of one color technique, which is called monochrome technique, the author mentions that the use of lines in painting was invented by Egyptian Philocles or Corinthian Cleanthes, and that the first practitioners were Corinthian Aridices and Telephanes of Sicyon. Later, he mentions that Euphrantus of Corinth painted in one-color tones (monochrome) and that Eumarus of Athens distinguished women and men by painting female figures in light color and male figures in dark color. Cimon of Cleonea is given as the inventor of the "katagrapha" and is said to draw human heads with different positions, denoting joints and clothing drape.*

*In the 5th century BC, Polygnotus of Thasos made two paintings for Lesche of the Cnidians in Delphi on the subjects of *Iliupersis (Capture of Troy)* and *Nekyia (the visit of Odysseus to Hades)* (G.1). These paintings were seen and presented in detail by*

Pausanias in the 2nd Century BC. Aristoteles also compares Polygnotus with Zeuxis who lived in the late 5th Century BC, emphasizing Polygnotus success in reflecting sadness. Multi-colored compositions and transparent clothes, colorful headdresses and showing the teeth by making the lips open to give an expression of a smile at female figures are also a feature of Polygnotus.

Vitruvius wrote that the stage decoration made by Agatharchus of Athens could reflect the depth and that he affected the art of Anaxagoras and Democritus with this feature. Apollodorus is described by Pliny as “the first painter to add the appearance of reality to objects”. According to Plutarch, the main invention of Apollodorus are the concepts of shade, depth and the use of mixed colors instead of pure colors. Zeuxis of Heraclea and Parrhasius of Ephesus, the younger contemporaries of Apollodorus, further develop and maintained the art concepts created by their predecessors. Quintilianus indicated that Zeuxis found the rules of light and shadow, while Parrhasius tried to establish a fine and emotional line order.

Strabo also counts the painters Parrhasius and Apelles among the important people raised in Ephesus. Apelles, the most important artist of the period, made Antigonus and Aphrodite Anadyomene paintings for the Asclepius temple on the island of Kos. He is also the court painter of Alexander the Great. The admiration of the realistic qualities of the painters of this period is also among the issues that Pliny mentioned; for example, birds wanted to eat the grape painting made by Zeuxis, and the horses that saw the horse painting of Apelles started to neigh.

The artists active in the late 5th and early 4th Century BC are Eupompus, Pamphilus of Macedonia, his student Pausias of Sicyon, who developed the encaustic painting, Aristoteles of Thebai and Nicias of Athens. Pliny gives information about encaustic, the waxed paint method, in which paints are mixed with melted beeswax and applied with a flat-tip trowel or sharp pointed tool. According to Pliny, there are two types of encaustic painting; to be applied to wax and ivory with a cestrum (engraver pencil). Later on, the painting of warships was started, which led to the emergence of a third type; the crayon is melted over fire and used with a brush, the paintings on the ships are not damaged by the sun, salty water or wind. This third method which is mentioned here and is not affected by moisture, was used not only on ships but also on the walls of the baths. He reported that the hot rooms of the baths built by Agrippa in Rome were covered with earthen plates decorated with encaustic pictures, and the other rooms were covered with white stucco.

Nicias as a contemporary of Praxiteles and made paintings of some of his sculptures. Pliny praises Nicias by explaining that he showed special attention to the light and shadow plays and made the figures in such a fashion that they looked like protruding from the surface of the painting. We recognize some of the great Greek paintings from their Roman-era copies. The Pompeii find Andromeda and Perseus painting (G. 2), which is preserved in the Naples National Museum, was probably copied from Nicias. The original painting of Alexander Mosaic, which depicts the Battle of Alexander the Great and Darius and which is also being preserved at the Naples National Museum, was commissioned by the Macedonian King, Cassander, to the painter Piloxenus of Eretria in 317-316 BC.

Paintings of natural landscapes began to be in the Hellenistic age. Vitruvius narrated that the ancient painters depicted harbors, capes, seas, beaches, rivers, fountains, straits, temples, gardens, mountains, herds and shepherds in a realistic style, and that the mythological subjects such as the god figures and the Trojan Wars and the travels of Odysseus were given together with the landscapes at the background of the magnificently designed paintings. The Odysseus paintings preserved in the Vatican Museum are probably Roman copies of such a Greek landscape painting (G.4). The wall paintings seen in the Hellenistic and Roman houses in the Campania region

correspond to the wall paintings described by Vitruvius. Pliny names several painters among the Romans, mentioning Fabius Victor who painted the Salus temple and Pacuvius who painted the Hercules temple.

It is understood that during the Augustus period, highly ornate landscape paintings for decoration came forward. Dionysius of Halicarnassus stated that the colors in the old paintings were simple with no tonal variations, however that the paintings gained a versatile meaning due to the skillful line arrangement. The author complains about the disappearance of this pure craftsmanship in the paintings of the Augustus age.

Giriş

Antik dönem ressamalarının resimli panellerine ait örnekler maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır¹. Maddesel kültür kalıntısı olan vazolar, lahitler, mezar stelleri, levhalar, mozaikler gibi resim içeren buluntular bu konuda ipuçları sunmaktadır. Özellikle resimli vazolar, döneminin resim sanatı ile en yakın olan malzeme grubunu oluşturur. Vazo grubuna göre daha az ele geçmiş olmalarına rağmen, duvarları resimlerle bezeli olan mezarlar çok daha fazla bilgi vermektedir². Ancak bu resimlerdeki konular mezar sahibi ve mezar ikonografisi ile ilgilidir. Mezar resimlerinde ölünün resmedildiği symposium³ sahnelerinin yanı sıra cenaze oyunları ile özdeşirilen spor karşılaşmaları yaygın olarak görülen konulardandır. Mezar sahibini onurlandırmak üzere savaş sahneleri ve av sahneleri de resmedilmiştir. Ayrıca cenaze töreni ile ilişkili olarak prothesis⁴ ve ekphora⁵ sahneleri de görülür. Nadir olarak mitolojik bir konuyu anlatan sahneler de vardır. Konutlardan ele geçen duvar resimleri ise yok denecek kadar azdır. Hellenistik dönemle birlikte artan bir şekilde evlerin duvarlarının resimlerle bezendiği görülmektedir⁶. Hellen kültürünü sahiplenen Romalı soylular, ressamaların eserlerini toplamış ve bunları sergilemenin yanı sıra evlerin duvarlarına kopyalarını yaptırmışlardır⁷.

¹ Antik çağ ressamaları resim yüzeyi olarak, ahşap paneller, taş ve pişmiş toprak levhalar, fildişi, deri, kumaş gibi malzemeler kullanmış olmalıdır. Bu malzemeler içinde ahşap paneller en kolay ulaşılabilecek ve kullanışlı malzemeyi oluşturmaktadır. Günümüze kadar ulaşabilen en eski resimli levhalar, alçı astarlı ahşap üzerine yapılmış olan “Pitsa Panelleri”dir (MÖ 540-530). Yunanistan Korinth’te Sikyon yakınlarındaki Pitsa köyünde bir mağarada keşfedilmiş olan paneller, Atina Milli Müzesi’nde korunmaktadır. Jennifer Larson, *Greek Nymphs Myth, Cult, Lore* (New York: Oxford University Press, 2001), 232–233.

² En yoğun buluntu grubunu oluşturan İtalya’daki Etrüsk kültürüne ait resimli mezarlar yaklaşık olarak MÖ 7. Yüzyıl-1. Yüzyıl aralığına aittir. Ayrıca Makedonya’da Vergina Tümülüsleri, Anadolu’da ise Lydia ve Lykia bölgelerindeki tümülüslerde resimli mezarlar bulunmaktadır. Phrygia Gordion Boyalı ev ve yine Phrygia Tatarlı tümülüsü resimli ahşap hatılları da gruba dahildir.

³ Kelime olarak “birlikte içmek” anlamına gelmektedir. Siyaset, sanat gibi farklı konuların konuşulduğu toplantı.

⁴ Ölünün bedeninin sergilenmesi.

⁵ Cenazenin mezara götürülmesi.

⁶ Hellenistik Dönem mezar yapısı dışında mimariye bağlı resim örnekleri içinde İskenderiye, Delos, Pergamon, Miletos, Erythrai, Priene ve Knidos duvar resimleri sayılabilir. Bingöl, 1997: 68-89.

⁷ Woodford, 2004: 101.

Günümüze kadar ulaşmamış Antik Çağ Hellen resim sanatı ve ressamları konusunda bilgilere antik yazarlar sayesinde ulaşabiliyoruz. Yazarlar, sanatçıların isimleri, yaptıkları resimler ve hayat hikayeleri konusunda detaylı bilgiler vermektedirler. Platon⁸, Aristoteles⁹ ve Plutarkhos¹⁰ detaylı olmasa da resim konusunda bilgiler verirler. Pausanias¹¹ yolculuğu sırasında görmüş olduğu resimleri anlatmaktadır. Samosatalı Lukianos¹² Hellen resmi konusunda değerli bilgiler vermektedir. Strabon¹³, Eskiçağ'daki her bölgeyi anlatırken o bölgede yetişmiş ressamardan da söz etmektedir. Resim ve ressamlar konusundaki en detaylı bilgileri Vitruvius¹⁴ ve Plinius¹⁵ vermektedir.

Vitruvius *Mimarlık Üzerine On Kitap (De architectura libri decem)* adlı eserinde mimarlık üzerine kapsamlı bilgiler vermektedir. Mimariye bağlı olarak da resim sanatı ve ressamardan da bahsetmektedir. Ayrıca fresk yapım tekniklerinden ve boyalardan da bahsetmiştir. Plinius ise bir ansiklopedi niteliğinde hazırladığı *Doğa Tarihi (Naturalis Historia)* adlı eserinin 35. kitabında Hellen ressamlarından ve resim sanatından detaylı bir şekilde bahsetmiştir.

Antik Yazarlar

Plinius, Mısırlıların resmin kendileri tarafından icat edildiğini ve 6000 yıl sonra onlardan Hellenlere geçtiğini; Hellenlerin bazılarının bu sanatın Sikyonlular, bazılarının ise Korinthoslular tarafından yaratıldığını iddia ettiğini bildirmektedir. Mucitleri konusunda çeşitli bilgiler olsa da Plinius, başlangıçta insan figürünün sadece gölge şeklinde verildiği konusundaki ortak fikre katılmaktadır¹⁶. Bu bilgi geometrik ve MÖ 7. yüzyıl vazolarındaki siyah figürlü resimlerle de örtüşmektedir. Yazar ayrıca, monokrom olarak adlandırılan tek renk tekniğinden bahsettikten sonra resimde çizgilerin kullanımını Mısırlı¹⁷ Philokles veya Korinthoslu Kleantes'in bulduğunu, ilk uygulayıcıların ise Korinthoslu Aridikes ve Sikyonlu Telephanes olduğunu belirtmektedir¹⁸. Daha sonra Korinthoslu Ekphantus'un tek renk tonlarında (monokrom) resim yaptığını ve Atinalı Eumaros'un, kadın figürlerini açık renk, erkek figürlerini koyu renk boyayarak kadın ve erkeği ayırt ettiğinden bahseder. Kleonaili Kimon, "katagrapha"nın mucidi olarak verilmekte ve farklı pozisyonlara sahip

⁸ Platon (MÖ 427 – 347) Hellen filozofu, idealist felsefenin kurucusu.

⁹ Aristoteles (MÖ 384–322) Hellen filozofu, Platon'un öğrencisi.

¹⁰ Plutarkhos (MS 46-120) Hellen Tarihçi, biyografi ve deneme yazarı.

¹¹ Pausanias MS 2. Yüzyılda yaşamış Magnesia ad Sipylum (Manisa) şehrinden olduğu düşünülen coğrafyacı.

¹² Lukianos (MS 115-180) Samosata'da (Samsat) doğmuştur. *Resimler (Eikonos)* adlı eseri Phidias, Praksiteles, Polygnotos, Apelles gibi bazı büyük Hellen sanatçıların yapıtlarına gönderme yapan bir diyalogdur.

¹³ Strabon (MÖ 64- MS 24) Amaseia'da (Amasya) doğmuş olup, dünyanın ilk coğrafyacısı kabul edilir. On yedi kitaptan oluşan *Geographika* adlı eseri batıda Atlas Okyanusu, doğuda İndus nehri ile sınırlanan bütün Eskiçağ dünyasının coğrafyası üzerine bilgiler verir. XII, XIII ve XIV. Kitaplar Anadolu ile ilgilidir.

¹⁴ Marcus Vitruvius Pollio (MÖ 80-70 - MÖ 15), Romalı yazar, mimar ve mühendis.

¹⁵ Gaius Plinius Secundus Maior, kısaca Büyük Plinius (*latince* Plinius maior) ya da Yaşlı Plinius (MS 23-79). *Doğa tarihi (Naturalis Historia)* adı altında birleştirilmiş otuz yedi kitaptan oluşan bu yapıt, 500'e yakın Hellen ve Romalı yazarın bıraktığı 2 bini aşkın kitabın içeriğinden özetlenmiş yoğun bir bilgi derlemesidir.

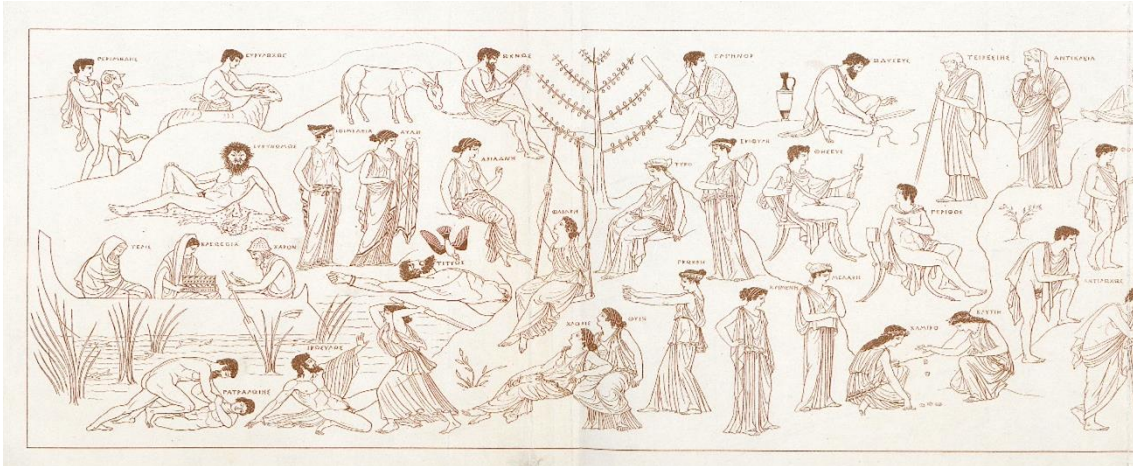
¹⁶ Plinius *Nat. Hist.*, XXXV, 15

¹⁷ Olasılıkla Naukratisli bir Hellen'den bahsedilmektedir. Bkz. Richter, 1984: 232.

¹⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 16.

insan başları çizdiği, eklem yerlerini ve giysi drapelerini belirttiği söylenmektedir¹⁹. Anlatılan özellikler MÖ 6. yüzyıl son çeyreğine ait erken kırmızı figürlü resimlerle uygunluk göstermektedir.

MÖ 5. yüzyıla geldiğimizde, Pers Savaşlarından sonra çalışmış olan Thasoslu Polygnotos'un ismini antik kaynaklardan öğrenmekteyiz. Delphoi'daki Knidos toplantı yapısının (lesche) Polygnotos'a ait duvar resimlerinden Iliupersis (Troia'nın Yıkılışı) ve Nekyia (Odysseus'un yeraltına gidişi) (G.1) konulu iki tanesi, Pausanias tarafından MS 2. yüzyılda görülmüş ve ayrıntılı olarak tanıtılmıştır²⁰. Aristoteles de Polygnotos ile MÖ 5. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Zeuksis'i karşılaştırmakta, Polygnotos'un hüznü yansıtmadaki başarısını vurgulamaktadır²¹. Kompozisyonlarda tek rengin tonları yerine dört renk kullanılmaya başlanmıştır. Bunlar; beyaz, siyah, sarı ve kırmızı renklendir²². Kadın figürlerinde şeffaf giysiler, renkli başlıklar ve gülümseme ifadesi verecek şekilde dudakların dişleri göstererek aralık yapılması da yine Polygnotos'a ait bir özelliktir²³. Pausanias'ın bildirdiği üzere Atina agorasının kuzey batı ucunda yer alan renkli stoayı (Stoa Poikile) sanatçılar Mikon, Polygnotos, ve Panaios renkli resimlerle bezemişlerdir²⁴. Polygnotos'un ve döneminin sanatçıların resimlerinde figürler tek bir zemin çizgisi üzerinde durmazlar, çeşitli yüksekliklerde farklı zemin çizgilerine basarlar. MÖ 460 yıllarına tarihlenen vazo resimlerinde de farklı yüksekliklerde duran figür kompozisyonunu görmek mümkündür.

G.1 Polygnotos'un Nekyia (Odysseus'un yeraltına gidişi) konulu resmin rekonstrüksiyonundan detay. (Robert, Carl: Hallisches Winckelmannsprogramm (Band 16): Die Nekyia des Polygnot (Halle 1892) (uni-heidelberg.de)

Kaynaklardan adını öğrendiğimiz bir başka ressam, MÖ 5. yüzyılda yaşamış Atinalı Agatharkhos'tur. Vitruvius²⁵, Aiskhylos'un tragedyaları için Agatharkhos tarafından yapılan sahne dekorunun derinliği yansıtıldığını ve

¹⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 56.

²⁰ Pausanias, *Hellados Periegesis*, XXII. 4-6.

²¹ Aristoteles, *Poetika*, 6, 8.

²² Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 50.

²³ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 58.

²⁴ Pausanias, *Hellados Periegesis*, XVII. 6- XVIII. 4.

²⁵ Vitruvius, *De Architectura*, VII, 11.

bu özelliği ile Anaksagoras ile Demokritos'un da sanatını etkilediğini yazmaktadır. MÖ 430-400 yıllarında yaşadığı tahmin edilen Apollodoros, Plinius tarafından “nesnelere gerçeğin görünüşünü katan ilk ressam” olarak nitelendirilmektedir²⁶. Plutarkhos'a göre ise Apollodoros'un başlıca buluşu, gölge ve derinlik kavramları ile arı renkler yerine, birbirleriyle karıştırılmış renklerdir²⁷. Apollodoros'un daha genç çağdaşları olan Herakleialı Zeuksis ile Ephesoslu Parrhasios kendilerinden öncekilerin yarattığı sanat kavramlarını daha da geliştirerek sürdürmüşlerdir. Quintilianus²⁸, Zeuksis'in ışık ve gölge kurallarını bulduğunu, Parrhasios'un ise ince ve duygulu çizgi düzeni kurmaya çalıştığını söylemektedir²⁹.

MÖ 5. Yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da İonia okulunun öne çıktığı görülmektedir. Strabon, Ephesos'un yetiştirdiği önemli kişiler arasında ressam Parrhasios ve Apelles'i de saymaktadır³⁰. Kos adasındaki Asklepios tapınağı için Antigonos³¹ ve Aphrodite Anadyomene tabloları yaptığını yine Strabon'dan³² öğrendiğimiz Apelles, Büyük İskender'in saray ressamı olan ve onun da birçok resmini yapan dönemin en ünlü sanatçısıdır. Bu dönem ressamlarının gerçekçi özelliklerinin hayranlık uyandırması da Plinius'un değindiği konular arasındadır, örneğin Zeuksis'in yaptığı üzüm resmini kuşlar yemek istemiş³³, Apelles'in at resmini gören atlar ise kişnemeğe başlamıştır³⁴.

MÖ 5. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl başlarında etkin olan sanatçılar Eupompos, Makedonyalı Pamphilos ile enkaustik³⁵ resmi geliştiren öğrencisi Sikyonlu Pausias, Thebaili Aristeides ile Atinalı Nikias'tır. Plinius boyaların erimiş balmumu ile karıştırılıp, yassı uçlu mala ya da sivri uçlu kalemle sürüldükleri mumlu boya yöntemi olan enkaustik hakkında şu bilgileri vermektedir³⁶:

“XXXIX. Balmumu üzerine ve enkaustik dizaynlarda resim yapmanı kimin tarafından icat edildiği konusunda fikir birliği yoktur. Bazıları bunun Aristides'in buluşu olduğunu ve sonradan Praxiteles tarafından mükemmelleştirildiğini düşünür, ancak ondan oldukça daha önceki tarihlere ait enkaustik resimlerin varlığı bilinmektedir, örneğin Polygnotus ve Nicanor ve Paroslu Mnasilaus'unkiler. Ayrıca Aeginalı Elasippus, bir resim hakkında enekaen (yakılmış) yazmıştır ki bunu enkaustik resim bulunmasaydı yapması mümkün olmayacaktı.

XL. Kaydedilmiştir ki Apelles'in hocası Pamphilus sadece enkaustik stilde resim yapmamış ayrıca bunu, bu stilde meşhur olmuş ilk ressam olan Sikyonlu Pausias'a da öğretmiştir. Pausias, Bryetes'in oğluydu ve babasının öğrencisi olarak başladı. Kendisi Thespieae'de, Polygnatos'un bazı resimleri onarılrken, fırça ile bazı duvar resimleri de yapmıştır ve orijinal

²⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 60-61.

²⁷ Plutarkhos, *De gloria Atheniensium*, 346a.

²⁸ Marcus Fabius Quintilianus (MS 35- yakl. 100) Eseri Institutio Oratoria (Hitabet Eğitiminin İlkeleri).

²⁹ Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio Oratoria*, XII, 10, 4.

³⁰ Strabon, *Geographiká*, XIV, I, 24-26.

³¹ Büyük İskender'in komutanlarından biri.

³² Strabon, *Geographiká*, XIV, II, 19.

³³ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 66.

³⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 96.

³⁵ Richter, 1984: 241.

³⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 122-123.

sanatçıyla karşılaştırıldığında ikinci en iyi olduğu düşünülmüştür, kaldı ki yaptığı kendi çizgisinde bir çalışma değildi.”

Plinius'a göre enkaustik resmetme, bir *cestrum* (hakkak kalemi) ile mum ve fildişine uygulanmak üzere iki çeşittir. Daha sonra savaş gemilerinin resimlenmesine başlanmıştır, bununla üçüncü bir tür ortaya çıkar, mum boyalar ateşte eritilerek bir fırça ile kullanılır, gemilerdeki resim ne güneşten, ne tuzlu sudan ne de rüzgârdan zarar görür³⁷. Sözü edilen ve nenden etkilenmeyen bu üçüncü yöntem sadece gemilerde değil, hamam duvarlarında da kullanılmıştır. Agrippa'nın Roma'da inşa ettirdiği hamamların sıcak odalarının enkaustik resimlerle bezeli toprak levhalarla, diğer odaların beyaz stukolarla kaplatıldığını bildirmektedir³⁸.

Nikias, Praksiteles'in çağdaşı olup, onun bazı heykellerinin de resmini yapmıştır. Plinius, Nikias'tan söz ederken ışık ve gölge oyunlarına özel bir titizlik gösterdiğini ve figürleri resim yüzeyinden dışarı taşar gibi yaptığını anlatarak övmektedir³⁹. Hellen büyük resimlerinin bazılarını -heykel sanatında olduğu gibi- Roma dönemi kopyalarından tanımaktayız. Onlardan bir tanesi Napoli Milli Müzesi'nde saklanan Pompei buluntusu *Andromeda ve Perseus* resmi (G.2) olasılıkla Nikias'tan kopya edilmiştir⁴⁰. Resimde Perseus deniz canavarını öldürmüş ve Andromeda'yı kayalıklara bağlandığı zincirden kurtarmak üzeridir. Andromeda'nın hala zincirli olan sol kolu yukarıdadır. Perseus ise sağ elini Andromeda'ya uzatmıştır. Sağ elinde tuttuğu kılıcına Medusa'nın yılan saçları dolanmış durumdadır.

G.2 Napoli Milli Müze'de saklanan Pompei buluntusu *Andromeda ve Perseus* resmi

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8f/Museo_Nazionale_Napoli_Perseus_And_Andromeda.jpg)

³⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 149.

³⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVI, 189.

³⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 133.

⁴⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 132.

Yine Napoli Milli Müze’de sergilenen ve Büyük İskender ile Dareios’un İssos savaşını tasvir eden İskender Mozaïği de Eretreialı Philoksenos’a ait bir resim örnek alınarak yapılmıştır⁴¹ (G.3). M.Ö. 2. Yüzyıla tarihlenen mozaïğin orijinal resmi Makedonia Kralı Kassandros tarafından M.Ö. 317/316’da yaptırılmıştır.⁴² Resmin solunda Büyük İskender atının üzerinde Persli düşmanlarına karşı saldırır durumdadır. Pers ordusu yenilgiye uğramış sahnenin sol tarafında Dareios arabası içinde savaş alanından hızla uzaklaşmaktadır. Yüzünde yenilmiş olmanın verdiği korku ve endişe belirgin bir şekilde görülmektedir.

G.3 Napoli Milli Müze’de sergilenen, Büyük İskender ile Darius’un İssos savaşını tasvir eden Pompei buluntusu İskender Mozaïği.

(<https://www.ancientworldmagazine.com/articles/alexander-mosaic-experiencing-masterpiece/>)

Süsleyici anlayışın egemen olmaya başladığı Hellenistik çağda doğa manzaralarını içeren resimler yapılmaya başlanmıştır. Vitruvius, eski ressamın gerçekçi bir üslupla limanlar, burunlar, deniz sahilleri, nehirler, çeşmeler, boğazlar, tapınaklar, bahçeler, dağlar, sürüler ve çobanlar resmettiklerini, görkemli bir şekilde tasarlanmış olan resimlerde arka plandaki manzaralarla birlikte tanrı figürlerine ve Troia savaşları, Odysseus’un seyahatleri gibi mitolojik konulara yer verdiklerini anlatmaktadır⁴³. Vatikan Müzesi’nde korunan Odysseus resimleri olasılıkla bu tür Hellen manzara resimlerinden birinin Roma devri kopyasıdır (G.4). M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarına tarihlenen bu resimler uzun bir portikonun üst kısmını süslemekteydiler. Odysseus’un maceraları muhteşem manzaralar için oldukça uygun bir konudur.

⁴¹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV, 110.

⁴² Alanyalı, 2002: 28-29.

⁴³ Vitruvius, *De Architectura*, VII, V, 2-3.

G.4 Vatikan Müzesi'nde korunan Odysseus resimleri.

(<http://m.museivaticani.va/content/museivaticani-mobile/en/collezioni/musei/sala-delle-nozze-aldobrandine/ciclo-con-scene-dell-odissea-da-via-graziosa.html#&gid=1&pid=1>)

Hellenistik ve Roma devri en güzel freskler Napoli körfezi, Campania bölgesindeki evlerinden ele geçmiştir. Vezüv yanardağının MS 24 Ağustos 79'da patlaması ile birlikte Pompei ve Herculaneum küller altında bozulmadan günümüze kadar ulaşabildi. Buradan kısmen sağlam olarak ele geçmiş olan duvar resimleri, Vitruvius'un tarif ettiği duvar resimlerine uymaktadır. Bunları dört stile ayırmak mümkündür⁴⁴:

- I. Stil: Sert arkitektonik duvar bölümlendirmeleri içeren mermer kakma taklitleri,
- II. Stil: Duvarda canlandırılan ve mekan etkisi yaratan fantastik mimari canlandırmalar,
- III. Stil: Geç Rönesans ve Barok dönem resimlerini anımsatan serbest doğa görünüşleri ve mitolojik sahneler,
- IV. Stil: Flavius devri evlerinde görülen bu son stil mimari canlandırmalara geri dönüşü temsil etmektedir.

Plinius Romalılar arasında birkaç ressamın adını vermekte, Salus tapınağını boyayan Fabius Pictor ve Hercules tapınağını boyayan Pacuvius'dan bahsetmektedir⁴⁵. Augustus döneminde dekorasyon amaçlı son derece süslü manzara resimlerinin öne çıktığı anlaşılmaktadır⁴⁶. Halikarnassoslu Dionysios,⁴⁷ eski resimlerde renklerin sade olduğunu, ton çeşitlemelerinin olmadığını, ancak çizgi düzeninin ustalıklı yapılması nedeniyle resimlerin çok yönlü bir anlam kazandıklarını belirtmektedir. Yazar, yaşadığı Augustus çağı resimlerinde ise bu arı işçiliğin kaybolmasından yakınmaktadır.

⁴⁴ Brödner, 1989: 82 vdd.

⁴⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV 19.

⁴⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV. 16.

⁴⁷ Halikarnassoslu Dionysios (*MÖ 60-55*) *Romaike Arkhaiologia (Roma Tarihi)* adlı eseri Roma'nın kuruluş yıllarından 1. Kartaca savaşına kadar olan dönemi kapsar.

Plinius Roma Geç Cumhuriyet döneminde kadın ressamların varlığından bahseder. En ünlülerden biri Kyzikoslu İaia'dır (MÖ 2. Yüzyılın sonu 1. Yüzyılın başı). Özellikle çizmiş olduğu kadın portreleri ile ünlü olan İaia çağdaşı Sopolis ve Dionysios'dan daha çok ücret almıştır. İaia'dan başka Mikon'un kızı Timarete, Kratinos'un kızı İrene, Nearkhos'un kızı Aristarete Plinius'un saymış olduğu kadın ressamlar arasında yer almaktadır. Görüldüğü üzere çoğu ressamların kızlarıdır⁴⁸.

Sonuç

Antik Hellen resim sanatı ve resamlara ait arkeolojik kanıtlar günümüze kadar ulaşmamış olmasına rağmen antik yazarlar verdikleri bilgiler ile bu konudaki boşluğu kısmen doldurmaktadır. Yazarlar eserlerinde gezdikleri gördükleri yerlerdeki resimlerden ve onların sanatçılarından bahsetmektedirler. Özellikle Plinius *Doğa tarihi (Naturalis Historia)* adlı eserinin 35. kitabını resim sanatına ayırmıştır. Vitruvius'un *Mimarlık Üzerine On Kitap (De architectura libri decem)* adlı eseri mimarlık kitabı olmasının yanı sıra resim sanatından da çokça bahsetmektedir.

Plinius'un bahsetmiş olduğu erken resimlerde insan figürlerinin gölge şeklinde verilmiş olduğu bilgisi, Geometrik Dönem vazo resimleri ile paralellik göstermektedir. Anlaşıldığı üzere MÖ 7. Yüzyılda Hellen resim sanatında Korinthoslu sanatçıların baskınlığı söz konusudur. Bu sanatçıların resimlerinde ilk defa tek renk (monokrom) tonları kullanmışlardır. Kadınlar açık renk erkekler koyu renk yapılarak cinsiyet farklılıkları vurgulanmıştır. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde resim sanatının daha da geliştiği anlaşılmaktadır. Figürler çeşitli duruşlarda ve açılarda çizilmekte, damarlar, eklem yerleri ve elbise kıvrımları gösterilmektedir. Bu dönemde 5. Yüzyıl büyük ressamların öncüsü olarak kabul edilen Kleonaili Kimon öne çıkmaktadır.

MÖ 5. Yüzyılda ise önemli ressamların başında Polygnotos ve Zeuksis gelmektedir. Bu sanatçıların çok renkli kompozisyonlar kullanmış ve yüzlerdeki duyguyu yansıtmada başarılı olmuşlardır. Hafifçe aralık ağızdan dişlerin gösterilmesi bu dönemin yeniliklerindedir. Ayrıca Arkaik dönemin zemin çizgisi üzerinde katı bir şekilde duran figürlerden oluşan kompozisyonun terk edildiği anlaşılmaktadır. Figürler, kompozisyon içerisinde dağınık olarak, farklı yüksekliklere yerleştirilerek perspektif duygusu verilmek istenmiştir. Renkler birbirleriyle karıştırılarak ara renkler elde edilmiş ayrıca ışık ve gölgeyi kullanarak resimlerde üç boyutlu etki yaratılmıştır.

MÖ 5. Yüzyılın sonu ve 4. Yüzyılın başlarında İonia ekolünün öne çıktığı görülmektedir. Dönemin en ünlü ressamı olan Apelles İonialıdır ve aynı zamanda Büyük İskender'in Saray ressamıdır. Bu dönemde resimlerde gerçeklik algısının arttığı anlaşılmaktadır. Antik çağ yazarları tarafından anlatılan ressamlar arasında geçen yarışmalar, resimlerdeki gerçeklik duygusunu vurgulamaktadır. Bu hikayeler sanatçıların gördüğü ilgiyi kanıtlamanın yanı sıra sanatçıların arasındaki şiddetli rekabeti de göstermektedir. Gözde olan ressamların toplum içinde saygı gördükleri ve eserlerinin oldukça pahalıyla satıldığı yine bu hikayelerden anlaşılmaktadır.

⁴⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XL 147-148

Yağlı boya tekniğın öncüsü sayılabilecek enkaustik bu dönemde ortaya çıkar. Hava şartlarına dayanaklı olan enkaustik sayesinde birçok iç ve dış alanlar resim ile kaplanmaya başlanmıştır.

Hellenistik Döneme gelindiğinde evleri dekore etmek için duvarlara manzara resimlerinin yapıldığı görölmektedir. Mitolojik konular, doğa tasvirleri içerisinde verilir. Bu döneme ait arkeoloji kanıtların yanı sıra söz konusu eserlerin Roma Dönemi kopyalarından da fikir sahibi olmak mümkündür. Özellikle günümüze kadar sağlam kalmış olan Pompeii resimleri Antik Çağ Hellen resimlerinin nasıl olduğuna dair bir fikir vermektedir. Bu konudaki en iyi örnek Pompeii'de bulunan İskender Mozağıdır. Büyük İskender ile Dareios'un İssos savaşını tasvir eden mozaik MÖ 4. Yüzyıla tarihlenen bir resmin kopyasıdır.

Antik Çağ yazarlarının, ressamaların adlarını vermeleri, hayat hikayelerini ve eserlerini detaylı bir şekilde anlatmaları, resim sanatının ne kadar önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum, arkeoloji araştırmalarında maddi kalıntıların yanında yazılı kaynakların da değerlendirilmesinin büyük bir önem taşıdığını da göstermektedir.

Kaynakça

Modern Kaynaklar

- ALANYALI, H. S., 2002. "Piloxenos ve İskender Mozağı", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3, ss. 28-29.
- BİNGÖL, O., 1997. *Malerei und Mosaik der Antike in der Türkei*, Verlag Philip von Zabern, Mainz.
- BRÖDNER, E., 1989. *Wohnen in der Antike*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LARSON, J., 2001. *Greek Nymphs Myth, Cult, Lore*, New York, Oxford University Press.
- RICHTER, G., 1984. *Yunan Sanatı*. çev. Beral Madra, İstanbul, Cem Yayınları.
- WOODFORD, S., 2004. *The Art Of Greece And Rome*, Cambridge University Press.

Antik Kaynaklar

- Aristoteles. *Poetika*. çev. İsmail Tunalı, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1987.
- Halikarnassoslu Dionysios. *Romaike Arkhaiologia*. Edit. Carolus Jacoby, Leipzig: Aedibus B. G. Teubneri, 1885.
- Marcus Fabius Quintilianus. *Institutio Oratoria*. Trans. H.E. Butler, Londra, The Loeb Classical Library, 1963.
- Pausanias. *Hellados Periegesis* (Description of Greece). Trans. W. H. S. Jones, Cambridge: St. Catharine's Collage, 1918.

Plinius, *Naturalis Historia* (Natural History). Trans. H. Rackham, Cambridge Harvard University Press, 1961.

Plutarkhos. *De gloria Atheniensium*:

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0236>)

Strabon. *Geographika* (The Geography of Strabo VI). Trans. Horace Leonard Jones, Cambridge, Harvard University Press, 1960.

Vitruvius. *De Architectura* (Mimarlık Üzerine On Kitap). çev. Şevki Vanlı, İstanbul, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005.

